

**MÜSLÜM NƏZƏROV, NİZAMİ QULİYEV
XATİRƏ NƏZƏROVA**

PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALAR

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
21.08.2015-ci il tarixli, 88 №-li əmri ilə
təsdiq edilmişdir.

BAKİ-2020

Elmi redaktor:

İ.N.İsayev
professor
ADPU-nun Ümumi pedaqogika
kafedrasının müdiri

Rəyçilər:

E.S.Maqsudov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Fənlərin
tədrisi metodikası və texnologiya müəllimliyi”
kafedrasının müdiri

P.Y.Mədədov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU-nun Magistratura və Doktorantura
şöbəsinin baş mütəxəssisi

N.F.Novruzov
texnika üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı şəhəri Q.Abbasov adına 284 №-li
tam orta məktəbin direktoru

Müslüm Nəzərov, Nizami Quliyev, Xatirə Nəzərova.
Pedaqoji texnologiyalar.(Dərs vəsaiti) Bakı-2020. ADPU-nəş-
riyyatı. 467 səh.

Dərs vəsaitində müasir pedaqoji texnologiyaların nəzəri
və metodoloji problemləri araşdırılır, onların yaranma tarixi
izlənilir. Təlim prosesinə müxtəlif yanaşmalar və tədris prose-
sində uğurla işləməsi üçün pedaqoji texnologiyaların mahiyyəti,
quruluşu, funksiyaları, prinsipləri və şərtləri göstərilir.

Dərs vəsaiti müəllimlər, doktorantlar və magistrantlar
üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Mündəricat

Giriş.....	4
Fəsil I. Müasir pedaqoji texnologiyaların nəzəri əsasları	
1.1.Müasir elmi ədəbiyyatda "pedaqoji texnologiya" konsepsiyası	9
1.2. Pedaqoji texnologiyaların mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri	27
1. 3. Pedaqoji texnologiyanın tarixi aspektləri.....	46
1.4. Təhsil texnologiyasının əsas prinsipləri və xüsusiyyətləri.....	54
Fəsil II. Pedaqoji texnologiyaların tədris prosesində təşkili	
2.1.Fəal təlim texnologiyası.....	75
2.2 Pedaqoji ünsiyyət texnologiyası	121
2.3. Layihə təlim texnologiyası.....	153
2.4.Oyun təlim texnologiyası.....	187
2.5. İnkişafetdirici təlim texnologiyaları.....	206
2.6. Şəxsiyyətyönlü təlim texnologiyası.....	229
2.7.Problemlı təlim texnologiyası.....	245
2.8 Təntiqi təfəkkürün inkişafı texnologiyası	267
2.9.Modul təlim texnologiyası.....	288
2.10. Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin texnologiyası.....	322
2.11. Multikultural təhsil texnologiyası	337
2.12. Distant təlim texnologiyaları.....	356
2.13. İnformasiya təlim texnologiyaları.....	393
2.14.Təhsil müəssisəsində metodik işin təşkili texnologiyaları.....	424
2.15.Təhsili idarəetmənin texnologiyası.....	437
Məsləhət olunan ədəbiyyatlar.....	466

GİRİŞ

XX əsrin 50-ci illərinin ortalarından başlayaraq təhsil prosesində müəyyən texniki mühitin yaradılması, ənənəvi təhsilin avtomatlaşdırılmış alətlər dəsti ilə əlaqələndirilməsi, təhsil prosesinin qurulmasında yeni texnoloji yanaşma baş verdi. Bu yanaşmalar yeni informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsi yolunun inkişafına şərait yaratdı. Bu gün təhsil paradigmaları dəyişir, təhsil texnologiyası konsepsiyası geniş şəkildə xüsusi elm sahəsi kimi nəzərdən keçirilir və təlim prosesinə tətbiq edilir.

Bu baxımdan XXI əsrin təhsil modeli – təlim və tərbiyənin əsas ideyalarının, məqsədlərinin, prinsip və metodlarının tam sistemidir. Cəmiyyətin inkişafı prosesində o, müntəzəm olaraq dəyiqləşir və yeniləşir. Sivilizasiyalı inkişafdan geri qalmaq istəməyən heç bir ölkənin öz təhsil sistemini beynəlxalq təhsil ideallarının formalaşması tələblərindən kənarda modelləşdirməsi mümkün deyildir¹.

Sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər nəticəsində ortaya çıxan təhsil sisteminin dərin islahatı, məlumatların və öyrənilən fənlərin həcmnin daim artması yeni təhsil texnologiyalarından istifadə etmək zərurətini yaradır. Müasir şəraitdə təhsilin rolu artmaqdadır, bu baxımdan təhsil təkcə fərdi deyil, həm də cəmiyyətin dəyişməsi və inkişafına kömək edən güclü bir amildir.

Cəmiyyətin hazırkı inkişaf mərhələsi təhsil sahəsində innovativ proseslərin sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu gün ali təhsilə olan tələblər, əməyin dünya miqyasında yenidən bölüşdürülməsi proseslərinin baş verdiyi bir dövrdə ali təhsilin qarşısında duran əsas vəzifə gələcək mütəxəssislərin yaradıcı fəaliyyət üçün potensialının inkişafını təmin etməkdir. Təhsil islahatlarının qlobal məqsədi olaraq gələcək mütəxəssisə yeni-

¹ Nəzərov M.H. Təhsilin sosiomədəni əsasları. Monoqrafiya. Bakı: 2017, 256 s. (bax: s. 161)

likçi inkişaf edən peşə dünyası ilə müstəqil şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmağı öyrətməkdir.

Müasir cəmiyyət, iqtisadi artıma yönəlmiş ənənəvi diqqətin qarşılığında insan potensialının inkişafına istiqamətlənmiş xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur. İnsan inkişafı bu gün hər bir ölkənin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün əsas götürülür.

Təhsil sisteminin yenilənməsi, intellektual və mənəvi vəzifələri həll edə bilən, şüurlu, yaradıcı, təşəbbüskar insanın formalaşdırılması, ictimai həyatda aktiv iştirak etmək üçün ehtiyac duyduğu humanitar və pedaqoji prinsiplərə əsaslanan məktəbin yaradılmasını tələb edir.

Təhsil insan resurslarının, demokratiyanın və bərabərliyin inkişafına töhfə verən sosial qurum olaraq cəmiyyətdə aşağıdakı ən vacib funksiyaları yerinə yetirir:

- cəmiyyətdəki iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələrdə iştirakını dərinləşdirmək, bəşəriyyətin innovativ inkişafına daha təsirli töhfə verməklə insanın yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir;

- sosial tərəqqiyə və iqtisadiyyata həlledici təsir göstərir;
- texnoloji çevrilmədə əsas rol oynayır;
- insanın müasir tələblərə uyğunluğunu, gündəlik həyatda onun üçün zəruri olan rasionallıq və digər insani keyfiyyətləri inkişaf etdirir;

- mədəniyyətin köçürülməsi və çevrilməsini həyata keçirir;
- insanla sosial və təbii mühit arasındakı əlaqəni yaxşılaşdırır.

Təhsil texnologiyası tədris fəaliyyətində müəllimlərlə şagirdlərin, pedaqoqlarla tələbələrin bir-birindən kənarlaşma hallarının qarşısını almağa kömək edir. Belə texnologiya məhz şəxsiyyətə tərəf dönüş, ona hörmət və inam, ləyaqətlə münasibəti, onun şəxsi məqsədlərinin, tələblərinin və maraqlarının qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Bu həm tələbələrin (şagirdlərin) bacarıqlarının yaranması şərtlərini açmaq, həm də pedaqoqun

öz gündəlik həyatındakı tələblərinin hərtərəfli təmin olunması meyli ilə bağlıdır².

Müasir dövrdə təlim və tərbiyənin yeni texnologiyalarının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün yeni təhsil texnologiyalarının axtarışı mühüm bir problem kimi qarşıya qoyulur.

YUNESKO-nun sənədlərində pedaqoji texnologiyaları texniki və insan resursları və onların qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmaqla biliklərin tədrisi və mənimsənilməsi prosesinin yaradılması, tətbiqi və müəyyənləşdirilməsinin, təhsil formalarını optimallaşdırmaq vəzifəsinin sistematik metodu hesab olunur.

Bir tərəfdən, pedaqoji texnologiyalar, təhsil məlumatlarının işlənməsi, təqdim edilməsi, dəyişdirilməsi üsulları və vasitələrinin məcmusudur, digər tərəfdən müəllimin təlim prosesində şagirdlərə lazımı texniki və ya informasiya vasitələrindən istifadə edərək necə təsir etməsi prosesidir.

Pedaqoji texnologiyalarda məzmun, metod və tədris vasitələri bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birindən asılıdır. Burada müəllimin vəzifəsi düzgün məzmun seçmək, tədris proqramına uyğun tapşırıqlara ən yaxşı tədris metod və vasitələrini tətbiq etməkdir. Yeni təhsil standartlarının tətbiqi tədris metodları və qiymətləndirmə vasitələri ilə bağlı müəllimlərin peşəkar fəaliyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər olur. Təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müəllimin peşəkar bacarıqlarının inkişafı təhsilin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi prosesində zəruri şərtidir. Bu cür texnologiyalar yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçməyə imkan verir.

Bu baxımdan Pedaqoji texnologiyaların - tərkib hissəsi olan sistem kateqoriyasını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- təlimin məqsədləri;
- təlimin məzmunu;
- pedaqoji qarşılıqlı əlaqə vasitələri;

² Nəzərov M.H. Təhsilin sosiomədəni əsasları. Monoqrafiya. Bakı: 2017, 256 s.(bax:s.168)

- tədris prosesinin təşkili;
- təlim mövzuları;
- pedaqoji fəaliyyətin nəticəsi.

Pedaqoji texnologiyanın mənbələri pedaqoji nailiyyətlərdir, elm, psixoloji və sosial elmlər, qabaqcıl pedaqoji təcrübə, yerli və xarici pedaqogikada toplanmış ən yaxşı keçmiş illərin nümunələridir.

Təhsilin modernləşdirilməsi təkcə öyrənilən fənlərin məzmununu dəyişdirməyə deyil, həm də tədris metodlarına yanaşmaların dəyişdirilməsinə, tədris metodlarının arsenalının genişləndirilməsinə, dərs zamanı tələbələrin fəallığının artırılmasını nəzərdən keçirməklə və ən kəskin sosial problemlərin həlli yollarını tapmaqla öyrənilən mövzuların real həyata yaxınlaşdırılmasına yönəlmişdir.

Öyrənməyə yeni yanaşma biliklərin, bacarıqların mənimlənilməsinə deyil, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edən inkişafa əsaslanmalıdır. Bu mövzunun aktuallığı, tədris metodlarının pedaqoji əhəmiyyəti, eləcə də hərtərəfli öyrənilməsi və tətbiq olunması zərurətindən irəli gəlir. Bu mövzunun spesifikliyi, müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinin əsasını təşkil etdiyi üçün tədris metodlarının öyrənilməsidir. İndiki vaxtda məlumat miqdarı artdıqca müəllimin didaktik funksiyası təkcə biliyin öyrədilməsinə deyil, həm də onları tapmaq bacarıqlarının formalaşmasına əsaslanır. Tədris prosesi tələbələrə proqram materialının avtomatik tədrisi deyil, onların həyata hazırlığı, dünyanı tanıma, yaradıcılıqla işləmək və cəmiyyətdəki digər insanlarla əlaqə yaratmaq bacarığı formalaşdırmaqdır.

Pedaqoji sistemin uğurlu işləməsi üçün onun bütün komponentlərini diqqətlə düşünülmüş şəkildə "həll etmək" lazımdır. Hər hansı bir müasir pedaqoji texnologiya pedaqoji elmin nailiyyətlərinin sintezidir və keçmiş təcrübənin ənənəvi elementlərinin və sosial tərəqqidən, cəmiyyətin humanistləşdirilməsindən və demokratikləşməsindən yaranan birləşmələrdir.

Beləliklə, yeni inkişaf etməkdə olan təhsil mühiti yaratmaq probleminin həllində müasir pedaqoji texnologiyalar çox vacibdir və əhəmiyyətlidir.

Müasir pedaqoji texnologiyaların xüsusiyyətlərini öyrənməyə yönəlmiş akademik kurslarda daha aydın və sistemli bir işin təşkili üçün biz “Pedaqoji texnologiyalar” adlı dərs vəsaitində yenilənmiş nəzəri materialları təqdim edirik

Vəsaitin hər bir paragrafında Pedaqoji texnologiyalar və təhsilin müxtəlif əsaslı məsələləri öz əksini tapmış, müasir elmi baxışlara və elmi ədəbiyyatlara müraciət etməklə təhlil olunmuşdur.

Təqdim olunan bu dərs vəsaiti oxucuda şəxsi sosial təcrübə əldə etmək qabiliyyəti, ətraf mühətdə baş verən hadisələri qiymətləndirmək, cəmiyyətdə öz yerini tapmaq bacarığını formalaşdıraraq təhsil problemlərinin birgə öyrənilməsinə kömək məqsədilə hazırlanmışdır.

Dərs vəsaiti hazırlanarkən mövcud olan dərsliklər, dərs vəsaitləri, elmi məqalələr və monoqrafiyalardan (Azərbaycan və rus dillərində) istifadə olunmuşdur.

Biz yaxşı dərk edirik ki, bütün sahələrdə olduğu kimi “Pedaqoji texnologiyalar” adlı dərs vəsait də qüsurlardan xali deyildir. Vəsaitin təkmilləşməsi üçün rəy, mülahizə və təkliflərini bildirən mütəxəssislərə əvvəlcədən təşəkkürlərimizi bildiririk.

FƏSİL I. MÜASİR PEDAQOJİ TEKNOLOGİYALARIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Müasir elmi ədəbiyyatda "pedaqoji texnologiya" konsepsiyası

Ənənəvi təlim məktəbinin çatışmayan cəhəti gözlənilən nəticənin olmaması ilə bağlı təlimin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsində qeyri - müəyyənlik təşkil edirdi. Bazar iqtisadiyyatının müasir şəraitində, təhsil müəssisəsi gözlənilən təlimin nəticəsinin olmamasından verilən tələbləri ödəyə bilməz. Təlimin nəticəsi müəyyən və ölçətan olmalıdır. Ənənəvi təlim məktəbi olan ali təhsil müəssisəsi tam müasir istehsalın və digər sahələrin tələblərinə cavab verən mütəxəssisləri yetişdirmək iqtidarında deyil. Buna görə də, təhsil prosesində tələbə motivasiyasını artırmaq, təhsil nəticələrini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə fərdi üsullardan pedaqoji texnologiyalara keçid problemi daha da aktuallaşmaqdadır.

Təlimin praktikasında müxtəlif üsullar, metodlar və təlim formasından istifadə olunur. Bununla birlikdə, təlimə birtərəfli (inteqral) yanaşma axtarışı davam edir. Belə bir didaktik yanaşmalar və vasitələr üçün tədqiqatlar aparılır ki, bu da bir növ təlimin istehsal və texnoloji prosesə zəmanətli bir nəticə ilə çevrilməsinə səbəb ola bilər. XX əsrin 50-ci illərdə maşınların inkişafı və tədris prosesində yayılması ilə sənaye istehsalında insan mühəndis komplekslərinin qurulması problemini həll edən bir sistem sahəsi - mühəndisliyin yaranmasına uyğun olan pedaqoji texnologiyaların inkişaf mərhələsinə başlanmışdır. Bu elmi istiqamətdə vacib olan "insan-maşın" rolunu müəyyən etməkdir. Bu günə qədər bu problemin həlli üç mərhələdən ibarətdir:

Birinci mərhələ "maşın bir şey edə bilər" prinsipi ilə idarə olunan şəxsdən asılı olmayaraq maşının idarəedilməsidir.

İkinci mərhələ insan və maşın arasındakı funksiyaları paylaşdırma prinsipinə əsaslanan insan-maşın qarşılıqlı prosesləri əhatə edən maşının idarəedilməsidir.

Üçüncü mərhələ- şəxsin texniki sistemin tərkib hissəsi kimi baxılmasının imtina edilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu fəaliyyət sistemi funksional birləşmələr olan komponentlərdən ibarətdir. Bu mərhələ, postmodernist və ya informasiyanın adını alan sənaye cəmiyyətinin yerini tutacaq yeni cəmiyyətin inkişaf edən elementlərinə yönəlib. Yeni bir cəmiyyətin inkişafı, ilk növbədə, telekommunikasiya sistemində iştirak edən kompüterin mərkəzi rol oynadığı biliklərin təşkil edilməsi və emalı proseslərində inqilabın olacağını göstərir. Məlumat əsas əmtəə məhsulu olur və onu istehsal etmək qabiliyyəti ölkənin strateji resursudur. Yeni yüksək texnologiyalı sənaye istehsalatdakı dəyişikliklərin yeni işçi növünün yaranmasına gətirib çıxarır. Bu tip işçi aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: o, daha müstəqil, daha ixtiraçıdır və artıq maşının əlavəsi deyildir. Sənaye yaşından öncə bir sənətkar kimi əl alətləri dəsti ilə yeni intellektual işçilər onun mənəvi vasitələrindən ibarət olan bilik, bacarıq və məlumatlara malikdirlər.

Elmi və tətbiqi cəhətdən yeni texnologiyalar məhsuldar fikir və anlayışlara əsaslanaraq nəzərdə tutulur və müəllimlərin pedaqoji texnologiyalarının tədrisinin nəzəriyyəsi və metodları araşdırılır.

Pedaqoji texnika problemləri ilə bağlı xarici və yerli ədəbiyyatın təhlilinə əsasən pedaqoji fenomenin dörd inkişaf nöqtəsinin mövcudluğunu göstərmək olar:

1. Pedaqoji texnologiya təhsildə effektivliyin artırılması üçün tədris vəsaitlərinin istifadəsinin artırılmasıdır. Biz bu tərifini iki anlayışın təkamül, interpenetrasiya və qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində nəzərdən keçirmək məcburiyyətindəyik: "təhsildə texnologiya" (təhsil prosesində mühəndislik düşüncəsinin tətbiqi) və "təhsil texnologiyası" (elmi təsvir qaçılmaz olaraq planlaşdırılan

nəticəyə gətirib çıxaran pedaqoji prosesin vasitələri və üsullarının birləşməsi kimi xarakterizə olunur).

2. Pedaqoji texnologiya bütün təlim alətlərinin sistemli şəkildə müəyyən edilməsi, inkişaf etdirilməsi, təşkili və istifadə edilməsi ilə yanaşı, bu üsulların idarə olunması vasitəsilə təlimlərin asanlaşdırılmasına yönələn bilik sahəsidir.

3. Pedaqoji texnologiyanın məzmunu, məhdudiyyət olmadan, təlim sistemlərinin inkişafı, mövcud təlim vasitələrinin müəyyən edilməsi və bu vasitələrin istifadəçilərə təqdim edilməsi, həmçinin bu proseslərin idarə edilməsi və onları həyata keçirən insanlar daxildir. Bu tərif "Pedaqoji texnologiya" konsepsiyası daxili mahiyyətin - öyrənmə məqsədinə nail olmaq üçün metodlar, tədris vasitələri və onların istifadə nəzəriyyəsi daxil olmaqla, bilik sahəsinin tədbirlərindən birini göstərir.

Təhsil praktikasında "pedaqoji texnologiya" konsepsiyası aşağıdakı mühüm səviyyələrdə xarakterizə olunur:

1. Ümumi pedaqoji (ümumi didaktik) səviyyə: ümumi pedaqoji (ümumi didaktik, ümumi təhsil) texnologiya müəyyən bir təhsil sahəsində, təhsil müəssisəsində vahid tədris prosesini xarakterizə edir. Burada pedaqoji texnologiya pedaqoji sistemlə sinonimdir: buraya məqsədlər, məzmun, alətlər və tədris metodları, tədris prosesinin subyektləri və obyektlərinin fəaliyyəti üçün alqoritm təşkil edir;

2. Xüsusi metodik səviyyə: "fərdi pedaqoji texnologiya" anlayışı "xüsusi metodologiya" mənasında istifadə olunur, yəni, vahid bir fəndə, sinifdə müəllimin təlim və tərbiyənin müəyyən bir məzmununun həyata keçirilməsi üçün metod və vasitələrin məcmusunu (fənlərin tədrisi metodları, təlimin əvəzedici metodları, müəllimin, pedaqoqun iş üsulları və s.) təşkil edir;

3. Yerli (modul) səviyyə: yerli texnologiya tədris prosesinin ayrı-ayrı hissələrinin, fərdi didaktik və tədris tapşırıqlarının həlli texnologiyasıdır (müəyyən fəaliyyət növlərinin texnologiyası, konsepsiyaların formalaşması, fərdi keyfiyyətlərin tərbiyəsi, dərs texnologiyası, yeni biliklərin mənimsənilməsi, mate-

rialın təkrarlanması və idarə olunması texnologiyası, müstəqil işin texnologiyası və s.).

Bizim fikrimizcə, bütün öyrənmə prosesinin tətbiqi və qiymətləndirilməsi, insan və texniki resursları nəzərə alaraq məlumatın mənimsənilməsi, təhsilin daha effektiv forma əldə etmək üçün qarşılıqlı əlaqəsinin planlaşdırılması sistematik üsuldən başqa bir şey deyildir. Bu mənada Pedaqoji texnologiyadan sistem analizinin nəzəri aləti kimi istifadə edilir.

4. Pedaqoji texnologiya elm və texnologiyanın son nailiyyətlərinə əsaslanaraq tədris prosesinin optimallaşdırılması prinsiplərinin öyrənilməsi, inkişafı və tətbiqi kimi başa düşülür. Bu baxımdan təhsil prosesinin texnologiyası sistematik yanaşma əsasında inkişaf etdirilməlidir.

Hər hansı bir təhsil texnologiyasının səmərəliliyi əsasən onun üzərində qurulan elmi konsepsiyaya bağlıdır. Pedaqoji texnologiyanın hər hansı bir elmi konsepsiyası təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün fəlsəfi, psixoloji, didaktik və sosial-pedaqoji əsaslandırmanı ehtiva edir.

Pedaqoji texnologiya konsepsiyanın praktikada həyata keçirilməsi üçün vacib şərt olduğundan, bir metodla əvəzlənmək təbii olaraq metodologiya təhsilin məzmununun orijinallığını və onun mənimsənilməsini nəzərə alan fərdi didaktikalar tərəfindən müəyyən edilməlidir.

“Texnika” anlayışının mənası "texnologiya" anlayışından daha genişdir, çünki bu, pedaqoji prosesin semantikasi ilə yanaşı, instrumental aspektini də əhatə edir. Metod çərçivəsində müxtəlif texnologiyalar birlikdə işləyə bilər. Nəticə etibarilə texnika ayrı bir nəzəriyyədir və texnologiya - təcrübədə tətbiq olunması üçün bir alqoritmdir.

Müəllimin metodologiyanı bilməsi kifayət deyil, bilik və bacarıqları çevirməyi bacarmalı, yəni planlaşdırılan nəticəni əldə etmək texnologiyasını mənimsəməlidir. Texnologiyanın vacib xüsusiyyəti son nəticənin və gələcək təhsil prosesinin təşkilinin təmin edilməsidir.

Son illərdə təhsil prosesində "innovativ təhsil texnologiyası" anlayışı tətbiq olunur. Belə ki, tədqiqatçıların bir qrupu bunu praktikanın məqsədyönlü, sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini, pedaqoji fəaliyyət metodları və vasitələrini məqsəd qoymadan gözlənilən nəticələrin əldə edilməsinə qədər bütöv bir tədris prosesini əhatə edən, digər qrupu isə mövzuları, fikirlərin və yeniliyin səmərəliliyinin təşkili yollarını əhatə edən vahid, inteqrasiya olunmuş proses kimi şərh edirlər. Yeniliyə digər yanaşmaların arxasında təkcə aid olan yeni vasitələrin yaradılması deyil, həm də yeni fəaliyyət tərzində, düşüncə tərzində ortaya çıxan vacib dəyişikliklər dayanır. Bu çərçivədə, öyrənmə xarakterini hədəf istiqamətinə, müəllim və tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsinə görə dəyişdirən yenilikçi yanaşmaları nəzərdən keçirirlər.

Eyni zamanda, pedaqogikada "texnologiya" anlayışının istifadəsinin məhdudlaşdırılması, onun yalnız didaktika sahəsindəki fəaliyyətinin məqsədəuyğunluğu ilə bağlı fikirlər səsləndirilir, çünki tədrisdə yalnız diaqnostik qiymətləndirmə ilə hədəfi dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür. Müəyyən miqdarda təhsil materialının mənimsənilməsi, peşə fəaliyyətinə hazırlaşmaqda fəaliyyət üsulları və s. ola bilər. Bu yanaşma öyrənilən materialın keyfiyyətini asanlıqla izləmək və qiymətləndirmək imkanı ilə izah olunur. Təhsildə diaqnostik hədəfi (məsələn, müəyyən psixoloji, xüsusən fərdi keyfiyyətin formalaşma səviyyəsini) dəqiq müəyyənləşdirmək daha çətindir. Bu yanaşmanın tərəfdarlarına görə, diaqnostik vasitələr sistemi olmadığı üçün texnologiya yaratmaq mümkün deyil. Təhsil prosesində yalnız inkişaf etmiş metodlara və nəzarətin subyektiv metodlarına etibar etmək olar. Bununla əlaqədar olaraq, onların fikrincə, istifadəsi tədris prosesinin səmərəliliyinə töhfə verən yalnız "təhsilin texnologiyası elementləri" haqqında danışmaq olar.

Pedagoji texnologiyalar yalnız müəyyən bilikləri deyil, həm də bacarığı əldə etmək üçün tədris prosesinin xüsusi metodik iş yükünü nəzərdə tutan təhsil strategiyalarına uyğun olan,

ənənəvi təhsil prosesindən fərqli, təhsildə innovativ metodoloji təhsil təcrübələrinə əsalanır.

Fəlsəfi və pedaqoji ədəbiyyatda yeni təhsil texnologiyaları konsepsiyasına olan münasibət qeyri-müəyyəndir.

Bir çox müasir tədqiqatçılar insanlığın gələcəyini yüksək texnologiyaların inkişafı ilə əlaqələndirirlər. Onların mövqeyi texnologiyanın dəyişdirilməsi və istehsalın texnoloji tərəfi cəmiyyətin inkişafında vacib texnoloji determinizm təzahürüdür. Texnoloji determinizmə görə, böyük dəyişiklik olan sosial strukturlar və əlaqələr texnoloji qaydada kifayət qədər dəyişikliklərə səbəb olur. Bu mövqe, texnologiyanın inkişafına birbaşa asılılıq verən sənaye, postsənaye, informasiya cəmiyyətinin sosial konsepsiyasına xasdır.

"Texnologiya"nın elm olaraq ortaya çıxması 17-ci əsrdə metalurgiya və maşınqayırma sənayesinin inkişafı, sənaye avadanlıqlarının istehsalı, buxar lokomotivləri və odlu silah istehsalını da əhatə edən sənaye istehsalının qurulması ilə əlaqədardır.

Bu kompleks və işgüzar maşın və avadanlıqların istehsalının təşkili yalnız texnoloji sənədlərdə tərtib olunmuş ətraflı texnoloji proseslər əsasında mümkün idi. Bu sənədlər mürəkkəb bir prosesin nisbi şəkildə yerinə yetirilməsinə və planlaşdırılmış nəticələrə nail olmaq üçün ardıcıl, bir-biri ilə əlaqəli hərəkətlər və əməliyyatlar sisteminə ayrılması yolu ilə xammalın alınması və emalı üçün bir sıra üsul və metodları əks etdirir. Bu proses geniş və kütləvi istehsalın əsasını qoydu. Texnologiya müəyyən bir işi yerinə yetirmək sənəti deməkdir və texnoloji sənədləri öyrənmək əsasında həyata keçirilir.

XX əsrin ikinci yarısında elm kimi əsas mərhələlərin öyrənmə sistemlərinin inkişafı və "pedaqoji texnika"nın yaranmasının obyektivliyini aydın şəkildə göstərir. Müasir inkişaf elmin cəmiyyətin dərhal məhsuldar qüvvəsinə çevrildiyi faktdır.

"Pedaqoji texnologiya" termini və bu sahədəki ilk inkişaf-lar XX əsrin 50-ci illərində ABŞ-da ortaya çıxdı. 15-20 ildən sonra təhsil texnologiyası dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələri-

nin təhsilini əhatə edir. Sonrakı illərdə təhsil texnologiyasından istifadənin coğrafiyası daim genişlənməmişdir.

Pedaqoji texnologiyaların yaranma dövrü elmi və texnoloji inkişafın sürətlənməsinin intensivliyi ilə təsvir olunur. Bu dövrün elmi nəticələr yeni avadanlıq və texnologiyaların yaradılan kəşflər axını idi. İstehsal edilən məhsullar yüksək texnologiya, orijinallığı, mürəkkəbliyi, keyfiyyəti və səmərəliliyi ilə fərqlənir. İstehsal üsulu və şərtləri, intensiv dəyişiklik təhsil sistemi üçün yeni tələblər qoymuşdur.

Elmi və texnoloji inkişaf şərtləri və təhsil sisteminə qoyulan tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, elmin artan rolu. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, elmin inkişafının sürəti maksimum dəyərlərə çatmışdır. Hər 10-15 ildə elmi fəaliyyətin əsas göstəriciləri ikiqat artdı. Elmin inkişafının yüksək dərəcələri hazırda əqli əməyin sürətlə artması ilə dəstəklənir. Elmin intensiv inkişafı elmi və texniki məlumatların yenilənməsinə gətirib çıxardı. Elmin inkişafı ali təhsili olan mütəxəssislərin fəaliyyət sahəsidir. Nəticədə, ali təhsili olan mütəxəssislərin hazırlanması sistemi müasir informasiya axınının mənimsənilməsinə, tədqiqat, fərdi və müstəqil iş, elmi-texniki məlumatlarda, təhsil və elmi ədəbiyyatlarda yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verməlidir.

İkincisi, müasir elmlərin inkişafı, həmçinin tanınmış elmlərin qovşağında yeni elm növlərinin yaranması ilə də təmin olunur. Məsələn: biofizika, biokimya, kompüter elmləri və s. tanınmış elmlər qovşağında doğulmuş yeni elmi istiqamətdir, problemlər, mövzular və elmi məsələlərdir.

Üçüncüsü, elmin inkişafı, elmi və texniki məlumatların böyüməsinə bənzər bir inkişaf növü, kompüter texnologiyasına əsaslanan məlumatların ötürülməsi və emalını sürətləndirməyə kömək edir. Müasir informasiya sistemlərinin istifadəsi fərdi təhsil olmadan düşünülməzdir. Nəticədə, müasir təhsil sisteminin özəyi öyrənmənin fərdiləşdirilməsi olmalıdır.

Dördüncüsü, elmin intensiv inkişafı maşınların sürətli dəyişməsi, texnoloji proseslər, maşınları idarəedilməsi sistemlərinin avtomatlaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi, elmi nailiyyətlərin nəticələrinin istehsala gətirilməsi üçün vaxtın azaldılması prosesidir..

Nəticədə, ali təhsili olan mütəxəssislərin hazırlanması sisteminin davamlı dəyişən istehsal və texnologiya şəraitlərinə sürətli uyğunlaşmasının formalaşmasına yönəldilməlidir. Onlar xüsusiyyəti: bilik hərəkətliliyi, tənqidi düşüncə, yaradıcılıq və peşəkar fəaliyyətdə rahatlıq olmasıdır.

Bəşinci, yüksək təhsilli mütəxəssislərin elmi və texniki tərəqqinin intensiv inkişafına olan artım tələblərinə cavab verən təlim üçün, təlimin intensivləşdirilməsi, insan beyninin tam potensialını hazırlamaqda istifadə etmək lazımdır. Yəni, simvolik-vizual öyrənmənin intensivləşdirilməsi, tədris prosesində məlumat təqdim edərkən təhsil materialının qurulması və sistemləşdirilməsi, təhsilin kompüterləşdirilməsi, təhsil televiziyaşının istifadəsi və s. üsullarından istifadə etmək lazımdır.

Altıncısı, hər bir şəxs öyrənmək üçün yalnız bacarıq və qabiliyyətlərə malikdir, buna görə müasir təhsil sisteminin vəzifəsi şagirdin fərdi qabiliyyətlərini hesablamaq və inkişaf etdirmək olmalıdır.

Elm və texnoloji inkişaf şərtləri ilə hazırlanan məhsullar, məlumat intensivliyi, orijinallığı, mürəkkəbliyi, yüksək keyfiyyəti və səmərəliliyi ilə fərqlənməyə başladı. Avadanlıq və maşınların məhsuldarlığının təkrar artması, onların etibarlılığı, istehsal vahidinə düşən enerji istehlakı bir neçə dəfə azaldı. Bu şərtlər yetərinə təhsil tələblərini tətbiq etməyə başladı.

Eyni zamanda, pedaqoji texnologiyanın ortaya çıxması, tədrisin hər hansı digər məhsuldarlıqla eyni məhsuldar fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır.

Elmi və texniki prosesin əvvəlki intensivliyi dövründə istehsal edilən məhsullar yüksək etibarlılıq və keyfiyyətlə fərqlənmirdi. Bu şəraitdə ənənəvi təlim sistemi istehsal tələblərinə ca-

vab verdi. İstehsal şəraitində dəyişiklik edilərkən, ənənəvi pedaqogika əsasında təlimin keyfiyyəti tələblərə cavab vermədi. Təlimin artan kütləvi xarakterli şəraitində əhəmiyyətli sayda kadr hazırlığının keyfiyyət səviyyəsi istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin artım tempi, yəni sıx elmi və texnoloji tərəqqinin tələblər səviyyəsindən ciddi şəkildə geriləməyə başladı.

Elm və texnologiyanın intensiv inkişaf şərtlərində təlim sisteminə aşağıdakı tələblər qoyulur:

a) bacarıqların inkişafı: fərdi və müstəqil iş; elmi və texniki məlumatlarla yaradıcılıq işləri;

b) bacarıqların inkişafı; orijinal və qeyri-standart həll; performans;

c) öyrənmənin fərdiləşdirilməsi (fərqli öyrənmə bacarığına görə);

d) formalaşdırma: bilik hərəkətliliyi, tənqidi düşüncə, yaradıcılıq və işdə rahatlıq; adaptasiya; istehsal şəraitində sürətli dəyişikliklər etmək.

Üstəlik bir tərəfdən pedaqoji texnologiyanın ortaya çıxması üçün ehtiyacın, digər tərəfdən intensiv elmi, texnoloji inkişafın məhsulu olduğunun təsdiqlənməsidir. Burada, elmi və texnoloji tərəqqinin sürətlənməsində daha çox məşhur elmlər qovşağında meydana çıxan yeni elm növlərinin təsiri vurğulanmalıdır.

Bu baxımdan pedaqoji texnologiyaların ənənəvi üsullardan necə fərqləndiyini müəyyənləşdirmək problemi yaranır.

Bununla bağlı aşağıdakı fikirlərə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Texnologiya hər hansı bir nəticəyə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən vasitələrlə əldə edilə bilən sərt proqramlaşdırılmış bir prosesdir.

2. Texnologiya və metodologiya ekvivalent konsepsiyalar olduğundan bu prosesdə şagirdin və müəllimin şəxsiyyətinə, onların qarşılıqlı əlaqə metodlarına daha çox diqqət yetirilir.

3. Texnika daha geniş anlayışdır və bir neçə texnologiyanı əhatə edə bilər. Bu halda, tez-tez texnika bütöv bir təhsil sistemi hesab olunur.

4. Texnologiya öyrənmə funksiyasının həyata keçirilməsində əsas yükün bir şəxs tərəfindən idarə olunan təlim vasitəsi ilə həyata keçirildiyi xüsusi öyrənmə üsuludur. Bu halda aparıcı rol müəllimin köməyi olmadan öyrənmə funksiyasını yerinə yetirən öyrənmə vasitələrinə verilir. Müəllim öyrədir, həm tələbələrin fəaliyyətini təşkil edir və həm də koordinasiya funksiyalarını yerinə yetirir.

Pedaqoji nəzəriyyə və təcrübə bu variantlardan birincisini əks etdirir.

Texnoloji kompozisiya bir sıra metodlar deyil, istənilən nəticəyə gətirib çıxaran fəaliyyət addımlarını təyin etməkdir, bu isə pedaqoji prosesə tərəflərin obyektiv sabit əlaqələrinə və qanunlarına əsaslandırılmalıdır.

Texnoloji proses elmi biliklər nəticəsində təhsil prosesinin qanunlarına əsaslanır. Texnika empirik təcrübəyə, müəllimin ustalığına və onun sənətinə daha yaxındır.

Texnologiya bir çərçivədir, texnika isə bir qabıqdır, müəllimin fəaliyyət növüdür. Nəticə verən təhsil prosesinin qurulması texnologiyanın funksiyasıdır. Bu maddi əsaslardan istifadə edərkən, nə işlədiyini müəyyənləşdirərkən və texnologiyanın digər əhəmiyyətli funksiyasını - təcrübənin köçürülməsini, başqaları tərəfindən istifadə edilməsini təmin etmək üçün mümkündür. Unikal və ya rəsmi təkrarlama olmadan eyniləşdirmə səviyyəsində pedaqoji təhsil texnologiyalar üzərində qurulmalıdır.

"Pedaqoji texnologiya" anlayışının mühüm bir xarakteristikası kimi öyrənməyə sistemə yanaşma YUNESKO-nun tərəfində öz əksini tapmışdır ki, "pedaqoji texnologiya texniki və insan resurslarını, onların qarşılıqlı təsirini nəzərə alaraq tədris və təlim prosesini bütünlükdə yaratmaq, tətbiq etmək və müəyyənləşdirmək üçün sistemə bir üsuldur, təhsil formalarıdır".

Bu baxımdan V.V.Yudin təhsil texnologiyasının aşağıdakı əlamətlərini qeyd edir:

- nəticəni müəyyənləşdirməkdə aydınlıq və dəqiqlik,
- məqsədə nail olmaq üçün meyarların mövcudluğu,

- təhsil subyektlərinin fəaliyyətinin mərhələli və formalaşdırılmış quruluşu, təcrübənin aparılması və təkrarlanmasını müəyyənləşdirmək.

E.O.İvanovanın fikrincə, təhsil texnologiyasının ən vacib xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- pedaqoji ideya, yəni müəyyən metodoloji, fəlsəfi mövqe (fərdi inkişafın bilik və texnologiyalarının ötürülməsi);

- hədəflərə uyğun müəyyənləşdirilmiş pedaqoji tədbirlərin, əməliyyatların, kommunikasiyaların müəyyən bir ardıcılığı, xüsusi gözlənilən nəticə;

- müəllimlərin və tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri, təlimatın didaktik prinsiplərini nəzərə alaraq qarşılıqlı əlaqəli proses;

- dövlət standartlarına uyğun olaraq bütün məktəblilərin planlaşdırılmış nəticələrə nail olunmasına zəmanət verən pedaqoji texnologiya elementinin təkrarlanması;

- nəticəni yoxlamaq (ölçmək) üçün meyarlar, göstəricilər və vasitələrdən ibarət olan diaqnostik proseslər.

Nəhayət, hər hansı bir təhsil texnologiyası aşağıdakı əsas metodoloji tələblərə cavab verməlidir:

Konseptual. Hər bir pedaqoji texnologiya təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün fəlsəfi, psixoloji, didaktik və sosial-pedaqoji əsaslandırma daxil olmaqla, müəyyən bir elmi konsepsiyaya əsaslanır.

Ardıcılıq. Pedaqoji texnologiya sistemin bütün xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır: prosesin məntiqi, bütün hissələrinin bir-birinə qoşulması, bütövlüyü.

İdarəetmə. Diaqnostik məqsədlərin təyin edilməsi, planlaşdırma, tədris prosesinin layihələndirilməsi, mərhələli diaqnostika, nəticələrin düzəldilməsi üçün müxtəlif vasitələr və üsullar nəzərdə tutur.

Səmərəlilik. Müasir pedaqoji texnologiyalar rəqabət mühitində mövcuddur və müəyyən bir təhsil səviyyəsinə nail olmaq üçün səmərəli nəticə əldə etməlidir.

Reproduktivlik. Pedaqoji texnologiyanın eyni təhsil müəssisələrində digər fənlər tərəfindən də tətbiq edilməsinin (təkrarlanmasını, çoxalmasını) mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

Pedaqogika nəzəriyyəsi və təcrübəsində bu gün təhsil prosesi üçün bir çox variant mövcuddur ki, bu da hər bir tədqiqatçı pedaqoji prosesə uyğun özünəməxsus xüsusi bir texnologiyanı əlavə edir və özünü bu texnologiyanın müəllif olduğunu göstərir. Bu fikirlə razılaşa bilərik. Ancaq bir çox texnologiyaların istifadə etdiyi hədəflər, məzmun, üsullar və vasitələr baxımından olduqca çox oxşarlıqlar vardır və bu ümumi xüsusiyyətlərə görə bir neçə ümumi qrup halında təsnif edilə bilər.

Prinsipcə yalnız bir tək amil, üsul, prinsip istifadə edən monotexnologiyalar yoxdur- pedaqoji texnika hər zaman mürəkkəbdir. Lakin, öyrənmə prosesinin bu və ya digər tərəfinə diqqət yetirərkən, texnologiya xarakterik olur və adını ondan alır.

Pedaqoji texnologiyaların əsas və əhəmiyyətli xüsusiyyətləri (məsələn, hədəfyönlü, müəllim və şagird arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təbiəti, təlim təşkili) ilə fərqlənir.

Onların tətbiqi baxımından ümumi pedaqoji, xüsusi metod (mövzu) və yerli (modul) texnologiyalar fərqlənir.

Fəlsəfi əsasda: maddi və idealist, dialektik və metafizik, elmi və dini, humanist və qeyri-insani, antropoloji və fəlsəfi, praktik və ekzistensialist, sərbəst və məcburi təhsil və digər növləri mövcuddur.

Zehni inkişafın aparıcı amilləri sayəsində: biogen, sosioloji, psixogen və idealist texnologiyalar mövcuddur. Bu gün ümumi bir bioloji, sosiogen və psixogen amilin nəticəsidir ki, bu da müəyyən bir texnologiyaların birini nəzərdən keçirmək və ya istifadə etmək üçün əsas açardır.

Tədqiqatın elmi konsepsiyasına əsasən aşağıdakılar ayrılır: birləşmə-refleks, davranış, geştalt texnologiyası, daxili yönümlü, inkişaf. Məqsəd, neyro-lingvistik proqramlaşdırmanın nadir texnologiyalarından və düşüncəsindən də istifadə edilə bilməsidir.

Fərdi strukturlara xüsusi istiqamətləndirmə: informasiya (biliklərin, bacarıqların və vərdislərin formalaşdırılması); əməliyyat (zehni hərəkət metodlarının formalaşdırılması); emosional-bədii və emosional-mənəvi (estetik və mənəvi münasibət sahəsinin formalaşması); özünüinkışaf texnologiyaları (şəxsiyyətin özünüidarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması); heuristik (yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı) və s. tətbiq olunur.

Müasir elmi ədəbiyyatda texnologiyaları məzmun və quruluş xüsusiyyətlərinə görə: təhsil və dünyəvi, dünyəvi və dini, ümumi təhsil və peşəkaryönlü, humanitar və texnokratik, müxtəlif sənaye, xüsusi subyektlər, monotexnologiyalar, kompleks (politeknik) texnologiyalara ayırmaq olar.

Monotexnologiyalarda bütün tədris prosesi hər hansı bir prioritet, dominant ideya, prinsip, konsepsiya əsasında qurulur, kompleks olaraq müxtəlif monotexnologiyaların elementlərində birləşdirilir. Elementləri ən çox digər texnologiyalara daxil edilən, onlar üçün icraçı və katalizatorlar rolunu oynayan texnologiyalara nüfuz edir.

İdrak fəaliyyətinin təşkili və idarəedilməsi növünə görə, pedaqoji sistemlərin (texnologiyaları) təsnifatını aşağıdakı kimi vermək olar: Müəllim-şagird müdaxiləsi (idarəetmə), açıq (şagirdlərin nəzarətsiz və düzəldilməz fəaliyyəti), dövrü (nəzarət, özünüidarəetmə və qarşılıqlı fəaliyyət), diffuz (frontal) və ya yönəldilmiş (fərdi) və nəhayət sözlü (şifahi və ya avtomatlaşdırılmış tədris vəsaiti) müdaxiləsi.

Bu əlamətlərin birləşməsindən aşağıdakı texnologiyaların növlərini müəyyənləşdirmək olar:

- klassik dərslər (açıq, səpələnmiş, nəzarət);
- audiovizual texniki vasitələrdən (avtomatlaşdırılmış) istifadə edərək təlim;
- "məsləhətçi" sistemi (açıq, yönəlmiş, dərslər);
- dərslər vəsaitlərinin (açıq, yönəlmiş, avtomatlaşdırılmış) köməyi ilə öyrənilməsi - müstəqil iş;

- "kiçik qruplar" sistemi (tsiklik, səpələnməmiş, dərsliklə) - qrup, fərqli tədris metodları;

- kompüter təhsili (dövriyyə, avtomatlaşdırılmış);

- elektron təhsil (elektron dərslik, televerlişlər, avtomatlaşdırma və s) ;

- "təlimatçı" sistemi (dövrü, yönəldilmiş, dərslik) - fərdi təlim;

- əvvəlcədən tərtib edilmiş proqramın olduğu "proqram təminatı" (dövrü, avtomatlaşdırılmış).

- təcrübədə bu "monodidaktik" sistemlərin müxtəlif birləşmələri adətən, ən çox istifadə olunur

- ənənəvi klassik sinif sistemi (Y.A.Komenski), kitab üzərində müstəqil işin birləşməsini təmsil edən metod (didaktoqrafiya);

- texniki vasitələrlə birlikdə ekran qoruyucularından istifadə edərək müasir ənənəvi təhsil;

- müəllim bütün qrup ilə məlumat mübadiləsi imkanına malik olduqda və şagirdlərə bir müəllim kimi fərdi diqqət yetirməkdə qrup və fərqli yolları öyrənmək;

- digər növlərin qismən istifadəsi ilə adaptiv proqram idarəçiliyinə əsaslanan proqramlaşdırılmış təlim.

Təhsil texnologiyasında fundamental cəhətdən vacib bir aspekt uşağın təhsil prosesində mövqeyidir və böyüklər tərəfindən uşağa münasibətidir.

Burada texnologiyanın bir neçə növü var:

a) avtoritar - müəllimin tədris prosesinin yeganə mövzusu olduğu və tələbədə yalnız "obyekt" mənasını verdiyi avtoritar texnologiyalardır. Məktəb həyatının möhkəm təşkili tələbə təşəbbüsünün və müstəqilliyinin dayandırılması, tələb və məhdudiyyətlərin tətbiqi ilə xarakterizə olunur.

b) didaktosentrik - didaktik yönümlü texnologiyalar, uşağın şəxsiyyətinə, müəllim-şagird qarşılıqlılığına, təhsil üstünlüklərinə və şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən ən vacib amillər üçün dialektik bir vasitədir. Bir neçə mənbədə didaktik

texnologiyaları texnokratik adlandırılır, bununla yanaşı sonuncu termin ilk növbədə, məzmunun xarakterinə deyil, pedaqoji münasibətlərin necə əlaqəli olduğuna aiddir.

c) antroposentrik - tələbə mərkəzli texnologiyalar bütün məktəb təhsil sisteminin mərkəzində uşağın şəxsiyyətini, onun inkişafı üçün rahat, ziddiyyətsiz və təhlükəsiz şəraiti, təbii potensialının həyata keçirilməsini təmin edir. Bu texnologiyada uşaq şəxsiyyəti yalnız mövzu deyil, həm də prioritet mövzu, təhsil sisteminin məqsədi deyil, avtoritar və didaktik mərkəzli texnologiyalarla olduğu kimi, bəzi mücərrəd məqsədlərə nail olmaq vasitəsidir. Belə texnologiyalara antroposentrik texnologiyalar deyilir

Beləliklə, şəxsiyyətə yönəldilmiş texnologiyalar antroposentrik, humanist və psixoterapevtik istiqaməti ilə xarakterizə olunur və uşağın şəffaf, azad və yaradıcı inkişafına yönəldilir.

Şəxsiyyətə yönəldilmiş texnologiyalar, humanitar-fərdi texnologiyalar, əməkdaşlıq texnologiyaları və pulsuz təhsil texnologiyaları çərçivəsində müstəqil istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

d) insan-fərdi texnologiyalar ilk növbədə onların humanist mahiyyəti, fərdi dəstəkləmək üçün psixoterapevtik yönümlü olaraq, ona kömək etməklə fərqlənir. Onlar uşaq üçün tam hörmət və məhəbbət ideyasını "etiraf edir", öz yaradıcılığına inamla qoşulurlar.

e) əməkdaşlıq texnologiyaları demokratiya, bərabərlik, müəllimin və uşağın qarşılıqlı münasibətlərini həyata keçirir. Müəllim və şagirdlər birgə məqsədləri, məzmunu inkişaf etdirirlər, qiymətləndirmələr verir, əməkdaşlıq şəraitində birgə yaradıcılıq edirlər.

e) azad təhsil texnologiyaları uşağın azadlığı və həyatının daha çox və ya daha az bir sahəsindəki müstəqilliyini təmin etməkdir. Seçim etməklə, uşaq mövzunu ən yaxşı şəkildə öyrənir, xarici təsirdən deyil, daxili impuls nəticəsində ortaya çıxır.

Tədris vasitələri bir çox mövcud texnologiyaların məqsəd və metodlarının adlarını müəyyənləşdirir: doqmatik, reproduk-

tiv, izahlı və illüstrativ, proqramlı öyrənmə, problemlı və özünüinkışaf etdirən təhsil təlim, dialoq, kommunikatıv, oyun, yaradıcılıq və s.

Tələbə kateqoriyasına görə ən əhəmiyyətli və orijinal texnologiyalar aşağıdakılardır:

- orta məktəb şagirdi üçün nəzərdə tutulmuş kütləvi (ənənəvi) texnologiya;
- qabaqcıl texnologiyaların (fənlərin, gimnaziyanın, universitetin, xüsusi təhsilin və s.) dərinədən öyrənilməsi;
- kompensasiya təhsil texnologiyaları (pedaqoji uyğunlaşma, dəstək, düzəliş və s.);
- xüsusi təyinatlı müxtəlif texnologiyalar (kar, lal, kor, oliqofrenpedaqogika);
- məktəb çərçivəsində kənarlaşan (çətin və istedadlı) uşaqlarla iş texnologiyaları.

Müasir texnologiyaların böyük bir sinfinin adı mövcud olan ənənəvi sistemin tətbiq olunduğu yeniliklərin və dəyişikliklərin məzmunu ilə müəyyən edilir. Ənənəvi sistemin modernləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı texnologiyaları seçmək olar:

1. Pedaqoji əlaqələrin humanitarlaşdırılması və demokratikləşdirilməsinə əsaslanan pedaqoji texnologiyalar. Bu pedaqoji texnologiyalar fərdi əlaqələrin prioritetləri, fərdi yanaşma, qeyri-sərt demokratik idarəetmə və məzmunun parlaq humanist yönümlü texnologiyalar aiddir. Bunlara əməkdaşlıq pedaqogikası, (Ş.A.Amonaşvili) humanitar-şəxsi və pedaqoji ədəbiyyata mövcud olan formativ şəxsi texnologiyaları (E.N.İlyin və digərləri) daxildir.

2. Tələbələrin fəaliyyətinin yenidən canlandırılması və intensivləşdirilməsinə əsaslanan pedaqoji texnologiyalar. Nümunələr, oyun texnologiyası, problemlı təhsil, istinad mənbələrinə əsaslanan öyrənmə texnologiyası (V.F.Şatalov), kommunikatıv təlim texnologiyası (E.İ.Passova və b).

3. Təşkilatın effektivliyinə və öyrənmə prosesinin idarə olunmasına əsaslanan pedaqoji texnologiyalar. Buraya proqram-

laşdırılmış təlim, fərqli öyrənmə texnologiyaları (V.V.Firsov, N. P.Quzik), fərdi texnologiyaların öyrənilməsi (A.S.Qraitskaya, V. D.Şadrikov), qrup və kollektiv öyrənmə üsulları (İ.Pervin, V.K. Dyaçenko), kompüter (informasiya) texnologiyaları (İ.S.Lysenkova) və s.) aiddir.

4. Didaktik tədris materiallarının metodik təkmilləşdirilməsinə və yenidən qurulmasına əsaslanan pedaqoji texnologiyalar. Didaktik vasitələrin genişlənmiş şəkildə anlaşılması texnologiyası (U.D.Erdniyeva), “Mədəniyyət dialoqu” (V.S.Bibler və S.Y.Kurqanova), “Ekologiya və dialektika” sistemi (L.V.Tarasova), zehni hərəkətlərin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsinin tətbiqi texnologiyası (M.B.Voloviçin) və s. göstərmək olar.

5. Uşaq inkişafının təbii proseslərinə əsaslanan xalq pedaqogikasının metodlarından istifadə edərək təbiətmüvafiqlik texnologiyası (L.N.Tolstoy, A.Kuşnir), özünüinkişaf etdirmə texnologiyası (M. Montessori və digərləri)

6. Alternativ olaraq Valdorf pedaqogikası (R.Steinerin), Dalton plan texnologiyası, pulsuz əmək texnologiyası (S. Freinet), ehtimal olunan təhsil texnologiyası (A.M.Pubis).

Texnologiya tədris prosesinin konsepsiya əsasında formalaşaraq qabaqcıl təhsil prosesinin yaradılmasını təmin edir. Klasik didaktiklər məlumdan məchula doğru öyrənmə üsuluna üstünlük verdikləri halda, yeni didaktiklər, bilmədən bilmək, hərəkət yolunu inkar etmədən eyni zamanda, qabaqcıl elementlərlə təyin edilmiş vəzifələrin növləri kimi qabaqcıl vəzifələr, müşahidələr və təcrübələr olan müəllimin qarşılıqlı fəaliyyət prinsipinə əsaslanırlar.

Burada məqsəd siyahıda əvvəlcədən qeyd olunur və yeni materialların qəbul edilməsi üçün şagirdlərin səmərəli hazırlanmasına, onların bilik fəaliyyətini aktivləşdirməyə, öyrənmə motivasiyasını artırmağa, digər pedaqoji funksiyaları yerinə yetirir. İnkişaf etmiş blok tədrisinə tipik olan iki xətlə dərslərin məntiqi quruluşundan fərqli olaraq, qabaqcıl texnologiyalar üç xətlə bir quruluşa malikdir. İdeal əsasda qurulan bir dərs həm öyrənilmiş

və tamamlanmış, həm də gələcək materiallardan ibarət olmalıdır. Didaktiklər üçün yeni bir anlayış sistemi cihazın mahiyyətini nümayiş etdirir: qurğunun tezliyi, qurğunun uzunluğu və ya məsafə (qısa kurs, orta kurs, məsafədən öyrənmə, fənlərarası inkişaf). Təcrübəli müəllim gələcəyini görür, onun mövzusunı bilir, əsas hissəsi ilə şagirdlərinin necə tənzimləndiyini hiss edir, inkişaf etmiş bir sistemə uyğun işləməyə çalışır.

Texnologiya tədris prosesinin problemlə şəkildə qurulmasını nəzərdə tutur. Ümumi izahlı və reproduktiv texnologiya tələbələrin inkişafını və özünüinkişaf etdirməklə bilik və bacarıqların artmasını təmin edir.

Texnologiya əsasən oyun bazasında situasiya əsasında öyrənmə prosesinin qurulmasını nəzərdə tutur. Rəqibini təqlid edən akademik və praktiki fəaliyyətlər arasında çox fərq yoxdur və beləliklə, uşaqların real həyatı kontekstində öyrənmə prosesinə inteqrasiya olunmasına kömək edir.

Texnologiya interaktiv şəkildə tədris prosesinin qurulmasını əks etdirir. Məlum olduğu kimi, dialoq bir müəllimin monoloqu tərəfindən hələ də geniş şəkildə istifadə olunur.

Dialoqun dəyəri yalnız tələbələrin suallarını cavablandırmaq deyil, həm də müəllimin sualını cavablandırmaqdır. Bu zaman müəllim və tələbələr eyni dərəcədə hərəkət edirlər. Buna görə dialoqun mənası, mövzunun subyektə əlaqələrinin yalnız bilik sahəsində deyil, həm də əxlaqi və etik sahələrdəki dərslərdə həyata keçirilməsidir.

Təhsil prosesinin qarşılıqlı əsasda qurulmasını əhatə edən texnologiya kollektiv öyrənmə üsullarıdır. Burada texnologiyalar bir alqoritmik əsasda proqramlaşdırılmış bazda qurulmuşdur (V.P.Bespalko). Texnologiyalar təcrübəli müəllimin əlində aşkar və inkişaf edə bilər, çünki onların tətbiq şərtləri bir çox amillərdən asılıdır; texnologiyalar yanaşı və bir-birinə bağlıdır.

Monodidaktik texnologiya çox nadir hallarda istifadə olunur. Ümumiyyətlə, öyrənmə prosesində əsasən müxtəlif monotexnologiyaların bir sıra elementlərini birləşdirən və bir sıra po-

lididaktik texnologiyanın yaradılmasına imkan verilir. Birləşdirilmiş didaktik texnologiyanın üzv texnologiyalarının hər birinin xüsusiyyətlərinə üstünlük verilməsi vacibdir.

Ümumiyyətlə, birləşdirilmiş texnologiya əsas müasirləşməni xarakterizə edən fikir mənbəyinə (monotexnologiya) uyğun olaraq adlanır və öyrənmə məqsədlərinə nail olmaq üçün ən böyük töhfə verir.

Pedaqoji texnologiyaların konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsinə müasir yanaşmaların təhlil edilməsi pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji texnika, təhsil texnologiyası, təlim texnologiyası, oyun texnologiyası, kompüter texnologiyası, interaktiv texnologiya anlayışları olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Pedaqogika, təhsil və təlim kimi kateqoriyaları ilə əlaqəlidir. Pedaqoji texnologiya konsepsiyası isə təhsil, təlim və tərbiyə proseslərini əhatə edir. Təhsil texnologiyası təhsil sistemlərinin və təhsil müəssisələrinin təşkili ilə bağlıdır.

Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, pedaqoji prosesin texnologiyası təhsil prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilən və tələbələrin planlaşdırılmış təlim nəticələrinə nail olmasını təmin edən inkişafın tendensiyasıdır.

1.2. Pedaqoji texnologiyaların mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri

Pedaqogika həmişə bir qrup şagirdlə işləməkdə yüksək nəticələr əldə etmək yollarını axtarır və həmişə alətlərini, üsullarını və formalarını dəyişdirir. İstənilən məqsədə nail olmağa imkan verəcək bəzi texnika və ya üsulları tapmağa çalışır. Nəticədə, müxtəlif üsullar ortaya çıxaraq pedaqoji təcrübənin yığılması ilə yeni, daha effektiv metodlar yaradılır. Bununla yanaşı, bu metodlarla bağlı praktiki işin nəticələri daima artan tələblərə cavab vermir. Təlimdə sabitlik problemləri, planlaşdırılan nəticələrə nail olmağın təminatları hələ də həll olunmamış qalmışdır.

Tədqiqatçılar daimi dəyişikliklərə, problemlərə, vəziyyətlərə, çevik təşkilata uyğun olaraq öz işlərinə sərbəst, qərəzsiz, yaradıcı şəkildə, sərbəst nəzarət etmədən çalışırlar. Aydındır ki, intellektual işçilərin fəaliyyətinin şərtləri istehsalın rəqabətə və qazanc əldə olunmasına səbəb olur. Bu vəziyyətdə istehsalın keyfiyyəti və səmərəliliyi işçilərin fiziki enerjisini, onun texniki ixtisasını istifadə etməklə deyil, öz səlahiyyətləri, şüurununu, düşüncə qabiliyyətini və işə yaradıcı münasibət göstərməklə müəyyənləşdirilir.

Postmodern cəmiyyətin işçisinin formalaşması üçün, yeni işçi növü, müəllim peşəsinə uyğun olan sosial istehsalın müasir tələblərinə cavab verəcək yeni təhsil texnologiyası tələb olunur. Təhsil sistemində texniki komplekslər sisteminin inkişafının üç növ pedaqoji fəaliyyət mərhələsi kifayət qədər fərqləndirilə bilər:

Pedaqoji fəaliyyətin ilk növü pedaqoji qabiliyyətlərə sahib olan (sənət öncəsi dövrdə sənətkar kimi) müəllimin peşə ustalığı, unikal bilik, bacarıq və şəxsi təcrübə daşıyıcısı olması ilə xarakterizə olunur. Onun "alətləri" - texnikalar, fərdi metodlar, pedaqoji istedadın nəticələri və dərsliklər, illüstrasiya və texniki vasitələrdir.

Pedaqoji fəaliyyətin ikinci növü pedaqoqun təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və elmi bilik xüsusiyyətlərini əldə etməsi ilə izah olunur. Bu, pedaqoji işin ixtisaslaşmasının görünüşü ilə pedaqoji prosesi rasionallaşdırır, təlimlər müəyyən qaydalara uyğun həyata keçirilir. Bu şərtlər biliklərin obyektivliyinə gətirib çıxarır.

Pedaqoji fəaliyyətin üçüncü növü müəllimin mövqeyi müasir kompüter istifadəçisinin mövqeyi kimi təsvir edilir və pedaqoji texnika əsasında həyata keçirilir. Öyrənmə texnologiyası peşəkar kontekst tərəfindən müəyyən edilir. Onlar, bir qayda olaraq, tələbə mərkəzli təhsil texnologiyalarıdır.

"Pedaqoji texnologiya" anlayışı istehsal və texnoloji sahənin özünəməxsus qaydaları və prinsipləri ilə qarşılıqlı olaraq

“texnologiya” anlayışını özündə birləşdirir. İstehsalat sektorunda istehsalın həyata keçirilməsi üçün müxtəlif tədqiqat, dizayn, texnoloji və təşkilati-planlaşdırma tədbirlərinin kompleksini əhatə edən istehsalın hazırlanması lazımdır.

Təxminən eyni fəaliyyət kompleksi yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması prosesini əhatə edir. Ali təhsildə və istehsaldan əvvəlki tədrisin mərhələlərinə bənzəyir.

İstehsalın hazırlanmasının birinci mərhələsində tədqiqat və hazırlıq işlərinin nəticələrinə əsasən təhsildə Dövlət təhsil standartları hazırlanır (təhsilin "dizaynı" müəyyən edilir).

Ali təhsil sahəsini tənzimləyən əsas sənəd dövlət təhsil standartını müəyyən edir: təlimin keyfiyyətinə olan tələblər; təhsil məzmunu; təhsil müəssisələrinin məzunları üçün zəruri və lazımi səviyyədə tələbə hazırlığı və ixtisas tələbləri; maksimum təhsil yükü; təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi prosedurları, mexanizmləri və təlimlərin keyfiyyətini əhatə edir.

Tədris prosesinin istehsalın texnoloji prosesləri ilə müəyyənləşdirilməsinə əsaslanaraq pedaqoji texnoloji tədrisin müasir effektiv formaları və metodlarını əhatə edir, eyni zamanda, müasir istehsal və texnoloji proses məhsulların ən effektiv üsullarını əhatə edir.

İstehsal hazırlığının ikinci mərhələsində, təşkilati işin hazırlığı başa çatdıqdan sonra istehsalın texnoloji hazırlığı həyata keçirilir, onun əsas hissəsi istehsal olunan komponentlərin və maşınların quraşdırılması üçün texnoloji proseslərin inkişafıdır.

İnkişaf edən texnoloji proseslər olmadan, müasir məhsuldar məhsul yoxdur. Dövlət təhsil standartlarının hazırlanmasından (təhsili "idarəetmədə") sonra təhsil sahəsində sənaye sahələrinə uyğun olaraq texnoloji hazırlıq prosesində: standart tədris planları, fənlər üzrə standart tədris planı, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, layihə və istehsal, laboratoriya avadanlıqlarının alınması, texniki vasitələr tədris prosesinin tənzimlənməsi, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, akademik işin hesablanması

üçün vaxt standartlarının müəyyən edilməsi təhsil müəssisələri və təlim keyfiyyəti həyata keçirilir.

Pedaqoji texnologiya kütləvi təhsil baxımından dövlət təhsil standartlarının tələbləri səviyyəsində təhsili təmin edir.

Tədris prosesinin texnoloji hazırlığı tədris prosesinin özünü (istehsal və texnoloji prosesdə məhsul istehsalının texnoloji əməliyyatlarıdır), onun optimallaşdırılmasını və səmərəliliyini ehtiva edir. Tədris prosesinin birləşdirilməsi, maksimum tədris səmərəliliyinin əldə edilməsi təhsil texnologiyalarının inkişafı və istifadəsi yolu ilə əldə edilir.

Pedaqoji texnologiyanın əsasları pedaqoji işlərin texnikası və bacarıqları, istehsal işlərinin üsulları və bacarığı kimi, təhsil prosesinin həyata keçirilməsi üçün obyektiv məntiqli imkanlar kimi mövcud ola bilər. İstehsalat sektorunda belə imkanların həyata keçirilməsi ilə eyni şəkildə, bu qabiliyyətlər pedaqoji qabiliyyətlər sayəsində yaranmış yüksək ixtisaslı müəllim tərəfindən inkişaf etdirilir.

Tədris prosesinin obyektiv, qanuni olması, öyrənilməsi və istifadəsi istənilən nəticənin müəyyən bir səviyyədə əldə olunmasının müəllimin və tələbənin qabiliyyətindən asılı olmadığına gətirib çıxarır.

Pedaqoji proses inkişaf etmiş və obyektivdir, onun həyata keçirilməsi üçün daha az bacarıq tələb olunur. Bu kütləvi təhsilin bütün təcrübəsi ilə təsdiqlənir. Bununla yanaşı, kompüter yardımı təbiiqetmə təcrübəsi göstərir ki, tədris metodları və yolları bir şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilə bilər.

Təhsil texnologiyasının bir xüsusiyyəti, məqsədlərə nail olmağı təmin edən təhsil prosesini yaratmaqdır.

Tədqiqat texnologiyasının əsas elementləri də daxil olmaqla ümumi metodologiya əsasında hər bir akademik intizam üçün pedaqoji texnika inkişaf etdirilən xüsusi bir məhsul üçün istehsal prosesi kimi hazırlanır.

Pedaqoji texnologiyanın üstünlüyü kütləvi təhsil baxımından şagird nailiyyətini tam təmin etmək üçün yeganə yoldur.

Pedaqoji texnologiya, eləcə də istehsal və texnoloji proses planlaşdırılmış nəticəni təmin edir.

Pedaqoji texnologiyanın tədris prosesində vacib amil kimi tanınması ilə onun mahiyyətini və xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq cəhdləri bir tərəfdən tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılması vasitəsi kimi pedaqoji texnologiyalara elmi və praktik marağın dərinləşməsi, digər tərəfdən spesifik pedaqoji texnologiyaların inkişafı zamanı onların yeni universal əsas məlumatlarının üzə çıxması ilə əlaqədardır.

Uzun müddət **“texnologiya”** anlayışı texniki dilə aid edilərək **pedaqogikanın** konseptual çərçivəsindən kənarda qalırdı.

Texnologiya - yunan sözləri **techno** (sənət, sənətkarlıq, bacarıq) və **logotiplərdən** (elm, öyrənmə, tətbiq etmə, konsepsiya, tədris) ibarətdir. Yəni, texnologiya məhsulun hazırlanması bacarığı, istehsal proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün üsul və vasitələr haqqında bilik formasıdır³.

Texnologiya – hər hansı bir fəaliyyətin inkişaf yolu və şəxsin fəaliyyətə necə cəlb olunmasıdır.

Texnologiya - arzu olunan nəticəni əldə etmək üçün metod və vasitələrin məcmusu; geniş mənada - praktik problemləri həll etmək üçün elmi biliklərin tətbiqi prosesidir.

Pedaqoji texnologiyanın mənbələri pedaqoji, psixoloji və sosial elmlərin nailiyyətləri, qabaqcıl pedaqoji təcrübə, xalq pedaqogikası, son illərin daxili və xarici pedaqogikasında toplanmış ən yaxşılarıdır.

"Pedaqogika" və "Texnologiya" iki elmin qovşağında intensiv elmi və texniki inkişaf şəraitində yaranan "Pedaqoji texnologiya" müstəqil bir elmə çevrildi.

Texnologiya işləmə yollarını, onun rejimini, hərəkətlərin ardıcılığını əhatə edir.

Hər hansı bir pedaqoji texnologiya bu və ya digər fəlsəfi təməl üzərində qurulur. Fəlsəfi müddəalar təhsil texnologiyası-

³ <https://az.wikipedia.org/wiki/Texnologiya>

nın metodik dəstəyinin bir hissəsi olan ən ümumi qaydalar kimi çıxış edir.

Müasir pedaqoji texnologiyalarda çox sayda fəlsəfi cərəyan və məktəbdən ən çox aşağıdakılara rast gəlinir:

- materializm və idealizm;
- dialektika və metafizika;
- elm və təbiətə uyğunluq;
- humanizm və anti-humanizm;
- antroposofiya və teosofiya;
- pragmatizm və ekzistensializm.

Pedaqoji texnologiya tədrisin sürətləndirilmiş elmi və texnoloji tərəqqi tələbləri səviyyəsində təmin edilməsinə kömək edir. Təhsil texnologiyasının komponentləri də müvafiq dövrün tələblərinə əsasən yaranmışdır. "Pedaqogika" yaşlı nəsillər tərəfindən ötürülmə nümunələrinin öyrənilməsi və həyat üçün zəruri olan sosial təcrübənin gənc nəsillər tərəfindən aktiv şəkildə öyrədən elmdir. Sosial tərəqqidə yalnız hər bir yeni nəsil özündən əvvəlki nəslin təcrübəsini mənimsəmiş, zənginləşdirmiş və gələcək nəsillərə ötürmüşdür.

Pedaqogikanın əsas mövzusu təlim, təhsil, tərbiyə şəraitində insan inkişafına yönəldilmiş prosesdir.

Beləliklə, pedaqogika insan şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşmasının mahiyyətinin tədqiqi, təhsil və təlim nəzəriyyəsi və metodologiyasının bu əsasda müəyyən mütəşəkkil pedaqoji proses kimi öyrənilməsi ilə bağlı bir elm kimi görünür. Pedaqogika elmi olaraq kütləvi təhsilin təşkilini tələb edən geniş istehsalın formalaşması dövründə yaranıb.

"Texnologiya" materialları və ya yarı bitmiş məhsulların əldə edilməsi, emalı üsulları və metodlarını inkişaf etdirən və təkmilləşdirən elmdir.

"Texnologiya"nın elm olaraq formalaşması ilə, onu təkrarlamaq və bu əsasda mütəxəssislərin kütləvi hazırlığını aparmaq və kütləvi istehsalını təşkil etmək mümkün oldu. "Texnologiya" və "Pedaqogika" elmləri tarixən eyni dövrdə formalaşmış, geniş-

ləndirilmiş, kütləvi istehsalın təşkili və kütləvi təlimin mövcudluğunu tələb edir.

XX əsrin ikinci yarısında intensiv elmi və texnoloji tərəqqinin müqayisəsiz yüksək və kompleks tələblərinə cavab verən pedaqoji texnologiya inkişafın eyni nümunəsidir.

Cəmiyyətin və təhsilin inkişafı "cəmiyyət-təhsil" sistemi kimi təmsil edilə bilən iki prosesdir. Sonuncu istehsal üsulu, təlim üsulu və təlim sistemi kimi amillərlə xarakterizə olunur.

Pedaqoji elmdə texnologiya ideyasını yaradıcı pedaqoji prosesi texnoloji cəhətdən düşündükləri kimi, təqdim edirlər.

Belə ki, V.P.Bespalkoya görə "pedaqoji texnologiya tədris prosesinin həyata keçirilməsi üçün mənalı bir texnikadır. Hər hansı bir fəaliyyət texnologiya və ya sənət ola bilər. İncəsənət əsasən sənətə əsaslanır, texnologiya elmə əsaslanır. Hər şey sənətlə başlanır, texnologiya ilə başa çatır ki, bütün proses daha sonra yenidən başlayır"⁴

A.İ.Rakitovun fikrincə, texnologiya "seçilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün müvafiq kosmik vaxt intervalı və müəyyənləşdirilmiş texnologiya əsasında müəyyən bir ardıcılıqla həyata keçirilən müxtəlif əməliyyatlar və bacarıqların bir sistemidir"⁵

B.T.Lixaçov pedaqoji texnologiyayı müəyyən formaları, metodları, tədris metodları, tədris vasitələrinin sosial dəstini və yerini müəyyənləşdirən, pedaqoji prosesin təşkilati və metodik vasitəsi kimi təsvir edən psixoloji və pedaqoji münasibətlər toplusu kimi müəyyən edir⁶.

V.M.Monaxovun fikrincə "Pedaqoji texnologiya tədris prosesinin layihələndirilməsi, təşkil edilməsi və keçirilməsi üçün tələbə və müəllimə rahat şəraitin təmin edilməsi, pedaqoji tex-

⁴ Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989. 192 с

⁵ Ракитов А. И. Философия компьютерной революции. - М.: Политиздат, 1991. 288 с.

⁶ Лихачев Б.Т. Педагогика: курс лекций. М .: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2010. 647 с.

nika modelinin nümunəsi hesab olunan bütün detallar üzərində düşünülmüşdür”⁷.

M.V.Klarinin fikrincə, pedaqoji texnologiya cəmiyyətdə pedaqoji məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan bütün fərdi, instrumental və metodik vasitələrin sistemi və qaydasıdır⁸.

İ.P.Volkova görə “Pedaqoji texnologiya, planlaşdırılan təlim nəticələrinə nail olmaq prosesinin təsviridir”⁹.

V.A.Slastenin didaktik prosesin elmi əsaslı bir layihəsini həyata keçirən və ənənəvi tədris metodlarından istifadə ilə müqayisədə daha yüksək dərəcədə səmərəlilik, etibarlılıq və zamanətli nəticələrə sahib olan qanuni bir pedaqoji fəaliyyət görür¹⁰.

Göstərilən, bu təriflər oxşar kimi görünməsinə baxmayaraq, yeni texnologiyalarının daim tam və dəqiq olduğunu da iddia edə bilməz. Lakin bu təriflər ümumi, tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılması üçün tədris texnologiyasının istiqamətidir, bu da planlaşdırılan təlim nəticələrinə nail olmağı təmin edir.

Ən ümumi formada, texnologiya yaxşı düşünülmüş bir sistemdir, məqsədin “məyyyə bir məhsul növü” ya da onun tərkibində “necə” yerləşdirildiği üsuldur.

Pedaqoji texnologiya adətən iki tərəfdən nəzərdən keçirilir. Bir tərəfdən təhsil məqsədinə çatmaq üçün tədris prosesini yeniləməyə və inkişaf etdirməyə yönəlmiş metod və vasitələr kompleksidir. Digər tərəfdən, müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə prosesinin səmərəli təşkilidir.

⁷ Монахов В.М. Дидактическая аксиоматика когнитивной теории педагогических технологий//Современные информационные технологии и ИТ-образование. -2016.Т. 12. № 3-1. - с. 32-39.

⁸ Кларин М. В. Технология обучения: идеал и реальность. — Рига, «Эксперимент», 1999 г.180 с.

⁹ Волков И. П. Цель одна - дорог много : Проектирование процессов обучения : Кн. для учителя : Из опыта работы / И. П. Волков. - М. : Просвещение, 1990. 159 с.

¹⁰ Сластенин В.А. и др.Педагогика.Учеб. пособие М.: Издательский центр "Академия", 2013. 576 с.

Pedaqoji texnologiyaların inkişafının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Effektiv olmayan tədris metod və vasitələrini müvafiq və müasir ilə əvəz etmək ehtiyacının ortaya çıxması.

2. Təhsil prosesinin təşkilində tələbələrin fərdi və psixofizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almağın zəruriliyi.

3. Zəmanətli yüksək təhsil nəticələrini əldə etməyə yönəlmiş tədris prosesinin təşkili, müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilati formaları.

Hər bir pedaqoji texnologiya müəyyən təhsil məqsədini həll etməyə və nəticəyə nail olmağa yönəlmiş müəyyən elmi konsepsiya əsasında hazırlanmışdır.

Hər bir pedaqoji texnologiyada qoyulan hədəfin “axtarılması” üçün xüsusi təyin olunmuş vəzifələri vardır ki, bu da təlimin məqsədi və onun həyata keçirilməsi şərtləri ilə əlaqələndirilmiş bir vəziyyət kimi görülən pedaqoji tapşırıqdan irəli gəlir.

Hal-hazırda müxtəlif növ pedaqoji vəzifələr mövcuddur:

- Xüsusi pedaqoji vəziyyət, onun pedaqoji fəaliyyətlə əlaqəsini və praktikada həyata keçirilmə şərtlərini nəzərdən keçirməyə yönəlmiş pedaqoji tapşırıqların növü. Bu tip şagird şəxsiyyətinin keyfiyyət dəyişikliklərini inkişaf etdirməyə yönəlmiş informativ pedaqoji vəzifələri əhatə edir. Bu vəzifələri vurğulamaq və təsvir etmək üçün dəyişdirilməli olan müəyyən şəxsi keyfiyyətlərdən asılıdır;

- sosial idarəetmə növü. Bu tip vəzifələrə müəyyən pedaqoji akta yönəlmiş funksional pedaqoji tapşırıqlar daxildir. Funksional tapşırıqlar aydın bir sistem şəklində qurulur, bunun tətbiqi tələbələrin müəyyən keyfiyyətlərinin formalaşmasına və mənalı pedaqoji vəzifələrin həllinə təsir göstərməlidir.

Pedaqoji texnologiya və texniki proseslərin birbaşa **vəzifələri** aşağıdakılardır:

- biliklərin dərinliyini və gücünü inkişaf etdirmək, fəaliyyətin müxtəlif sahələrində bacarıqların birləşdirilməsi;

- sosial dəyərli davranış vərdişlərini inkişaf etdirmək və birləşdirmək;

- texnoloji alətlərlə elmi fəaliyyət;
- texnoloji təfəkkürün inkişafı, müstəqil planlaşdırma, təhsil, özünütərbiyə fəaliyyətlərini standartlaşdırma bacarığı;
- işlərin və ictimai faydalı işlərin təşkilində texnoloji intizamın tələblərinə ciddi riayət etmə vərdişlərinin aşılınması.

Beləliklə, **pedaqoji texnologiyanın əsas vəzifəsi** müəllimin kütləvi təhsildə təlimlərin düzgün təsirinə nail olmasını təmin edən tədris prosesinin inkişafıdır.

Pedaqoji texnologiyanın mövzusu pedaqoji prosesinin özüdür.

Pedaqoji texnologiyanın obyektı təhsil prosesinin tərkib hissəsidir.

Təhsil sistemində müstəqil elm kimi pedaqoji texnologiya tədris prosesinin bütün elementlərini əhatə edir: tədris planı və tədris proqramları, təlim və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi və s. ali təhsil müəssisəsindəki təhsil prosesi təhsil materialının tam yetkinlik prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Yəni, tədris materialı, akademik intizam kursunun tədris planına uyğun olaraq hər bir tələbə tərəfindən mənimsənilməlidir.

Tədris materialının tam sənətkarlıq prinsipi hər mövzuya müəyyən edilmiş məlumatlı fəaliyyət səviyyəsinə nail olmaq deməkdir.

Hərfi mənası "sənətkarlıq doktrinası" olsa da pedaqogikanın vəzifələri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Pedaqogikada və pedaqoji anlayışlar sırasında özünə müəyyən yer tutmuşdur. Hazırda pedaqoji ədəbiyyatlarda bu və ya digər pedaqoji texnologiyaları xarakterizə edən bir çox anlayışlara rast gəlmək olar: təlim texnologiyası, təhsil texnologiyası, tədris texnologiyası, ənənəvi təhsil texnologiyası, proqramlaşdırılmış təlim texnologiyası, problemli təlim texnologiyası, müəllif texnologiyası və s.

Bundan başqa elmi və metodik ədəbiyyatlarda pedaqoji texnologiyanın müəyyən edilməsinin bəzi variantları da mövcuddur:

- praktiki məqsədlərə nail olmaq üçün texniki üsul;
- insanın mövcudluğunda lazım olan maddələr əldə etmək üçün istifadə olunan bir sıra üsullar;
- insan fəaliyyətinin təşkili prosedurları və metodları;
- insan davranışını modelləşdirmək üçün istifadə olunan alətlər və s.

Müasir təhsil texnologiyaları yeni təhsil paradigmalarının həyata keçirə biləcəyi bir vasitə sayılır.

Təhsil texnologiyalarının inkişaf tendensiyları birbaşa fərdiləşdirmə və özünəreallaşdırmağa kömək edən təhsilin humanitarlaşdırılmasına aiddir.

Hazırda nəzəri və tətbiqi tədqiqat istiqamətləri baxımından da pedaqoji texnologiya problemləri öyrənilir. Nəzəri baxımdan, pedaqogika kateqoriyasında pedaqoji texnologiya vəziyyətin axtarışı; mahiyyətin bütöv bir görünüşünü, struktur komponentlərini yaratmaq; texnologiyanın elmi əsasları pedaqoji fəaliyyətin müxtəlif sahələrində (didaktik, təhsili idarəetmə) öyrənilir; pedaqoji texnologiyaların tərtib edilməsi metodikası və nəzəriyyəsi tədqiq edilir. Ümumiyyətlə, pedaqoji texnologiya nəzəriyyəsinin əsasları yaranır.

Əvvəllər bir çox pedaqoqlar "***pedaqoji texnologiya***", "***təlim texnologiyası***", "təbiiyə texnologiyası" anlayışlarını fərqləndirmirdilər. "***Pedaqoji texnologiya***" anlayışı yalnız öyrənmə ilə əlaqəli olaraq istifadə edilir və texnologiyanın özü texniki vasitələrlə öyrənmə kimi başa düşülür. "***Pedaqoji texnologiya***" anlayışı "***təlimin metodologiyası***" anlayışından daha genişdir. Belə ki, pedaqoji texnologiya təlim prosesinin idarə edilməsi məqsədlərinə necə nail olmağın ən yaxşı yollarını müəyyənləşdirməklə əvvəlcədən planlaşdırılan tədris prosesinin praktikasında ardıcıl tətbiq edilməsinə yönəldilmişdir.

Pedaqoji texnologiya yalnız tədrisin texniki vasitələrindən istifadə olunması üçün tədqiqat sahəsi deyil, bu həm də tədris işlərini, üsulları və materiallarını layihələndirmək və tətbiq etmək, həmçinin istifadə olunan metodları qiymətləndirməklə təhsilin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş amilləri təhlil edərək, təhsil prosesini optimallaşdırmaq üçün prinsipləri müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Pedaqoji texnologiyaların məqsədi təhsil sistemi üçün strateji vəzifələri həll etməkdir, təhsilin inkişafını proqnozlaşdırmaq, məqsədləri, nəticələrini, əsas mərhələlərini, metodlarını və tədris prosesinin təşkilati formalarını planlaşdırmaqdan, kütləvi təhsil şəraitində planlaşdırılmış öyrənmə nəticələrinə nail olmağın təminatı ilə təhsil prosesinin kifayət qədər səmərəliliyini təmin etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, pedaqoji texnologiyanın məqsədi, tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərinin təzahürü və inkişaf etdirilməsidir, sadə sözlə, şəxsi keyfiyyətlərin və öyrənmənin inkişafında “uğur nərdivanı” adlanır.

Pedaqoji texnologiya müəllimin pedaqoji problemlərin həllinə yönəlmiş ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli hərəkətlər və ya praktikada əvvəlcədən hazırlanmış pedaqoji prosesin planlı və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi üçün pedaqoji hərəkətlərin sistemi kimi başa düşülür.

Pedaqoji texnologiya müəyyən şərtlər olduqda təhsil texnologiyalarının tədris prosesində tətbiqi taktikasını göstərir. Pedaqoji texnologiyalar konkret təhsil fənnindən asılı olmayaraq tədris prosesinin ümumi əlamətlərini və nümunələrini toplayır və ifadə edir. Hər bir xüsusi pedaqoji texnologiya təhsil müəssisəsindəki tədris və idarəetmə proseslərinin modelini əks etdirir, məzmununu, forma və vasitələrini birləşdirir.

Belə ki, ***pedaqoji texnologiya** - elmi pedaqoji fəaliyyətin dəqiq və uğurla təmin edilməsidir.*

XXI əsrdə pedaqoji ədəbiyyatlarda özünə geniş yer tutmuş “***pedaqoji texnologiya***” anlayışı pedaqoji prosesin texnologiya ideyasının mənşəyi ilk növbədə nəzəri və praktiki fəaliyyətin

müxtəlif sahələrində elmi və texnoloji nailiyyətlərin əldə edilməsidir.

"Pedaqoji texnologiya" anlayışının təlim və tərbiyə sahəsində iş üsullarına aid olduğuna da diqqət yetirməlidir. Buna görə də, "pedaqoji texnologiya" anlayışı "təlim texnologiyası" və ya "tərbiyə texnologiyası" anlayışından geniş olmaqla tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması və inkişafı ilə bağlı təhsil aspektini nəzərdə tutur.

Təlim texnologiyası fikrini öyrənmək yeni ideya deyil. XVII əsrdə yaşamamış dahi Çex pedaqoqu Y.A.Komenski bu ideyanı müdafiə edirdi. O, istər-istəməz müsbət nəticələrə səbəb olacaq təlim qaydalarını tapmağa çalışırdı. Y.A.Komenski qeyd edirdi ki, didaktik maşın üçün aşağıdakı müddəaları: 1. möhkəm qoyulmuş məqsədləri; 2. bu məqsədlərə çatmaq üçün uyğun vasitələri; 3. bu vasitələrlə istifadə qaydaları axtarıb tapmaq lazımdır.

Y.A.Komenski o dövrdə öyrənmə sistemini yaxşı qurulmuş mexanizm kimi göstərməyə cəhdlər etmişdir. Sonradan təlim texnologiyası ilə bağlı bir çox fikir əsaslı şəkildə əlavə edildi və konkretləşdirildi. Xüsusilə nəzəri və praktik fəaliyyətin müxtəlif sahələrində texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə bağlı olaraq təlimin texnologiyası ideyası daha da aktuallaşdı.

Qeyd edək ki, keçmiş sovet pedaqogikasında pedaqogikanın texnologiya ilə əlaqəsi ilk növbədə görkəmli pedaqoq A.S. Makarenkonun adı ilə bağlıdır. A.S.Makarenko hələ XX əsrin 30-cu illərində pedaqoji texnologiyalar haqqında fikir söyləmiş və onun bəzi xüsusiyyətlərini göstərmişdir. A.S.Makarenko özünün məşhur "Pedaqoji poema" adlı əsərində yazırdı ki, bizim pedaqogikamızda aparıcı rolu mənəvi nəsihət məntiqi oynadığından, texnoloji məntiq əsas yer tutmamış və buna görə də pedaqoji istehsalın ən mühüm konstruktor ləvazimatlarının tətbiqi, normalaşdırma, nəzarət, buraxılış, keyfiyyətə nəzarət və saf-çürük etmə kimi əməliyyatlar aparılmışdır¹¹.

¹¹ A.S.Makarenko. Pedaqoji poema. Bakı, 1951, 618 s.

Pedaqogikada pedaqoji prosesin tədqiqatçılar tərəfindən kütləvi tətbiqi XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu ilk növbədə Amerika və sonra Avropa ölkələrində məktəb islahatlarının aparılması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu sahədə bir çox Amerika və Avropa alimləri: C.Keroll, B.Blum, D.Vrunner, Q.Geys, Y.Koskarellin, rus pedaqoqları P.Y.Qalperin, N.F.Talizina, N.Landa, Y.K.Babanski, V.S.Kukuşkin, V.P.Bespalko. Azərbaycan pedaqoqlarından Ə.Ə.Ağayev, B.A.Əhmədov, H.H.Əhmədov, A.O.Mehrabov, Ə.M.Abbasov, Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov, M.İ.İlyasov, A.İ.Eminov, P.Y.Mədədov, A.M.Nəzərov, L.N.Qasimova, M.A.İsmixanov, F.N.İbrahimov, R.L.Hüseynzadə və b. göstərmək olar. Bu tədqiqatçılar pedaqoji texnologiyaların izahında ayrı-ayrılıqda təlim texnologiyaları, tərbiyə texnologiyaları anlayışlarını izah etməklə yanaşı, pedaqoji texnologiya anlayışının da mahiyyətini aydınlaşdırmışlar.

Hazırda pedaqoji ədəbiyyatlarda **pedaqoji texnologiya anlayışının mahiyyəti** - pedaqoji texnikanın və tədris prosesinin idarə olunması ideyası ilə bağlı olub, yəni məqsədlərə uyğun olaraq öyrənmə məqsədlərinin layihələndirilməsinə, seçilmiş formaların, metodların, vasitələrin səmərəliliyini yoxlamaq və qiymətləndirmək, cari nəticələrin qiymətləndirilməsi kimi prosesləri özündə birləşdirir.

Pedaqoji texnologiyanın mahiyyəti təhsilin təbiəti və metodunun dəyişdiyini ifadə edir. Müasir təhsil sisteminin modernləşdirilməsi kontekstində təhsil prosesi yalnız müəllim və tələbə mövqeyindən başqa, yeni mütəxəssislərin keyfiyyətə fərqli mövqeyə daxil edilməsini də tələb edir.

Pedaqoji texnologiyanın məzmun, metod və tədris vəsaitləri bir-biri ilə əlaqəlidir və qarşılıqlıdır. Müəllimin pedaqoji bacarığı düzgün məzmun seçmək, proqrama və verilən tapşırıqlara uyğun olaraq ən yaxşı tədris metod və vasitələrini tətbiq etməkdir.

Pedaqoji texnologiyanın sistem bir kateqoriya olaraq tərkib hissəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

- təlimin məqsədləri;

- təlimin məzmunu;
- pedaqoji qarşılıqlı əlaqə vasitələri;
- tədris prosesinin təşkili;
- tələbə, müəllim fəaliyyətinin nəticəsi.

Beləliklə "Pedaqoji texnologiya" anlayışı üç aspektlə təmsil oluna bilər:

1) *elmi*: pedaqoji texnologiyalar - tədrisin məqsədlərini, məzmununu və metodlarını öyrənən və inkişaf etdirən pedaqoji elmin bir hissəsi;

2) *prosesual təsviri*: prosesin təsviri (alqoritmi), planlaşdırılan təlim nəticələrinə nail olmaq üçün məqsədlər, məzmun, metod və vasitələr toplusu;

3) *prosesual cəhətdən səmərəli və təsirli*: texnoloji (pedaqoji) prosesin həyata keçirilməsi, bütün şəxsi, instrumental və metodik pedaqoji vasitələrin işlənməsi.

Beləliklə, pedaqoji texnologiya həm ən səmərəli öyrənmə yollarını araşdıran bir elm, həm də tədrisdə istifadə olunan metodlar, prinsiplər və tənzimləyicilər sistemi, həqiqi təlim prosesi kimi fəaliyyət göstərir.

Pedaqoji texnologiyanın komponentləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- pedaqoji texnologiyanın təsviri, onun metodoloji, nəzəri əsaslandırılması;

- prioritet hədəflərin müəyyənləşdirilməsi, təlimlərin son nəticəsi ilə əlaqəsi;

- didaktik (tədris tapşırıqları) sistemdə hədəfin konkretləşdirilməsi;

- pedaqoji prosesin modelləşdirilməsi (hərəkətlər, əməliyyatlar, onların sistemləşdirilməsi, tənzimlənməsi, metodik dəstəyin müəyyən edilməsi, pedaqoji vasitələrin arsenalı);

- istədiyiniz nəticəni əldə etmək;

- ən əhəmiyyətli materialın seçilməsi, onun quruluşu. Öyrənilən materialın qiymətli komponentlərinin tərfi;

- diaqnostik metodlar sistemi (cari, sərhəd, son, əməliyyat, aralıq nəzarət).

- performansın qiymətləndirilməsi (meyarlar, göstəricilər);

-

- düzəldici tədbirlər sistemi;

- müəllim hazırlığı;

- şagird və valideynləri həvəsləndirici istiqamət.

Müəllimin texnoloji səriştəsi pedaqoji təcrübədən, müəllimin innovativ təhsil modelləri üzərində işləmək istəyindən və bacarığından, yeni təhsil strategiyasına, inkişaf strategiyasına keçmək istəyindən asılıdır.

Göstərilənlərdən belə nəticə çıxır ki, texnologiya tədris prosesi ilə mümkün qədər sıx əlaqəlidir - müəllim və tələbənin fəaliyyəti, onun quruluşu, vasitələri, metodları və formalarıdır. Buna görə **pedaqoji texnologiyanın quruluşuna** aşağıdakılar daxil edilməlidir:

a) konseptual çərçivə;

b) təlimin məzmunu;

- təlim məqsədləri - ümumi və spesifik;

- tədris materialının məzmunu;

c) prosessual hissə - texnoloji proses;

- tədris prosesinin təşkili;

- məktəblilərin təlim fəaliyyətinin metod və formaları;

- müəllimin iş metodları və formaları;

- materialın mənimsənilməsi prosesinin idarə edilməsində müəllimin fəaliyyəti;

- tədris prosesinin idarə edilməsi (mövcud nəticələrin qiymətləndirilməsi, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağa yönəlmiş təlimlərin düzəldilməsi);

- tədris prosesinin diaqnostikası;

- nəticələrin yekun qiymətləndirilməsi.

Göründüyü kimi, pedaqoji texnologiyalar pedaqoji prosesin sistemli, məntiqi, ardıcıl və planlaşdırılmış elə bir hissəsidir ki, burada ardıcıl və qarşılıqlı əlaqəli hərəkət sistemi, struktur,

sosial və təbii xüsusiyyətlərinin dinamik ardıcılığı vardır. Bu prosesdə müəllim və şagirdlərin (tələbələrin) qarşılıqlı fəaliyyəti ilə bir və ya bir neçə təlim-tərbiyə işi həyata keçirilir ki, bu da müəyyən üsul və vasitələrin köməyi ilə reallaşır.

Yuxarıda göstərilən anlayışlara əsaslanaraq biz texnologiyanın əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərik:

Birincisi, texnologiya müəllim və tələbələrin fəaliyyəti kimi müəyyən edilir.

İkincisi, bu fəaliyyət mütləq pedaqoji qanunlara və qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Üçüncüsü, təhsil və təlim fəaliyyətləri əvvəlcədən diqqətlə hazırlanır.

Dördüncüsü, zamanətli yüksək nəticə verir.

Nəhayət belə qənaətə gəlmək olar ki, pedaqoj texnologiya didaktik məqsədlərə nail olmaq, şagirdin şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi və onun intellektual, davranış və peşəkarlıq statusunun formalaşdırılmasına yönəlmiş metod və vasitələrin tam sistemidir.

Elə pedaqoji texnologiyanın spesifikliyi də bundan ibarətdir ki, belə bir təhsil prosesini qurur və tətbiq edir ki, bu da məqsədlərə nail olmasını təmin etsin.

Elmi əsaslı texnologiya müəyyən bir elm və müvafiq istehsal arasındakı əlaqədir. Fizika qanunlarının texnoloji inkişafından keçmədən birbaşa istehsalda istifadə edilə bilməyəcəyi aydındır. Təlim texnologiyası təlim nəzəriyyəsi ilə onun praktik tətbiqi arasında bağlayıcı bir əlaqədir. Nəzəriyyəni tədris prosesində istifadə etmək üçün elmi biliklər texnoloji olmalı, pedaqoji problemlərin həlli üçün bir vasitəyə çevrilməlidir.

Müasir pedaqogikada texnologiyanın yer tutması məsələsi birmənalı şəkildə həll edilmir. Texnologiyanın yeri haqqında fikir bu konsepsiya hansı dəyərin qoyulmasından asılıdır.

Texnologiyanı təlim, tərbiyə yollarını araşdıran ***elmin bir hissəsi*** hesab etsək, onda onun yerini aşağıdakı kimi təsəvvür edə bilərik: pedaqoji nəzəriyyə - pedaqoji texnologiya – pedaqo-

ji təcrübə. Yəni, pedaqoji texnologiya, nəzəriyyə ilə təcrübə arasında bağlayıcı bir əlaqədir.

Təhsil müəssisəsi səviyyəsində texnologiyayı nəzərdən keçirsək, o zaman hədəf qoymadan nəticənin diaqnozuna qədər bütün prosesi əhatə edəcəkdir. Başqa sözlə, texnologiya məktəbin (təhsil müəssisəsinin) pedaqoji sisteminin tərkib hissəsidir, ümumi və ya peşə təhsilinin pedaqoji probleminin həlli üçün metodlar toplusudur.

Fərdi bir müəllimin fəaliyyət səviyyəsində texnologiyayı nəzərdən keçirsək, bu fəaliyyətin bir yolu, yüksək nəticə verən bir metod kimi çıxış edəcəkdir. Ən çox yayılanı məhz pedaqoji texnologiyanın bu şərhidir.

Hər iki tərəf həmişə pedaqoji prosesdə iştirak edir - müəllim və tələbə, o zaman tədris texnologiyasında fəaliyyət proseduru olaraq iki "təbəqə" ayırd edilə bilər: birincisi (daxili) tələbənin fəaliyyətidir, ikincisi (xarici) müəllimin fəaliyyətidir. Tədris texnologiyasının "daxili təbəqəsi" təlim məzmunun ("vasitə") və tələbənin ("material") qarşılıqlı əlaqəsi, onun çevrilməsinin baş verdiyi proses–faktiki proses kimi təqdim olunur. Pedaqoji texnologiyanın "xarici təbəqəsi" müəyyən şəraitdə gerçək prosesi həyata keçirmək üçün bir fəaliyyət kimi görülməlidir.

Hər bir müəllimin peşə fəaliyyətində onun fərdi xüsusiyyətləri özünü göstərir: oriyentasiya, motivasiya, pedaqoji qabiliyyət, xarakter, zehni vəziyyət, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, özünüdərk, fərdi üslub, yaradıcılıq və s. buna görə müəllimlər tərəfindən texnoloji prosesi həyata keçirmək üsulları fərdi xüsusiyyətlərinə görə fərqli ola bilər.

"Pedaqoji texnologiya" termini tədrisin texnoloji metodunun konkretləşməsinə, onun konkret tələbələrə və tədris şəraitinə uyğunlaşdırılmasını ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər. Buradan aydın olur ki, tədris texnologiyası müəllimin təlim prosesini tərtib etməsinin nəticəsidir. Pedaqoji prosesi təşkil edərkən və həyata keçirərkən müəllim, hazırlanmış tədris texnologiyasını praktikada tətbiq edir, fərdi xüsusiyyətləri də özünü göstərir.

Beləliklə, tədrisin texnoloji metodu obyektivdir, həm müəllimin, həm də şagirdlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərindən asılı deyildir. Texnoloji metodun bir spesifikasiyası olaraq pedaqoji texnologiya həmişə inkişaf etdirilən şagirdlərin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Nəhayət, tədris texnologiyasının tətbiqi prosesində müəllimin şəxsiyyət kimi xüsusiyyətləri də ifadə olunur.

Pedaqoji texnologiyaların inkişafı ilə onun ənənəvi metodologiyadan nə ilə fərqlənməsi problemi yaranır. Bu barədə bir neçə fikir var:

1. Texnologiya, bu nəticəni əldə etmək üçün hazırlanmış müəyyən vasitələrlə əldə edilə bilən sərt kodlu bir nəticədir.

2. Texnologiya və metodologiya ekvivalent anlayışlardır, lakin sonuncu məqamda tələbə və müəllimin şəxsiyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə daha çox diqqət yetirilir.

3. Texnika daha geniş anlayışdır, bir neçə texnologiyanı əhatə edə bilər. Bu vəziyyətdə, əksər hallarda texnika vahid pedaqoji sistem sayılır.

4. Metodologiya və texnologiya eynidir.

5. Texnologiya, təlim funksiyasının həyata keçirilməsində əsas yükü insanın nəzarəti altında öyrənmə vasitəsi ilə yerinə yetirən müəyyən öyrənmə üsuludur. Bu vəziyyətdə aparıcı rol müəllimin köməyi olmadan öyrənmə funksiyasını yerinə yetirən təlim vasitəsinə verilir. Müəllim təkcə öyrətmir, həm də tələbələrin fəaliyyətini stimullaşdırmaq, təşkil etmək və əlaqələndirmək funksiyalarını yerinə yetirir.

Pedaqoji nəzəriyyə və təcrübədə mövcud olan vəziyyət doğrudur və nəzərdən keçirilən variantların birincisini tam əks etdirir (E.O. İvanova).

Texnologiyanın tərkibi metodlar dəsti deyil, pedaqoji prosesin tərəflərinin obyektiv, sabit əlaqələrinə (qanunlarına) güvənərkən mümkün olan istənilən nəticəyə səbəb olan addımların reseptidir.

Texnologiya insan tərbiyəsi prosesinin elmi bilikləri nəticəsində təhsil prosesinin qanunlarına əsaslanır. Texnika empirik

təcrübəyə, müəllimin bacarığına söykənir və müəllimlik sənətinə daha yaxındır.

1.3. Pedaqoji texnologiyanın tarixi aspektləri

"Pedaqoji texnologiya" anlayışı təhsil prosesinə 1886-cı ildə ingilis pedaqoqu Ceyms Salli (1842-1923) tərəfindən gətirilmişdir¹². Bununla birlikdə, hər bir müəllimin mənimsəyə biləcəyi təlim və tərbiyənin müəyyən vasitə kimi pedaqoji texnologiyanın təhsil prosesində olub olmaması ilə bağlı mübahisələr hələ də davam edir. Bu mübahisələr iki əsas mövqeyə malikdir. Birinin tərəfdarları tərbiyə və təlimin yaradıcı proseslər olduğuna, insanın dünyanı intuitiv dərk etməsinə və bu dünyaya müvafiq təsir göstərdiyinə əmindirlər, digərinin tərəfdarları pedaqoji prosesin təsirli olduğunu sübut edir. Onun məqsədi fərdin əvvəlcədən müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərə sahib olmasıdır.

Görkəmli çex pedaqoqu Y.A.Komenski (1592-1670) məktəbin insanları "yazdıran" bir "yaşayış nəşriyyatı" olduğunu iddia edərək, təhsil prosesinin texnologiyası ideyasını təbliğ edənlərdən biri idi. Onun fikrincə, müəllim, pedaqoji prosesdə kitab hazırlayan uşaqların tərbiyəsi və təhsili üçün istifadə edir. Y.A. Komenskinin fikrinə görə texnologiya öyrənmə prosesinin məhsul nəticəsinə zəmanət verməlidir. Funksional olaraq, düzgün istifadə edildiyi təqdirdə gözlənilən nəticəni təmin edən bir növ didaktik maşın olmalıdır. Bunu etmək üçün məqsədləri dəqiq müəyyənləşdirməli, vasitələri məharətlə seçməli, onlardan istifadə üçün ciddi qaydalar qurmalıdır.

Görkəmli fransız filosofu və maarifçisi J.J.Russo (1712-1778) şəxsiyyətin inkişafı üçün pulsuz təhsili vacib hesab edirdi, bunun üçün "uşaq sevinci içində yaşayır, müstəqil hiss edir, dinləyir, dünyanı müşahidə edir, mənəvi zənginləşdirir, bilik susuzluğunu doyurur". Uşağın təbiətini nəzərə alaraq, baxıcının ira-

¹² (<https://banauka.ru/2427.html>)

dəsi ilə müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərdən imtina etmək, uşağı bu azadlığı kor-koranə verməkdən çəkinmək və sarsılmaz təbii qanunlara riayət etmək lazımdır. Bu prosesin daxili motivi, uşağın özünüinkişaf etdirmə, özünü tanıma, yaradıcı özünü inkişaf etdirmə istəyidir.

İsveçrə pedaqoqu İ.H.Pestalotsi (1746-1827) "təhsil mexanizmi" nin yaradılmasını pedaqogikanın təxirəsalınmaz vəzifəsi hesab edirdi ki, bu da öz söyləri ilə daha çox say göstərəcək hər bir müəllimə istənilən uşağı böyütməyə imkan verir.

Pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı və texnoloji mənimsəməsi fikirləri görkəmli pedaqoq, elmi pedaqogikanın banisi K.D. Uşinskinin əsərlərində də qeyd olunur. O qeyd edirdi ki, pedaqoji nəzəriyyənin inkişafında fəlsəfə, anatomiya, tarix, fiziologiya və bir çox başqa elm qanunları istifadə edilməlidir, çünki onların hamısı insan təbiətini öyrənir və ən qiymətli materialla pedaqoji işi təmin edir.

K.D.Uşinskinin fikircə "müəllimin pedaqoji ustalığı texnologiyanın səviyyəsinə gətirilə bilər, müəllimin hər cür şəraitdə müstəqil, adaptativ və təkrarlanan işləməyi bacarıb, sabit şəkildə yaradılmış bacarıq və qabiliyyətlərdə yığılmış məlumatları həyata keçirir"¹³.

Amerikalı humanist Karl Rogersin (1902-1987)¹⁴ fərdi inkişaf anlayışı idrak (öyrənmə, müəllimin açıq nəzarəti altında tələbə inkişafı) və təcrübəli (tələbənin fərdi inkişafı və emosional sahəsinə yönəlmiş) təlim növlərinin müxalifliyinə əsaslanır. Rogersin fikircə, şəxsi təcrübə tələbə üçün dəyərlidir və buna görə həyat hadisələrini qiymətləndirmək üçün yeganə meyardır. Şəxsiyyətin müstəqil olaraq inkişaf etdirdiyi təlimlər, insanın şəxsiyyətinə qətiyyətlə təsir göstərməsinə böyük zövq verir.

¹³Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. - М., 1990. - Т. 6. - С. 323 - 324

¹⁴ www.gorbibl.nnov.ru ›rodzhers

Avstriya-Alman filosofu və pedaqoqu, antroposofiyanın banisi Rudolf Steiner (1861-1925)¹⁵ uşaq tərbiyəsinə fərdi yanaşma prinsipini yaratdı, bu da qız və oğlanların tək tərbiyəsinə, sosial təbəqələrə bölünməsinə, istedad dərəcəsini və fərqli dinlərə mənsubiyyətini ləğv etdi. Steiner, insan düşüncəsinin ən vacib problemini "insanı özünə əsaslanan ən azad insan kimi başa düşmək" hesab etdi. İnsanı bədən, əqli və mənəvi cəhətləri ilə tədqiq edən antroposofiya əsasında vahid bir şəxsiyyətin inkişafı və özünüinkişafını öyrənmək, öz hisslərini, mənəvi ehtiraslarını və dini təcrübələrini inkişaf etdirən pedaqogika yaratdı. Steiner müəllimin vəzifəsini texnologiyanın istifadəsində görürdü. Fərddə mühakimə və zəka dünyasının müxtəlifliyinə yönəlmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bu prinsip Free Waldorf məktəbində təlim və tərbiyə üçün əsas idi.

“Yaradıcılıq pedaqogikası”nın nümayəndələri (F.Hansberq, E.Linde, H.Çаррельман) texnologiyanın köməyi ilə uşağın bənzərsiz şəxsiyyətinə təsir etmək cəhdlərini qınadılar. Hər bir uşağın şəxsiyyəti üçün fərdi təhsil vasitələrinin seçilməsinin lazım olduğuna inandırdılar və onlar uşağın ruhunun açarı ola biləcək bir pedaqoji texnologiya yaratmaq imkanlarını tanımadılar.

Uşaqlara təsir aləti kimi pedaqoji texnologiyanın rədd edilməsində Rusiyada başlayan və inkişaf etdirilən “pulsuz təhsil” ənənələri Lev Tolstoy (1828-1910), Konstantin Ventzel (1857-1947), Lyuza Şleqer (1863-1942) və digərləri “pedaqoji texnologiya” prosesinin mümkünsüzlüyünü rədd etdilər, xüsusi bir uşaq dünyası yaratmaq ideyasını, “uşağın ruhunu oyandırmaq”, insanda uşaqlıq orijinallığını və parlaqlığını qorumaq istəyini müdafiə etdilər və təhsil müəssisəsinin müvəffəqiyyəti və ya uğursuzluğu əsas götürmədilər, texnologiya və müəllimin şəxsiyyətinin yaradıcı yönümünü nəzərə alaraq, təlim və tərbiyə prosesində onun yaratdığı iqlimi müsbət qiymətləndirdilər.

¹⁵ <https://education.stateuniversity.com/pages/2453/>

XX əsrin 20-ci illərində pedaqogikanın antropoloji əsasına çevrilməli olan uşaq haqqında mürəkkəb elm pedaqoji refleksiologiyaya əsaslanan elmi əsərlərdə (G.Basov, V.Bexterev, S. Şatski) ilk dəfə "pedaqoji texnologiya" anlayışından istifadə etmişdilər. Sonra "pedaqoji texnika" anlayışı yayıldı - təlim məşğələlərinin aydın və səmərəli təşkilinə yönəlmiş bir sıra texnika və alətlər pedaqoji texnologiyanın elementləri sayılırdı və eyni zamanda tədris və laboratoriya avadanlığı ilə işləmək, əyani vasitələrdən istifadə etmək qabiliyyəti hesab olunurdu. Normativ pedaqoji bilik pedaqogikadan götürüldü və sxemə görə düzülmüş spesifik pedaqoji təsir tərbiyənin xüsusi şərtlərinə və uşağın yaş xüsusiyyətlərinə cavab verməli oldu. Bu yanaşmanın tərəfdarları olan alimlər, uşağın inkişafını, onun genetik, fizioloji, psixoloji, sosial xüsusiyyətlərini həyatın sosial törəmələri olaraq şərtlərinin təyin edən daxili, təbii, sosial və mədəni ətraf mühit amillərini öyrənməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə testlərdən, anket sorğularından, təcrübələrdən, həyat müşahidələrindən istifadə edirdilər. Həyat anlayışlarının zənginləşməsi və inkişafı, uşaqların təbii dünyaya, əmək və ictimai münasibətlərə girməsi onların ətrafdakı mikro mühitin təmin edə bilmədiyi və verə bilmədiyi vahid fikirlər, biliklər sisteminin inkişafına kömək etdi. Pedaqogikanın konseptual konsepsiyasına əsasən, ictimai faydalı işlərdə iştirak edən ətrafdakıları məktəbdə qazandıqları bilik və bacarıqlara görə dəyişdirərək, uşaqlar dəyərli-emosional dünyalarını dəyişir, ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətlərə yiyələnirlər. Təhsil texnologiyasının bu istiqaməti tanınmış xarici elm adamları (C.Dyui, V.Kilpatrick) tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Müxtəlif elmlər tərəfindən ifadə olunan fikirlər sonrakı dövrlərdə müəllimlər üçün daha faydalı olmuşdur.

Sovet dövrünün görkəmli pedaqoqu A.M.Makarenkonun pedaqoji düşüncəsinin klassik əsərlərində "pedaqoji texnika" anlayışı və "pedaqoji texnologiya" anlayışının sərbəst istifadəsini izləmək artıq mümkündür. A.S.Makarenkonun fikrincə, təhsildə texnoloji yanaşmanın aparıcı elementi, tədris prosesinin forma-

laşdıran ardıcıl sayı olan *pedaqoji əməliyyatlardır*. Hər hansı bir əməliyyat müəyyən məqsədli fikirlər yürütməlidir. Əməliyyat zamanı məqsədlərin əlaqəsi dəyişə bilər, lakin müəllifin qeyd etdiyi kimi, "ideal bir əməliyyat yalnız müəyyən edilmiş bütün hədəflərin ən optimal forma ilə əldə ediləcəyini nəzərə alacaq"¹⁶.

XX əsrin 30-cu illərində ABŞ-ın təhsil sistemində texnoloji inqilab başladı. Sonrakı onilliklər ərzində "pedaqoji texnologiya" anlayışının təkamül dövrünü keçirdi, bu onun mahiyyəti, quruluşu və inkişaf mənbələri haqqında mübahisəyə səbəb oldu. Belə ki, "təhsildə texnologiya"nın "təhsil texnologiyasına" çevrilməsi aşağıdakı dövrləri əhatə edir

1. 1940-1950 illərdə "pedaqoji texnologiyalar" anlayışı təsiri bağışlayan "təhsildə texnologiya" anlayışı, səsyzma və səs proyeksiyasını əks etdirən texniki vasitələr meydana gəldi və tədris prosesinə tətbiq edildi.

2. 1950-1960-cı illər. Bu dövrdə pedaqoji ictimaiyyət "pedaqoji texnologiya" anlayışının mahiyyətini fəal şəkildə müzakirə etdilər, buna görə nəticədə pedaqoji texnologiyanın bir fenomen kimi mahiyyəti iki istiqamətdə şərh edildi. Onlardan birinin nümayəndələri **audiovizual** (Latın dilində **audio** - **dinləmə**, **visualis** – **vizual (görüntü)**) deməkdir) vasitələrin və proqramlaşdırılmış təlimin (təhsildə texnologiya) istifadəsinin zəruriliyini müdafiə etdilər, digərinin tərəfdarları isə texnologiyanın sürətli inkişafından gələn pedaqoji fikirlərə əsasən təhsil prosesinin (təhsil texnologiyası) təşkilinin səmərəliliyini artırmağı əsas vəzifə hesab etdilər. Bu əsasda, bir istiqamət "təlimdə texniki vasitələr", bir az sonra yaranan ikinci istiqamət "təlim texnologiyası" və ya "təhsil prosesinin texnologiyası" olaraq təyin edildi. Sonra bir çox yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq "Pedaqoji Texnologiya" anlayışı bəzi xarici ölkələrdə çapda görünməyə başlayır. Belə ki, 1961-ci ildən "Pedaqoji Texnologiyalar" jurnalı ABŞ-da, 1964-cü ildə İngiltərədə

¹⁶Макаренко А. С. Пед. Соч. 8 - М., 1983 - Т.1 - с. 122.

“Təhsil Texnologiyaları və Proqramlaşdırılan Təlim” jurnalı, 1965-ci ildən isə Yaponiyada "Pedaqoji texnologiyalar" jurnalı nəşr olunmağa başlandı. 1967-ci ildə İngiltərədə Təhsil Texnologiyaları üzrə Milli Şura və ABŞ-da Təhsil Texnologiyaları İnstitutu yaradıldı. Keçmiş Sovet İttifaqında öyrənmə alqoritmləşməsi ilə bağlı bir araşdırma başlandı (L.N.Landa)¹⁷. Pedaqogika və psixologiya sosial, təbii hadisələrin və proseslərin öyrənilməsində fəlsəfə və sosiologiyaya əsaslanan sistematik bir yanaşma anlayışında özləri üçün rəşional mənbə tapmağa çalışırdı¹⁸.

Müasir pedaqoji elmdəki pedaqoji və texnoloji prosesi tələbələrin və təhsiləlanların şəxsiyyətinin özünüinkışaf etdirməsi və özünüreallaşdırması məqsədi ilə təlimin subyektiv əsasda təşkil edə biləcək belə yanaşmaların axtarışı ilə əlaqələndiririk.

Beləliklə, XX əsrin 60-cı illərində təlimdə texnoloji yanaşma meydana gəldi. Onun meydana gəlməsi proqramlaşdırılmış təlimlə sıx bağlıdır, onun yaradıcısı, material hissələrinin verilməsi və onların idarə olunması üçün ardıcıl bir proqram kimi qurulması ilə materialın assimilyasiyasını idarə etməyin səmərəliliyini artırmağı təklif edən Amerika psixoloqu B.Skinnerdir. Proqramlaşdırılmış təlim fikrinin mahiyyəti təlim prosesinin xüsusiyyətləri və qanunları haqqında biliyi artırmaqdır. Proqramlaşdırılmış təlimin xüsusiyyətləri təhsil məqsədlərinin dəqiqləşdirilməsi və onlara nail olmaq üçün ardıcıl prosesdir.

Deməli, XX əsrin 60-cı illərində pedaqoji texnika həm xarici, həm dəsovet pedaqogikasında rəşmi status qazanır. Bu dövrdə pedaqoji prosesin texnoloji problemlərinə həsr olunmuş pedaqoji ədəbiyyatda bu prosesin məqsədəuyğunluğunu və effektivliyini təmin edən müəyyən standartlara uyğun əməl edilməsi və müxtəlif pedaqoji vasitələrlə həyata keçirilməsi vurğulanır.

3. XX əsrin 70-ci illəri. Kompüter proqramlarından istifadə etməklə bir-biri ilə əlaqəli məlumatların emalı proseslərinin qu-

¹⁷ Ланда Л.Н. Алгоритмические и эвристические модели мышления и программированное обучение//Советская педагогика. 1970. №12

¹⁸ <https://banauka.ru/2427.html>

ruluşu kimi başa düşülən "informasiya təlimi texnologiyası" yarandı. Təhsil sistemində tədris mütərəqqi metod və formaların həyata keçirilməsinin zəruri şərti olaraq tədris avadanlıqlarının və tədris fənləri mühitlərinin modernləşdirilməsinə başlanmışdır. Pedaqoji texnologiyanın elm və texnikanın son nailiyyətlərinə əsaslanan təhsil fəaliyyətinin optimallaşdırılması prinsiplərinin öyrənilməsi, inkişafı və tətbiqi kimi təfsiri təsdiq edildi. Kompüter elminin əsaslarından istifadə etməklə telekommunikasiya nəzəriyyəsi (lat. Communicatio - rabitə), pedaqoji kvalifikasiya (təhsil prosesinin keyfiyyətinin kəmiyyət qiymətləndirmə metodlarını öyrənən və tətbiq edən pedaqoji elmin bir qolu), sistem təhlili və yeni - pedaqoji elm təhsil texnologiyasının əsasını genişləndirmişdir. Eyni zamanda, texnoloqların peşəkar müəllim hazırlığı başladı, videomaqnitafon, karusel kvadropoektor, politekran, elektron lövhə, səs və görüntü sinxronizatorları və s. kimi texniki təlim vasitələrindən kütləvi istifadə edilməyə başlandı. Pedaqogika fasiləsiz proqramlaşdırma imkanlarından istifadə etməyə başladı, proqramlaşdırma dərslikləri prinsipində, xüsusən pedaqogikada məşhurluq qazandı.

4. XX əsrin 80-ci illərində texnologiyanın və kompüter sistemlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq "pedaqoji texnologiya" və "təhsil texnologiyası" anlayışları tədris prosesinin təşkili və idarə edilməsi sistemi, metodu kimi tanındı.

5. XXI əsrin əvvəlləri. Kompüter laboratoriyaları və elektron sinflər şəbəkəsinin yaradılması və inkişafı bu dövrdə baş verdi. Proqramlaşdırılmış, interaktiv tədris vasitələri dinamik inkişaf edir, tədris texnologiyasının nəzəri problemləri və onun praktik tətbiqi yolları üzrə müxtəlif araşdırmalar aparılır.

Bu araşdırmalar aşağıdakı konkret faktlara əsaslanır:

1946 - ABŞ-ın İndiana Universitetində audiovizual təhsil planının əsaslandırılması.

1954 - proqramlaşdırılmış təlim fikrinin əsaslandırılması.

(1954-cü ildə Amerikalı psixoloq professor Skinner B.F. tərəfindən irəli sürülmüşdür. Proqramlaşdırılmış təlim - müəl-

lim və tələbələrin fəaliyyətlərinin yerinə yetirildiyi və izləndiyi müəyyən tapşırıqların ardıcılığı olan xüsusi hazırlanmış təlim proqramına uyğun təlim metodudur).

1961- Cənubi Karolina Universitetində Texnologiya fakültəsinin açılışı

1968 - məktəbdə LOQO proqramlaşdırma dilinin yüksək səviyyədə inkişafı və tətbiqi (Massaçusets Texnologiya İnstitutu, ABŞ).

1976 - ilk fərdi kompüterin yaradılması.

1981 - Ekran siniflərində xüsusi proqramlaşdırıla bilən vasitələrin hazırlanmasında tətbiqi.

1990-təhsildə interaktiv texnologiyaların tətbiqi¹⁹.

Pedaqoji texnologiyanın formalaşması tarixi müəyyən dərəcədə aşağıdakı sxemi əks etdirir: mühəndislik yanaşmasının tətbiqi planı ("mühəndis pedaqogikası") - "tədris prosesində texniki vasitələr" - "alqoritmik təlim" - "proqramlaşdırılmış təlim" - "texnoloji yanaşma"- "pedaqoji texnologiya (didaktik aspekt) - "davranış texnologiyası (təhsil istiqaməti). Təhsil texnologiyalarının bütün komponentləri eyni inkişafa malik deyildir. Bu sahənin əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etməsinə baxmayaraq, texnoloji təhsilin yaradılması xüsusilə çətindir.

Pedaqoji texnologiyaların formalaşması və işlədilməsi prosesində müəyyən meyl və nümunələri izləmək olar. Əvvəla, obyektiv və subyektiv şərtlər lazımdır. Məsələn, "Mədəniyyətlərin Dialoq Məktəbi", "Pedaqoji sinergetika", "Ehtimal pedaqogikası" ideyalarına əsaslanan pedaqoji texnologiyalar yalnız "inkişaf etdirən təhsil" ideyaları üzərində qurulmuş pedaqoji texnologiyanın böhranı nəticəsində yardılmış ola bilər.

Ümumiyyətlə, bir fenomen kimi texnologiya bəşər tarixinin vacib bir hissəsidir, varlığın vacib problemlərinin həllinə, ağıl və insan qabiliyyətlərinin sintezinə yönəldilmiş zəkanın ifadə formasıdır.

¹⁹ <https://banauka.ru/2427.html>

Verilən nümunələrə əsasən, pedaqoji texnologiya uşağın şəxsiyyəti ilə optimal təmas kimi uzun müddət mövcud olmuşdur.

Ancaq o dövrdə təhsil qazanmış ideologiya və pedaqoji mühitdə "texnologiya" anlayışı unudulmuş və yalnız 20-ci əsrin ikinci yarısında pedaqoji istifadəyə dönmüşdür, alimlərin maraqlarına yeni bir dalğa və təcrübəli müəllimlər istiqamətlənmişdir. Bu, pedaqoji fəaliyyətin yüksək keyfiyyətli nəticəsini əldə etmək üçün elm və təcrübə nailiyyətlərini səfərbər etməyə imkan vermişdir; pedaqoji prosesin təşkilinin səmərəliliyinin əsasını axtarmaq; müəllimin fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması və layihələndirilməsinə daha çox diqqət yetirmək; ən son media vasitələrindən istifadə müəllimin fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətinə çevrilir və bu da təhsil prosesinin səmərəliliyinin fərqli, keyfiyyətli səviyyəsinə nail olmaq deməkdir.

1.4. Təhsil texnologiyasının əsas prinsipləri və xüsusiyyətləri

Hazırda təhsil sahəsində texnoloji yanaşma pedaqoji nəzəriyyə və təhsil prosesində praktiki tətbiq səviyyəsində fəal şəkildə inkişaf edir. Bu fikir pedaqoji sahədə aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq, pedaqoji texnologiyaların mahiyyətinin və onun formalaşdırılması və təlimində spesifikasiyindən yaranmışdır.

Pedaqoji texnologiyaların aspekti pedaqogikanın tətbiq olunan hissəsidir, bu ustalıq müəllimin təlim və təhsil fəaliyyətinə hazır olmasını təmin edir. Pedaqoji texnika, pedaqoji cəhətdən səlahiyyətli qurumdan uşağın xarici dünyaya tam şəffaf qarşılıqlı təsirindən asılı olaraq, tələbə (şagird) üzərində optimal, xüsusi təşkil edilmiş təsir kimi qəbul edilə bilər. Bu baxımdan pedaqoji texnologiyalar müəllimin peşəkar bacarıqlarının vacib hissəsidir.

Hər bir müstəqil elm özünün nəzəri əsaslarına xas olan əsas prinsipləri ilə xarakterizə olunur. Pedaqoji texnologiyaların prinsipləri "Pedaqogika" və "Texnologiya" elmlərinin əsas müd-

dəalarının birləşdirilməsinə əsaslanır. Pedaqoji texnologiyanın məqsədləri, quruluşu və məzmununun təhlili əsasında elmi xarakter, dizayn, sistematik, məqsədyönlü, fəaliyyətə əsaslanan yanaşma, idarəolunma, düzgünlük, performans, təkrarlanan bilik, xərclərin effektivliyi və s. kimi əsas prinsipləri formalaşır. Bütün bu prinsiplər bir-biri ilə əlaqəli və bağlıdır, bir-birini tamamlayır və şərtləndirir.

Prinsiplər müəyyən nəzəriyyənin, bütövlükdə elmin əsas başlanğıc nöqtələri üçün əsas tələblərdir.

Pedaqoji prinsiplər əsas ideyalardır, onlara riayət etmək mövcud pedaqoji məqsədlərə ən yaxşı şəkildə nail olmağa imkan verir.

Pedaqoji texnologiyanın prinsiplərinə pedaqoji və texnoloji biliklərin nailiyyətləri daxildir. Bu prinsiplər "Pedaqoji texnologiya" elmi şəklində yüksək ixtisaslı kadrların etibarlılığı, aksiomatikliyi, praktikliyi səbəbindən öyrədilməsində parlaq nəticələr verir. Pedaqoji texnologiyaların əsas prinsiplərini nəzərdən keçirək:

1. Elmilik prinsipi. Bu prinsip, hər hansı bir akademik fənlər, elmin müasir nailiyyətlərinə əsaslanır. İlk növbədə, bu prinsip tədris planlarının, tədris proqramlarının, dərsləklərin, dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında tətbiq olunur. Elmilik prinsipinə uyğun olaraq, kursların və təhsil materiallarının işçi tədris planlarının təkmilləşdirilməsi, problemli dərslərin aparılması tələb olunur. Bu zaman elmi məlumatın, onun təqdimat sisteminin və əlaqələrinin ifadə və dəqiqliyinin düzgünlüyünə böyük diqqət yetirilməlidir.

Ali məktəbdə elm ilk növbədə obyektiv qanunlarının açıqlanmasından ayrılmazdır və elmlərarası qarşılıqlı əlaqələrin formalaşmasını tələb edir.

Ali məktəbdə bu prinsipin tətbiq edilməsi, hər bir müəllim tərəfindən tələbələrin iştirakı ilə tədqiqat işlərinin məcburi həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu, tələbələrin fərdi və yaradıcı iş bacarıqlarını əldə etmək, elmi ədəbiyyatı və məlumatları

istifadə etmək, onların tənqidi düşüncə, bilik hərəkətliliyini, sürətlə dəyişən vəziyyətlərə uyğunlaşmasını təmin etmək üçün orijinal və qeyri-standart qərarlar qəbul etmək qabiliyyətini inkişaf etdirməyə kömək edir. Ali məktəbdə təhsil prosesi dinamikdir və buna görə də həmişə yalnız elm və texnologiyanın müasir inkişafının bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir.

2. Planlaşdırma prinsipi - gələcək tədris prosesinin təşkili ilə bağlı sənədlərin əvvəlcədən hazırlanması - təhsil prosesinin cədvəli; iş kurikulumu; fənnin iş planı; fənlərin tədris məqsədlərinin kateqoriyaları, təlimin məqsədləri, əsas anlayışlar; təlim prosesinin texnologiyası, əldə edilmiş bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi təhsil prosesində inkişaf etmiş sənədlər əsasında həyata keçirilir. Bu sənədlərin bütün müddəalarına riayət edilməsi planlaşdırılmış nəticələrə nail olmaq üçün zəmanətdir.

Planlaşdırılmış tədris nəticələrinin təmin edilməsinə nail olmaq, təşkilatın uyğunlaşdırılmasına və öyrənmə prosesinin idarə olunmasına əsaslanır.

Tədris prosesinin keyfiyyəti öyrənmə prosesinin zəruri düzəlişlərini müasir təhsil texnologiyalarının üsulları ilə həyata keçirərək, bütün öyrənmə prosesində əldə edilmiş bilik və bacarıqların mövcud diaqnostik sınaqlarının sistemli keçirilməsi ilə təmin olunur. Planlaşdırılan nəticələrə nail olmaq son nəzarət tərəfindən qiymətləndirilir.

3. Layihələndirmə prinsipi - Bu prinsip təhsil texnologiyasının ən vacib xüsusiyyətlərindən birini xarakterizə edir. Bu prinsipin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, pedaqoji texnologiya müvafiq prinsipləri nəzərə alaraq hazırlanmış və praktikada tətbiq olunan səmərəli şəkildə həyata keçirilmiş müəyyən bir tədris prosesinin layihəsidir.

4. Ardıcılıq prinsipi. Pedaqoji texnologiya təhsil prosesinin bütün elementlərini əhatə etməsi ilə xarakterizə olunur. Bu, ardıcılıq prinsipinin mahiyyətini təşkil edir. Tədris prosesinin bütün elementlərinin strukturunun bir-biri ilə əlaqə qurma və şərtlərə əsaslanan bir sistem kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Tədris prosesinin konsepsiyalarının və öyrənmə prosesinin aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini vurğulamaq məqsəda uyğun olardı. İstehsal sahəsindəki bu anlayışları təsbit etsək, istehsal prosesinin və texnoloji prosesin anlayışlarına yetərlidir. İstehsal prosesi iki əsas komponentdən ibarətdir: istehsalın hazırlanması və texnoloji proses.

İstehsalın hazırlanması istehsal prosesinin bir hissəsidir ki, burada elmi və tədqiqat əsaslandırılması məsələləri həll edilir, məhsulun istehsalı üçün idarəetmə və texnoloji sənədlərin hazırlanması aparılır, təşkilati və texniki tədbirlər həyata keçirilir.

Texnoloji proses istehsal prosesinin bir hissəsidir, burada texnoloji əməliyyatlar hazır məhsulun istehsalına aparılır. İstehsal prosesinə bənzər olaraq, öyrənmə prosesi də iki əsas komponentə bölünə bilər: tədris prosesinin hazırlanması və tədris prosesi.

Tədris prosesinin hazırlanması - cədvəl və iş proqramını hazırlayan təhsil prosesinin bu hissəsi, siniflərin cədvəlini tərtib edir, nizam-intizam üçün işçi tədris planı, tədris metodikası materialları və s. hazırlayır.

Tədris prosesi bilik, bacarıqların mənimsənilməsi və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin öyrənilməsi təlim prosesinin bir hissəsidir.

Pedaqoji texnologiyanın əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri, öyrənilməyə olan digər yanaşmalardan sistematik yanaşmadır. Bu, YUNESKO-nun beynəlxalq nüfuzlu qurum tərəfindən verdiyi bir elm kimi pedaqoji texnologiyanın tərfi ilə tamamilə təsdiq edilmişdir.

5. Diqqəti yönəltmə prinsipi. Öyrənmə prosesi diqqət mərkəzində olmalıdır. Qanun olaraq məqsəd insan fəaliyyətinin mahiyyətini və rejimini müəyyən etməlidir. Bunun üçün ifadə edilən məqsəd konkret və ölçülə bilən olmalıdır. Bu, pedaqoji texnologiyaya *davranış* ideyaları əsasında fərqləndirən bir prosesdir. Psixologiyada bu istiqamətin xüsusiyyəti bədənin stimu-

laşdırılması ilə əlaqənin unikallığının qeyd-şərtsiz tanınması və bu stimullaşdırmaya tətbiq olunmasıdır.

Pedaqoji texnologiyada diqqət prinsipinin dəyəri canlı orqanizmdəki skeletin dəyərinə uyğundur. Bu prinsipin dəyərini, ümumiyyətlə, tədris prosesində qiymətləndirmək olmaz. Burada təlimin ümumi təriflərindən birini vermək kifayətdir:

“Təlim, müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir”. Buradan qeyd etmək olar ki, təlimin keyfiyyəti hədəflərin formalaşmasının keyfiyyətindən asılıdır.

Pedaqoji texnologiyada məqsədlər ümumidən konkretə qədər sistemli bir yanaşma əsasında formalaşır. Əvvəla, müəyyən bir mütəxəssis hazırlamaqda vacib olan fənnin rolu müəyyənləşdirilir. Bu zaman dövlət təhsil standartından istifadə olunur. Bunun əsasında, fənnin ümumi tədris saatları - əmək xərcləri təlim növü ilə fərqlənir: mühazirələr, seminarlar, praktik iş, laboratoriya, müstəqil iş. Bundan sonra, təhsil məqsədlərinin formalaşması həyata keçirilir: fənni öyrənmək məqsədi, böl-mələri və fərdi mövzuları (modulları) öyrənmək məqsədi və s.

6. Fəaliyyət yanaşması prinsipi. Fəaliyyət yanaşması nəzəriyyə və təcrübə arasındakı əlaqənin didaktik prinsipinə uyğun olaraq təlim texnologiyasına əsaslanır. Bilik yalnız fəaliyyət zamanı əldə edilir, buna görə tələbələrin biliklərini tətbiq edə bilməsi üçün fəaliyyətlərini təşkil etmək vacibdir.

Elmi və texnoloji tərəqqinin hazırkı mərhələsi mürəkkəb texnologiyaların tətbiqi yüksək texnoloji məhsulların istehsalı ilə xarakterizə olunur, bu zaman təkcə elm istehsalının intensiv inkişafına kömək etmir, eyni zamanda istehsal özü elmin intensiv inkişafına öz töhfəsini verir. Bu şəraitdə, fəaliyyət yanaşmasına əsaslandığında təhsil prosesinin səmərəliliyi artır. Fənlər proqramının tədris planı, peşə növünə görə akademik saatlar, mütəxəssisin fəaliyyətinin ətraflı təhlili əsasında formalaşdırılması məqsədəuyğundur. İndi “yüz dəfə eşitməkdən bir dəfə görmək daha yaxşıdır” prinsipinə etibar etmək kifayət deyil. Müasir şəraitdə tədris prosesinin təşkili “yüz dəfə görməkdən bir dəfə

başla çatdırmaq daha yaxşıdır" prinsipi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Peşə məktəbi üçün bu prinsip çox vacibdir.

Mütəxəssisin xüsusiyyətlərinə əsasən onun nəzəri və praktik bilik, bacarıqları formalaşır. İndiki şəraitdə pedaqoji elmdə mövcud olan "nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəli prinsipi" keyfiyyətə yeni əhəmiyyət kəsb edir və "fəaliyyət yanaşması prinsipi" kimi təqdim olunur. Bu prinsip təkcə nəzəriyyə və təcrübə arasındakı əlaqəni nəzərə almır, təhsil prosesini bir mütəxəssisin istehsal fəaliyyətinin indiki və gələcək tələblərinə əsaslanaraq onların qarşılıqlı təsirini və möhkəmlənməsini tələb edir.

"Fəaliyyət" anlayışının mahiyyətinə məqsəd, vasitə, nəticə və prosesin özü daxildir.

Mütəxəssisin istehsal fəaliyyətini təhlil edərkən, bütün bu komponentlər və onların qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmalıdır. Bu tədris prosesinin səmərəli təşkilinə öz töhfəsini verəcəkdir. "Fəaliyyət" anlayışının məzmunu baxımından tədris prosesi də məqsəd, vasitə, nəticə və prosesin özü ilə xarakterizə olunur.

7. İdarəetmə prinsipi. Pedaqoji texnologiya planlaşdırılmış öyrənmə nəticələrinə nail olmağı təmin edir. Buna nail olmaq üçün yalnız tədris prosesi nəzarət edildikdə mümkündür. Bu idarəetmə prinsipinin əhəmiyyətini əks etdirir. Rəhbərlik planlaşdırılan prosesin təlim məqsədlərinə çatmaq üçün proqramın həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verir. Bu prinsip mövcud təlim nəticələrinin çox mərhələli diaqnostik yoxlanılmasının mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Tədris prosesinin idarə edilməsi əsasən bütün tədris prosesi zamanı diaqnostik testlərdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Diaqnostik testlərdən istifadə təlim prosesində geriliyin aradan qaldırılmasını təmin edir. Yaxşı hazırlanmış təlim və tədris prosesinin yüksək səviyyədə idarə olunması planlaşdırılmış nəticələrə nail olunmasına zəmanət verir.

8. Reproduksiya prinsipi. Müasir istehsal şəraitində tələb olunan məhsulların istehsal edilməsi inkişaf etmiş texnoloji səbədlər əsasında həyata keçirilir. Bu, deməkdir ki, texnoloji prosesin bərpa olunması və məhsulların sərbəst buraxılması üçün

lazımlı olaraq bir neçə dəfə təkrarlanır. İstehsal və texniki sahədə bu cür yanaşma "Texnologiya" elminin inkişafı ilə mümkün olmuşdur. Məhz bu elmin sayəsində materialların əldə edilməsi, emalı üsullarını inkişaf və təkmilləşdirməsi ilə mümkündür. İstehsal prosesində texnoloji prosesin həyata keçirilməsi üçün sənədlər - axın xəritələri hazırlanır. Bunun üçün kifayətdir ki, tədris prosesinin təşkilində reproduktivlik prinsipi vacibdir.

Ayındır ki, bu istehsal və texniki sahədə texnoloji sənədlərin inkişafının eyni tələblərinə cavab verən inkişaf etmiş təhsil sənədlərinin əsasında mümkündür. Bu məqsədlər üçün, yəni pedaqoji texnologiyaların təkrarlanmasını təmin etmək üçün pedaqoji və texnoloji xəritələr hazırlanır. Bu sənədlər akademik fənlərin hər bir mövzu (modul) üçün hazırlanır.

Reproduksiya prinsipi - pedaqoji və texnoloji xəritələrin istifadəsinə əsaslanan təhsil texnologiyasının təkrar olma ehtimalı deməkdir.

9. Səmərəlilik prinsipi. Bu prinsip pedaqoji texnologiyanın planlaşdırılmış nəticələrin əldə edilməsinin optimal xərclərlə təmin edilməsini göstərir. Tədris prosesinin səmərəliliyi pedaqoji texnologiya prinsiplərinin tətbiqi ilə əldə edilir: elmi, mühəndislik, uyğunluq, diqqət, fəal yanaşma, idarəetmə, təkrar istehsal və s. təmin edir.

Optimal təhsil prosesi aşağıdakılardır:

- tədris prosesinin bütün elementlərinin təhlilinə və optimallaşdırılmasına əsaslanan, sistemli idarəetmə;

- bilik və bacarıqların mənimsənilməsinin səviyyəsi dövlət təhsil standartlarına əsaslanaraq təhsil məqsədlərinin kateqoriyalarını düzgün müəyyənləşdirməklə optimallaşdırılır. Bu, təlimlərin mövcudluğu və təlim proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir.

- sistemli, diaqnostik sınaqların və tədris prosesinin idarə edilməsinin, müasir informasiya vasitələrinin istifadəsi ilə əlaqədar bilik və bacarıqların sistemli, ardıcıl və möhkəmliyini təmin edilir.

- tələbəyönümlü təlim texnologiyalarının istifadəsi tələbələrəin canlandırılmasını, fərdi inkişafı və təhsil müddətinin optimal istifadəsini təmin edir.

- pedaqoji texnologiyadakı rentabellik bir dəfə hazırlanmış təhsil sənədlərinin tədris prosesini dəfələrlə yerinə yetirmək imkanı ilə təmin olunur²⁰.

Pedaqoji texnologiyalarda tanınmış didaktik prinsiplərdən istifadə olunur. Lakin pedaqoji texnologiyaların özünə xas olan öz prinsipləri var. Bunlar:

1. Bütövlük prinsipi, bir tərəfdən təlim, təhsil və inkişafın, digər tərəfdən sistemli birliyi təmin edir. Eyni zamanda, ardıcılıq həm akademik fənlərin özünü təqdim etmək baxımından, həm də geniş mənada, bütün hissələri ilə vahid bir təhsil sistemi baxımından başa düşülür.

2. Fundamentallıq prinsipi - yəni, böyük bloklarda fənlərin əsas məzmununa əsaslanan yanaşma. Fundamental təlim ümumiyyətlə şagirdlərə təbiət və riyaziyyat fənlərindən dərslər demək kimi başa düşülür.

Bu ümumi müdələrlərə əsaslansaq onda bu konsepsiyanın daha geniş mənası olduğunu görürük: hər bir fənn əsas zəruri məlumatları ehtiva edir, bunun əsasında bu sahədə biliyi genişləndirmək, müstəqil şəkildə ömrü boyu təhsil almaq olar, yəni, hər bir fənnin təməlini meydana gətirən biliklər var, bu təməl olmadan binanı tikmək mümkün deyil.

Bundan əlavə, təlimdə vacib yanaşma yalnız fənn baxımından deyil, həm də müəyyən bir peşə profilli mütəxəssis hazırlamaq vəzifələrinə diqqət yetirməklə mütləq bu fənlərarası əlaqə baxımından da nəzərə alınmalıdır. Əsl yanaşma yaddaşa yükü azaldan və düşüncə sərhədlərini genişləndirən böyük bloklərin təhsili ilə ayrılmaz dərəcədə əlaqələndirilir. Beləki, 1980-ci illərdə təhsilin düsturu belə ifadə olunurdu: hər şey haqqında bir az bilmək lazımdır. Bildiyiniz kimi o, özünü doğrultmadı. 1990-

²⁰. https://superinf.ru/view_article.php?id=369

cı illərdə isə yeni bir düstur yarandı: yeni mahiyyəti bilmək üçün hər şeyin mahiyyəti haqqında bilmək lazımdır.

Beləliklə, bu yanaşmalar fundamentalizmin əsasını təşkil edir. Bura təbiət, insan və texniki elmlərin sintezinə əsaslanan sinergitik yanaşma daxildir.

3.Mədəni uyğunluq prinsipinə görə müasir mədəni inkişaf səviyyəsinə uyğun məşq etmək lazımdır. İndiki vaxtda müəllim dərs vermək üçün kifayət deyil. Bu müasir təlim imkanlarını nəzərə almamaq mümkün deyil: kompüterlər, multimedia və ümumiyyətlə, mədəniyyət səviyyəsi, o cümlədən iqtisadi prosesləri. Müasir dünyanın tez-tez dəyişən amillərinə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalan belə bir insan hazırlamaq üçün məktəb tələb olunur.

4.Təhsilin humanitarlaşdırılması və humanistləşdirilməsi prinsipi. Humanitarlaşma prinsipi, pedaqoji proses şagirdin vətəndaş hüquqlarının tam tanınmasına və ona hörmətə əsaslandığı zaman, böyüməkdə olan gənc nəslin sosial müdafiəsi prinsipi, şagirdlərin bir-biri və müəllimləri ilə münasibətlərini humanistləşdirmə prinsipi kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Humanitarlaşma təhsilin humanistləşdirilməsinin ilkin şərti olaraq mədəniyyətin sənətkarlığı və şüurlu bir sosial şəxsiyyətin, öz əməllərinin nəticələrinə görə məsuliyyətin formalaşmasına şərait yaradır.

Humanitarlaşma fərdlərin davamlı təhsilə ehtiyacının formalaşması, ümumi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, humanitar savadın təmin edilməsi, uyğun sosial yönümlü və mənəvi inkişaf kimi məqamları əhatə edir.

Beləliklə, humanitarlaşmanın mühüm xüsusiyyəti ilə pedaqoji təhsil xarici dünya və insanın daxilindəki yeri haqqında ayrılmaz (vahid) mənzərənin formalaşması, eyni zamanda ümumi dəyərlərə əsaslanan yaradıcı şəxsiyyətin prioritet istiqaməti üzrə təhsil istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi kimi integrativlikdir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi tendensiyası müasir təhsil prosesinin subyektiv mahiyyətini əks etdirir. Ən ümumi şəkildə

təhsilin humanistləşdirilməsi, təhsil prosesində iştirak edənlərin bir-birlərinin şəxsiyyətlərinə qarşılıqlı hörmət əsasında münasibətlərinin qurulması kimi təsvir edilə bilər. Bu vəziyyətdə, təhsil prosesinin mahiyyəti sosial təcrübənin şəxsi təcrübəyə məqsədyönlü şəkildə çevrilməsinə nail olmaqdır.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunun (2009) "Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri" adlanan 3-cü maddəsində göstərilir ki, "humanistlik - milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüynün prioritet kimi qəbul olunması"dır²¹.

Təhsilin humanistləşdirilməsi, peşə biliklərinin əldə edilməsi ilə yanaşı, bütöv inkişaf etmiş, mənəvi şəxsiyyətin formalaşdığı zamanda təhsilin ümumbəşəri mahiyyətini nəzərdə tutur.

Şəxsiyyətin inkişafı insan mədəniyyətinin nailiyyətlərini mənimsəmək əsasında mümkündür, bu da əsas humanitar mədəniyyətin mənimsənilmə səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Bu baxımdan, dünya mədəniyyəti kontekstində fərdin öz müqəddəratını təyin etməsi təhsilin bütün səviyyələrində - orta məktəbdən ali məktəbə qədər izlənilməli olan təhsilin məzmununun humanitarlaşdırılmasının əsas xəttidir.

Beləliklə, təhsilin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması problemləri ilk növbədə inteqrasiya olunmuş təhsil sisteminin formalaşması ilə əlaqələndirilir.

Təhsilin humanistləşdirilməsində əsas məqsəd ümumtəhsil məktəblərində iş üsulunun təkmilləşdirilməsi, həm məktəblilərin, həm də müəllimlərin fəallığının artırılması, məktəb rəhbərliyi və müəllimlərin dünyagörüşündə, əqidəsində, dərs dediyi şagirdlərə münasibətində müsbət cəhətdən müəyyən dəyişiklik yaratmaqdan ibarətdir.

²¹ Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu(2009)

Humanistləşdirmədən fərqli olaraq təhsilin humanitarlaşdırılması dedikdə, təlim və tərbiyənin humanistləşdirilməsi ideyasının özünüreallaşdırılması yollarını, humanitar təfəkkürün və humanitar biliyin, bütövlükdə şəxsiyyətin mədəniyyətinin formalaşdırılması vasitələrinin və pedaqoji əsaslarının axtarışı nəzərdə tutulur. Təhsilin humanitarlaşdırılması məqsəd yox, vəsi-tədir. Tələbəyə, şagirdə bu nə verər? Bu, mütəxəssisin dünya-görüşünü genişləndirər, dar texniki yox, yaradıcı təfəkkürünü, milli vətənpərvər şüurunu formalaşdırar, müəllimə isə tələbə və şagirdlərdə ümumelmi və ümumtexniki fənlərə maraq oyatmaq-da köməklik edir. Təhsilin humanitarlaşdırılması ilk növbədə tələbələrdə təfəkkür mədəniyyətinin, yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur²².

5. Tərbiyə etmək, tədqiqat aparmaq prinsipi. Bu prinsip bir tərəfdən hər məktəb müəllimindən tələbələrə cəlb etməklə öz elmləri sahəsində tədqiqat aparmağı tələb edir. Digər tərəf-dən, müəllim pedaqoji texnologiyanı inkişaf etdirir, tədris prose-sində sınaıyır, müşahidə edir, lazım gələrsə, düzəlişlər edir, yəni, tədris prosesi zamanı araşdırır. Tədrisin bu iki istiqaməti həm peşə, həm də pedaqoji bacarıqlarının artırılması, həm də tələ-bələrin müxtəlif sahələrdə yaradıcı peşə fəaliyyətinə hazırlan-ması üçün son dərəcə vacibdir.

6. Təbiətə uyğunluq prinsipi ən qədim pedaqoji prinsip-lərdən biridir. Təbiətə uyğunluq prinsipinin həyata keçirilməsi qaydalarına aşağıdakılar daxildir: pedaqoji prosesi şagirdlərin yaşına və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun qurmaq; tələbələrin im-kanlarını müəyyən edən, təhsil əlaqələrinin təşkili vəziyyətində onlara güvənən proksimal (ən yaxın) inkişaf zonalarını bilmək; pedaqoji prosesi tələbələrin özünüdərk, özünü-tərbiyəsi, özünü-təhsilin formalaşmasına istiqamətləndirmə.

²² M.H. Nəzərov Müasir dövrdə təhsilin sosiomədəni problemləri. Monoqrafiya. Bakı: 2018, 298 s. (bax: s.163)

7. Demokratikləşmə prinsipi pedaqoji prosesin iştirakçılarına özünəməhsul, özünüinkişaf, özünütənzimləmə və öz müqəddəratını təyin etmək üçün müəyyən azadlıqlar verməkdir.

Pedaqoji texnologiyanın prinsipləri həmişə təhsil prosesinin əsas istinad nöqtəsidir, təhsilin obyektiv qanunları ilə təlimdə qoyulan məqsədlər arasındakı əlaqəni birləşdirən körpüdür.

Pedaqoji texnologiya hər bir müəllimin öz elm sahəsindəki bu və ya digər problemini, cəmiyyət üçün faydalılığını, tarixi əhəmiyyətini aşkar etdirir.

Pedaqoji texnologiya müəllimin pedaqoji bacarığının mənimsəməsinə səbəb olan ilkin vəzifələr, tələbələrə öyrətmə işə peşə fəaliyyətləridir.

Yeni pedaqoji texnologiyanın ortaya çıxması prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- sosial ehtiyacın ortaya çıxması;
- pedaqogika sahəsində fundamental tədqiqat;
- yeni texnologiyaların inkişafı;
- yeni təhsil proqramlarının tətbiqi.

Təhsil praktikasında pedaqoji texnologiya aşağıdakı səviyyələrdə fəaliyyət göstərə bilər:

1. Təhsil texnologiyasının fəaliyyətinin əsas təhsil səviyyəsi. Texnologiya təhsil müəssisəsində müəyyən təlim və ya təhsil səviyyəsində vahid təhsil prosesini təmsil edir. Bu formada pedaqoji texnologiya pedaqoji sistemlə eynidir, çünki təlimin (təhsilin) məqsədləri, məzmunu, vasitələri və metodları, tədris prosesinin subyektləri və obyektlərinin fəaliyyət alqoritmı var.

2. Təhsil texnologiyasının fəaliyyətinin fənn-metodik səviyyəsi. Burada pedaqoji texnologiyanın ayrıca bir metod kimi, yəni müəyyən məzmun, qrup daxilində müəllimin fəaliyyətində təlim və tərbiyənin həyata keçirilməsinin metod və vasitələrinin məcmusu kimi istifadəsindən bəhs edilir.

3. Təhsil texnologiyalarının yerli (modul) fəaliyyət səviyyəsi. Pedaqoji texnologiya tədris prosesinin ayrı-ayrı hissələrinin texnologiyası, fərdi didaktik və tərbiyə tapşırıqlarının (fərdi

fəaliyyətlərin texnologiyası, anlayışların formalaşması, fərdi keyfiyyətlərin tərbiyəsi və s.) həll edilməsi texnologiyası kimi bu səviyyəyə yönəldilmişdir.

Müxtəlif səviyyələrdə pedaqoji texnologiyalar fərqli mövqelərdə tətbiq oluna bilən, eyni zamanda dərs və ya hadisə texnologiyasında əks olunan yaxşı tarazlaşdırılmış anlayışlardır.

Bu baxımdan pedaqoji texnologiyalar dörd səviyyədə xarakterizə oluna bilər:

1. Pedaqoji prosesin nəzəri anlaşıma səviyyəsi, onun təşkil prinsipləri və uğur amilləri.

2. Müəllim və şagirdlərin qaydaları, tövsiyələri, fəaliyyət alqoritmləri vasitəsilə normal təmsil etmə səviyyəsi.

3. Müəyyən bir layihənin səviyyəsi (müəyyən dərsin təşil etmə texnologiyası).

4. Müəllim və şagirdlərin hərəkətlərinin ardıcılığı və xarakterinin təsviri səviyyəsi (müəyyən metodun tətbiqi texnologiyası).

Bizim fikrimizcə, təhsil texnologiyalarını təhsil modeli aspektində nəzərdən keçirərkən iki səviyyə fərqləndirilməlidir:

- üst səviyyə - didaktika ilə əlaqəli üsullar və formalar;
- alt səviyyə pedaqoji texnika təşkil edir – bu texnikaya müəllimin şəxsiyyət xüsusiyyətləri (intuisiya, davranış, mimika, münasibətlər və s.) əlavə olunur.

Tədris prosesinə müasir yanaşma onun texnoloji əsasda təşkilini tələb edir. Texnoloji yanaşmada isə fərdi bacarıq yüksək səviyyədə hökm sürür.

Pedaqoji texnologiyanın xüsusiyyətləri, hər bir texnoloji sistemin, metodun vahid pedaqoji prosesdə özünəuyğun yerini tapması lazımdır. Heç bir texnologiya canlı, emosional bir insan ünsiyyətini əvəz edə bilməz. Hər hansı bir pedaqoji texnologiya, onun inkişafı. tətbiqi müəllim və tələbələrin ən yüksək yaradıcılıq fəaliyyətini tələb edir. Uşaqların fəaliyyəti müstəqilliyin artmasında, qarşılıqlı öyrənmənin texnoloji alətləri əsasında həyata keçirilməsində, texnoloji yaradıcılıqda özünü göstərir. Texnoloji

prosesdə tələbələrin canlandırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edən materialın dərin inkişafı, oyun elementlərinin (oyun təlim texnologiyası) tətbiqi, habelə inkişaf etmiş təbiətin perspektivlərinin formalaşdırılması ilə əlaqədar bir psixoloji qurğu vardır.

Beləliklə, “pedaqoji texnologiya”, “tədris vasitələri” anlayışları ilə “tədris metodları” arasındakı fərq nədir?

Fərq, hər şeydən əvvəl metodoloji sistemin suallarına cavab verməsidir: necə öyrənməli? niyə öyrənirsən? nəyi öyrətmək lazımdır? Pedaqoji texnologiyada suala belə cavab verir: necə effektiv tədris etmək olar?

Demək olar ki, pedaqoji texnologiya hər mərhələ üçün tez zamanda müəyyən edilə bilən bir nəticə əldə edildiyi zaman dəqiq təyin olunmuş bir sıra texnikadan istifadə edərək məntiqi şəkildə qurulmuş təlim mərhələlərini təmsil edən yaxşı hazırlanmış, məqsədyönlü fəaliyyətdir.

Pedaqoji texnologiya aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- texnologiyanın məqsədi tədris prosesinin səmərəliliyinin daim artırmasıdır;

- sistematik olmayan planlaşdırma pedaqoji texnologiyanın əlamətidir, lakin daha aşağı səviyyədədir;

- təhsil məlumatlarının sistemləşdirilməsi;

- öyrənmə alqoritmləri və sərhədləri, onların birləşdirilməsi.

Pedaqoji texnologiya sürətlə inkişaf edən bilik sahəsi olmaqla, davranış psixologiyası elementlərini özündə əks etdirən fənlərarası bir vasitədir.

Pedaqoji texnologiya planlaşdırılan tədris nəticələrindən ibarət olan bir kompleksə, həmçinin tələbələrin hazırkı vəziyyəti, tədris modelləri və bu xüsusi şərtlər, optimal modeli seçmək, meyarlar müəyyənləşdirmək üçün vasitələrdən ibarətdir.

Pedaqoji texnologiyada təhsilin hədəfləri aşağıdakı aspektlərdə öz əksini tapır:

1 . Diagnostik məqsəd:

- formalaşdırılmalı olan keyfiyyətin dəqiq təsviri verilir;

- keyfiyyətə diaqnoz qoymaq üçün dəqiq bir yol axtarılır;

- keyfiyyəti dəyişdirmək mümkündür (mənfidən müsbətə doğru);

- keyfiyyətin qiymətləndirilməsi miqyası qəbul ediləndi (məsələn, identifikasiya, fərqləndirmə, əsas alqoritmlərin mahiyyəti, məhsuldar hərəkətlər, yaradıcı təbiiyyət).

2. Konstruktiv şəkildə qoyulmuş məqsəd müəllimin peşə imkanlarını və tələbələrin imkanlarını nəzərə alan bir məqsəddir.

3. Bugünkü təhsil paradigması biliyə, bacarıqlara deyil, onun şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafına əsaslanır. Bilik yalnız şəxsiyyət olmaq üçün bir vasitədir.

Ümumi bacarıqlar yaxşılaşdığına görə “kollektiv yaradıcılıq”, “kollektiv bacarıq” inkişaf edir, bu zaman texnologiya konsentrasiyalı ifadə forması alır.

V.P.Bespalkoya görə, təhsildə müasir texnologiyaların inkişafı aşağıdakı prinsiplərə əsasən həyata keçirilməlidir:

- didaktik sistemi təmsil edən texnologiyanın bütövlüyü prinsipi;

- hədəflərə nail olmaq üçün müəyyən təhsil mühitində texnologiyanın təkrar etibarlılığı prinsipi;

- pedaqoji qurumların qeyri-dəqiqlik prinsipi və müvafiq pedaqoji sistemlərin özünün həyata keçirmə mexanizmlərinə təsir edən amillərin prioriteti;

- öyrənmə prosesinin tələbənin şəxsiyyətinə və bilik qabiliyyətinə uyğunlaşdırılması prinsipi;

- təhsil məlumatlarının potensial artım prinsipi, ümumiləşdirilmiş biliklərin formalaşması üçün optimal şərait yaradır.

Bu baxımdan, texnologiyanın köməyi ilə bilik və bacarıqların mənimsənilməsi prosesində şəxsi keyfiyyətlərin inkişafında effektiv nəticə əldə etmək mümkündür.²³

Beləliklə pedaqoji texnologiyanın əsas fəaliyyət xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

²³ Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989. – 192 с .

- diqqət
- bütövlük
- elmi etibarlılıq
- nəticələrə diqqət
- planlaşdırma
- yüksək səmərəlilik
- sisteməlik
- müəllim və tələbələr üçün rahatlıq
- proqnozlaşdırma
- etibarlılıq
- zamanətli nəticələr

Buradan aydın olur ki, "təhsil texnologiyası", "pedaqoji texnologiya", "təlim texnologiyası" (təhsili, idarəetmə) kimi anlayışlar arasındakı fərq qanunidir, çünki hər birinin öz məqsəd, vəzifəsi, məzmun iyerarxiyası var.

Müəyyən tarixi mərhələ üçün aktual olan təhsil, pedaqoji texnologiya, eləcə də təlim texnologiyası, (təhsili, idarəetmə), təhsil anlayışları və pedaqoji paradigmlər birləşdirilmişdir.

Beləliklə, "Pedaqoji texnologiya" ifadəsinin ən tutarlı mənasını aşağıdakı təriflərdə tapır:

Pedaqoji texnologiyalar, məqsədlərə ən effektiv nail olmağı təmin edən, tədris formaları, metodları və vasitələri sistemini təmsil edən tədris proqramı ilə təmin edilmiş təlim məzmununu həyata keçirmək üçün bir yoldur.

Təhsil texnologiyası müəyyən təşəbbüs və məqsədlərin qarşılıqlı əlaqəsinə -metodların məzmununa uyğun olaraq müəyyən ideya üzərində qurulmuş müəllim və tələbələrin tədris prosesindəki fəaliyyət sistemidir. Təhsil texnologiyasında təhsilin məzmunu, metod və vasitələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Struktur-məntiqi və ya verilən tədris texnologiyaları didaktik tapşırıqların qoyulması, həll yollarını seçmək, əldə edilmiş nəticələrin diaqnozu və qiymətləndirilməsinin mərhələli təşkilidir.

Təlim texnologiyaları təlimin məzmununu, bu prosesin təşkili formalarını, metodlarını və vasitələrini seçməyi əhatə edir

və müəyyən alqoritmlərin, təlim zamanı tipik vəzifələrin həlli yollarını inkişaf etdirmək üçün fəaliyyətlər sistemidir.

Oyun texnologiyaları müəyyən bir süjetin (oyunlar, nağıllar, pyeslər, işgüzar ünsiyyət) həyata keçirilməsi yolu ilə müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqənin oyun formasıdır. Eyni zamanda, təhsil tapşırıqları oyunun məzmununa daxil edilməlidir. Tədris prosesində əyləncəli, teatr, iş, rol oyunları, kompüter oyunlarından istifadə edilir.

Kompüter texnologiyaları “müəllim-kompüter-tələbə” sistemi çərçivəsində müxtəlif tipli təlim proqramlarının (məlumat, təlim, monitoring, inkişaf və s.) köməyi ilə tətbiq olunur.

İnteraktiv texnologiyalar ünsiyyət mühitinin yaradılması, tədris və idraki vəzifələrin qoyulması və həlli zamanı “müəllim-tələbə”, “tələbə-tələbə”, “müəllim-müəllif” səviyyələrində əməkdaşlıq sahələrinin genişlənməsi ilə əlaqələndirilir.

Texnologiya təhsili (təhsil, idarəetmə). Bu tip texnologiya müvafiq tədris predmeti və mövzusu çərçivəsində müəyyən tədris materialının (konsepsiyasının) mənimsənilməsi yolunu modelləşdirir. Bir çox cəhətdən didaktik metoda yaxındır. Didaktik texnologiya xüsusi məzmun forma və metodlara xasdır, pedaqoji ədəbiyyatlarda texnoloji təhsil və ya təhsili idarəetmə anlayışları kimi ifadə olunur.

Beləliklə, texnoloji təlim prosesinin təşkili, idarə edilməsi və nəzarətini özündə cəmləşdirir. Bu prosesin bütün aspektləri bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birinə təsir göstərir.

Bu günə qədər təlim texnologiyalarının dəqiq qeydə alınmış təsnifatı mövcud deyil, lakin iki - ənənəvi və yenilikçi pillələr fərqləndirilir.

Ənənəvi təlim izahlı-illüstrativ və reproduktiv metodlara əsaslanır və onun əsas mahiyyəti hazır biliklərin tələbələrə ötürülməsi prosesidir.

Elmi araşdırmalar nəticəsində **yeni təhsil texnologiyaları** ortaya çıxır. Yeni təhsil texnologiyaların formalaşması aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

- təməl tədqiqat yolu ilə imkanların müəyyənləşdirilməsi;
- tətbiqi tədqiqatların köməyi ilə səmərəliliyin müəyyən edilməsi

- sənədlərin, proqram və metodik vasitələrin işlənilib hazırlanması; müəllim hazırlığı;

- proqramın təkrarlanması və yayılması.

Təlim texnologiyası (təhsil, idarəetmə) strukturunda alt pillələr mövcuddur:

- proses addımlarının sayı;

- hazırlıq dərəcəsi;

- istehsal qabiliyyətinin mürəkkəbliyi;

- texnologiyanın çevikliyi və hərəkətliliyi və s.

Bu parametrlərin açıqlanması müəyyən təlim və təhsil texnologiyasının tətbiq olunmasının məqsədəuyğunluğu barədə ölçülü qərarı təmin edir.

Mühüm nəzəri və praktik problem, didaktik sistemlərin və təhsil texnologiyasının əlaqəsidir. Bununla əlaqədar olaraq, pedaqoji şüurun istiqamətləndirilməsində aşağıdakı iki istiqamət meydana çıxdı.

1. Pedaqoji prosesin təşkilinin texnoloji istiqaməti.

Təlimin səmərəliliyi, assimilyasiya meyarlarının inkişafı, qiymətləndirmənin formalaşması və ümumiləşdirilməsi, məlumatların təqdim edilməsi və onun assimilyasiyasının mərhələləri, təhsil məqsədlərinin dəqiqləşdirilməsi, rəylərin düzəldilməsi, bilik və bacarıqların tam mənimsənilməsinə yönəlmişdir.

2. Pedaqoji prosesin təşkilinin humanist istiqaməti.

Təlimin əsas məqsədi tənqidi, yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına və inkişafına istiqamətlənir.

Birinci istiqamət “öyrənmə texnologiyası”nın köməyi ilə, ikincisi isə - öyrənmə modellərinin köməyi ilə, ilk növbədə tədqiqat, kommunikativ-dialoq, müzakirə, oyun və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Tədris modeli müəllimin tədris prosesindəki sxemi və ya planı kimi şərh olunur. Onun əsasını müəllimin tələbə - mütəşəkkil fəaliyyəti təşkil edir. Texnoloji yönümlü model tələ-

bə fəaliyyətinin reproduktiv xüsusiyyətini təmin edir. Burada təhsil texnologiyasının tətbiqi mühiti texnoloji bir prosesdir.

Texnoloji proses müəyyən pedaqoji nəticəyə yönəlmiş texnoloji vahidlər sistemidir.

Təhsil nəzəriyyəsində texnoloji proseslər, məsələn, kollektiv yaradıcı işlərin təşkili metodu, tərbiyə işlərinin sistemi və s. təlim nəzəriyyəsində təlim kursunun müəyyən bir mövzunu öyrənmək üçün forma və vasitələr sistemi, bacarıqları inkişaf etdirmək üçün praktiki dərslərin təşkili kimi problemi həll edir.

Texnoloji prosesin pedaqoji nəticəsinə müəllimin bacarıq səviyyəsi, hər bir uşağın inkişaf dərəcəsi, komandadakı psixoloji iqlim və s. təsir göstərir.

Pedaqoji texnologiyada texnoloji sxemlər və texnoloji xəritələr də fərqləndirilir:

Texnoloji sxem - texnoloji prosesin şərti görüntüsü, ayrıca funksional elementlərə bölünməsi və aralarındakı məntiqi əlaqələrin təyinatıdır. Bu görüntü, onun təhlilinə və effektiv tətbiq olunmasına töhfə verən prosesin görünməsinin vacib şərtidir.

Texnoloji xəritə - istifadə olunan vasitələr göstərilməklə addım-addım, ardıcılıq şəklində prosesin təsviridir.

Texnoloji xəritə peşəkar bacarıqlı müəllimin peşə fəaliyyətinin yenilikçi komponentlərindən biridir, metodik bacarıqların zirvəsidir. Müəllimin inkişaf etmiş refleksiv qabiliyyətlərinə söykənir və mahiyyətində integrativ, çoxkomponentli prosesdir.

Pedaqoji texnologiya inkişaf etmiş pedaqoji-texnoloji xəritələrdən istifadə edərək təmin edilən yenilənmə də daxil olmaqla, istehsal və texniki sahədə proseslərə xas olan texnoloji effektivliyin bütün əlamətlərini özündə əks etdirir. Buna görə də, təhsil texnologiyasında, təlim nəticələrinin əldə olunmasını planlaşdırmaq və təmin etmək mümkün olur.

Pedaqoji texnologiyanın əsas elementləri aşağıdakılardır:

- ən dəqiq təlim məqsədlərinin inkişaf etdirilməsi, onların ölçülməsi və qiymətləndirilməsi üçün meyarların yaradılması;

- təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün təhsil prosesinin inkişafı və dəqiq təsviri;
- bütün tədris prosesinin nəticələrinin zəmanətli nailiyyətinə yönəldilməsi.

Pedaqoji texnologiyaların inkişaf etdirilməsi təcrübəsi göstərir ki, mükəmməl təhsil məqsədlərini inkişaf etdirmək üçün ölçmə meyarlarının yaradılması və onların qiymətləndirilməsini diaqnostik testlərdən keçirmək lazımdır. Eyni zamanda hər bir təhsil materialının mənimsənilməsinin minimum səviyyəsini müəyyən etmək vacibdir. Təlim hədəflərinə nail olmaq üçün yalnız bütün təlim prosesi bu istiqamətə yönəlməlidir.

Təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün təhsil prosesinin istiqaməti tədrisin inkişafı ilə başlanır. Birinci növbədə, mütəxəssislərin hazırlanmasında tədris programında hər bir fənnin rolu dəqiq müəyyən edilməlidir. Bu, dövlət təhsil standartları və mütəxəssis fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili əsasında həyata keçirilir.

Əsas fənlər üçün praktiki və laboratoriya dərslərinin keçirildiyi tədris saatlarının həcmi dərslərindən çox olmalıdır, çünki burada tətbiqin, analiz, sintezin, qiymətləndirmə səviyyəsində biliklərin alınması vacibdir. Yəni, peşəkar fəaliyyətdə zəruri olan bacarıqları öyrənmək lazımdır. Digər növ akademik fənlər üçün dərslər növləri nisbəti digər nisbətlərdə planlaşdırılır.

Bununla yanaşı, ali məktəbdə müasir təhsil prosesinin təşkilati səmərəliliyinə auditoriya ilə müstəqil işlərə ayrılmış saatlar arasında əlaqələrin optimallaşdırılması təsir göstərir.

Tədris prosesinin effektiv təşkilinə təsir edən növbəti faktor təhsil cədvəlinin optimallaşdırılmasıdır. Təlim prosesinin səmərəliliyi baxımından, həftəlik sinif saatları az olan akademik fənlər üçün, tədris prosesinin blok təşkil edilməsi tövsiyə olunur. Təlim məqsədlərinə çatdıqda, təhsil prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi, tədris prosesinin səmərəli təşkilinə xüsusi yer ayrılır. Təlim texnologiyaları hər bir insanın təbii qabiliyyətləri səviyyəsində fənlər üzrə mənimsənilməsi üçün şərait yaradır və şəxsiyyətin inkişafına kömək edir.

Təhsil texnologiyasının fərqli xüsusiyyətləri və üstünlükləri aşağıdakılardır:

- ən dəqiq məqsədləri müəyyənləşdirmək;
- təhsil prosesinin təkrarlanması;
- davamlı rəy vermək, təhsil prosesinin formalaşdırılması, təlim dövrünün olması;
- öyrənmə nəticələrinin planlaşdırılması və onların nailiyyətlərinin təmin edilməsi.

Pedaqoji texnologiya prinsipləri, lazımi təbii qabiliyyətlərə malik və kifayət qədər tədris təcrübəsinə malik olan aparıcı müəllimlərə uyğun şəkildə tərtib edilməlidir. Təhsil texnologiyasının prinsipləri təkrarlana bilən təlim dövrü kimi həyata keçirilmiş bir tədris prosesi yaratmağa imkan verir.

Pedaqoji texnologiyalar aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Diaqnostik olaraq təyin olunan təhsil məqsəd və vəzifələrinin inkişafı;
2. Texnologiya komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, hədəfə ümumi istinad;
3. Cari və son qiymətlər şəklində təqdim olunan rəylərin mütləq olması, qiymətləndirmə şkalası haqqında izahat;
4. Təhsil texnologiyalarının reproduksiyası, istənilən müəllimin hazır texnologiyanı öz səmərəliliyini itirmədən qəbul edə, tədris prosesində tətbiq edə biləcəyini nəzərdə tutur.

Pedaqoji texnologiyalarının ənənəvi təlim formalarından üstün cəhətlərindən biri də təhsilin bütün pillələri üçün müxtəlif standart olmayan tapşırıqların yaradılmasıdır.

Pedaqoji texnologiyaların çatışmazlığı onların reproduktiv təhsilə yönəlməsidir, yəni tələbələrdə bir növ “məşq” və öyrənmə fəaliyyəti üçün inkişaf etmiş bir motivasiya sisteminin olmamasıdır.

FƏSİL II. PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN TƏLİM PROSESİNDƏ TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2. 1. Fəal təlim texnologiyaları

2.1.1.Fəal təlim texnologiyasının mahiyyəti və vəzifələri.

Fəal təlim müasir pedaqoji tədqiqatların ən geniş tətbiq olunan sahələrindən biridir. Təربiyəçilərin təربiyəvi və bilik fəaliyyətini artırmaq üçün metodlar tapmaq problemi ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif vaxtlarda müzakirə olunaraq həlli üçün ən optimal variantlar təklif edilirdi. Onlar tədris olunan məlumatların miqdarını artırmaq, onu sıxışdırmaq və oxu proseslərini sürətləndirmək, öyrənmək üçün xüsusi psixoloji və didaktik şəraitin yaradılması, təhsil və idrak fəaliyyətinin idarə edilməsində nəzarət formalarının gücləndirilməsi, texniki vasitələrdən geniş istifadə və s. bu kimi variantlar təklif edirdilər.

Fəal təlim geniş mənada tələbələrin tədris fəaliyyəti subyektin əks etdirən, dəyişən fəaliyyət əsasında inkişaf edən, elmi bilik əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyət növü kimi idrak proseslərindən biri hesab olunur.

Bu baxımdan yeni bilik forması kimi kökündən dəyişən, səriştəli - fəaliyyət yaşamaşına uyğun olaraq, fəal təlimin psixoloji və pedaqoji əsası fəal idrak fəaliyyətidir və bu fəaliyyət prosesində tələbə özünün bilik, bacarıq və qabiliyyətlərindən istifadə edərək yaradıcı düşüncə bacarıqlarının formalaşmasına səbəb olur.

Təhsilin formalaşmasının müasir istiqamətləri tələbənin təkcə intellektual və idrak fəaliyyətini deyil, həm də fərdi sosial mövqeyini, öyrənmə mövzusu kimi özünün fərdi xüsusiyyətlərini göstərə biləcəyi didaktik və psixoloji şəraitin yaradılmasını əhatə edir.

Fəal təlim - tədris prosesinin geniş və hərtərəfli integrasiya edilmiş tələbələrin tədris və bilik fəaliyyətinin aktivləşdiril-

məsinə yönəldilmiş, həm didaktik, həm təşkilati, həm də idarə etmə vasitələrinin tətbiqi, onların müxtəlif vasitələrdən və aktivləşdirmə metodlarından geniş istifadə edilməsidir.

Ümumi mədəni və peşə səlahiyyətlərini mənimsəmək üçün tələbələrin aktiv tədris, bilik və tədqiqat fəaliyyətlərinin təşkili və stimullaşdırılması yönümlü tədris prosesi kimi fəal təlim dərslərin keçirilməsi prosesində aktiv metod və texnologiyaların tətbiqinə əsaslanır.

Fəal tədris metodları: 1. tədris prosesində müəllimin və tələbələrin qarşılıqlı fəaliyyət formasını əks etdirən yanaşmalar; 2. şagirdləri zehni fəaliyyətə, təzahür etməyə sövq edən pedaqoji təsir metod və üsulları 3. yaradıcı təhsil və elmi tədqiqat fəaliyyətinin müxtəlif vəzifələrinin həlli üçün yeni fikirlərin axtarışı.

Dərslərin aparılmasının aktiv formaları - tədris məsələlərinin (problemlərin) müxtəlif (fərdi, qrup, kollektiv) öyrənilməsinə (assimilyasiyasına), tələbə və müəllimlərin fəal qarşılıqlı əlaqəsinə, düzgün anlaşımanın inkişafına yönəlmiş fikir mübadiləsinə şərait yaradan tədris prosesinin təşkili formalarıdır.

Kompüter texnikasına əsaslanan təlim sistemlərinin istifadəsini əhatə edən fəal təlim texnologiyaları tədris prosesinin müasir formalarından biri hesab olunur. Bir qayda olaraq təhsil materialının mənimsənilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi, təhsil və bilik fəaliyyətin artırılmasının perspektivli üsullarının nəzərdən keçirilməsi yolları göstərilir.

Fəal təlim texnologiyaları tədris prosesinin təşkili və həyata keçirilməsi üsuludur, bu dərs zamanı hər bir tələbənin, müəllimlərin birbaşa rəyləri əsasında davamlı fokuslanmış və effektiv tədris və bilik fəaliyyətini təmin edir. Fəal təlim texnologiyaları yalnız mərkəzləşdirilmiş, fərdiləşdirilmiş və diferensiallaşdırılmış təlim şəraitində həyata keçirilir.

Təlimin **məqsədlərinə** çatmağın aparıcı amili olaraq fərdin fəaliyyət problemi, ümumi inkişafı, onun peşə hazırlığı təlimin ən vacib elementlərinin (məzmunu, forması, metodları) əsaslı bir anlayış tələb edir. Təlimin inkişaf etdirilməsinin stra-

teji istiqaməti ötürülən məlumatların miqdarını artırmaq deyil, nəzarət tədbirlərinin sayının gücləndirilməsi və artırılması, tədrisin mənalı olması üçün didaktik və psixoloji şəraitin yaradılması, tələbənin müəyyən səviyyəyə daxil edilməsinin intellektual, şəxsi və ictimai fəaliyyətidir

Fəal təlim integrasiya edilmiş, pedaqoji, təşkilati və idarəetmə vasitələrindən istifadə etməklə tələbələrin tədris və idrak fəaliyyətlərini artırmağa yönəlmiş tədris prosesinin təşkili və aparılmasıdır²⁴.

Təhsil prosesinin nəticəsi, əsasən, istifadə olunan tədris metodlarından asılıdır.

Fəal təlim texnologiyası müəllim və şagirdlərin pedaqoji məqsədlərinə nail olmağa yönəlmiş birgə fəal fəaliyyət üsullarıdır²⁵.

Fəal təlim texnologiyasının mahiyyəti, tələbələrin tədris və bilik fəaliyyətinin təşkilini təmin edən müvafiq təlim metodları sistemi hesab olunur.

"Fəal təlim texnologiyası" və ya "Fəal tədris metodları" termini XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Y.N.Emelyanov tərəfindən təklif edilmişdir.

Demək olar ki, "Fəal təlim texnologiyası" anlayışı tələbələrin fikirlərini passivdən aktiv hala gətirərək adi metodları, ilk növbədə izahlı - əyani tədris metodlarını əlavə edən 60-cı illərdə geniş yayılmış xüsusi tədris metodlarıdır²⁶.

O, sosial-psixoloji təlim sistemində istifadə olunan və bir sıra sosial-psixoloji təsir və hadisələrin istifadəsi üzərində qurulmuş ayrıca qrup metodunu xarakterizə etmək üçün istifadə etmişdi. Fəal təlim eyni zamanda, reproduktiv olmağı dayandırır

²⁴ Кругликов, В. Н. Активное образование в техническом университете: теория, технология, практика / В.Н. Кругликов; Военные. инженер. ун-т - спб. : VITU, 1998. -- 308 с.

²⁵ Коджаспирова, Г.М. Педагогика.М.: ВЛАДОС, 2004. -352 с.

²⁶ Yənə orada (s.102).

və tələbələrin şəxsi təcrübə və sərişmələrini toplamaq üçün ixtiyari və məcburi şərti fəaliyyətə çevrilir.

Fəal təlim texnologiyasının ortaya çıxması müəllimlərin şagirdlərin idrak fəallığını artırmaq və ya onun inkişafına töhfə vermək istəyi ilə əlaqələndirilir.

Fəal tədris texnologiyasından istifadə edərkən tələbə pedaqoji prosesin fəal iştirakçısı olur. Digər tərəfdən müəllim məsləhətçi kimi fəaliyyət göstərərək düzgün təlim prosesini təmin edir. Bu yeni rollar və onların xarakterik xüsusiyyətləri praktikada müasir uğurlu insanın bütün zəruri bacarıq və keyfiyyətlərinə sahib olan fəal şəxsiyyəti inkişaf etdirməyə imkan verir.

Beləliklə, təlimin aktivləşdirilməsi həm tədrisin forma və metodlarını inkişaf etdirməklə, həm də bütövlükdə tədris prosesinin təşkili və idarəetməsini təkmilləşdirməklə həyata keçirilə bilər.

Pedagoji texnologiya tələbələrin koqnitiv fəaliyyətini stimullaşdıran, hər bir iştirakçını zehni və davranış fəaliyyətinə cəlb edən metodları özündə cəmləşdirir və hər bir tələbə tərəfindən biliklərin şüuruna, inkişafına, zənginləşdirilməsinə və fərdi qəbul edilməsinə yönəldilməlidir.

Fəal təlim texnologiyasından istifadə aşağıdakı **vəzifələri** həll edir:

- təhsil prosesində qarşılıqlı ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması;

- mürəkkəb situasiyaları, onların yaranma səbəblərini təhlil etmək, onları həll etməyin yol və vasitələrini tapmaq bacarığını inkişaf etdirmək, əsas və ikincini müəyyənləşdirmək;

- diqqət, yaddaş və düşünmə proseslərini yaxşılaşdırmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, fəal təlim texnologiyası tələbələrin bilik sahəsini inkişaf etdirməyə və onlar tərəfindən məlumatların şüurlu və aktiv şəkildə dərk olunmasına və mənimsənilməsinə yönəldilmişdir, lakin bu yalnız tələbələrin əldə olunan zəruri məlumatların əsaslarını, bir qayda olaraq, ənənəvi metodlarla bildikləri zaman istifadə edilə bilər. Buna görə ənənəvi və yeni-

likçi metodları bir-birinə zidd etmək qeyri-mümkündür. Bunların ağlabatan birləşməsinə tapmaq və təhsil prosesinin qarşısında duran vəzifələrdən və yaranan vəziyyətlərdən asılı olaraq güclü cəhətlərdən istifadə etmək lazımdır.

Təşkilat şərtləri:

- 1) problemli;
- 2) əməkdaşlıq;
- 3) kollektivdə qarşılıqlı əlaqə;
- 4) tələbələrin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşması və inkişafının idarə edilməsi;
- 5) tələbələrin davamlı canlı fəaliyyətə cəlb edilməsi: cavablar, təhlillər, qiymətləndirmələr, təsnifatlar və s.;
- 6) müəllimin modelini dəyişdirmək: o, birgə təşkilatçı, tərəfdaş, tərcüməçi, məsləhətçidir və s.

Fəal tədris metodları sistemində tədris bir qrup tələbənin qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsidir. Yəni, qrup qarşılıqlı stimullaşdırma, rəqabətin və dəstəyin təsiri ilə bir-birinin uğurlarına rəğbət bəsləyir, tərəfdaşların hərəkətlərini təhlil edir və qiymətləndirir, təcrübə mübadiləsi aparır, iştirakçılar növbə ilə təlimçi kimi çıxış edirlər²⁷. Əvvəla, tədris sistemində fəal tədris metodları yayılmağa başladı. Bu vəziyyətdə, sürətlənmiş hazırlıq şərtləri böyük əhəmiyyət kəsb edir, buna görə aktiv tədris metodları, xüsusilə oyun üsulları ilə yanaşı geniş populyarlıq qazandı. Daha sonra ali təhsil müəssisələrində fəal tədris metodlarından istifadə olunmağa başladı. Sonradan onlar ümumi təhsil sistemində geniş tətbiq olundu.

2.1.2. Fəal təlim texnologiyasının prinsipləri

Müxtəlif fənlərin və ya tədris fəaliyyətinin bölmələrinin tədrisi üçün ümumi olan ümumi didaktik prinsiplərin ayrılması qəbul edilir.

²⁷ Орлов А.А. Введение в педагогическую деятельность: учебник. пособие для студентов. высшее пед учебник. агентства / А.А. Орлова. - М.: Академия, 2004. -- 281с.

Xüsusi şərtlərdə onların təzahürü və xüsusiyyətlər əldə edə bilər. Bundan əlavə, hər bir təhsil sahəsində müəyyən bir mövzuya xas olan və müəyyən şəraitdə təhsil prosesinin tənzimlənməsi vəzifələrinə uyğun prinsiplər hazırlanır.

Təlim prosesində istifadə edilən fəal təlim texnologiyası bir sıra prinsiplərə əsaslanır:

- fərdiləşdirmə;
- çeviklik prinsipi;
- effektivlik prinsipi (və ya seçim prinsipi);
- kontekstivlik;
- əməkdaşlıq.

1. Fərdiləşdirmə prinsipi tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı özündə cəmləşdirir və səviyyəni yüksəltməyə imkan verir, hər kəsə bu qabiliyyətlərə uyğun təhsil almaq üçün istedadın açığlanması maksimum dərəcədə artırmaq imkanı verir.

Təlimin fərdiləşdirilmə prinsipinin həyata keçirilməsi:

- tələbənin təhsil istiqamətini məzmunu tənzimləmək imkanı olduqda;

- qabiliyyətli və maraqlı dinləyicilərin mövzunu idrak, elmi və ya tətbiq məqsədləri üçün dərinlən öyrənməsinə imkan yaradan həcm baxımından;

- vaxtında, tələbənin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə və həzırliq formasına uyğun olaraq müəyyən miqdarda tədris materialının öyrənilməsi üçün müəyyən çərçivədə dəyişiklik etməyə imkan verir.

Beləliklə, fərdiləşdirmə prinsipi şagirdin fərdi bacarıqlarını və daxili ehtiyatlarını nəzərə alan tədris və bilik fəaliyyətinin təşkili tələb olunur, eyni zamanda tələbənin özünüidarəetmə, özünütənzimləmə və özünüöyrənmə mexanizmlərinin formalaşmasını şərtləndirir.

2. Çeviklik prinsipi - tələbələrin istəklərinə uyğun olaraq və istəkləri nəzərə alınmaqla ixtisaslara bölünməyi və daha da spesifik olmasını təmin edən təlimin dəyişkənliyinin birləşməsi

ehtimalını özündə cəmləşdirir. Təlim seçimləri ali təhsil sisteminin ətalətini azaltmağa imkan verən və tələbələrin diqqət mərkəzində olması, peşə maraqlarının inkişafına uyğun geniş sahələri seçmələri üçün əmək bazarında baş verən dəyişikliklər uyğun olaraq tədris prosesində dəyişməlidir. Bu prinsip birbaşa müqavilələr əsasında hədəf təlimi adlandırılan əlaqələrdə mütəxəssis hazırlamaqda universitetin işində tətbiq olunur. Müqavilələr bağlanarkən məzun üçün sifarişçinin tələbləri aydınlaşdırılır, nəzəri təlimin istiqaməti, təcrübənin məzmunu və formaları və s. düzəldilir.

3. Effektivlik prinsipi (və ya seçim prinsipi) - tələbələrə təhsil marşrutları - seçmə kursları seçimində ən yüksək müstəqillik təmin etmək, bunun əsasında tələbələrin fərdi qabiliyyətlərinə, gələcək peşə fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərinə və ya sadəcə bilik maraqlarına cavab verən unikal biliklər toplusu və ya bir neçə əlaqəli ixtisas əldə etmək üçün sərbəst imkan verir.

4. Kontekstivlik prinsipi təlim məzmununu gələcək peşə fəaliyyətinin məzmunu və tətbiqi şərtlərinə tabe edir, nəticədə təlim peşəkar uyğunlaşmanın sürətlənməsinə töhfə verən bir kontekstual xarakter alır.

5. Əməkdaşlıq prinsipi nəticə üçün təşəbbüs və şəxsi məsuliyyətin təzahürü üçün şəraiti təmin etməklə, əlaqələrin inkişafını, prosesdə iştirakçıların qarşılıqlı yardım etməsini, həmçinin tələbəyə hörmət və inamın inkişafını nəzərdə tutur.

Fəal təlim texnologiyası bir sıra sosial - psixoloji əlamətlərlə fərqlənir. Çox vaxt fəal təlim texnologiyasının aşağıdakı prinsipləri də fərqləndirilir:

1. Pedaqoji praktikada aktiv tədris metodlarından istifadə prinsipi - universitetlərdə tədris fəaliyyətinin artırılması probleminin bu və ya digər şəkildə həll edilməsi bütün müasir pedaqoji nəzəriyyə və texnologiyaların əsasını təşkil edir. Onların əksəriyyəti çoxdan vərdiş və əlçatmaz hala gələn ali təhsilin bu cür problemlərini aradan qaldırmağa yönəlmiş və düşüncə, bilik fəaliyyəti və idrak marağını inkişaf etdirmək ehtiyacı ödə-

mək üçün istifadə edirlər. Peşəkar fəaliyyətin emosional-fərdi kontekstində təlimin məqsədlərinə çatmaq üçün fəal təlimin üsulları arasından müəyyən vasitələrdən istifadə edirlər. Təhsil prosesinin təşkilinin bu prinsiplərini ən çox tətbiq edilən inteqrasiya olunmuş vasitələr arasında modul-reyting sistemləri adlandırılabilir. Qismən praktik dərslərin sayının artması, fərdi təlim proqramlarının icrası, modul sistemlərin tətbiqi, seçmə kurslar və s. buraya aiddir.

2.Problem prinsipi . Bu prinsipin əsas məqsədi tələbəni problemli vəziyyətə salmaqdır, bunun qarşısını almaq üçün kifayət qədər biliyi yoxdur və o, şəxsi təcrübəsinə, məntiqinə əsaslanaraq digər tələbələrin iştirakı ilə və liderin köməyi ilə fəal şəkildə yeni biliklərə yiyələnə bilər. Problemlərin formalaşması nəticəsində yaranan çətinlik və maneələri aradan qaldırmaqla bilik əldə etməsi halında dərslərin belə təşkili tələb olunur.

Təhsil fəaliyyətinin gələcək praktik (peşə və ya rol) vəzifələri tələbələrin funksiyalarına uyğunlaşmalıdır. Bu, əsasən şəxsi ünsiyyət, rəsmi və vəzifə münasibətlərinə aiddir. Onun həyata keçirilməsi tələbələr tərəfindən emosional və fərdi qavrayışı formalaşdırmaqla mümkün olur. Tədris məqsədinə çatmanı təmin edən təlimin problemyönlü quruluşu dərslərdə tələbələrin zehni fəaliyyətini aktivləşdirən axtarış tələb edən suallar qaldırılır və bu da təlimin səmərəliliyi üçün vacib şərtidir

3. Qarşılıqlı öyrənmə prinsipi . Fəal təlim texnologiyalarından istifadə edərək dərslərin keçirilməsi qrup fəaliyyətini və müzakirə formasını əhatə edir. Şagirdlərin zehni qabiliyyətlərinin formalaşdırılması ilə bağlı aparılan çoxsaylı təcrübələr göstərmişdir ki, qrup şəklində təlim formalarından istifadə sırf intellektual təbiət amillərində daha çox inkişaf edir.

4. Tədqiq olunan problem və hadisələrin öyrənilməsi prinsipi. Bilik və təcrübəni təhlil etmək, ümumiləşdirmək və yaradıcılıqla istifadə etmək bacarığına əsaslanaraq uğurlu özünütəhsil üçün zəruri olan ilkin bacarıqların inkişafını təmin etməklə həyata keçirilir.

5. Tələbələrin idrak materialı ilə sərbəst, fərdi qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi. Klassik tədrisdə müəllim bütün tədris materiallarından keçir. Təlim intensivləşdikdə müəllim bələdçi rolunu oynayır, tədris materialı ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində iştirak edir. Müəllim əməkdaşlıq pedaqogikası prinsiplərini yerinə yetirərək tələbələrin müstəqil işlərinin liderinə çevrilir.

6. Motivasiya. Tələbələrin həm fərdi, həm qrup, həm də öz-özünə təşkil edilmiş tədris və bilik fəaliyyəti motivasiya sistemi ilə formalaşır.

Eyni zamanda müəllimin şagirdlərə tətbiq etdiyi motivlər arasında:

- peşəkar maraq
- tədris və idrak fəaliyyətinin yaradıcı təbiəti
- rəqabət qabiliyyəti
- siniflərin oyun xarakteri
- emosional iştirak²⁸

Ali məktəbdə fəal təlim texnologiyaları təlim prosesinin **ümumi didaktik prinsiplərinin** məcmusuna əsaslanır və aşağıdakı ümumi prinsipləri özündə cəmləşdirir:

1. Tarazlıq prinsipi. Tələbələrin hazırlığı və dərslərin mövzusu nəzərə alınmaqla məzmun və tədris metodu arasında tarazlıq yaradır.

2. Modelləşdirmə prinsipi. Təhsil prosesinin modeli tədris proqramı olmaqla təlimdə məqsəd və vəzifələri, vasitə və metodları, dərslərin gedişatı və rejimini əks etdirir, tələbələrin təlim zamanı qərar verdikləri sual və tapşırıqları formalaşdırır. Lakin müəllimin son nəticəni modelləşdirməsi, yəni təlimi başa vurmuş "tələbə modeli"ni təsvir etməsi də lazımdır. Məhz hansı fəaliyyət növünə hazırlaşmalı, hansı biliklərə (dərindən, genişliyi və istiqaməti) sahib olmalıdır kimi reallıq və problemlər təhsil prosesində özünü biruzə verməlidir.

²⁸ Орлов Ю.М. Половое развитие и воспитание. Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1993. - 237 с.

3. Giriş nəzarət prinsipi. Bu prinsip tədris prosesinin tələbələrin həqiqi hazırlıq səviyyəsinə uyğun hazırlanmasını, maraqlarını müəyyənləşdirməyin, biliklərin artırılması üçün mövcudluğunu və ya ehtiyacının müəyyən edilməsini təmin edir. Giriş nəzarəti təlim kursunun məzmununun səmərəliliyini artırmaq, seçilmiş tədris metodlarını yenidən nəzərdən keçirmək, tələbələrin fərdi işlərinin xarakterini və dərəcəsini müəyyənləşdirmək, təlimin aktuallığını əsaslandırmaq və bununla da öyrənmək istəyini oyatmaq imkanı verir.

4. Məzmun və metodların təlim məqsədlərinə uyğunluğu prinsipi. Təbiiyə məqsədinə səmərəli nail olmaq üçün müəllim müəyyən bir mövzunu öyrənmək və ya bir problemi həll etmək üçün ən uyğun olan tədris fəaliyyətlərinin növlərini seçməlidir. Bu halda, dialoq, problemin müzakirəsi kifayətdir. Digər halda, əlavə məlumat mənbələrindən (jurnal, qəzet və s.) istifadə etmək lazımdır və ya mütəxəssislərdən məsləhət almaq üçün əlaqəli bilik sahələrinə müraciət edilməlidir.

Beləliklə, məsələn, qarşıya məqsəd qoyaraq - tələbələri dərsin mövzusu haqqında məlumatla tanış etmək üçün müəllim mühazirə materialından istifadə edib oxu metodunu mənimsəyə bilər. Lakin məqsəd - tək-cə materialın, məlumatın təqdimatı deyil, həm də tələbələrin bu məlumatları onun praktik istifadəsi üçün təchiz edilməsi zəruridir.

5. “Mənfi təcrübə” prinsipi. Təcrübədə uğurla yanaşı səhvlərə də yol verilir, buna görə insana səhvlərdən qaçmağı öyrətmək lazımdır. Bu vəzifə çox aktualdır. Bu prinsipə uyğun olaraq, tədris prosesinə fəal təlim texnologiyaları üzərində qurulmuş iki yeni tədris elementi daxil edilir:

1. Xüsusi vəziyyətlərdə buraxılmış səhvlərin öyrənilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi. Bu cür siniflər üçün material dövrü mətbuatda tənqidi nəşrlər və qrupun həyatı ilə bağlı gerçək faktlar ola bilər;

2. Bilik və bacarıqların mənimsənilməsi prosesində tələbənin səhvlərini aşkar etmək. Tələbələr vəziyyəti təhlil etməyə

və ya ortaya çıxan problemin yaranmasına, bir qayda olaraq, lazımi təcrübənin olmaması tələbənin istər-istəməz səhv etməsinə səbəb olur. Tələbənin hərəkət ardıcılığını daha da təhlil etmək, səhv nümunəsini müəyyənləşdirməyə və problemin həlli üçün taktikanı inkişaf etdirməyə kömək edir. Eyni zamanda, tələbə bu problem haqqında biliklərə ehtiyac duyur, bu onu təlim kursunu daha dərinədən öyrənməyə vadar edir.

6. "Sadədən mürəkkəbə" prinsipi. Dərs tədris materialının artan mürəkkəbliyi və onun öyrənilməsində istifadə olunan metodlar nəzərə alınmaqla planlaşdırılır və ilkin mənbələr üzərində fərdi iş, nəticə və ümumiləşdirmələrin kollektiv inkişafı və s. təşkil olunur

7. Davamlı yeniləmə prinsipi. Tələbələr (şagirdlərin) bilik fəaliyyətinin mənbələrindən biri də tədris materialının yeniliyi, dərslərin aparılması üçün müəyyən bir prinsipdir. Təhsil prosesinin məlumatlılığı, yəni, yeni, bilinməyən mövzu tələbələrin diqqətini cəlb edir və kəskinləşdirir, mövzunu öyrənməyə, təhsil fəaliyyətinin yeni metod və texnikalarına yiyələnməyə cəlb edir. Lakin biliklərin mənimsənilməsi ilə onların qavrayışlarının kəskinləşməsi tədricən azalmağa başlayır. Tələbələr müəyyən metodlara alışır, onlara marağı itirirlər. Bunun baş verməməsi üçün müəllimin dərs və tədris metodlarının yeni elementlərini daim yeniləməsi vacibdir. Məsələn, dərs zamanı konkret vəziyyətlərin analizini aparmağın, eyni texniki təlim vasitəsinə dərstdə ardıcıl olaraq istifadə etmək, əyani vəsaitlər - stendlər, plakatlar, diaqramlar – ehtiyac olduqda auditoriyada asmaq və s. bu şəkildə idarə olunan tədris prosesi tələbələrin maraq və aktivliyini itirməsinə imkan verməyəcəkdir.

8. Kollektiv fəaliyyətin təşkili prinsipi. Tələbə tez-tez hər hansı bir vəzifəni həll etmək və ya kollektiv olaraq bir qrupda qərar vermək ehtiyacı ilə qarşılaşır. Tələbələrin kollektiv fəaliyyət bacarığını inkişaf etdirmək vəzifəsi sinifdə bu problemin həlli mərhələləri ilə həyata keçirilməlidir. İlk mərhələdə müəllim bir qrup şagirdlərin köməyi ilə problemin özünə və həllinə ya-

naşmalarında uyğunsuzluq və oxşarlıqların mövcudluğunu müəyyənləşdirir. İkinci mərhələdə, müəyyən bir vəziyyət üzərində qrup işini təşkil etməklə şagirdlərin nəticənin əldə olunmasına töhfə verən birgə fəaliyyətə ehtiyac yaradırlar. Üçüncü mərhələdə, bir iş oyunu şəraitində, birgə fəaliyyət, təhlil və problemlərin həlli, layihələrin inkişafı və s. üçün bacarıqlar inkişaf etdirilir.

9. Qabaqcıl öyrənmə prinsipi. Bu prinsip təlim şəraitində praktiki biliklərin ustalığını və onu praktikaya tətbiq edilməsini, tələbə özünə inamını formalaşdırmağı, gələcək fəaliyyətlərdə yüksək nəticələrin təmin olunmasını nəzərdə tutur.

10. Diaqnoz prinsipi. Bu prinsip dərslərin səmərəliliyini yoxlamaqdır. Məsələn, şagirdlərin öyrənmə vəziyyəti ilə bağlı müstəqil işlərinin təhlili, mövzunun kursun kontekstinə uyğun olub olmadığını, dərslərin keçirilmə metodunun düzgün seçilib - seçilmədiyini, tələbələrin öyrənilən problemləri yaxşı bildiyini, növbəti dərs üçün bir şeyin dəyişdirilə biləcəyini və s. nəzərdə tutur.

11. Təlim vaxtına qənaət prinsipi. Fəal təlim texnologiyaları biliklərin inkişafına və bacarıqların formalaşmasına sərf olunan vaxtı azalda bilər. Biliklərin mənimsənilməsi, praktik iş metodlarının ustalığı və bacarıqların inkişafı eyni vaxtda, problemlərin həlli, vəziyyətlərin təhlili və ya işgüzar oyun prosesində aparılır. Bu, vəzifə, ümumiyyətlə ardıcılıqla həll edilsə də, əvvəlcə tələbələr bilik əldə edir, sonra praktik məşğələlərdə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

13. Yekun nəzarət prinsipi. Adətən, biliklərin nəticələrinə nəzarət, imtahan, testlər, müsahibə şəklində təlim başa çatdıqdan sonra baş verir. Amma bilik testinin bu forması hər vəziyyətdə əldə edilmiş bacarıqların miqdarını və keyfiyyətini müəyyən edə bilməz.

Bu prinsiplərlə yanaşı fəal təlim texnologiyaları eyni zamanda üç təhsil və təşkilati problemi həll edə bilər:

1) təlim prosesini müəllimin idarəetmə təsirinə tabe etmək;

2) müəllimləri və təhsilalanların tərbiyə işlərində fəal iştirakını təmin etmək;

3) tədris materialının tədris prosesinin davamlı monitorinqini keçirmək.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq qeyd edirik ki, fəal təlim texnologiyaları təhsilalanların fəaliyyətini artırmaq üçün problemlə inkişaf təhsilin məqsədlərini həyata keçirərkən şagirdlərin ümumiləşdirməsinə, düşüncələrinin müstəqilliyini inkişaf etdirməsinə, tədris materialında əsas məqamı vurğulamağa, nitqini inkişaf etdirməsinə kömək edir. Fəal təlim texnologiyalarından istifadə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması üçün vacib şərtədir və müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Onlar aktiv tədris və idrak fəaliyyətlərinə cəlb olunmaqla tələbələrin bilik, bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır.

2.1.3. Fəal təlim texnologiyasının təsnifatı

Fəal təlim texnologiyaları tədris materialının mənimsənilməsi prosesində fəal zehni və praktik fəaliyyətə təkan verən metodlardır. Fəal təlim, əsasən, müəllimin hazır bilikləri təqdim etməsinə, yadda saxlamasına və təkrar istehsalına deyil, tələbələrin aktiv zehni və praktik fəaliyyət prosesində bilik və bacarıqlara müstəqil yiyələnmələrinə yönəlmiş belə bir sistemin istifadəsini əhatə edir.

Əvvəllər məktəbdə və universitetdə əldə edilən biliklər insana uzun müddət, bəzən iş həyatı boyu xidmət edə bilirdisə, indi bu məlumat daim yenilənməlidir, bu da əsasən özünütəhsil yolu ilə əldə edilə bilər və bunun üçün bilik fəaliyyəti tələb olunur.

Bilik fəaliyyəti, idrak prosesinə intellektual və emosional reaksiya, şagirdin öyrənmək, fərdi və ümumi tapşırıqları yerinə yetirmək istəyi, müəllimin və digər öyrənənlərin fəaliyyətinə maraq deməkdir.

Bilik fəaliyyəti dedikdə müstəqil düşünmək istəyi və qabiliyyəti, yeni vəziyyətdə problemin həllinə müstəqil yanaşmanı tapmaq və bilik əldə etməyin yollarını da başa düşmək başqalarının mühakimələrinə tənqidi yanaşma, müstəqil qərar vermək bacarığı başa düşülür.

Məlumdur ki, didaktikada tədris metodlarının təsnifatına fərqli yanaşmalar mövcuddur. Tələbələrin aktivləşmə dərəcəsi və ya təhsil, bilik fəaliyyətinin xarakterik əlamət kimi istifadə olunur. Təsnifatlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə əsaslanaraq fərqlənir:

1. bilik mənbələri (şifahi, vizual, praktik tədris metodları);
2. məntiq metodları (analitik-sintetik, induktiv, deduktiv tədris metodları);
3. təlim növü (izahlı - illüstrativ, problem yaradan tədris metodları);
4. tələbələrin elmi müstəqilliyinin səviyyəsi (reproduktiv, məhsuldar, evristik tədris metodları);
5. Problem səviyyəsi (monoloji, dialoq, evristik, tədqiqat, alqoritmik, proqramlaşdırılmış tədris metodları);
6. didaktik məqsəd və funksiyalar (stimullaşdırma, təşkilatlanma və nəzarət metodları);
7. müəllimin fəaliyyət növü (təqdimat metodları və müstəqil təhsil fəaliyyətinin təşkili metodları) və s.

Tədris metodlarının təsnifatına müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, onların hər biri müəyyən didaktik funksiyaları yerinə yetirərkən tədris prosesinin təşkili şəraitində təsirli olur²⁹.

Fəal təlim texnologiyası, idrak prosesində iştirak etməyin mümkün olduğu təhsil prosesidir. Hər bir tələbənin ya açıq şəkildə bildirməli olduğu xüsusi bir vəzifə var, ya da qrup üçün təyin edilmiş tapşırığın keyfiyyəti onun fəaliyyətindən asılıdır.

Fəal təlim texnologiyaları qrup və fərdi kimi iki qrupa ayrılır:

²⁹ Чошаков М.А. Адаптивная технология проблемно-модульного обучения: Методическое пособие. М., 1996, 160 с.

Qrup təlim metodları tədris prosesinin bir neçə iştirakçısına (qrupuna) eyni anda tətbiq olunur və fərdi metodlar birbaşa təlimi müstəqil həyata keçirən müəyyən bir şəxsə tətbiq olunur, lakin təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əlaqə yaratmadan müəllimlər aktiv tədris metodlarını fərqli meyarlara uyğun olaraq fərqli qruplara bölürlər.

Beləliklə, pedaqogikada qrup və fərdi sinif formalarının birləşməsinə nəzərdə tutan fəal tədris metodları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

a) müzakirə metodları (qrup müzakirəsi, həyat və peşə vəziyyətlərinin müzakirə olunduğu sərbəst və yönəldilmiş müzakirələrin aparılması və müxtəlif vəziyyətlərin təhlili) tələbələr arasında canlı və real ünsiyyətə, təşkilati bir funksiyanı yerinə yetirən liderin passiv roluna, fikir mübadiləsinə kömək edir və lazım olduqda ortaq qərarın yaradılması və qəbul edilməsi prosesinə nəzarət edir .

b) oyun metodları: (didaktik və yaradıcı oyunlar, o cümlədən biznes oyunları, rollu oyunları; əks oyun; iş, təşkilatçılıq və fəaliyyət, təqlid, psixodrama, sosiadrama və s. oyunlar) Oyunun bütün və ya bir neçə vacib elementindən (oyun vəziyyəti, rollar, aktiv oyun, real hadisələrin yenidən qurulması və s.) istifadə edə bilər. Məqsədyönlü olmaqla iştirakçılara mövcud olmayan yeni biliklərə yiyələnmək prosesini fəallaşdırır.

c) həssas təlim (fərdlərarası həssaslıq və özünü psixofizik birlik kimi qəbul etmək təlimi).

ç) reyting metodları (performans reytingləri, populyarlıq reytingləri) rəqabət fəaliyyəti ilə tələbələrin işini aktivləşdirir.

Fəal tədris metodları arasında *təhsil və bilik fəaliyyətinin təbiətinə görə* fərqləndirilir: peşəkar fəaliyyətin təqlidinə əsaslanan tədris metodları.

Simulyasiya üsulları, öz növbəsində, oyun və qeyri-oyuna bölünür. Oyun metodlarına tələbələrin müəyyən rolları yerinə yetirdiyi metodlar daxildir və oyun olmayan metodlarla, konkret vəziyyətlər təhlil edilir, təlimatlara uyğun hərəkətlər edilir.

Simulyasiya etməyən metodlar öyrənilən proses və ya fəaliyyət modelinin olmamasını təklif edir.

Problemlərin həlli axtarış zamanı *tələbələrin fəaliyyət növündən asılı olaraq* aşağıdakı metodlara əsaslanır:

- obyektlərin və ya hərəkətlərin müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə paylanması;

- proseslərin və strukturların təkmilləşdirilməsi;
- obyektlərin yaradılması və planlaşdırılması;
- idarəetmə, rabitə və münəvişə vəziyyətlərində fəaliyyət metodlarının seçimi;

- mühəndislik - dizayn, tədqiqat, idarəetmə və ya sosial-psixoloji problemlərin həlli;

- diqqət, ixtira, orijinallıq, sürətli düşünmə və başqalarının bacarıqlarının nümayişi.

İştirakçıların sayına görə: fərdi, qrup, kollektiv metodlar fərqlənir. Məsələn, A.A.Voronova fəal təlim metodlarını üç əsas növə bölür³⁰:

1) Xüsusi vəziyyətlərin təhlili metodu.

Vəziyyətlər bütün tələbə qrupu qarşısında qoyulur, didaktik yöndə fərqlidirlər və bəzi tapşırıqlara uyğun tətbiq olunur, məsələn:

Birinci vəziyyət - illüstrasiya, nəzəri material izah edərkən müəllimin təklif etdiyi hər hansı bir konkret hal;

İkinci vəziyyət - şagirdlərin bəzi elementləri düzəldə bilməsi və onları yadda saxlaya biləcəyi bir məşq;

Üçüncü vəziyyət - qiymətləndirmə, bu vəziyyətdə təklif olunan problem artıq həll edilmişdir və tələbələr bunu qiymətləndirməlidirlər;

Dördüncü vəziyyət bir problemdir, tələbələrə nəzərə alınmalı və onlara həlli tapmalı olan bir neçə sual verilir.

2) Sosial-psixoloji təlim.

³⁰ URL: <http://www.psychlib.ru/inc/absid.php?absid=60891>

Bu vəziyyətdə müəllim aparıcı funksiyanı yerinə yetirmir, sadəcə vəziyyəti nəzakətlə izləyir, tələbələrin birgə fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsini təmin edir.

3) Modelləşdirmə və ya simulyasiya oyunları.

Oyunlar (simulyasiya) iş və təşkilati hissəyə bölünür.

İş oyunlarında bir simulyasiya modeli əvvəlcədən müəyyənləşdirilir, təşkilat oyunlarında isə tələbələr qərar sistemini özləri seçirlər.

Fəal təlim metodları üç qrupa bölünür:

- passiv metodlar;
- interaktiv metodlar;
- aktiv metodlar.

1) Passiv metod şagirdlər və müəllim arasındakı əməkdaşlıq formasıdır, burada müəllim dərsin gedişatını idarə etməkdə əsas rola sahibdir, tələbələr isə müəllimin göstərişlərinə tabe olan passiv dinləyicilərdir.

Belə dərslərdə müəllimin tələbələrlə əlaqəsi sorğular, müstəqil iş, testlər və s. istifadə edərək həyata keçirilir.

Müasir pedaqoji texnologiyalar baxımından passiv metod tədris materialını öyrənən şagirdlərin səmərəliliyi ilə ən təsirsiz hesab olunur, lakin buna baxmayaraq müəyyən üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklər: müəllim tərəfdən - dərslə tez hazırlaşmaq və dərsin məhdud vaxtında daha çox tədris materialı vermək imkanından və passiv dərslə universitetlərdə ən çox yayılmış növü, mövzunu dərinlən öyrənmək üçün aydın məqsədləri olan və tez-tez məktəblərdə istifadə olunan mühazirə metodundan ibarətdir.

2) İnteraktiv metod. İnteraktiv ("İnteraktiv" ingilis sözü olub "İnter" qarşılıqlı, "aktiv" fəal hərəkət etməkdir) söhbət, dialoq rejimində qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyəti deməkdir. Aktiv metodlardan fərqli olaraq, interaktiv təlim zamanı şagirdlər müstəqil düşünməyə, problemlə vəziyyətləri həll etməyə, başqalarının fikirlərini dinləməyə, qərar qəbul etməyə, müzakirə-

lərdə iştirak etməyə, şagirdlərinin təlim prosesində fəallığına yönəlmişdir

3) Aktiv metod tələbələrin və müəllimlərin iş formasıdır, bu müddətdə hər iki tərəfin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu proses zamanı fəal iştirakçılar tələbələrdir. **Aktiv təlim metodları dedikdə** tələbələrin tədris və bilik fəaliyyətlərini aktivləşdirmə metodları başa düşülür. Bu prosesdə yalnız müəllim fəal deyil, tələbələr də aktiv olduqda materialı mənimsəmə prosesində onları fəal düşünməyə və tətbiq etməyə cəlb edir. Aktiv tədris metodları, əsasən, hazır bilik və onun bərpasını təqdim edən müəllimə deyil, tələbələrin aktiv idrak fəaliyyəti prosesində müstəqil biliklərə yiyələnmələrinə yönəlmiş istifadəsini əhatə edir.

Passiv dərstdə əsas personaj müəllim, fəal müəllim və tələbələr bərabər şərtlərdədir. Passiv metodlar avtoritar qarşılıqlı fəaliyyət tərzini, fəal demokratik üslubu təklif edir.

Didaktika aktiv və interaktiv metodlar arasında bərabər bir işarə qoyur, lakin ortaq xüsusiyyətlərə baxmayaraq, əhəmiyyətli fərqlərə malikdirlər. İnteraktiv metodlar aktiv metodların ən müasir forması hesab olunur.

Ümumiyyətlə, təlim metodları şagirdlərə və onların davranışlarına təsir göstərir, istiqamətləndirir, inkişaf etdirir. Qeyd etmək olar ki, fəal təlim metodlarının bütün qrupları tələbələrin mövqeyində olan və özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malik olan iştirakçılar arasında xüsusi qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilini nəzərdə tutur.

Buna görə, hazırda fəal təlim metodlarının təsnifat problemi ilə bağlı vahid fikir yoxdur və nəzərdən keçirilən təsnifatların hər birinin həm üstünlükləri, həm də mənfi cəhətləri var.

Müəyyən metodların istifadəsi özlüyündə bu son deyil. Buna görə də, müəllim üçün hər hansı bir təsnifat, özünəməxsus didaktik problemlərin həlli üçün uyğun tədris metodunu və ya bunların birləşməsini seçməyə kömək edən dərəcədə praktik mənə daşıyır.

2.1.4. Fəal təlim texnologiyasının formaları

Fəal təlim texnologiyasının formaları şagirdlərin zehni fəallığını artırmaq, müxtəlif xüsusi problemlərin həllinə yaradıcı, tədqiqat yanaşması nümayiş etdirmək məqsədi daşıyır. Fəal təlimin formalarının istifadəsi qarşıya məqsəd qoyur - tələbələr arasında praktik fəaliyyətdə səmərəli həll yollarının tapılması və həyata keçirilməsi üçün tədqiq olunan problemi müstəqil, sistemli təhlil etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Fəal təlim texnologiyasının formaları aşağıdakıları əhatə edən tədris prosesinin təşkili formalarıdır:

1. tədris materialının inkişafı üçün müxtəlif variantlar (fərdi dərslər, distant təhsil, qrup və fərdi-kollektiv siniflər);

2. müəllim və tələbələrin fəal qarşılıqlı əlaqəsi (dialog rejimi);

3. paylama materialları, nümayiş materialları, multimedia təqdimatları, avtomatlaşdırılmış təlim sistemlərinin istifadəsi, müxtəlif proqramların video yazıları;

4. oyun tədris modeli şəraitində real həyatda çoxşaxəli vəzifələrin formalaşdırılması ilə işgüzar qarşılıqlı münasibətlərin quruluşunun yenidən qurulması.

Problem əsaslı təlim forması tətbiq edilərkən, şagirdlərin özünümüəyyənləşdirmə prosesi axtarış və tədqiqat işləri ilə eyniləşdirilir. Problemlə təhsilin müvəffəqiyyəti müəllim və tələbələrin birgə işi nəticəsində əldə edilir.

Müəllimin əsas vəzifəsi auditoriyanı elmi biliklərin inkişafındakı obyektiv ziddiyyətlər və onların həlli yolları ilə tanış etməkdir. Müəllim ilə birgə fəaliyyətdə tələbələr yeni biliklər əldə edir, müəyyən bir elmin nəzəri orijinallığını kəşf edirlər.

Problem əsaslı öyrənmənin məntiqi məlumatlı öyrənmə nümunəsindən fərqlidir. Şagirdlərə tanış olmayan problemlə, yeni biliklər təqdim edildikdə, məlumatın yadda saxlamaq üçün tanış material kimi təqdim edilən məlumatlar təlimdən fərqli olacaq. Şagirdlərin fəaliyyəti yalnız materialı öyrənmək deyil, yeni bilik

axtarışında fəal iştirak etməkdir. Problemli tədrisdə şagirdlərin düşüncə tərzini "açmağın" əsas pedaqoji metodu, şəraitində bir növ ziddiyyət yaradan və bu ziddiyyəti ümumiləşdirən sual ilə başa çatan idrak işi şəklində problemli vəziyyət yaratmaqdır.

Müəyyən metodların köməyi ilə (problemli və məlumatverici mövzular qaldırmaq, fikir irəli sürmək, onları təsdiqləmək və ya təkzib etmək, vəziyyəti təhlil etmək və s.) müəllim şagirdləri kollektiv düşünməyə, yeni bilik axtarmağa sövq edir. Problemli təlimdə əsas rol dialoq vasitəsilə qarşılıqlı əlaqələrə verilir. Təlimin dialoq xarakteri nə qədər yüksək olsa, problemli tərəfə bir o qədər yaxın olur və materialın monoloji təqdimatı təlimi məlumat formasına yaxınlaşdırır.

Xüsusi vəziyyətlərin təhlili (case -study) tələbələrin aktiv idrak fəaliyyətinin formalaşmasında ən təsirli və populyar metodlardan biridir. Müəyyən vəziyyətlərin təhlili metodu müəyyən həyat və istehsal vəzifələrini təhlil etmək qabiliyyətini formalaşdırır. Müəyyən problemlə qarşılaşdıqda, çətin vəziyyətdə münasibətini müəyyənləşdirməkdə tələbə qərar verməlidir.

Rol oyunu (*yenidən tətbiq etmə*) – kollektivdəki münasibətlər, liderlik üslubu və metodlarının yaxşılaşdırılması problemlərinə söykənən konkret vəziyyətlərin təhlilinin oyun yoluudur. Fəal təlim texnologiyasının bu üsulu həm peşə, həm də sosial xarakterli davranış bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəldilmiş və təqdim edilən vəziyyətin təhlil edilməsini və qərarların fərdi olaraq qəbul edildiyi üçün teatrlaşmanın müəyyən elementlərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur.

Fəal təlim texnologiyasının əsas xüsusiyyətlərə malik olan rol oyunun üsulları aşağıdakılardır:

- tapşırıqların və problemlərin mövcudluğu və onların həllində iştirakçılar arasında funksiyaların bölünməsi.

- ümumiyyətlə müzakirə yolu ilə oyun dərsi üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsi. Müzakirə zamanı şagirdlərdən biri digər iştirakçıların fikirlərini təsdiqləyə və ya rədd edə bilər;

- müəllim dərs zamanı tənzimləmə şərtlərini təqdim edir. Beləliklə, müəllim müzakirəni dayandıra bilər və təklif olunan problemi həll edərkən nəzərə alınmalı olan yeni məlumatlar əlavə edə bilər, müzakirəni başqa istiqamətə keçirə bilər və s;

- müzakirə və müəllimin nəticələrinin təhlili.

Rol oynunu, didaktik oyundan daha sadədir, simulyasiya edilmiş vəziyyətin təbiətinə, oyunçuların sayına, verilən qərarların birmənalı olmamasına, müəllim tərəfindən oyunçuların davranışlarına nəzarət, dərs müddətinə görə təlim metodudur.

Oyun təlimin təşkili forması aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olan aktiv təlim metodudur:

- müəllim tərəfindən təklif olunan problemin tədqiqat, metodik və ya tapşırığın olması;

- şagirdlərin kiçik rəqabətçi qruplara bölünməsi (bir şagird bir qrupu təmsil edə bilər) və problemin həlli yollarının yaradılması;

- elmi-texniki şuranın yekun iclasının keçirilməsi (və ya oxşar bir təşkilat, rol oynama metodundan istifadə edərək qrupların yaradılan cavab variantlarını açıq şəkildə müdafiə edən).

Oyun təlim texnologiyası, təlimin təşkili və inkişaf fəaliyyətində təcrübənin formalaşması nəticəsində akademik fənlərin öyrənilməsini daha səmərəli edir.

Sonradan bu tələbənin çətin metodoloji məsələləri daha asan həll etməyə imkan verəcəkdir.

Müzakirə seminarı (qrup müzakirəsi) tərəflər arasında dialoq ünsiyyətinin gedişatı olaraq ortaya çıxır, bu müddət ərzində nəzəri və praktik problemlərin nəzərdən keçirilməsində və həllində birgə iştirak etmə praktik bacarıqları əldə edilir.

Diskussiya seminarında tələbələr öz fikirlərini konkret olaraq məruzə və çıxışlar zamanı fəal müdafiə etmək, rəqibin səhv nöqteyi-nəzərindən etiraz etmək bacarıqlarını mənimsəyirlər. Bu cür işdə tələbə aqlı və fərdi fəaliyyətinin yüksək səviyyəsini, təhsil bilikləri prosesinə cəlb edilməsini təmin edən öz fəaliyyətini təşkil etmə mənbəyini əldə edir.

Məhsuldar müzakirənin təşkilinin məcburi qaydası tələbələrə müstəqil iş zamanı keçmiş dərslərdə əldə etdikləri şəxsi biliklərdir.

Seminarda əsas rol - müzakirədə hər bir tələbənin fəal iştirak etməsinə imkan yaradan hazırlıq işlərinin təşkilatçısı olaraq müəllimə həvalə olunur. Belə ki:

- dərslərdə nəzərə alınacaq vəzifə və fərdi məsələlər qoyur; nətiqələr üçün əsas və əlaqəli ədəbiyyatı tamamlayır;
- tələbələrin müştərək işlərdə iştirak modellərini və vəzifələrini paylayır;
- seminarın gedışatını idarə edir;
- müzakirəni ümumiləşdirir.
- seminar-müzakirə zamanı lider suallar verir, tələbə nitqinin əsas düşüncələrini aydınlaşdırır, əsaslandırıcı ziddiyyətlər vurğulanır və fərdi rəylər verir.

Bu cür dərslər tələbələrlə ünsiyyət tonu, ifadə olunan mühakimələrə maraq, əlçatanlıq, barışmaz tələblər tələb edir. Tələbə fəaliyyətinin səlahiyyətləri müəllim tərəfindən pozulmasına yol verilmir, əqli azadlıq üçün şərait təmin edilməli, ünsiyyətdəki maneələri dəf etmək, vasitələrdən istifadə edilməli və əməkdaşlıq pedaqogikası tətbiq edilməlidir.

" **Dəyirmi masa** " tələbələrin tədqiqat fəaliyyətinin təşkilati formalarından biri olan fəal təlim metodudur ki, bu da əvvəllər əldə edilmiş biliklərə qənaət etməyə, məlumatların azlığını kompensasiya etməyə, problemlərin həlli bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, fikirləri birləşdirməyə, mübahisələrin idarə olunması mədəniyyətini öyrətməyə imkan verir. Bu, tələbələrin mühazirədə və ya müstəqil dərslərdə qazandıqları biliklərdən istifadə etdikləri "dəyirmi masa" metodu adlanan sinifdə yaradılan elmi işdə nəzəriyyə və təcrübənin vəhdətidir.

Dəyirmi masanın özünəməxsus xüsusiyyəti tematik müzakirələrin qrup məsləhətləşmələri ilə birləşməsidir. Fəal bilik mübadiləsi ilə yanaşı, tələbələr fikirlərini ifadə etmək, əsaslandırmaq, təklifləri motivasiya etmək və müdafiə etmək üçün pe-

şəkar bacarıqlar inkişaf etdirir. Eyni zamanda, material sabitlənir və əlavə məlumatlarla müstəqil iş aparılır, həmçinin, müzakirə üçün tapşırıqlar və suallar aşkarlanır.

Bu metodun əsasını təhsil sistemində öyrənilən problemlərin kollektiv müzakirə prinsipi təşkil edir. İstənilən mövzuda dəyirmi masanın əsas hissəsi müzakirə mövzudur. Müzakirə ictimai iclasda, ayrıca söhbətdə, dialoqda mübahisəli məsələnin qlobal təhlilidir. Başqa sözlə, müzakirə hər hansı bir məsələnin, problemin və ya məlumatların, fikirlərin, rəylərin, təkliflərin müqayisə edilməsindən ibarətdir. Müzakirənin vəzifələri çox yönlü ola bilər: təhsil, təlim, yoxlama, münasibətlərin dəyişməsi, yaradıcılığa təşviq və s. bu cür dərslərin əsas məqsədi tələbələrə alimlərin fəaliyyət formalarını modelləşdirən şəraitdə nəzəri biliklərdən praktik olaraq istifadə etmək imkanı verməkdir.

Tələbələrin bu cür dərslərdə yerləşməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Buna görə, tələbələr üçün iştirakçının bərabər hissə etməsinə imkan verən dairəvi bir nizamda oturması yaxşı olar

Müəllim tələbələrlə bir dairədə olmalıdır, əgər ayrı otursaydı, müzakirə iştirakçıları öz ifadələrini yalnız ona deyil, bir-birlərinə çevirəcəklər. İştirakçıların bir-biri ilə üz-üzə qalmasının bu cür tənzimlənməsi fəallığın artmasına, açıqlamaların sayının artmasına səbəb olduğu qeyd olunur. Müəllimin bir dairədə yerləşməsi ona qrupu idarə etməyə kömək edir və daha az formalaşmış bir mühit yaradır, hər kəsin ünsiyyətə fərdi daxil olma imkanı, tələbə motivasiyasını artırır, şifahi olmayan ünsiyyət vasitələrini əhatə edir.

Beyin həmləsi (əqli hucum) problemlərin həlli üçün qeyri-standart yol tapmaq üçün qrup halında işlərin təşkili məqsədi daşıyır.

Tədris prosesində bu metoddan istifadə aşağıdakı problemləri həll etməyə kömək edir:

- tədris materialının tələbələr tərəfindən yaradıcı mənimsənilməsi;
- nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəsi;

- məktəblilərin tədris - idrak fəaliyyətinin intensivləşməsi;
- diqqəti və zehni səyləri vacib problemin həllinə yönəltmə qabiliyyətinin inkişafı;

- ortaq intellektual iş təcrübəsinin formalaşması³¹.

Dərsdə beyin həmləsi üsulu ilə hazırlanan problem nəzəri və ya praktiki baxımdan vacib olmalıdır və tələbələrin canlı marağına səbəb olmalıdır.

"Ziqzaq" qısa müddətdə şagirdlər tərəfindən böyük həcmli materialı öyrənmək və sistemləşdirmək üçün istifadə olunur³²

Məsələn, bəzi proqramlarda müəyyən bir mövzunu öyrənməyə bir neçə saat ayrılır. Dərsliklərdəki paraqrafların həcmi hamısını dərsdə nəzərdən keçirməyə imkan vermir. Belə hallarda Ziqzaq texnikası müəllimin köməyinə gəlir³³.

Bunu etmək üçün əvvəlcə mətni qarşılıqlı öyrənməklə semantik keçidlərə ayırmalıdır. Mətn hissələrinin sayı qrup üzvlərinin sayına uyğun olmalıdır.

Ziqzaq dərsinin mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Zəng etmə mərhələsi - bildiyiniz hər hansı bir tövsiyədən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu strategiyada belə bir çağırış mərhələsi olmaya bilər, çünki vəzifənin özü - böyük həcmli mətnlə işin təşkili - özü də bir problem olaraq xidmət edir.

2. Semantik mərhələ - sinif qruplara bölünür. Qrupa müxtəlif məzmunlu mətnlər verilir. Hər bir tələbə öz mətni ilə işləyir: əsasını vurğulayaraq ya dəstəkləyən xülasə hazırlayır, ya da qrafik formalardan birindən (məsələn, "çoxluq") istifadə edir. İşin sonunda tələbələr digər qruplara - mütəxəssis qruplarına keçirlər.

3. Düşünmə mərhələsi - "mütəxəssislər" qrupunda işləmək. Hər qrupun bir mövzuda mütəxəssis olması üçün yeni qruplar

³¹ Коджаспирова, Г.М. Педагогика. М.ВЛАДОС, 2004. -352 с

³² <https://nitforyou.com/zigzag/>

³³ <https://multiurok.ru/blog/aktivnyie-mietody-obucheniia-i-priepodavaniia-strategie-zigzag.html>

tərtib olunur. İşlərin nəticələrini mübadiləsi prosesində, mövzuya dair hekayənin ümumi təqdimat tərtibatı hazırlanır. Son təqdimat kimin aparacağı məsələsi həll edilir. Sonra tələbələr orijinal qruplarına köçürülür. İşçi qrupuna qayıdan mütəxəssis ümumi təqdimat sxemindən istifadə edərək qrupun digər üzvlərini onun mövzusu ilə tanış edir. Qrup işçi qrupun bütün üzvlərinin məlumatlarını mübadilə edir. Beləliklə, hər bir işçi qrupunda mütəxəssislərin işi sayəsində tədqiq olunan mövzu ilə bağlı ümumi fikir formalaşır.

4. Növbəti addım mütəxəssislərdən biri tərəfindən həyata keçirilən müəyyən mövzularda məlumatların təqdimatı əlavə edir, sualları cavablandırır. Beləliklə, mövzunun "ikinci dinləməsi" baş tutur.

Dərsin nəticəsi öyrənilən mövzuya dair bir araşdırma və ya yaradıcı tapşırıq ola bilər.

Ziqzaq dərsinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Birincisi, ziqzaq dərs illik tədris planına daxil edilməlidir. İkincisi, şagirdlərə bir həftə əvvəl bu barədə xəbərdarlıq edilməli və keçirilməli olan dərsin planı verilməlidir. Əslində dərs dörd mərhələdən ibarətdir, hər mərhələdə şagirdlərin sayı fərqlidir. Üçüncüsü, bütün şagirdlər işlərdə fəal iştirak edir, qiymət verilir. İbtidai mərhələdəki ziqzaq dərsinin mahiyyəti sual və cavablardan ibarətdir; ikinci mərhələyə krossvord daxildir; üçüncüsü, "açar sözlər" adlandırılan ön məsələdən bəhs edir, düzgün cavabın tezliyinə xüsusi diqqət yetirilir. Növbəti mərhələdə hər qrup tarixi şəkilləri xarakterizə etməlidir. Mərhələlər arasında əvvəlcədən təşkil edilmiş tarixi mənzərələr təqdim olunur.

Beləliklə, bir dərstdə kifayət qədər böyük bir məlumat qatını mənimsəmək olar. "Ziqzaq"ın yalnız ilk baxışdan böyük və narahat görünməsinə baxmayaraq təcrübədə uşaqlar tez bir zamanda prosesə cəlb olunur, çünki qruplarda işləmək bir rəqabət elementini aktivləşdirir.

İş oyunu - təklif olunan qaydalara uyğun olaraq, peşəkar və ya oyun vasitəsilə hər hansı digər fəaliyyətə bənzəyən vəziyyətləri modelləşdirmə metodudur..

Bu metod yeni biliklər öyrənmək, maddi cəmləşdirmək, yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf etdirmək, ümumi təhsil bacarıqlarını formalaşdırmaq kimi çətin vəzifələri həll etmək üçün istifadə olunur və şagirdlərə tədris materiallarını müxtəlif aspektlərdən anlamaq və öyrənmək imkanı verir. İş oyunları istehsal, təşkilati - fəaliyyət, problem, təhsil və kompleksə bölünür.

İş oyununun qaydaları seçilmiş taktika ilə formalaşır. Təlim məşğələlərində iş oyunundan istifadə məqbuldur. Məsələn, müasir bazar şəraitinə əsasən, iqtisadi biliklərin əsasları mövzusunda dərslərdə “Bank” iş oyunu aparmaq mümkündür, bu zaman bankın iş şəraitinə çətin olan terminlər daha yaxşı başa düşülür və mənimsənilir, bu da bankın funksiyalarının mahiyyətini, bazar münasibətlərindəki yerini və əhəmiyyətini göstərir. Belə oyun həm materialın ilkin düzəldilməsi mərhələsində, həm ümumiləşdirmə şəklində, həm də nəzarət forması kimi qurula bilər. Bu vəziyyətdə bir iş oyununun tipik bir versiyası haqqında danışırıq. Təşkilatçı - işgüzar və təşkilati - zehni oyunlar və digərləri kimi seçimlər, təşkilatçıların çox məsuliyyətli xüsusi hazırlığını tələb edir.

Fəal təlim texnologiyasının yaranması ilə dramatikləşmə və teatrlaşma müəllimlərə çoxdan işgüzar oyunun versiyalarından biri kimi məlumdur və mədəniyyətlərin dialoq texnologiyasında geniş istifadə olunur.

Dramatikləşmə -sınıfdə tədris materialının quruluşu, rolu. Rollar təkcə canlı personajlara deyil, həm də müxtəlif bilik sahələrindən olan hər hansı cansız cisim və hadisələrə təyin edilə bilər.

Teatrlaşma - uzun müddət davam edən, bəzək əşyaları və digər rekvizitləri olan məktəblilərdən sonra tədris materiallarına əsaslanan müxtəlif janrlı teatr tamaşalarına sınıfdəki bütün şagirdləri və ya bütün paralel sinifləri, yaşlı şagirdləri və daha ki-

çik şagirdləri cəlb edirlər. Bu proqramlara ədəbi əsərlər, tarixi mövzular və s. aid ola bilər.

Təlim zamanı "Fəal təlim texnologiyasından" istifadə etmək məqsəduyğundur, bu tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını, təhsil məlumatlarını və tədris təşkilatı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Eyni zamanda, təlim və tərbiyə ilə "Fəal təlim təlim texnologiyası"nın dərsdənkənar fəaliyyətlərdə istifadəsi tələbələrdə hərtərəfli bacarıqların inkişafına və formalaşmasına zəmanət verir.

Bunlara, ümumiyyətlə, aşağıdakılar daxildir:

- qərar vermək və problemləri həll etmək bacarığı, ünsiyyət keyfiyyətləri;

- məlumatı dəqiq əsaslandırmaq və məqsədləri dəqiq müəyyən etmək bacarığı;

- digər insanların fikirlərini və təkliflərini dinləmək bacarığı;

- sürətlilik bacarığı və keyfiyyətləri;

- komandada işləmək bacarığı və s.

Müasir şəraitdə bu bacarıqlar həm peşə, həm də ictimai fəaliyyətdə nəticə üçün böyük rol oynayır.

Tədris materialının hazırlanması ilə yanaşı, "Fəal təlim texnologiyası" həm dərs zamanı, həm də dərsdənkənar tədbirlərdə tədris prosesinin həyata keçirilməsinə kömək edir. Ancaq bu, fəal tədris metodlarının tam potensialı deyil.

Fəal təlim texnologiyaları tədris prosesinin müxtəlif mərhələlərində tətbiq oluna bilər:

- a) ilkin bilik ustalıq. Bu problemli mühazirə, evristik söhbət, təhsil müzakirəsi və s.

- b) biliklərə nəzarət. Bu qrupda zehni fəaliyyət, test və s. kimi metodlar tətbiq edilə bilər.

- c) biliklərə əsaslanan bacarıqların inkişafı və yaradıcı qabiliyyətlərin formalaşması, simulyasiya edilmiş təlim, oyun və oyundankənar metodların tətbiqi.

Dərsin istənilən mərhələsində bir neçə növ fəal təlim texnologiyaları seçmək mümkündür. Üstəlik, bu metodlar tələbələrin bilik səviyyələrinə uyğun ola bilməz, həm də öz aralarında bölünə bilməz.

Bununla əlaqədar, fəal təlim texnologiyaları seçərkən aşağıdakı meyarlar (yəni uyğunluq) tətbiq olunur,:

- təlim prinsiplərinə uyğun məqsəd və vəzifələr;
- öyrənilən proqramın məzmunu;
- tələbə imkanları: yaş, psixoloji inkişaf, təhsil və tərbiyə səviyyəsi və s.;
- təlim üçün ayrılmış şərait və vaxt;
- müəllimin qabiliyyəti: təcrübəsi, istəkləri, peşəkar bacarığı səviyyəsi, fərdi keyfiyyətləri.

Təqdim olunan bu meyarlara görə aktiv təlim texnologiyalarının seçimi ilə bağlı qərar qəbul etmə səviyyələrini ayırmaq mümkündür.

Beləliklə, metodik tövsiyələr fəal təlim texnologiyalarından istifadə nəzəriyyəsi və təcrübəsinin ən aktual problemlərini əks etdirir.

Müxtəlif təhsil tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində fəal təlim texnologiyalarının növlərinin seçilməsinə dair tövsiyələr, kollektiv işin təşkilində əsas metodoloji yanaşmalar rol oynayır.

Fəal təlim texnologiyaları əlaqəli nitqin inkişafı ilə bağlı biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir, diqqəti inkişaf etdirir, tez həyata keçirmək, ixtiraçılıq nümayiş etdirir. Deməli, tədris prosesində aktiv, inkişaf edən texnologiyalardan mümkün qədər istifadə olunmalı və tədris prosesinə daxil edilməlidir. Bu baxımdan müəllimlərə aşağıdakılara əməl edilməsini tövsiyə etmək olar:

- təhsil fəaliyyətində fəal təlim və tərbiyə metodlarını tətbiq etmək;
- tələbələrin şəxsi və pedaqoji keyfiyyətləri prosesini formalaşdırmaq;

- tələbələri aktiv işlərə cəlb etmək: cavab verdikləri, təhlil etdikləri, əks etdirdikləri, qiymətləndirdikləri, əsas məqamı qeyd etdikləri yerlərdə;

- birgə fəaliyyət həyata keçirmək;

- birgə əməkdaşlığı əlaqələndirmək;

- müəllimin modelini dəyişdirin: həmtəsisçi, tərəfdaş, tərcüməçi, məsləhətçi (ənənəvi olaraq təşkilatçı, məlumatlandırıcı, məsləhətçi).

- tələbələrin təhsil fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı hərəkətlərinə qoyulan tələblərin bütövlüyünü və balansını qorumaq.

Problemlə əlaqədar elmi və metodik ədəbiyyatın təhlili öyrənmək bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verdi ki, fəal təlim texnologiyası pedaqoji prosesin elə bir təşkilatı formasıdır ki, təhsil fəaliyyətinin bu prosesində iştirak etməmək mümkün deyil. Hər hansı bir tələbənin hamı üçün hesabat verməli olduğu müəyyən bir vəzifəsi var. Buna görə də onun iştirakı qrupun tapşırığı yerinə yetirmə keyfiyyətindən asılıdır.

Bu texnologiya tələbələri tədqiqat aparmağa sövq edən, onların hər birini aqli və davranış fəaliyyətlərinə cəlb edən və biliklərin hər bir tələbənin bilik, inkişaf, zənginləşdirmə və fərdi qəbuluna yönəldən üsulları özündə cəmləşdirir.

Təqdim edilən fəal təlim texnologiyasının bütün metodlarının üstünlüyü danılmazdır. Bu metodların həssas və məqbul tətbiqi inkişaf edən tədris nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır, tələbələr və müəllimlərdə intensiv araşdırma atmosferi yaradır. Hazırda təhsil ölkənin milli təhlükəsizliyinə zəmanət verən strateji bir sahəyə çevrilir. Ölkənin rəqabət qabiliyyəti gənclərin ümumi təhsil dərəcəsinə görə nəzərə alınır.

Fəal təlim texnologiyaları yaşa və ətraf mühitin təsiri altına düşən aqli inkişafda baş verən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə səbəb olan metodlar və vasitələr sistemidir, həmçinin, xüsusi təşkil olunmuş pedaqoji təhsil təsirləri və uşaqların fərdi təcrübələridir.

Pedaqoji vəzifələrin icrasında aktiv tədris metodları uşağın şəxsiyyətinə və zehni inkişafa təsir göstərir. İş, didaktik dəyirmi masa oyunları, uğurlar və digərlərinin sınıanması, məktəblilərin formalaşmasına və tərbiyəsinə təsirli olduğunu sübut edir.

Tələbələrin fərdi təhsil istəklərinin həyata keçirilməsi üçün şərait, onların inkişafı və özünü təsdiqlənməsi təhsilin innovativ əsaslarıdır. Bu o deməkdir ki, tədris fəaliyyəti yalnız yenilikçi ola bilər, çünki tədris prosesinin əsasını subyektiv olaraq yeni bilik, bacarıqların əldə edilməsi təşkil edir.

2.1.5. Ali məktəbdə fəal təlim texnologiyalarından istifadə edərək mühazirə və seminarların təşkili formaları

Fəal təlim texnologiyalarından istifadə edərək təlim təşkili-nin imitasiya və təqlid olunmayan formaları mövcuddur. Simul-yasiya olmayan: mühazirələr, seminarlar, müzakirələr, kollektiv zehni fəaliyyət metodların xarakteristikasını nəzərdən keçirək.

Mühazirələr - ənənəvi aparıcı təhsil forması olalaraq aşağıdakıları özündə əks etdirir.

Problemli mühazirə sual təqdim etməklə, materialın təq-dimatı zamanı həll edilməli olan problemi izah etməklə başlayır.

Problemli mühazirədən istifadə edərək üç əsas didaktik məqsədə nail olunur:

1. nəzəri bilikləri mənimsəyən tələbə;
2. nəzəri təfəkkürün inkişafı;
3. mövzunun məzmununa və gələcək mütəxəssisin peşə-kar motivasiyasına idrak marağının formalaşması³⁴.

Problemli mühazirənin məqsədinə çatmağın müvəffəqi-yəti müəllim və tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsi ilə təmin edilir. Müəllimin əsas vəzifəsi təkcə məlumat ötürmək deyil, həm də tələbələrin elmi biliklərin inkişafındakı obyektiv ziddiyyətlər və

³⁴ Матюшкин А.М. Проблемы развития профессионально – теорети-ческого мышления. М., 1980. 128 с. (bax:s.3, 47)

onları necə həll etmək barədə məlumat verməkdir. Bu, tələbələrə təfəkkürünü formalaşdırır, onların bilik fəaliyyətinə səbəb olur. Müəllimlə əməkdaşlıqda tələbələr yeni biliklər öyrənir, peşələrinin nəzəri xüsusiyyətlərini dərk edirlər.

Mühazirə zamanı müəllimin ən təsirli bilik ötürülməsini təmin edən belə ünsiyyət vasitələrindən istifadə etməlidir. Müəllim müəyyən professional modelə nə qədər yaxın olarsa, onun şagirdlərə (tələbələrə) təsiri bir o qədər çox olar və təlimin nəticələri asan olar.

Müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyətində problemli mühazirədə mütəxəssis şəxsiyyətinin ümumi və peşəkar inkişafına nail olur.

Müəllim tərəfindən məlum material mövzusu olaraq yalnız yadda saxlamağa təklif olunan məlumat mühazirəsinin məzmunundan fərqli olaraq problem mühazirəsində tələbələrə bilinməyən yeni biliklər təqdim olunur. Alınan məlumatlar hələ bilinməyən biliklərin şəxsi kəşfi kimi mənimsənilir. Bu, tələbələrə artıq elmdə bilinən "kəşf" illüziyasını yaratmağa imkan verir. Problem mühazirəsi tələbənin biliklərinin axtarış, tədqiqat fəaliyyətinə yaxın olması üçün qurulur. Burada tələbə təfəkkürü və həzm olunan materiala şəxsi münasibət iştirak edir.

Mühazirə zamanı tələbələr yeni bilik meydana gətirən bütün lazımi məlumatları almadan əvvəl *problemli bir vəziyyət* yaradan müəllimin köməyi ilə düşünürlər. Ənənəvi tədrisdə onlar əksinə hərəkət edirlər - əvvəlcə biliklər, həll etmə metodu və ya alqoritmi, sonra bu metoddan istifadə edərək biləcəyiniz nümunələr verirlər. Beləliklə, tələbələr müstəqil olaraq problemli bir mövzunun həllini tapmağa çalışırlar.

Problemli vəziyyətin komponentləri idrakın obyektı (mühazirə materialı) və idrakın predmeti (tələbə), subyektin zehni qarşılıqlı təsir prosesi idrak fəaliyyəti olacaq, təhsil problemi hələ tələbəyə məlum olmayan yeni biliklərin mənimsənilməsidir³⁵.

³⁵ Yenə orada (bax:s. 29)

Mühazirə məsələnin tələbənin başa düşəcəyi müəyyənləşdirəcəyi şəkildə qurulmalıdır. Təlim materialı problem şəklində təqdim olunur. Öz şərtlərindəki bəzi ziddiyyətləri qeyd edən və bu ziddiyyətin etiraz etdiyi suallarla bitən bir idrak vəzifəsinin məntiqi formasına malikdir. Təlim probleminin mənbə məlumatlarında uyğunsuzluqlar aşkar edildikdən sonra problemli bir vəziyyət yaranır. Problemli təqdimat üçün, fənnin əsas konseptual məzmununu təşkil edən, gələcək peşə fəaliyyəti və tələbələrin mənimsəməsi üçün ən vacib olan bölmələr seçilməlidir.

Təlim problemləri tələbələr üçün çətin olduqda əlçatan olmalıdır, tələbələrin bilik qabiliyyətlərini nəzərə almalı, öyrənilən mövzudan başlamalı və yeni materialın mənimsənilməsi və şəxsiyyətin ümumi peşəkar inkişafı üçün əhəmiyyətli olmalıdır.

Problemli mühazirə kontekstində dialoq xarakterli materialın şifahi təqdimatı baş verir. Müvafiq metodikaların köməyi ilə (problemli mövzuların qaldırılması, hipotezləşmə, təsdiqlənmə və ya təkzib edilməsi, tələbələrin köməyinə müraciət edilməsi və s.) müəllim birbaşa mühazirədə və ya növbəti seminarda başlaya biləcəkləri mövzuları müzakirə edə bilər.

Mühazirənin dialoq qabiliyyəti nə qədər yüksək olarsa, problemli tərəfə bir o qədər yaxınlaşır və onun yönəldilməsi, tədris və tərbiyə effektləri bir o qədər yüksək olur. Əksinə, mühazirə monoloqa nə qədər yaxınlaşırsa, o qədər də informasiya yaxınlaşır.

Beləliklə, mühazirənin *problemlilik prinsipini* tətbiq etdikdə problemli olur. Bu vəziyyətdə qarşılıqlı iki şərtin yerinə yetirilməsi vacibdir:

1. mühazirədən əvvəl təlim kursunun məzmununun seçilməsində və didaktik işlənməsində problemlər prinsipinin tətbiqi;
2. bu məzmunu birbaşa mühazirələrə yerləşdirərkən problemli təbiət prinsipinin həyata keçirilməsi.

Birincisi, müəllim tərəfindən bilik və tapşırıqlar sisteminin inkişafı ilə mövzunun əsas məzmununu əks etdirən təhsil prob-

lemləri əldə edilir; ikincisi müəllim və tələbələr arasında dialoq müakirəsi kimi mühazirənin təşkil edilməsidir.

Dialoq ünsiyyəti məqsədəuyğun olan mərhələlərdə mühazirə zamanı müəllim və tələbələr arasında canlı dialoq və ya problemlə mühazirə üçün ən tipik olan daxili dialoq (müstəqil düşüncə) şəklində təşkil edilə bilər. Daxili dialoqda tələbələr müəllimlə birlikdə suallar verirlər və onlara cavab verirlər, müstəqil tapşırıqlar, müəllimlə fərdi məsləhətləşmə və ya digər tələbələrle müzakirə zamanı, eləcə də seminardan sonrakı dəqiqləşdirmələr üçün tezislərdə suallar tərtib edirlər. Dialoq ünsiyyəti şagirdlərin tərəkürünün inkişafının vacib şərtidir, çünki onun yaranma yolu, tərəkürü dialoqdur.

Müəllimin tələbələrle dialoqa girməsi üçün aşağıdakı şərtlər lazımdır:

1. Müəllim tələbələrle şəxsi məzmununda mövzunu onlarla bölüşmək üçün mühazirəyə gələn həmsöhbət kimi əlaqə qurur;

2. Müəllim yalnız tələbənin mühakimə hüququnu tanımır, həm də bununla marqlanır;

3. Yeni biliklər yalnız müəllimin, alimin və ya dərslilik müəllifinin nüfuzuna görə deyil, həm də onun düşüncə sistemi ilə sübut olunmasına görə həqiqətə uyğun görünür;

4. Mühazirə materialına təhsil problemlərinin həlli ilə bağlı müxtəlif nöqtələrin müzakirəsi daxildir, elmin inkişaf məntiqi, məzmunu əks olunur, elm tarixindəki obyektiv ziddiyyətlərin necə həll olunacağı göstərilir;

5. Tələbələrle ünsiyyət müstəqil nəticələrə gətirmək, müəllimin özü tərəfindən yaradılan ziddiyyətlərin həlli yollarını hazırlamaq, axtarmaq və tapmaq prosesində iştirak etmək üçün qurulmalıdır;

6. Müəllim giriş materialına suallar yaradır və onlara cavab verir, tələbələr arasında suallar doğurur və mühazirə zamanı onlara cavabların müstəqil axtarışını stimullaşdırır. Şagirdin onunla nə düşündüyünə nail olur.

Müstəqil düşünmə qabiliyyəti tələbələr arasında canlı nitq ünsiyyətinin müxtəlif formalarının fəal iştirakında formalaşır. Bunun üçün problem xarakterli mühazirələr müzakirə şəklində və tələbələrin müstəqil birgə işlərinin dialoq şəklində təşkil olunan seminarları ilə əlavə olunmalıdır.

Problemli dialoq mühazirəsində tələbələrin düşüncəsinə nəzarət etmək üçün əvvəlcədən müəllim tərəfindən hazırlanan problemli və məlumatlandırıcı suallardan istifadə olunur.

Problemli suallar cavabları ya şagirdlərin əvvəlki biliklərində və ya təqdim olunan məlumatlarda (lövhədə yazma, divardakı tablolar və s.) olmayan və tələbələr üçün intellektual çətinliklərə səbəb olan suallardır. Problemli suallar aşkarlanmayan bir problemi, bilinməyən, yeni bir bilik sahəsini, bir növ intellektual fəaliyyətin çıxarılması üçün zəruri olan, müəyyən məqsədyönlü düşüncə prosesini əhatə edir³⁶.

Məlumat sualları problemi başa düşmək və onu həll etmək üçün zehni işlərin başlanması tələb olunan mövcud bilikləri yeniləmək məqsədi ilə qoyulur. İnformasiya sualları tələbələrin sahib olduqları biliklərə yönəldilməlidir.

Problemli və məlumatverici məsələlərin birləşməsindən istifadə edərək müəllim hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq inkişaf etdirə bilər.

Müəllimin tələbələrlə dialoq mühazirələrinin sualları aşağıdakı funksiyaları əhatə etməlidir:

1. sual problemin həlli üçün şərtlərin əvvəlki aydın psixi təhlilinin nəticəsini, aydın olmayanı, bilinməyəni bilinəndən ayırır;
2. istədiyi problemi və naməlum bir problem vəziyyətinin axtarış sahəsini göstərir (məsələn, şərtləri təhlil etmək, problemi həll etmək üçün tələbələrin bilmədiyi bir metod və s.);

³⁶ Махмутов, М.И. Проблемное обучение : основные вопросы теории – Москва : Педагогика, 1975. – 368 с. (bax:s.30)

3. bilinməyənləri tələbələrin bilik fəaliyyətinin məqsədinin struktur yerinə qoyur və bununla da bu fəaliyyətin idarə edilməsinə nail olur;

4. idrak probleminin həllini tapmaq üçün tələbələrin (şagirdin) müəllimlə birgə əqli fəaliyyətə cəlb edilməsi vasitəsidir.

Problemlı müəhazirələr gələcək mütəxəssislər tərəfindən öyrənilən elmin prinsipləri və nümunələrinin yaradıcı mənimsənilməsini təmin edir, tələbələrin tədris və idrak fəaliyyətlərini, müstəqil sinif və dərşdənkənar işlərini, biliklərin mənimsənilməsini və praktikada tətbiq edilməsini təmin edir.

Vizual - müəhazirə

Bu tip müəhazirə, vizuallaşdırma prinsipinin yeni istifadəsinin nəticəsidir. Bu prinsipin məzmunu psixoloji və pedaqoji elmlərin, aktiv öyrənmə formaları və metodlarının təsiri altında dəyişir.

Pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, vizuallaşma təlim materialının daha uğurlu qavranılmasına və yadda qalmasına təkən verir, həm də zehni fəaliyyətin intensivləşməsinə, öyrənilən hadisələrin mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etməyə imkan verir, yaradıcı qərar qəbuletmə prosesləri ilə əlaqəsini göstərir, insan fəaliyyətindəki imicin tənizmləyici rolunu təsdiqləyir.

Müəhazirə - vizuallaşdırma tələbələrə şifahi və yazılı məlumatları vizual formaya çevirməyi öyrədir, bu da öyrənmə məzmununun ən əhəmiyyətli, vacib elementlərini sistemləşdirərək peşə düşüncələrini formalaşdırır.

Vizuallaşdırma prosesi zehni məzmunun, o cümlədən, müxtəlif növ məlumatların vizual görüntüyə qatılmasıdır və bu görüntü əqli və praktik hərəkətlərə dəstək ola bilər.

Vizual məlumatların istənilən formasında problemlı təbiət elementləri var. Buna görə müəhazirə - vizuallaşdırma problemlı vəziyyətin yaranmasına öz töhfəsini verir, onun həlli, sualların istifadə olunduğu problem müəhazirəsindən fərqli olaraq, məlumatların təhlili, sintezi, ümumiləşdirilməsi, yığılması və ya yerləşdirilməsinə əsaslanır. Fəal zehni fəaliyyətin daxil edilməsi ilə

müəllimin vəzifəsi yalnız şifahi məlumatları əlavə etməklə eyni görüntülmə formalarından istifadə etməklə, onların özləri də informasiya daşıyıcısına çevirə bilirlər. Vizual məlumat nə qədər problemlidirsə, tələbənin zehni fəaliyyət dərəcəsi bir o qədər yüksək olur.

Bu mühazirənin müəllim tərəfindən hazırlanması, texniki dərs vəsaitləri və ya əl ilə (diaqramlar, təsvirlər, rəsmlər və s.) tələbələrə təqdim etmək üçün mühazirə dərsi mövzusunda tədris məlumatlarını əyani formada dəyişdirmək, yenidən qurmaqdan ibarətdir. Tələbələr də bu işə cəlb edilə bilər, bununla əlaqədar müvafiq bacarıqlar formalaşacaq, yüksək fəaliyyət səviyyəsi inkişaf edəcək və təlim məzmununa fərdi münasibət öyrədiləcəkdir.

Mühazirə müəllimin hazırladığı vizual materiallarda bu mühazirənin mövzunu tam açıqlayan ardıcıl və ətraflı şərhə enir. Bu şəkildə təqdim olunan məlumatlar tələbələrin əldə etdikləri biliklərin sistemləşdirilməsini, problemlə vəziyyətlərin yaranmasını və onların həll edilməsini təmin etməlidir, idrak və peşə fəaliyyətində vacib olan vizualizmin müxtəlif yollarını nümayiş etdirir.

Mühazirə-vizuallaşmada müəyyən vizual məntiq və tədris materialının yekun ritmi vacibdir. Bunu etmək üçün, bir sıra texniki tədris vəsaitlərindən istifadə edə bilərsiniz, rəsm formaları, həmçinin rəng, qrafika, şifahi və vizual məlumatların birləşməsi və s. materialdan istifadənin miqdarı, müəllimin tələbələrlə bacarıq və ünsiyyət tərzini vacibdir.

Bu tip mühazirə tələbələri yeni bir bölmə, mövzu ilə tanış etmək mərhələsində ən yaxşı şəkildə istifadə olunur. Eyni zamanda ortaya çıxan problemlə vəziyyət, materialın öyrənilməsi, digər təlim növlərində vizual məlumatların verilməsi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün psixoloji istiqamət yaradır.

Mühazirə- vizuallaşmanın əsas çətinliyi əyani vəsaitlər sisteminin seçilməsi və hazırlanması, tələbələrin psixofizioloji

xüsusiyyətləri və bilik səviyyələri nəzərə alınmaqla oxu prosesinin didaktik cəhətdən düzgün hazırlanmasıdır.

Birlikdə mühazirə

Bu mühazirədə problemlə məzmunlu tədris materialı tələbələrə öz aralarında, iki müəllim arasında canlı dialoqda verilir. Burada həqiqi peşə vəziyyətləri nəzəri məsələlərin fərqli baxımdan iki mütəxəssis tərəfindən müzakirə edilməsi simulyasiya olunur, məsələn, bir nəzəriyyəçi və təcrübəçi, müəyyən bir nöqtənin tərəfdarı və ya rəqibi və s. ola bilər.

Eyni zamanda, sual verən, mövqeyini ifadə edən, müzakirə olunan mühazirə materialına münasibətini formalaşdıran və baş verənlərə emosional reaksiya göstərən tələbələr cəlb etməklə müəllimlərin öz aralarında olan dialoqun problemlə situasiyanın həlli üçün birgə axtarış mədəniyyətini nümayiş etdirməsini təmin etmək lazımdır.

Mühazirə zamanı iki tələbə tələbələrin akademik problemi anlamaq və birgə işlərdə iştirak etmək, problemlə vəziyyət yaratmaq üçün lazım olan biliklərdən istifadə edir, onları həll etmək üçün fərziyyələr irəli sürür, sübutlar sistemi və ya təkzib sistemlərini ortaya qoyur, ortaq həllin son versiyasını əsaslandırır.

Birlikdə mühazirə tələbələrə düşüncə prosesində fəal iştirak edir. İki məlumat mənbəyinin təqdimatı ilə şagirdlərin vəziyyəti fərqli görüş nöqtələrini müqayisə etmək və seçim etmək, onlardan birinə və ya digərinə qoşulmaq üçün özlərini hazırlamaqdır.

Müəllimlərin mühazirədəki yüksək fəallığı tələbələrin zehni və davranış reaksiyalarına səbəb olur ki, bu da aktiv öyrənmənin xarakterik əlamətlərindən biridir: tələbələrin idrak fəaliyyətinə cəlb etmə səviyyəsi müəllimlərin fəaliyyəti ilə müqayisə olunur. Bütün bunlara əlavə olaraq, tələbələr müzakirə mədəniyyətinin vizual təqdimatını, dialoq metodlarını, birgə axtarış və qərar qəbul etmə bacarığını əldə edirlər.

Bu tip mühazirənin xüsusi vəzifəsi müəllimlərin ifadələrin obyektinə olan münasibətlərini göstərməkdir. Bu, müəllimin öz fənni sahəsindəki peşəkarlığı və digər bir mühazirə formasına nisbətən daha parlaq və dərin bir müəllim kimi şəxsi keyfiyyətlərini göstərir.

Birlikdə mühazirənin hazırlanması və oxunması müəllimlərin seçilməsinə yüksək tələblər qoyur. Onlar intellektual və şəxsən uyğun olmalı, inkişaf etmiş ünsiyyət bacarıqlarına, bilik qabiliyyətlərinə, sürətli reaksiya sürətinə sahib olmalı və müzakirə olunan mövzunun məzmununa əlavə olaraq, mövzuya dair yüksək bilik nümayiş etdirməlidirlər. Mühazirə birlikdə olanda bu tələblər yerinə yetirilsə, tələbələr bu iş formasına inamlı münasibət göstərəcəklər.

Birlikdə mühazirə aparmağın çətinliklərindən biri, yuxarıda təsvir olunan mühazirələrin növləri üçün tipik olan bir müəllim tərəfindən mühazirə keçirildikdə tələbələrə tanış olan məlumat yalnız bir mənbədən gəlir. Müəllimlərin təklif etdiyi iki mövqe bəzən təlim formasının rədd edilməsinə səbəb olur. Çünki tələbələrdən öz mövqelərinə riayət etmək və əsaslandırmaq üçün hansı nöqtədən müstəqil qərar vermələrini tələb edir.

Mühazirənin birlikdə istifadəsi nəzəri təfəkkürün formalaşması, tələbələrin inanclarının tərbiyəsi baxımından təsirlidir və problemli mühazirədə olduğu kimi, dialoq aparmaq bacarığı da inkişaf edir və qeyd edildiyi kimi, tələbələr müzakirə mədəniyyətini öyrənirlər.

Əvvəlcədən planlaşdırılan səhvlərlə mühazirə

Mühazirənin bu forması tələbələrin peşəkar vəziyyətləri tez təhlil etmək, mütəxəssis, müxalif, rəyçi kimi çıxış etmək, səhv və ya qeyri-dəqiq məlumatları təcrid etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün hazırlanmışdır.

Müəllimin mühazirə hazırlığı, məzmununa əsaslı, metodoloji və ya davranış xarakterli müəyyən sayda səhv buraxmaqdan ibarətdir. Müəllim bu cür səhvlərin siyahısını mühazirəyə gətirir və tələbələri yalnız mühazirənin sonunda tanış edir.

Mühazirə zamanı həm tələbələr, həm də müəllimlər tərəfindən edilən ən çox yayılmış səhvlər seçilir. Müəllim mühazirəni elə şəkildə təqdim edir ki, səhvlər diqqətlə gizlədilir və onlar tələbələr tərəfindən asanlıqla fərqlənir. Bunun üçün müəllimdən mühazirənin məzmunu ilə bağlı xüsusi iş, material və mühazirə bacarığının yüksək səviyyədə olması tələb olunur.

Tələbələrin vəzifəsi, mühazirə zamanı göstərilən səhvləri qeyd etmək və mühazirənin sonunda üzə çıxartmaqdır. Səhv analizi 10-15 dəqiqə çəkir. Bu təhlil zamanı müəllim, tələbələr birlikdə suallara düzgün cavablar verirlər. Planlaşdırılan səhvlərin sayı tədris materialının xüsusiyyətlərindən, mühazirənin didaktik və tədris məqsədlərindən, tələbələrin hazırlıq səviyyəsindən asılıdır.

Övvəlcədən planlaşdırılan səhvlərlə mühazirədən istifadə təcrübəsi göstərir ki, tələbələr, bir qayda olaraq, düşünülmüş səhvləri tapırlar (müəllim bu cür səhvlərin siyahısını yoxlayır). Tez-tez bu, müəllim tərəfindən ixtiyarsız olaraq edilən səhvləri, xüsusən də danışma və davranışları göstərir. Müəllim bunu vicdanla qəbul etməli və özü üçün müəyyən nəticələr çıxarmalıdır. Bütün bunlar müəllim və tələbələr arasında etimad atmosferi yaradır, hər iki tərəfin təlim prosesinə fərdi daxil olması, müəllimlə intellektual oyunun elementləri artan emosional fon yaradır, tələbələrin bilik fəaliyyəti aktivləşdirilir.

Planlaşdırılan səhvləri olan mühazirə təkcə stimullaşdırıcı funksiyani deyil, həm də nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Müəllim, tələbələrin mövzuya hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirə bilər və o da öz növbəsində materialdakı oriyentasiya dərəcəsini yoxlayır. Səhv sistemindən istifadə edərək müəllim, çatışmazlıqları müəyyənləşdirərək, tələbələrlə müzakirə zamanı tədris materialının quruluşu və mənimsənilməsinin çətinlikləri barədə fikirləri aydınlaşdırılır.

Tələbələr və ya müəllimin özü tərəfindən aşkar edilən səhvlər sonrakı dərslərdə həll oluna biləcək problemli vəziyyətlərin yaranmasına xidmət edə bilər. Bu tip mühazirə, mövzu-

ların və ya fənnin bölməsinin sonunda, tələbələrin əsas analiyş və fikirlərini formalaşdırmağa kömək edir.

Planlaşdırılan səhvlərlə mühazirələr tələbələrin yüksək intellektual və emosional fəaliyyətinə səbəb olur, praktikada tələbələr əvvəllər əldə edilmiş biliklərdən istifadə edərək müəllimlə birgə tərbiyə işləri aparırlar. Bundan əlavə, səhvlərin son təhlili tələbələrin nəzəri təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Mühazirə Mətbuat Konfransı

Mühazirənin bu forması yalnız aşağıdakı dəyişikliklərlə, mətbuat konfranslarının keçirilməsi formasına yaxındır.

Müəllim mühazirənin mövzunu adlandırır və şagirdlərdən (tələbələrdən) bu mövzuda yazılı şəkildə sual vermələrini xahiş edir. Hər bir şagird 2-3 dəqiqə ərzində ən maraqlı sualları formalaşdırmalı, kağıza yazmalı və müəllimə ötürməlidir. Sonra müəllim 3-5 dəqiqə ərzində sualları semantik məzmununa görə sıralayır və mühazirə verməyə başlayır. Materialın təqdimatı, verilən hər bir suala cavab olaraq deyil, mövzunun ardıcıl açıqlaması şəklində qurulur, bu müddət ərzində müvafiq cavablar formalaşdırılır. Mühazirənin sonunda müəllim tələbələrin bilik və maraqlarının əks olunması olaraq məsələlərə yekun qiymətləndirmə aparır.

Ola bilər ki, bütün tələbələr sual verə və düzgün tərtib edə bilmirlər. Tələbələrin bilik səviyyəsinin, kursun məzmununa və müəllimlə birgə işdə iştirak səviyyəsinə dair bir müəllim sübutu olan şey bütün kursun tədris prosesinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Mühazirə və mətbuat konfransında tələbələrin fəallaşması hər bir tələbəni şəxsən məlumatlandırmaq yolu ilə əldə edilir. Bu mühazirə formasının əlamətidir. Sualı formalaşdırmaq və düzgün sual vermək ehtiyacı zehni fəaliyyəti aktivləşdirir və suala cavab gözləmək tələbənin diqqətini cəmləşdirir. Tələbə sualları əksər hallarda təbiətə problemlidir və yaradıcı düşüncə proseslərinin başlanğıcıdır. Müəllimin ortaya qoyulan suallara şəxsi, peşə və sosial münasibəti və onlara cavab tələbələrə tərbi-

yəvi təsir göstərir. Mühazirə və mətbuat konfransında iştirak təcrübəsi müəllim və tələbələrə sual vermək və onlara cavab vermək, çətin kommunikativ vəziyyətlərdən çıxmaqdan ibarətdir.

Mühazirə mətbuat konfransı, mövzu və ya hissənin öyrənilməsinin əvvəlində, ortasında və sonunda ən yaxşı şəkildə təşkil edilir. Mövzunun öyrənilməsinin əvvəlində mühazirənin əsas məqsədi tələbələrin maraq və ehtiyac dairəsini, işə hazırlıq dərəcələrini, mövzuya münasibətini müəyyən etməkdir. Mühazirə və mətbuat konfransının köməyi ilə müəllim tələbə auditoriyasının modelini - münasibətləri, gözləntiləri, imkanları yarada bilər. Bu, müəllimin birinci sinif şagirdləri ilə ilk görüşündə və ya xüsusi bir kurs oxumağın əvvəlində, yeni fənləri təqdim edərkən və s. xüsusilə vacibdir.

Mövzu və ya kursun ortasında mühazirə-mətbuat konfransı tələbələrin diqqətini mövzu məzmununun əsas məqamlarına cəlb etmək, materialın mənimsənilmə dərəcəsi, müəllimlərin tələbələrin biliklərini sistemləşdirmək, müəllimlərin mühazirə və seminar işlərinin seçilmiş sistemini tənzim etmək, fikirlərini aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Mühazirə-söhbət

Mühazirə söhbəti və ya "auditoriya ilə dialoq" tələbələrin təhsil prosesinə fəal cəlb edilməsinin geniş və nisbətən sadə formasıdır. Bu mühazirə müəllimin auditoriya ilə birbaşa əlaqəsini nəzərdə tutur. Mühazirə-söhbətin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tələbələr mövzunun ən vacib məsələlərinə cəlb etməyə, tələbələrin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tədris materialının məzmunu və tempini müəyyən etməyə imkan verir.

Bir tədris metodu kimi söhbət Sokratın dövründən bəri məlumdur. Bu, fərdi tərəflərin bilavasitə təmasları üzərində qurulan ən asan yoldur. Eyni zamanda qrup danışmaları tərəflərin fikir dairəsini genişləndirməyə, tələbələrin düşüncə tərzinin artırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edən kollektiv təcrübə və bilikləri cəlb etməyə imkan verir.

Tələbələrin mühazirə söhbətində iştirakı müxtəlif üsullarla ola bilər, məsələn, mühazirənin əvvəlində və onun əsnasında tələbələr narahat edən sual ola bilər. Mühazirədə əvvəllər göstəriləndiyi kimi, suallar tələbələrin fikirlərini və məlumatlılıq səviyyələrini aydınlaşdırmaq üçün məlumatlı və problemli ola bilər. Müəllim tələbələrdən birinin söhbətdə iştirak etmədiyini hiss edirsə, sual şəxsən həmin tələbəyə verilə bilər və ya müzakirə olunan məsələ ilə bağlı fikirlərini soruşa bilər. Vaxta qənaət etmək, sualların birmənalı cavab verə bilməsi üçün tərtib edilməsi tövsiyə olunur. Cavablarda fikir ayrılığını və ya yekdilliyini nəzərə alaraq müəllimin sonrakı mülahizələri, tələbələrin mövzusunun müəyyən tərəflərinə yönəltmək üçün sualları sadə ola bilər.

Verilən sualın cavabını düşünən tələbələr, müstəqil olaraq müəllimin yeni bilik kimi məlumatlandırılmalı olduqları nəticələrə və ümumiləşdirmələrə gəlmək və ya müzakirə olunan mövzusunun əhəmiyyətini tələbələrin materialın qavranılma dərəcəsini artırmasının vacibliyini başa düşmək imkanı əldə edirlər.

Mühazirə - söhbət əsnasında müəllim verilən sualların cavabsız qalmasını təmin etməlidir, çünki bundan sonra tələbələrin təfəkkürünün kifayət qədər fəallaşması ritorik olaraq təmin ediləcəkdir.

Müzakirə mühazirəsi

Mühazirə söhbətindən fərqli olaraq burada müəllim mühazirə materialını təqdim edərkən tələbələrin suallarına verdiyi cavablardan istifadə etmir, həm də məntiqi hissələr arasındakı fasilələrdə sərbəst fikir mübadiləsi təşkil edir.

Müzakirə müəllimlə tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsi, tədqiq olunan məsələ ilə bağlı sərbəst fikir mübadiləsidir.

Bu, təhsil prosesini canlandırır, dinləyicilərin bilik fəaliyyətini aktivləşdirir və ən əsası müəllimə qrupun kollektiv fikrini idarə etməyə, inandırmaq, mənfə münasibətləri və bəzi tələbələrin səhv fikirlərini idarə etmək üçün istifadə etməyə imkan verir. Effekt yalnız müzakirə üçün düzgün məsələlərin seçilməsi və bacarıqlı, məqsədyönlü idarə olunması ilə əldə edilir.

Müzakirədə müsbət haldır ki, tələbələr müəllimin müzakirə olunan məsələ ilə bağlı mövqeyini qəbul etməyin zəruriliyini bildirdikdə, söhbət zamanı deyil, mübahisə zamanı çox güman ki, müəllimin fikirləri ilə razılaşırlar. Bu üsul müəllimə tələbələrin müzakirə zamanı əldə etdikləri biliklərdən nə dərəcədə səmərəli istifadə etdiklərini görməyə imkan verir.

Mənfi tərəfi odur ki, tələbələr özləri üçün səhv bir təhsil sahəsi təyin edə bilər və ya ortaya çıxan problemləri uğurla müzakirə edə bilməyəcəklər. Bu vəziyyətdə tələbələr öz fikirləri ilə güclənə bilər və onu dəyişdirməməlidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dəyirmi masa metodu müxtəlif seminarları və müzakirələri əhatə edir, onlardan bəzilərini nəzərdən keçirəcəyik:

1. *Təlim seminarları.*

Fənlərarası dərslər üçün nəzərdən keçirilməli olan müxtəlif mövzular verilir: siyasi, iqtisadi, elmi, texniki, hüquqi, mədəni və psixoloji. Mövzuya müvafiq peşə mütəxəssisləri və bu fənlərin müəllimləri də dəvət oluna bilər. Tələbələrə mövzu ilə bağlı materiallar hazırlamaq üçün tapşırıqlar verilir. Fənlərarası seminarın metodu tələbələrin düşüncələrini genişləndirməyə, problemlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə vərdiş etməyə, fənlərarası ünsiyyətə girməyə imkan verir.

Problemlə seminar. Kursun bölməsini öyrənmədən əvvəl müəllim bu bölmənin məzmunu, mövzularla əlaqəli problemlərin müzakirə olunmasını təklif edir. Bu ərafədə tələbələr problemləri seçmək, tərtib etmək və izah etmək tapşırığı alırlar. Problem seminarının tələbələrin bilik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə və təlim kursunun öyrənilən hissəsinə güclü maraq yaratmağa imkan verir.

Tematik. Bu tip seminar tələbələrə hər hansı bir mövzuya və ya onun ən vacib tərəflərinə yönəltmək üçün hazırlanır və aparılır. Seminar başlamazdan əvvəl tələbələrə mövzunun vacib tərəflərini işıqlandırmaq tapşırığı verilir və ya tələbələrin sosial və əmək fəaliyyəti praktikası ilə əlaqələrini izləməkdə çətinlik

çəkiddə müəllim bunu özü edə bilər. Tematik seminar tələbələrin biliklərini dərinləşdirir, onları problemin həlli yollarını fəal axtarışa yönəldir.

Orientasiya. Bu seminar mövzularının yeni aspektləri və ya artıq ortaya qoyulmuş və öyrənilmiş problemlərin həlli üsulları, rəsmi olaraq nəşr olunan materiallar, fərmanlar, təlimatlar və s. hazırlanmasına kömək edir.

İstiqamətli. Bu seminar metodu yeni materialın, aspektin və ya problemin fəal və məhsuldar öyrənilməsinə hazırlaşmağa kömək edir.

Sistem. Mövzu ilə birbaşa və ya dolayı yolla əlaqəli olan müxtəlif problemlərlə daha dərinlən tanış olmaq üçün aparılır. Sistemli seminarlar metodu tələbələrin bilik sərhədlərini istiqamətləndirir, mövzuların və ya təlim kurslarının dar bir dairəsinə bağlanmasına imkan vermir, hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini aşkar etməyə kömək edir, sosial-iqtisadi həyatın müxtəlif aspektlərini öyrənməyə maraq oyadır.

2. Təlim müzakirələri. Bunlar aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilə bilər:

Mühazirə materiallarına əsaslanaraq;

Praktik məşğələlərin nəticələrinə görə;

Tələbələrin özləri və ya müəllim tərəfindən təklif olunan problemlər, əgər tələbələr çətinlik çəkirsə;

Tədqiq olunan fəaliyyət sahəsinin təcrübəsindən hadisələr və faktlar barədə;

Çapdakı nəşrlər üzrə.

Təhsil müzakirəsi metodu biliyi möhkəmləndirir, yeni məlumatların həcmi artırır, mübahisə etmək, fikir söyləmək, fikrini sübut etmək və başqalarının fikirlərini dinləmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

3. Dəyirmi masada təlim görüşləri.

Bu metoddan istifadə edərək, tədqiqatda iştirak edən və ya tələbələr tərəfindən öyrənilən mövzu üzərində işləyən müxtəlif mütəxəssisləri dəvət etmək olar. Bu elm adamları, iqtisadçılar,

sənət adamları, ictimai təşkilatların nümayəndələri, dövlət qurumları və s. ola bilər. Belə görüşdən əvvəl müəllim tələbələri bu mövzuda maraqlandıran bir problemi ortaya qoymağa və müzakirə üçün suallar hazırlamağa dəvət edir. Tələbələr çətinlik çəkirlərsə, müəllim bir sıra problemlər təklif edə bilər və tələbələrə birlikdə onlar üçün daha maraqlı birini seçirlər. Seçilən suallar təqdimata və cavablara hazırlaşmaq üçün dəvət olunmuş dəyirmi masa mütəxəssisinə verilir. Eyni zamanda, bu problemin araşdırılması ilə məşğul olan bir neçə mütəxəssis "dəyirmi masa" ya dəvət edilə bilər. Dəyirmi masanın aktiv və maraqlı olması üçün dinləyiciləri fikir mübadiləsinə qoymalı və sərbəst müzakirə atmosferi yaratmalıdır.

Müəllim müzakirə olunan problemdən kənara çıxmamağı təmin etməlidir. Bütün bu formalarda tələbələr öz fikirlərini formalaşdırmaq, arqumentasiya sistemini başa düşmək, yəni, məlumatı biliyə, biliyi inanc və münasibətə çevirməkdir.

Qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətin kollektiv forması tələbələrə peşəkar dildə düşüncələri formalaşdırmağı, danışq dilini mənimləməyi, başqalarını dinləməyi və anlamağı, düzgün və əsaslı mübahisə etməyi öyrədir. Birgə iş tək cə fərdi məsuliyyət və müstəqillik deyil, həm də kollektivin işini özündə təşkili, tələbkarlıq, qarşılıqlı məsuliyyət və intizam tələb edir.

4. Kollektiv zehni fəaliyyət

Kollektiv zehni fəaliyyətin əsasını dialoq ünsiyyəti təşkil edir, biri tələbə bir fikir ifadə edir, digəri isə onu davam etdirir və ya rədd edir. Dialoqun daimi zehni stress, zehni fəaliyyət tələb etdiyi bilinir. Bu forma tələbələrə başqalarının nitqlərini diqqətlə dinləməyi, analitik bacarıqları formalaşdırır, müqayisə etməyi, əsas məqamı vurğulamağı, alınan məlumatları tənqidi qiymətləndirməyi, sübut etməyi, nəticə çıxarmağı öyrədir.

Kollektiv zehni fəaliyyətin xüsusiyyətləri ondadır ki, müəyyən bir tələbənin fəaliyyətinin digər yoldaş tələbədən ciddi asılılığı var, komandanın psixoloji problemlərini həll etməyə kö-

mək edir, bir iştirakçıdan digərinə "köçürmə" mövcuddur, özünü idarəetmə bacarıqları inkişaf edir.

Bu fəaliyyət növünün təşkili və aparılmasının müxtəlif formaları mövcuddur. Məsələn: mətbuat konfransı, intellektual futbol, "çobanyastığı", "möcüzələr sahəsi" və s. onlardan yalnız bəzilərini nəzərdən keçirəcəyik.

"Mətbuat Konfransı" tələbələr alt qruplara bölünərək bir qrup jurnalist, digəri isə elm adamları kimi fəaliyyət göstərir. Şagirdlər bir-biri ilə üz-üzədirlər. "Jurnalistlər" sual verir, "elm adamları" cavab verir. Müəllim özü üçün tələbələrin fəallığını qeyd edərək kənar müşahidəçi kimi çıxış edir.

İntellektual futbol: qrup iki komandaya bölünür. Hər qrupda bir qapıçı, müdafiəçi, hücumçu seçilir. Ötürücülər - sual verir, müdafiəçilər - cavablandırır. Sualları yalnız digər tələbə müdafiəçilər bilməyəndə cavablandıra bilər. Müəllim hakimdir. Qiymətləndirmə üçün xalları olan kartlardan istifadə edə bilər.

"Çobanyastığı": hər bir ləçəkdə bir çiçək hazırlanır, orada bir sual və ya bir termin, konsepsiya göstərilir. Hər bir şagird bir ləçək açır, suala cavab verir və ya müddəti müəyyənləşdirir.

Hər bir müəllim tələbələrin biliklərinə nəzarətin müxtəlif oyun formalarını müstəqil şəkildə inkişaf etdirə bilər.

Müəllim öz biliyi, pedaqoji bacarığı, insani keyfiyyətləri ilə tələbələr arasında etimada ilham vermirsə, oyunun planlaşdırılan nəticəsi olmayacaq və ya əks nəticə verə bilər.

Beləliklə, şagirdlərin idrak fəallığını artırmaq üçün müəllimə öz fəaliyyətində istifadə edə biləcəyi müxtəlif inkişaf etmiş üsullar təklif olunur. Onların yalnız bir hissəsini araşdırdıq. Məsələn, kollektiv zehni fəaliyyət kimi dərslərin təşkilində müəllimin özü üçün bir metod, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin təzahürü üçün geniş imkanlar təmin edir.

2. 2. Pedaqoji ünsiyyət texnologiyası

2.2.1. Pedaqoji ünsiyyət texnologiyasının mahiyyəti, məqsədi, məzmunu və vasitələri

Pedaqoji fəaliyyətdə ünsiyyət təhsil problemlərinin həlli vasitəsi kimi çıxış edir, pedaqoji prosesin sosial-psixoloji dəstəyi, müəllim və şagirdlər arasındakı əlaqəni təşkil edən vasitə, təlim, təhsil və şəxsi inkişafın səmərəliliyinə zəmanət verməlidir. Bu çərçivədə pedaqoji ünsiyyət müəllimin peşə bacarıqlarının inkişafı, pedaqoji fəaliyyətin və təhsil prosesinin yaxşılaşdırılması üçün güclü bir ehtiyac ehtiva edir

Pedaqoji ünsiyyət metodlar sistemidir. Tərkibində məlumat mübadiləsi, təhsil təsirinin həyata keçirilməsi və əlaqələrin qurulması olan müəllim və şagirdlərin sosial-psixoloji qarşılıqlı münasibətləri metodikasıdır.

Bu prosesin təşəbbüskarı və lideri müəllimdir. Müəllimin tələbə ilə ünsiyyəti "müəllim - tələbə" və "tələbə - tələbə" sistemlərində əlverişli psixoloji mühit yaratmağa yönəldilmiş və vacib funksiyaların həyata keçirilməsini təmin edir:

- müəllim və tələbələr arasında məlumat mübadiləsi;
- şəxsiyyətlərarası bilik;
- əlaqələrin, birgə fəaliyyətin təşkili və tənzimlənməsi;
- təhsil təsirinin həyata keçirilməsi;
- müəllimin pedaqoji cəhətdən uyğun təqdimatı

Müəllim fəaliyyətində həm məlumat mənbəyi olmağa, həm də başqa bir insanı və ya bir qrup insanı tanıyan, kollektiv fəaliyyət və əlaqələrin təşkilatçısı olmağa çalışır. Pedaqoji ünsiyyət müəllimə dərstdə və ondan kənarda vahid bir proses kimi qarşılıqlı əlaqəni təşkil etməyə kömək edir. Yalnız məlumat funksiyası ilə məhdudlaşmır, münasibət, təcrübə mübadiləsi üçün şərait yaradır, komandada məktəblinin özünü təsdiqləməsinə kömək edir, sinifdə ortaq yaradıcılıq təmin edir.

Müəllimlər ünsiyyət prosesində əlverişli mühit təmin etdiyinə, tədris və məktəbdənkənar məşğələlər üçün rahat şərait yaratdığına, şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyətinin aşılmasına, həm müəllimin həm də şagirdlərin özlərini dərk etmələrini və təsdiqləmələrini təmin edirlər.

Şagirdlərlə ünsiyyət quran müəllim, onların fərdi xüsusiyyətlərini öyrənir, dəyər yönümləri, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, müəyyən hərəkətlərin səbəbləri haqqında məlumat alır.

Ünsiyyət müəllim və uşaqların birgə fəaliyyətlərini tənzimləyir, qarşılıqlı əlaqəni təmin edir, pedaqoji prosesin səmərəliliyinə töhfə verir.

Pedaqoji fəaliyyətdə ünsiyyət, şagirdlərin aktiv mövqeyi, yaradıcılıq, təşəbbüsünün formalaşmasına, bilik və bacarıqların mənimsənilməsi nəticəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Şagirdə inam, onun idrak qabiliyyətlərinin tanınması, müstəqil axtarışda dəstək, "uğur vəziyyətlərinin" yaradılması, xoş niyyət maraqlara stimullaşdırıcı təsir göstərir.

"Pedaqoji ünsiyyət müəllimlə şagirdlər və onların valideynləri arasında maraqlı təmasdır"; "Pedaqoji ünsiyyət məktəbdəki həyatdır"; "müəllimlər sizi başa düşdükdə, pedaqoji ünsiyyət yaxşı bir münasibətdir"; "ünsiyyət əməkdaşlıqdır"; "ünsiyyət sevimli müəllimlə, dostlarla görüşdür"; "pedaqoji ünsiyyət hər zaman bilik mübadiləsidir"; "ünsiyyət ortaqlıq təcrübəsidir".

Peşəkar və pedaqoji ünsiyyət dedikdə, məzmunu məlumat mübadiləsi, şəxsiyyət idrakı və təhsil təsirinin təmin edilməsi ilə müəllimlə təhsilli şəxslərin qarşılıqlı əlaqəli sistemini başa düşürük.

Pedaqoji vəzifə müəllim və şagirdlər tərəfindən müəyyən dövr üçün mövcud olan pedaqoji vəziyyətin subyektiv qavrayışını əks etdirir. Pedaqoji vəziyyət müəllim tərəfindən xüsusi olaraq qoyulmuş və ya pedaqoji prosesdə kortəbii olaraq yaranan şərtlərin məcmusudur.

Pedaqoji vəziyyət həmişə pedaqoji vəzifəyə çevrilmir, yalnız müəllimin diqqət mərkəzində olan səyləri ilə həyata keçirilir.

Məsələn, bir şagird ona tapşırılmış bir işi başa çatdırmamışdır. Müəllim bu həqiqəti görməzlikdən gələ bilər və ya təhqiramiz bir sözlə məhdudlaşa bilər. Yalnız müəllim bu vəziyyətin bir vəzifə olduğunu bildikdə pedaqoji vəzifəyə çevrilir, yəni, təhlil etməyi tapşırır, onun pedaqoji vəzifəyə keçirilməsinin nəticələrini hesablayır, bu problemin həlli üçün məqsəd və göstərici tədbirləri müəyyənləşdirir, tələbə ilə qarşılıqlı əlaqəni təyin etmək və diaqnoz qoymaq üçün pedaqoji cəhətdən uyğun vasitələr seçir. Ünsiyyətin optimallaşdırılması pedaqoji vəziyyəti pedaqoji bir işə çevirməkdir.

Pedaqoji tapşırığın əsas xüsusiyyətlərini və mərhələlərini əks etdirən kommunikativ vəzifə sonunculara münasibətdə köməkçi rol oynayır, yəni, işin həllinə töhfə verir. Buna görə də, kommunikativ problemi həll edərkən müəllim tanınmış didaktik və təhsil metodlarına əlavə olaraq kommunikativ təsir metodlarından, xüsusən, inandırma və təkliflərdən istifadə etməlidir.

Pedaqoji prosesin səmərəliliyi, müəllimin kommunikativ problemlərin həlli zamanı pedaqoji ünsiyyət texnologiyasına nə dərəcədə sahib olduğundan asılıdır. "Pedaqoji texnologiya" konsepsiyasına əsasən, pedaqoji ünsiyyət texnologiyası konseptuallıq, sistemlilik, səmərəlilik, reproduksiya meyarlarına cavab verən və kommunikativ problemləri uğurla həll etməyə imkan verən vasitə və metodların məcmusu kimi müəyyən edilə bilər.

Beləliklə, müasir təhsil texnologiyalarının konseptual əsasları insana yerdəki ən yüksək dəyər kimi münasibətini təsdiqləyən, özünü inkişaf etdirmə qabiliyyətini, azad və hərtərəfli inkişaf hüququnu tanıyan baxışlar sistemi kimi humanizm prinsipinə uyğundur. Bu texnologiyanın ardıcılığı müəyyən edilir, ümumi pedaqoji sistemin ayrılmaz bir hissəsi kimi öz növbəsində sistemin bütün xüsusiyyətlərinə malikdir: məntiq, komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi, bütövlük, nəzarət qabiliyyəti, kommunikativ hərəkətlərin ardıcılığını təmsil edir. Pedaqoji ünsiyyət texnologiyasının səmərəliliyi nəticənin qarşıya qoyulmuş kommunikativ vəzifələrə uyğunluğunu təmin etməsi ilə ifadə

olunur. Hər kəs, hətta təcrübəsiz bir müəllim də oxşar şəraitdə istifadə edib planlaşdırılan nəticəni əldə edə bilsə, pedaqoji ünsiyyət texnologiyasının təkrarlanması təmin edilir.

Ünsiyyət baxımından pedaqoji proses kommunikativ vəzifələr sisteminin həlli kimi qəbul edilir: stimullaşdırıcı, təşkili, qiymətləndirmə, nəzarət. Pedaqoji prosesdə kommunikativ vəzifəni həll edən müəllim üç məqsədi həyata keçirir: birincisi, şagirdlərə müəyyən məlumatı çatdırmaq (bu rəvayət, sualın cavabı və s.), ikincisi, tələbələrə müəyyən işləri görməyə təşviq etmək, üçüncüsü böyüyənlərin hisslərinə təsir göstərməkdir. Göstərilənlərdən belə çıxır ki, pedaqoji ünsiyyət mürəkkəb bir prosesdir.

Vəziyyətə görə müəllim və tələbələr fərqli mövqelərdən çıxış edirlər: müəllim qarşılıqlı əlaqəni təşkil edir və tələbə dərk edir, ona qoşulur ki, şagird pedaqoji prosesdə fəal iştirakçı olur, müəllim psixoloji mövqelərin bərabərliyi, qarşılıqlı humanist oriyentasiyadan ibarət olan pedaqoji əlaqənin subyekt-subyekt xarakterini təmin etməlidir. Müəllim və tələbələrin fəaliyyəti, hiss və duyğular şəklində qarşılıqlı əlaqəsi, həmsöhbətin dəlillərini qəbul etməyə hazır olması, onunla qarşılıqlı əlaqəsidir.

Fənn-mövzu səviyyəsində pedaqoji ünsiyyətin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- həmsöhbətlərin şəxsi istiqaməti (həmsöhbətini görmək və anlamaq bacarığı);
- həmsöhbətlərin psixoloji mövqelərinin bərabərliyi (ünsiyyətdə müəllimin üstünlüyü qəbul edilməzdir, tələbənin öz rəyinə, mövqeyinə olan hüququnu tanımalıdır);
- hisslər və duyğular dünyasına nüfuz etmək, həmsöhbətin nöqtəyi-nəzərini qəbul etməyə hazır olmaq (qarşılıqlı etimad qanunlarına görə ünsiyyət, tərəfdaşlar dinlədikdə, hissləri bölüşəndə, yaşadığında və xüsusi pedaqoji təsirə sahib olduqda)
- qeyri-standart ünsiyyət üsulları (müəllimin sırf rolundan uzaqlaşma)

Qarşılıqlı əlaqə növündən (mövzu-subyekt, mövzu-ob-yekt) asılı olaraq, müəllimin ünsiyyəti funksional və ya şəxsiyyətyönümlü ola bilər .

Funksional rol ünsiyyəti, sırf işgüzar ünsiyyətdir, standartlaşdırılmış, rol mövqelərinin tələbləri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Onun məqsədi müəyyən hərəkətlərin tamamlanmasını təmin etməkdir. Belə ünsiyyət üçün şəxsi motivlər, müəllim və tələbə münasibətləri nəzərə alınmır.

Şəxsiyyətyönümlü ünsiyyət, fərdi münasibətlərin təzahürü ilə müəyyən normativ funksiyaların yerinə yetirilməsini əhatə edən kompleks psixoloji qarşılıqlı təsirdir. Bu tapşırıqları yerinə yetirmək üçün deyil, tələbələrin şəxsiyyətini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bəli, bu cür ünsiyyət tələbələrin şərtləri izləmədiklərini, lakin bu şərtləri özləri yaratmağı, öz strategiyalarını inkişaf etdirmək üçün şüurlu olmağı bacaran, müəyyən şəxsiyyət fəaliyyətini tələb edir.

Şəxsiyyətyönümlü ünsiyyət müəllim üçün açıq və ədalətli olmalı, uşaqlara etibar etməli, unikallığını tanımalı, həyatı, problemləri ilə maraqlanmalı, tələbələrin davranışlarını gözləri ilə görməli, daxili dünyalarını hiss etməli və s. hər bir tələbənin gücünə inanmaq, müvəffəqiyyət formalaşdırmaq, mənəvi böyüməsində ona kömək etməkdir. Müəllimin vacib və mürəkkəb vəzifələrindən biri uşağın özünə dəyər, əhəmiyyət, səriştəlik hissini qorumaq və inkişaf etdirmək, ehtiyaclarına, üstünlüklərinə yönəltmək və uğurun şəxsi yolunu müəyyənləşdirməkdir. Uşaq özünü mənfi qiymətləndirirsə, müəllimin vəzifəsi ünsiyyət imkanından istifadə edərək bu fikirləri müsbət düşüncələrə çevirmək, özünüdərk və özünüinkişaf ehtiyacını inkişaf etdirməkdir.

Beləliklə, müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmək üçün hazırlanmış bir tədris vasitəsi kimi pedaqoji ünsiyyət təkcə məlumat mübadiləsi və təhsil üzgüçülüynü deyil, həm də komandadakı mənəvi və psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılması üçün tükənməz bir mənbədir.

Pedaqoji ünsiyyət peşəkar ünsiyyətin xüsusi bir növüdür. Bu fenomenin həm ümumi xüsusiyyətləri, həm də pedaqoji prosesin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli spesifik olanlar ilə xarakterizə olunur. Pedaqoji ünsiyyət həkimlə xəstə arasındakı peşəkar ünsiyyətdən fərqlidir, baxmayaraq ki, bu ünsiyyət növləri arasında, xüsusən də məlumat mübadiləsi, müəyyən əlaqələrin inkişafı və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə arasında çox oxşarlıqlar var. Pedaqoji ünsiyyət aktyor və tamaşaçı ünsiyyətindən də fərqlənir, baxmayaraq ki, bu ünsiyyət növlərində ortaq cəhətlər var: vizual əlaqə yaratmaq, əlaqəli tərəfdaşlarının pertseptiv təsiri, müəyyən məlumatların ötürülməsi və s.

Ənənəvi olaraq təlim və tərbiyə birtərəfli proseslər hesab olunurdu, bunun mərkəzi mexanizmi tədris məlumatlarının onun daşıyıcısından - müəllimdən tələbəyə ötürülməsi idi. Müasir şəraitdə belə fikirlər əsasında qurulmuş pedaqoji proses aşağı effektivlik nümayiş etdirir. Tələbə bu müddətdə passiv iştirakçı olaraq yalnız hazır formada ona verilən məhdud məlumatı (əslində yadda saxlamağı) mənimsəməyi bacarır.

Müstəqil olaraq yeni məlumatları mənimsəmək, qeyri-standart şəraitdə və kombinasiyalarda istifadə etmək, artıq mənimsəmələr əsasında yeni məlumatlar tapmaq bacarığını inkişaf etdirmir. Birtərəfli yönəldilmiş tədris prosesi praktik olaraq təhsilin əsas məqsədinə - yetkin, müstəqil, məsuliyyətli bir şəxsin formalaşmasına, müasir dünyanın ziddiyyətli və dəyişkən şəraitində adekvat addımlar atmağa qadirdir. Şəxsiyyət, avtoritar direktiv təsiri altında asılılıq, uyğunluq xüsusiyyətlərini əldə edir.

Müasir elm və təcrübədə, bu prosesdə iştirakçıların qarşılıqlı yönəldilmiş və bununla şərtlə qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən bir dialoq kimi pedaqoji proses anlayışı getdikcə daha çox tanınmaqdadır. Bu baxımdan pedaqoji ünsiyyət təlim və tərbiyənin əsas məqsədlərinə çatmağı əsas mexanizmi kimi çıxış edir.

Pedaqoji ünsiyyət, birgə fəaliyyətlərinin vəzifələri və məzmununa görə müəllimlər və tələbələr arasında ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı əlaqənin qurulması və təşkili mürək-

kəb və çoxşaxəli bir prosesdir. Pedaqoji ünsiyyətdə müəllim və tərbiyəçi eyni vaxtda üç əsas funksiyasını həyata keçirir: kommunikativ, interaktiv və qavrayış. Pedaqoji ünsiyyətin kommunikativ funksiyası müəllimin məlumat ötürmə qabiliyyətində ifadə olunur, interaktiv olaraq müəllim kimi uşaqlarla qarşılıqlı əlaqəni təşkil etmək, hərəkətlərini və münasibətlərini əlaqələndirmək bacarığını səciyyələndirir. Qavrayış funksiyası müəllimin və tərbiyəçinin şagirdin vəziyyətini anlamağa, hisslərinə təsir göstərməyə, bu və ya digər hərəkətlərinə adekvat reaksiya verməyə hazır olması ilə ifadə olunur.

Təcrübəsiz müəllimlər çox vaxt hər hansı bir funksiya ilə ünsiyyətdə məhdud olurlar, ümumiyyətlə, kommunikativdirlər. Buna görə də şagirdin təlimində, tərbiyəsində və şəxsiyyətinin inkişafında lazımı nəticələrə nail olurlar. Uğursuz dərsin tipik şəkillərindən biri budur: müəllim materialı dəqiq, ardıcıl şəkildə hazırlayır, sinifdə səs-küy, söhbət eşidirsən, şagirdlər kənar işlərlə məşğul olurlar. Bu, müəllimin verdiyi məlumatların maraqlı olmasına baxmayaraq aşağıdakı səbəblərdən də ola bilər:

Birincisi, təklif olunan məlumatlar uşaqların zehni vəziyyətinə aid edilmir. Məsələn, bir testdən sonra və ya bədən tərbiyəsi dərindən sonra gəldilər, bəlkə də onları həyəcanlandıran bəzi xəbərlər aldılar. Müəllim qavrayış funksiyasını yerinə yetirməlidir: şagirdlərin vəziyyətinə diqqət yetirməli (ünsiyyət tərəfdaşları), vəziyyəti qiymətləndirməli, problemə münasibət bildirməli, tələbələrə dəstək olmalı və sonra problemi müzakirə etməyə davam etməlidir.

İkinci səbəb - müəllim hərəkətləri təşviq edən, tələbələrin fəaliyyətini aktivləşdirən bir təşviq yarada bilmədi.

Üçüncü səbəb bu ola bilər ki, müəllim öz hərəkətlərini tələbələrin hərəkətləri ilə əlaqələndirməyə çalışmır, ünsiyyəti qarşılıqlı fəaliyyət prosesi kimi təşkil etmir, yəni, ünsiyyətin interaktiv funksiyası həyata keçirilmir.

Dərsin məqsədinə çatmasını istəyirsənsə, onun bütün funksiyalarını pedaqoji ünsiyyətdə istifadə etməlisən.

Pedaqoji ünsiyyətin özünəməxsusluğu onun diqqət mərkəzində özünü göstərir. Bu cür ünsiyyət yalnız müəllim və tələbələrin şəxsi inkişafı məqsədi ilə qarşılıqlı hərəkətlərin təşkilinə deyil, bu əsasda uşaqlarda müvafiq bacarıq və dəyər yönümlərinin formalaşmasına yönəldilmişdir. Pedaqoji ünsiyyət tədris prosesinin subyektlərinə çox tərəfli təsir ilə xarakterizə olunur: fərdi, sosial və təhsil. Beləliklə, bir şagirdlə məşğul olan müəllim həmişə nəticəni pedaqoji ünsiyyətin digər iştirakçılarna yönəldir və əksinə bütün komanda ilə işləyərək hər şagirdə təsir göstərir. Eyni zamanda, o, tədris vəziyyətini pedaqoji cəhətdən düzgün şəkildə modelləşdirməli, pedaqoji prosesi idarə etməli, tədrisini səmərəli həyata keçirməyə səy göstərməlidir,

Ünsiyyətin sosial mənası bəşəriyyətin sosial-mədəni təcrübəsinin böyüməkdə olan nəsil tərəfindən mənimsənilməsinin ən vacib mexanizmidir. Mənimsəmə prosesi müəllim, pedaqoq və şagird arasındakı dialoq zamanı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir. Bu yalnız müəllim və şagirdlərin deyil, həm də cəmiyyətin mədəni, tərbiyəvi və mənəvi potensialının biliyindən, ünsiyyət bacarığından və dəyər istiqamətlərindən asılıdır.

Beləliklə, pedaqoji ünsiyyət təhsil müəssisəsində tədris prosesinin məhsuldar təşkilində və bir çox sosial-mədəni problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan pedaqoji ünsiyyətin məqsəd və nəticələri baxımından optimal olması vacibdir. Pedaqoji ünsiyyətin optimallaşdırılması müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi üçün ən təsirli metod və şərtlərin seçilməsində ifadə olunur.

Pedaqoji ünsiyyətin optimallaşdırılması müəyyən dərəcədə müəllimdə müvafiq peşə səlahiyyətlərinin formalaşma səviyyəsindən asılıdır. Müəllimin fəaliyyətində ünsiyyət aşağıdakı əsas biliklərin, bacarıqların və əlaqələrin ahəngdar birləşməsinə nəzərdə tutur: insanların uyğun ünsiyyət strategiyalarını formalaşdırmağa imkan verən uşaqlar və gənclərin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında bilik; ünsiyyətdə mənfi stereotipləri və onları aradan qaldırmağın yollarını başa düşmək, pedaqoji ünsiyyətin

funksiyaları və xüsusiyyətlərini bilmək; ünsiyyətin vəziyyətini pedaqoji cəhətdən düzgün qiymətləndirmək və iştirakçılarına müvafiq kommunikativ təsir metodlarından istifadə etmək bacarığı, pedaqoji konfliktləri konstruktiv həll etmək bacarığı; şagirdlərin, onların valideynlərinin, həmkarlarının psixoloji vəziyyətinə cavab vermək bacarığı; pedaqoji prosesin subyektləri və həmkarları ilə dialoqa hazırlıq; əlaqəli tərəfdaşlarına hörmət və dözümlülük göstərmək və s.

Pedaqoji ünsiyyətdə daha vacib bir şey müəllimin asanlaşdırma səriştəsinin formalaşmasıdır, yəni, müəllimin şagirdin özündə qoyulmuş meylləri aktuallaşdırması, reallaşdırması və mövcud bacarıqlarını inkişaf etdirməsində kömək edə bilməsi ilə ifadə olunan ünsiyyətin asanlaşdırılmasıdır. Pedaqoji ünsiyyətin optimallaşdırılması üçün vacib şərtlər müvəffəqiyyətli bir vəziyyətin yaradılması, müəllimin xoş niyyəti, ünsiyyətdə yaranan psixoloji stresdən azad olmaq istəyi və şagirdlərin özünüdərk, özünütərbiyə etmək marağının daim təmin olunmasıdır. Bütün bunlar şagird şəxsiyyətinin inkişafı üçün münbit şərait yaradır və eyni zamanda bütün kollektivin tərbiyəsinə öz töhfəsini verir.

Gələcək müəllim bilməlidir ki, hər hansı digər ünsiyyət kimi bütün pedaqoji ünsiyyət vasitələri iki böyük qrupdan ibarətdir: şifahi (nitq) və qeyri-şifahi (nitqsiz). Şifahi ünsiyyət xarici və daxili rabitəni əhatə edir (yəni, xəyali tərəfdaşla və özü ilə ünsiyyət). Xarici ünsiyyət şifahi və yazılı, monoloji və dialoqlu ola bilər. Kinestik rabitə hərəkətlər, jestlər, üz ifadələri, duruşlar, yerləşlər və vizual əlaqə vasitəsi ilə ünsiyyətdir. Paralingvistik və ya prosodik ünsiyyət, səsin, intonasianın dəyişməsi yolu ilə məlumatın ötürülməsidir. Ekstralingvistik ünsiyyət vasitəsinə ah çəkmək, gəlmək, ağlamaq və hətta öskürək,

Proxemik ünsiyyət vasitələrindən istifadə (proxemik – yaxınlıq) məkanda ünsiyyət tərəfdaşlarının istiqamətini və məsafəsini əhatə edir. Müəllimin şagirddən nə qədər məsafədə olması vacibdir (daha uzaq, söhbət daha formal xarakter alır). Toxunma vasitələri (əl sıxma, öpmək daxildir).

Müəllim yalnız şifahi və ya şifahi olmayan ünsiyyət vasitələrini bilməli və səlis olmalı, həm də şagirdlərin vəziyyətini bu və ya digər şifahi ünsiyyət əlaməti ilə tanıya bilməlidir. Şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət vasitələri arasında funksiyaların özünəməxsus ayrılması olduğunu qeyd etmək lazımdır. Xalis məlumat (məlumatlar, faktlar) şifahi kanal, rabitə tərəfdaşına münasibət isə şifahi olmayan kanal vasitəsilə ötürülür. Nəhəyat, qeyd etmək olar ki, həm şifahi, həm də şifahi olmayan ünsiyyət vasitələrinin istifadəsi şagird kollektivində əlverişli psixoloji iqlim yaratmağa yönəldilməlidir ki, bu da tədris və tərbiyə tapşırıqlarının uğurlu həllinə kömək edəcəkdir.

Ünsiyyət pedaqogikada mərkəzi məsələdir. Şagirdlərin təhsili və fərdi inkişafı problemlərinin həllində əsas vasitə rolunu oynayır, əlverişli psixoloji iqlim, təhsil prosesinin optimal vəziyyəti pedaqoji vəzifəyə səmərəli nail olmaq məqsədi daşıyır.

Pedaqoji ünsiyyət, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan və eyni zamanda ünsiyyətə xas olan ümumi psixoloji qanunlar, digər insanlarla ünsiyyət, interaktiv və qavrayış komponentləri xüsusi şəxsiyyətlərarası ünsiyyət formasıdır.

Pedaqoji ünsiyyət pedaqoji prosesin əsas formasıdır. Onun məhsuldarlığı, hər şeydən əvvəl, təhsilin məqsədləri, dəyərləri və müvafiq olaraq onun həyata keçirilməsi üçün lazımlı ünsiyyət ilə müəyyən edilir. Üstəlik, bu məqsədlər və dəyərlər ünsiyyətin bütün iştirakçıları tərəfindən bu prosesin subyektləri kimi fərdi davranışlarının vacibliyi kimi qəbul edilməlidir.

Beləliklə, *pedaqoji ünsiyyət, birgə fəaliyyətlərinin məqsədləri, xarakteri və məzmunu ilə yaradılan tələbə və müəllim arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkili, qurulması və inkişafının çoxşaxəli bir prosesidir.*

Effektiv pedaqoji ünsiyyətin düzgün təşkili üçün gələcək müəllim bu ünsiyyətin məqsədini və məzmununu dərk etməli, onun funksiyaları və vasitələri, pedaqoji ünsiyyətin növləri və üslubları, ümumi quruluşu və müxtəlif modellərini bilməlidir.

Pedaqoji ünsiyyətin məqsədi - həm sosial, həm də peşə təcrübəsini (bilik, bacarıq) tələbədən tələbəyə ötürmək, həm də öyrənilən obyektlərlə və ümumilikdə həyatla əlaqəli şəxsi mənalara mübadiləsidir. Həm tələbələrin, həm də müəllimlərin fərdiliyinin yeni xassələrinin, keyfiyyətlərinin yaranmasına, formalaşmasına və inkişafına kömək edən ünsiyyətdir. Yalnız pedaqoji ünsiyyət prosesində şagirdlərin ortaq peşə mədəniyyətinin, həyat məqsədləri, dəyərləri, mənəvi norma və prinsiplər sisteminin uğurlu formalaşdırılması həyata keçirilə bilər.

Pedaqoji ünsiyyətin məzmunu - hər şeydən əvvəl informasiya mübadiləsi, müəllimin müxtəlif ünsiyyət vasitələrindən istifadə edərək tələbələrlə qarşılıqlı anlaşma və münasibətlərin məqsədyönlü təşkilidir. Ünsiyyət olduqca mürəkkəb, istiqaməti və daxili məzmunu müxtəlif olmaqla çoxaspektli və çox mövzulu sosial-psixoloji hadisədir. Pedaqoji ünsiyyətin mahiyyətini öyrənmək yalnız ünsiyyət mövzusunu, yəni nə ilə əlaqəli olduğunu təhlil etməklə mümkündür.

Pedaqoji ünsiyyət vasitələri - ünsiyyət prosesində ötürülən məlumatların kodlaşdırılması, işlənməsi üsulları kimi müəyyən edilə bilər. Ünsiyyət vasitəsi ilə insanın özünü necə dərk etməsi və məqsədinə çatması kimi başa düşülür.

2.2.2. Pedaqoji ünsiyyətin funksiyaları və növləri

Ünsiyyət, bir insanın digər insanlarla təmasa və qarşılıqlı əlaqəyə xüsusi ehtiyacını təmin edir. Məlumdur ki, yalnız ünsiyyətdə insan rəşional varlıq kimi inkişaf edir, şəxsiyyət olur. Ünsiyyətin olmaması şəxsiyyətin inkişafını ləngidir və ləğv edir.

Humanitar elmlərdə "ünsiyyət" anlayışının müxtəlif tərifləri var. Bəzi müəlliflər ünsiyyət, iki və ya daha çox insanın qarşılıqlı məlumatverici və ya təsirli-qiyəmətləndirici məlumat mübadiləsindən ibarət olduğunu qeyd edirlər.³⁷ Digər tədqiqatçılar

³⁷ Педагогика: большая современная энциклопедия /авт.-сост. Е.С. Рапацевич. - Минск : Современное слово, 2005. 719 с.

ünsiyyətin iki və ya daha çox insanın şəxsiyyətlərarası əlaqələrin qurulması və davam etdirilməsi, ortaq fəaliyyətlərin ümumi nəticəsinə nail olmaq məqsədi ilə qarşılıqlı əlaqəsi olduğunu göstərir. ³⁸ Psixoloqlar hesab edirlər ki, ünsiyyət "birgə fəaliyyət ehtiyacları nəticəsində yaranan insanlar arasında təmasların qurulması və inkişaf etdirilməsinin mürəkkəb çoxşaxəli bir prosesidir". ³⁹

Yuxarıdakı təriflər üç əsas rabitə funksiyasını ayırmağa imkan verir: kommunikativ, interaktiv və perseptual.

Kommunikativ funksiya rabitə subyektləri arasında məlumat mübadiləsini həyata keçirir.

İnteraktiv funksiya - ortaq qarşılıqlı strategiya qurmağa, təkcə faktların, əlaqələrin deyil, həm də hərəkətlərin mübadiləsinə yönəlmişdir.

Perseptual funksiyanın həyata keçirilməsi bir-birlərinin ünsiyyət subyektlərinin qavranılması, öyrənilməsi, anlaşılması və qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Pedaqoji ünsiyyətin həyata keçirilməsi, seçilmiş vasitələrin köməyi ilə məqsədlərinə və məzmununa uğurla çatması bu ünsiyyətin müəyyən *funksiyalarının* icrası ilə təmin edilir. Bu funksiyaları yerinə yetirərkən müəllimin şagirdlərlə arzuolunan qarşılıqlı əlaqəsi baş verir, bunun nəticəsində tədris prosesinin tapşırıqlarını həll etmək üçün lazımı pedaqoji şərait yaranır.

Pedaqoji proses subyektlərinin optimal pedaqoji rabitə ilə ***qarşılıqlı təsirinə*** əsas ***funksiyaları*** aşağıdakılardır:

- ***konstruktiv ünsiyyət funksiyası*** - biliklərin məzmunu və müəyyən akademik fənnin praktiki əhəmiyyəti müzakirə və izah edilərkən müəllim və tələbə arasında pedaqoji qarşılıqlı əlaqəni təmin edir;

³⁸ Педагогический энциклопедический словарь. М.: Великая русская энциклопедия, 2002. 175с.

³⁹ Шапар В.Б. Последний психологический словарь. Ростов н / д: Феникс, 2006. 326 с.

- ***pedaqoji ünsiyyətin təşkilati funksiyası*** - müəllim və tələbənin birgə təhsil fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkili, onların qarşılıqlı şəxsi şüuru və təhsil prosesindəki uğur üçün ümumi məsuliyyətdən ibarətdir;

- ***pedaqoji ünsiyyətin kommunikativ-stimullaşdırıcı funksiyası***- pedaqoji əməkdaşlığı təmin etmək üçün müxtəlif təhsil və idrak fəaliyyətinin (fərdi, qrup, kollektiv), qarşılıqlı fəaliyyətin və qarşılıqlı yardımın təşkilidir. Tələbələrin bu dərstdə və ya bu fənnin tədrisi prosesində nəyi öyrənməli olduqları barədə məlumatlılığını yaratmaq məqsədi daşıyır;

- ***informasiya - təhsil funksiyası*** - pedaqoji ünsiyyət gələcək professional tələbələr iş və istehsalı ilə əlaqələr sistemində intizam yerini göstərmək üçün istifadə olunur. İctimai həyatda baş verən hadisələrdə tələbənin düzgün dünyagörüşü və istiqaməti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Təlimlərin vizual-həssas sahəsinə söykənərək, təlim məşğələlərinin məlumat tutumu səviyyəsinin hərəkətliliyini və materialın emosional təqdimatı ilə birlikdə tamlığını təmin edir;

- ***pedaqoji ünsiyyətin emosional düzəldici funksiyası***- təlim prosesində tədris fəaliyyətinin növlərinin dəyişməsi zamanı "açıq perspektivlər" və "qalib" təlim prinsiplərini həyata keçirməkdir. Müəllim və tələbə arasında etibarlı ünsiyyət əlaqəsinin qurulmasını və onun köməyi ilə tədris prosesinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edir;

- ***pedaqoji ünsiyyətin nəzarət və qiymətləndirmə funksiyası*** -müəllim ilə şagird arasında qarşılıqlı *nəzarəti* təşkil etmək, tədris prosesinin və ya onun müəyyən mərhələsinin nəticələrini birgə ümumiləşdirmək, özünüidarəetmə və özünüqiymətləndirməkdir.

İnsanların birgə fəaliyyətinin məqsədlərindən, vəzifələrindən və təbiətindən, onun təşkili və mövcud münasibətlər sistemindən asılı olaraq bir neçə ***ünsiyyət növü*** fərqlənir. Əsas ***ünsiyyət növləri*** aşağıdakılardır:

1. **Sosialyönümlü ünsiyyət** – onun formaları müəyyən auditoriyaya ünvanlanan mühazirə, məruzə, nitq. Eyni zamanda, mühazirəçi və ya məruzəçi cəmiyyətin nümayəndəsi kimi çıxış edir, insanları sosial fəaliyyətə yönəltməyə təşviq edir, tələbələrini sosial cəhətdən vacib bir fikir, vəzifə və s. ətrafında birləşdirməyə çalışır, sosial təsir üçün "əsas" verir, fikir formalaşdırır.

2. **Qrup mövzuyönümlü ünsiyyət** - burada ilk növbədə sənaye əlaqələri var. Bu cür ünsiyyətin məqsədi və mövzusu rabitə iştirakçılarının birgə işdə kollektiv qarşılıqlı fəaliyyətini təşkil etməkdir.

3. **Şəxsiyyət yönümlü ünsiyyət** - təhsil prosesinin subyektlərinin fərdi problemlərin, o cümlədən, birgə fəaliyyət prosesinin həllinə yönəlmiş bir-biri ilə əlaqəsidir.

Müəllim peşəsinə qoyulan ən vacib tələblərdən biri də müəllimin sosial və peşə mövqeyinin aydınlığıdır. Müəllimin mövqeyi dünyaya, pedaqoji realığa və pedaqoji fəaliyyətə intellektual və emosional-qiyətləndirmə münasibətləri sistemidir. Müəllimin sosial və peşə mövqeyi müəllimin *şagird və ya tələbə ilə qarşılıqlı münasibətinin fərdi-tipoloji xüsusiyyətləri* kimi başa düşülən **pedaqoji ünsiyyət tərzini** əks etdirə bilməz. V.A. Kan-Kalik aşağıdakı mövqelər əsasında beş fərqli pedaqoji üslubu müəyyənləşdirir:

1. Müəllim və tələbələrin birgə yaradıcılıq fəaliyyətinə əsaslanan ünsiyyət tərzidir. Bu cür ünsiyyət ortaq araşdırma, müddətli işlərin və dissertasiyaların yerinə yetirilməsinə dair təlimat və məzunun doktoranturaya dəvət olunması prosesində formalaşır. Bu formalaşmış elmi məktəblər üçün xarakterikdir.

2. Dostluq məkanına əsaslanan ünsiyyət tərzidir. Bununla yanaşı, pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyət prosesinin subyektlərinin hər birinin status mövqeləri və suverenliyini qoruyan müəyyən bir məsafəyə riayət edilməlidir.

3. Aydın şəkildə qurulmuş və ciddi şəkildə saxlanılan məsafəyə əsaslanan ünsiyyət tərzidir. Bu vəziyyətdə müəllim təcrübəsini və biliyini, sosial vəziyyətindəki fərqləri vurğulayaraq özünü

tələbədən uzaqlaşdırır. Lakin məsafə səlahiyyətə əsaslanmalıdır. Əks təqdirdə, müəllim ilə şagird arasında ümumi yaradıcılıq səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşə bilər.

4. Tələbələrin qorxutmasına əsaslanan ünsiyyət tərzii. Bu həddən artıq mənfi ünsiyyət formasıdır, əksər hallarda ona müraciət edən müəllimin pədaqoji qabiliyyətini ortaya qoyur.

5. Şagirdlərlə ünsiyyət qurmaq üçün çiçəkli bir yola əsaslanan ünsiyyət tərzii. Bu ünsiyyət tərzii yalandır, ümumiyyətlə ona müraciət edən müəllim tələbələr arasında ucuz nüfuz qazanmağı hədəfləyir⁴⁰.

Hədə-qorxu, həddindən artıq ünsiyyət məsafəsi kimi tez-tez istifadəsi ilə ünsiyyət üslubları orijinal möhürə çevrilir, pədaqoji ünsiyyətin təsirsiz üsullarını təzələyir və tədris prosesinin məqsədlərinə çatmağı çətinləşdirir.

Təcrübəli, yüksək ixtisaslı müəllim üçün tələbələrə ünsiyyət tərzii dondurulmuş və son bir şey deyildir. Həyat praktikası sonsuz müxtəlif pədaqoji vəziyyətlərin şahidi olur, onların hər biri effektiv həll üçün fərqli ünsiyyət tərzii tələb edir, lakin bu, müəllimin emosional və psixoloji vəziyyətindən, əhval-ruhiyyə-sindən asılı olmamalıdır. Buna görə pədaqoji ünsiyyət tərzii, dərin inamla, şagirdin şəxsiyyətinə hörmət, müəllimin yüksək ümumi, peşə və pədaqoji mədəniyyəti əsasında formalaşmalıdır.

2.2.3. Pədaqoji ünsiyyət texnologiyasının üslubları və modelləri

Ünsiyyətin bütün funksiyaları və növləri müəyyən fərdi, əqli xüsusiyyətləri olan xüsusi insanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu xüsusiyyətlər davranış və ünsiyyət tərzii üzərində iz buraxır. İnsan müəyyən bir ünsiyyət tərzini inkişaf etdirir. Ünsiyyət tərzii, insanın özünü bürüzə verən və başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə hər hansı bir şəraitdə fərqləndirən insanın ünsiyyət dav-

⁴⁰ Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1987. — 190 с.(bax:s105)

ranışının fərdi, sabit formasıdır. Pedaqoji ünsiyyət üslubu, qarşılıqlı əlaqə metodlarını və xarakterini müəyyən edən müəllimin tələbələrə qarşılıqlı münasibətlərinin fərdi tipoloji xüsusiyyətləri kimi xarakterizə olunur

Pedaqoji ünsiyyət üslubunda aşağıdakılar əks olunur:

- müəllimin kommunikativ imkanlarının xüsusiyyətləri;
- müəllim və şagird arasındakı münasibətlərin üstünlük təşkil edən xüsusiyyəti;

- müəllimin yaradıcı şəxsiyyəti kimi xüsusiyyətləri və s.

Fərqli pedaqoji üslubların bir neçə təsnifatı var. Məsələn, pedaqoji qarşılıqlı əlaqələrin tənzimlənən üslubları fərqləndirilir ki, bu da pedaqoji ünsiyyət üslubu hesab oluna bilər. Tənzimlənən üslub, müəyyən qaydalara riayət etməklə, pedaqoji prosesdəki iştirakçıların rollarının ciddi bölgüsü və məhdudlaşdırılmasını təmin edir. Onun üstünlüyü, bir qayda olaraq, tərbiyə işinin aydın təşkilində olur. Bununla birlikdə, bu proses ilkin tənzimləmə ilə təmin olunmayan və ona ziddiyyət olmadan gözlənilməz şərtlərin və vəziyyətlərin yaranması ilə xarakterizə olunur.

Pedaqoji ünsiyyət üslubu, müəllimin tələbələr, valideynlər, iş yoldaşları ilə qarşılıqlı əlaqədə istifadə etdiyi metodlar sistemidir.

Ünsiyyət üslubu müəllimin kommunikativ xüsusiyyətlərini, müəllim və şagirdlər arasındakı münasibətlərin xarakterini, müəllimin yaradıcı şəxsiyyətini, tələbə komandasının xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Pedaqoji ünsiyyət tərzı müəllimin fərdi keyfiyyətlərindən və kommunikativ vəziyyətdən asılıdır. Ünsiyyət tərzini müəyyən edən fərdi keyfiyyətlərə müəllimin uşaqlara münasibəti (aktiv-pozitiv, passiv müsbət, situasiya-mənfi, sabit mənfi) və təşkilati texnikanın ustalığı daxildir.

Pedaqoji ünsiyyət üslublarının təsnifatındakı ən xarakterik təzahür baxımından bu cür növlər avtoritar, avtoritar, demokratik, azad-liberal, liberal və uyğunsuz kimi fərqlənir.

Müəllimin tələbə kollektivinin tədris və idrak fəaliyyətinə tək nəzarət etməsi, fikirlərini ifadə etməsinə imkan verməməsi, heç bir tənqiddə yol verməməsi hallarında *avtokratik* ünsiyyət üsulu meydana çıxır. Eyni zamanda, ardıcıl olaraq tələbələrə müəyyən tələblər dəsti təqdim edir və onların yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edir.

Avtoritar ünsiyyət tərzii tələbələrə təhsil və ya kollektiv həyat məsələlərinin müzakirəsində iştirak etməyə imkan verir, lakin müəllim sonda qərarını öz prinsiplərinə, görüşlərinə və münasibətlərinə uyğun olaraq qəbul edir. Avtoritar ünsiyyət tərzii tələbələrin qeyri-adekvat özünüdərkini yaradır, onlarda güclü mədəniyyət formalaşdırır, nevrotiklərin meydana gəlməsini sövq edir, dəyərlərin təhrif olunmuş anlayışına, "sudan quru çıxmaq bacarığı" kimi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin yüksək qiymətləndirilməsinə, başqalarının özünün etməli olduğu işi görmək bacarığına yüksək qiymət verir. Bu üslubda müəllim qarşılıqlılığının əsas formaları əmrlər, göstərişlər, təlimatlardır.

Demokratik ünsiyyət üslubu müəllimin şagirdlərə diqqətini və fikirlərini nəzərə almağı, onları başa düşmək istədiklərini, haqlı olduğuna inandırmağı və sifariş verməməyi özündə cəmləşdirir. Bu vəziyyətdə müəllim bərabər şəkildə dialoq aparmağa, tələbələr arasında özünü idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və fərdi xüsusiyyətlərini mümkün qədər nəzərə almağa çalışır. Demokratik ünsiyyət üslubunda müəllim şagirdləri yaradıcılığa, təşəbbüskarlığa təşviq edir, özünü həyata keçirmək üçün şərait yaradır. Bu vəziyyətdə ünsiyyətin əsas yolları istək, məsləhət, məlumat, hər kəsin aktiv işlərə daxil olmaq istəyidir. Bu ünsiyyət tərzii tələbələrlə güclü təhsil və elmi təmaslarla fərqlənir və onların uğurlu idrak fəaliyyətinə stimül verir.

Azad sərbəst ünsiyyət tərzii tanışlıq, alışıqanlıq, anarxiya ilə xarakterizə olunur. Tələbələrin normal tədris və bilik fəaliyyətini pozur, nəticələrinin izlənməsinin əhəmiyyətini azaldır, tələbələr arasında qeyri-müəyyənlik, gərginlik və narahatlıq yaradır.

Liberal ünsiyyət üslubu bir növ anarxist kimi görünür. Onu izləyən müəllim, komandanın həyatına qarışmamağa çalışır, fəallıq göstərmir, baş verənlərə görə məsuliyyəti əsla yox edir. Bu üslubdan istifadə edərkən müəllim yalnız tədris materialının ekspozisiyası kimi özünü məhdudlaşdırmaqla yalnız funksional vəzifələrini rəsmi şəkildə yerinə yetirir. Bu cür taktikaların nəticəsi həm də tələbələrin fəaliyyətinin nəticələrinə və fərdi inkişaf dinamikasına lazımi nəzarətin olmamasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, liberal və avtoritar ünsiyyət üslublarının səciyyəvi ortaq cəhətləri, görünənlərin əksinə baxmayaraq, müəllim və şagirdlər arasındakı uzaq münasibətlərin formalaşması və saxlanması, aralarındakı qarşılıqlı etimadın olmaması, həddindən artıq təcrid, uzaqlaşma və müəllimin dominant mövqeyinə nümayiş etdirməsidir.

Uyğunsuz, məntiqsiz ünsiyyət üslubu, müəllimin xarici şərtlərdən və öz emosional vəziyyətindən asılı olaraq yuxarıda göstərilən ünsiyyət üslublarından birini tətbiq etməsi, müəllim və tələbələr arasındakı münasibətlər sisteminin nizamsız vəziyyətə və situasiyaya səbəb olmasıdır.

Tədris praktikasında ən çox qarışıq ünsiyyət üsulları baş verir. Müəllim öz arsenalından avtoritar ünsiyyət üsullarını çıxara bilməz, bəzən olduqca təsirli olur. Ümumiyyətlə, müəllim əsasən şagirdləri demokratik ünsiyyət tərzinə yönəltməlidir, çünki o, pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyətin fərdi inkişaf strategiyasının maksimum dərəcədə həyata keçirilməsinə, tədris prosesinin məqsədlərinə səmərəli nail olmağa öz töhfəsini verən şəxsdir.

Müasir əməkdaşlıq pedaqoji prinsipləri maksimum dərəcədə həyata keçirir. Buna görə pedaqoji əməkdaşlığa əsaslanan səmərəli pedaqoji ünsiyyətin nəticələri aşağıdakı kimidir:

Birincisi, müəllimlə tələbənin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan ikitərəfli proses uğurla həyata keçirilir. Bu prosesin effektivliyi həm müəllimin fəallığından, həm peşə və pedaqoji bacarığından, həm də tələbənin fəaliyyətindən asılıdır.

İkincisi, əməkdaşlıq pedaqogikası tələbənin fərdi qabiliyyətlərinin və xüsusiyyətlərinin inkişafı, maksimum təzahürü, yaradıcılıq potensialının reallaşması üçün imkan yaradır.

Üçüncüsü, fənn-mövzu münasibətləri ilə dialoq ünsiyyəti zamanı müəllim fəal şəkildə hər bir vəziyyətə uyğun optimal pedaqoji həll yollarını axtarır.

Fənn-mövzu münasibətləri, beləliklə, yaradıcılıq mühitində aparılır və peşə təhsilinin humanistləşdirilməsi ideyasının gerçəkləşməsinə öz töhfəsini verir.

Müxtəlif ünsiyyət üslubları tələbələrle ünsiyyət qurarkən müəllim davranışının aşağıdakı ***modellərinin*** əks etdirilməsinə əsas verir.

Əlaqə olmayan model - psixoloji məzmununa görə birincisinə yaxındır. Bununla birlikdə, ondan fərqlənir ki, ixtiyari və ya bilməyərək şəkildə qurulmuş bir maneə səbəbindən müəllim və tələbələr arasında zəif rəy mövcuddur. Bu, hər hansı bir tərəfdə əməkdaşlıq etmək istəməməsi, dərsin dialoq xarakterli deyil, informasiya xarakterli olması, statusunun müəllimi tərəfindən məcburi vurğulanması, tələbələrə qarşı səmimi bir münasibətin əks etdirməsidir. Bu, onun tələbələrle zəif qarşılıqlı əlaqəsindən qaynaqlanır və ona laqeyd münasibət vurğulanır.

Fərqlənmiş diqqət modeli - müəllimin şagirdlərə seçmə münasibətinə əsaslanır. Bu vəziyyətdə müəllim ümumiyyətlə auditoriyanın bütün tərkibinə deyil, yalnız müəyyən hissəsinə, əsasən istedadlı tələbələrə və ya ən zəiflərinə yönəldilir. Başqa sözlə, o ya təhsil fəaliyyətinin rəhbərlərinə, ya da kənar şəxslərə diqqət yetirir. O olduğu kimi, onları özünəməxsus göstəricilər mövqeyinə qoyur, buna görə komandanın əhval-ruhiyyəsində rəhbərlik edirlər. Sınıfdəki bu ünsiyyət modelinin səbəblərindən biri tələbə öyrənməsinin fərdiləşməsini frontal yanaşma ilə birləşdirə bilməməsi ola bilər. Nəticədə müəllim-tələbə sistemində qarşılıqlı fəaliyyət aktının bütövlüyü pozulur, situasiya əlaqələrinin parçalanması ilə əvəz olunur.

Hiporefleks model - müəllimlərin tələbələrlə ünsiyyət prosesində sanki özünə qapalı olmasıdır: nitqi əsasən monoloqdur, yalnız özünü eşidir və tələbələrə heç bir şəkildə reaksiya vermir, təlim materialını qavramaları ilə maraqlanmır. Bu vəziyyətdə tələbələrlə müəllim arasında lazımi qarşılıqlı əlaqə olmur, onun tərbiyə təsiri sırf formal xarakter daşıyır.

Hiperrefleks model - psixoloji olaraq əvvəlki modelin əksidir. Belə davranış modelini seçən müəllim qarşılıqlı əlaqənin məzmun tərəfi ilə deyil, tələbələrin necə qəbul etməsindən narahatdır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər onu mütləq dərəcəyə qaldırır, onun üçün dominant dəyər qazanır, daim arqumentlərinin səmərəliliyinə, hərəkətlərinin düzgünlüyünə şübhə edir, psixoloji atmosferin nüanslarına kəskin reaksiya verir.

Çəvik olmayan cavab modeli - müəllimin şagirdlərlə münasibətlərini bəzi ciddi proqrama uyğun qurmasıdır, burada dərsin məqsəd və vəzifələri aydın şəkildə izlənilir, tədris metodları didaktik cəhətdən əsaslandırılır, qüsursuz təqdimat, məntiqi və arqumentlər mövcuddur, cilalanmış üz ifadələri və jestləri var, amma müəllimlər dəyişən əlaqə vəziyyətini başa düşmək hissinə, şagirdlərin zehni vəziyyətlərini, yaşlarını və digər xüsusiyyətlərini nəzərə almırlar. Nəticədə mükəmməl planlaşdırılan və metodik olaraq tətbiq olunan dərs öz məqsədinə çatmır.

Aktiv qarşılıqlı əlaqə modeli - ən effektivdir. Eyni zamanda, müəllim tələbələrlə daim dialoqa girir, onları böyük əhval-ruhiyyədə saxlayır, təşəbbüs göstərməyə təşviq edir, qrupun psixoloji iqlimindəki dəyişiklikləri asanlıqla tutur və onlara çevik reaksiya göstərir. Səmimi qarşılıqlı əlaqə tərzı zəruri rol məsafəsinin qorunması ilə üstünlük təşkil edir. Nəticədə yaranan bütün təhsil, təşkilati və etik problemlər ümumiyyətlə səmərəli və yaradıcılıqla, birgə səylərlə həll olunur. Buna görə belə davranış modeli ən məhsulardır.

Pedaqoji ünsiyyət üslublarının nəzərdən keçirilməsinə dair müxtəlif yanaşmaların təhlilinə, əsasən, belə qənaətə gələ bilərik ki, ən optimalı fəal demokratik, dostluq, dialoq ünsiyyət üslubu-

dur. Əlverişli psixoloji iqlim yaratmağa, təhsil fəaliyyətini və əlaqələri optimallaşdırmağa yönəlmiş optimal pedaqoji ünsiyyət tərzilə müəllim uşaqların və gənclərin özünü inkişafına və tərbiyəsinə, empatiya və əksikliyin, dostluğun və şagirdin uğurunda böyük həmkarın münasibətinə diqqət yetirməlidir.

Beləliklə, müəllimin şagirdlərlə əlaqəsi, uşaqların, gənclərin inkişafı və təhsil fəaliyyətinin yaradıcı təbiəti, şəxsiyyətin formalaşması üçün əlverişli emosional iqlim və sosial idarə olunmasını təmin edən optimal pedaqoji ünsiyyətdir. Uşaq və gənclər komandasında baş verən psixoloji proseslər, eyni zamanda müəllimin fərdi xüsusiyyətlərindən təhsil prosesində maksimum istifadə etməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, pedaqoji ünsiyyət pedaqoji təsirin müəllim və şagirdin qarşılıqlı əlaqəsinin, onların birgə yaradılmasının əsas vasitələrindən biridir.

Pedaqoji ünsiyyətdə müəllimin münasibəti son dərəcə vacibdir. Münasibət bir insanın davamlı meylidir, fəaliyyətini müəyyən bir istiqamətə yönəltməyə və bütün obyekt, vəziyyətlərdə ardıcıl olaraq hərəkət etməyə təsir edir, ehtiyaclar və onların məmnuniyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqə əsasında insanın vəziyyətini əks etdirir, rahatlığı, avtomatikliyi və məqsədyönlü davranışı təmin edir.

Münasibət insanın və sosial mühitin fəal qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən əsas amil ola bilər. Quraşdırma vəziyyətlərinin təkrarlanması sayəsində insanın sabit münasibətləri tədricən formalaşır, nəzərə çarpacaq dərəcədə onun həyat mövqeyinə təsir göstərir. Münasibətlər ya *müsbət* (şagirdin davranışı onun müəllimə olan müsbət münasibətindən asılıdır), ya da *mənfi, qərəzli* (müəllimin davam etməyən tələbələrə münasibəti, davranışı pozur) ola bilər.

Təcrübə göstərir ki, tez-tez fərqli müəllimlərin istifadə etdiyi eyni təsir metodu fərqli təsir göstərir. Nəticə budur ki, hər müəllim öz üslubunu inkişaf etdirməlidir.

Pedaqoji ünsiyyətin fərdi üslubu pedaqoji fəaliyyətin məqsədləri və müəllimin fərdiliyinin xüsusiyyətləri, tələbə ilə ünsiy-

yət qurmaq üçün vasitə və metodlara xas olan sabit sistemin unikalığı ilə müəyyən edilir.

Müəllimlərin tələbələrlə rəsmi və ya qeyri-rəsmi ünsiyyətə yönəlməsini, pedaqoji qarşılıqlı təsirli, yumşaq üsulların seçilməsini nəzərə alaraq, pedaqoji ünsiyyət pedaqogikasının aşağıdakı ümumi üslub növləri fərqləndirilir.

- şəxsiyyət-yumşaq tip (müəllimlər uşaqlarla emosional-şəxsi münasibətlər qurur və pedaqoji ünsiyyəti yumşaq və incəliklə qeyd olunur);

- formal-sərt tip (müəllimlər tələbələrlə rəsmi rol səviyyəsində ünsiyyət qurmağı üstün tutur, sərtlilik və avtoritarizm ilə xarakterizə olunur);

- sistem-vahid bir tip ("çevik" müəllimlər eyni dərəcədə yumşaq və ağır əməliyyatları emosional-fərdi ünsiyyət səviyyəsində və iş səviyyəsində uğurla istifadə edirlər)

Təcrübə göstərir ki, ən təsirli bir sistem vahid bir üslubdur. Ona xas olan müəllimlər, şəxsiyyətlərinin müsbət keyfiyyətlərindən maksimum istifadə edilməsi və mənfi olanların kompensasiyası ilə pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyətin məqsəd və şərtlərinə uyğun olaraq bəzi ünsiyyət üsullarından digərləri ilə çevik bir keçid edə bilirlər.

Ünsiyyət tərzini şəxsiyyətin mahiyyətinə uyğun olmalıdır. Buna görə sosial mühitin ünsiyyət üslublarını təkrarlamaq, pedaqoji hərəkətlərin təklif olunan stereotiplərini mənimsəmək mümkün deyil. Hər bir insanın özü haqqında kifayət qədər məlumatı olmalıdır. Ayrıca, fərdi keyfiyyətlərini və qabiliyyətlərini öz ünsiyyət davranışının məzmunu və formaları baxımından müqayisə etməlidir. Buna görə də, onların ünsiyyət qabiliyyətlərinin uşaqların fərdi tipoloji xüsusiyyətlərinə uyğunluğuna diqqət yetirməlidir. Düzgün aşkar edilmiş pedaqoji ünsiyyət üslubu bir sıra vəzifələrin həllinə kömək edir:

- pedaqoji təsir müəllimin şəxsiyyətinə adekvat olur və auditoriya ilə ünsiyyət prosesi xoş olur;

- tələbələrle əlaqələrin qurulması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır;

- məlumat ötürülməsinin səmərəliliyini artırır.

Fərdi bir üslubun deyil, yalançı üslubun - situasiya uyğunlaşma effekti verən (sistem baxımından) bir sistemin meydana gəlməsi hallarına tez-tez rast gəlinir və yanlış, səhv fərdi iş üsul və metodların inkişafında ifadə olunur, onlar yüksək fəaliyyət nəticələrini təmin etmir və qabiliyyətlərin inkişafını gecikdirir.

Beləliklə, pedaqoji ünsiyyət yalnız tələbələrin şəxsiyyətinə hörmət, ehtiyac və maraqları dərk etmək, vəziyyətləri düzgün qiymətləndirmək və lazımi ünsiyyət növünü seçmək bacarığına əsaslandığında məhsuldar olacaqdır.

Kommunikativ təsirlərin əsas üsulları. Müvəffəqiyyətli ünsiyyət üçün əsas şərt, tədris prosesində kommunikativ təsirlərin həyata keçirilməsinin yollarından pedaqoji cəhətdən düzgün istifadə edilməsidir. Şagirdlərə kommunikativ təsirlərin həyata keçirilməsinin müxtəlif yolları mövcuddur. Bu metodlardan ən əhəmiyyətlisi - inandırma, təklif və infeksiyadır.

Pedaqoji ünsiyyətə inam, ifadə olunma nöqtəyi-nəzərdən və ya müəyyən hərəkətlərlə razılığa gəlmək üçün həyata keçirilən tələbənin zehninə, hisslərinə və iradəsinə təsirdir. Tələbənin şəxsiyyətinə təsiri məntiqi əsaslandırma və təsir göstərərək istifadə olunur. Burada uşaqlar və gənclərin hisslərinə, şəxsi təcrübələrinə müraciət çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnandırma mexanizmində əsaslandırma formasını alan dəlillər xüsusi rol oynayır. İnandırma üsulları müəllim işinin hekayəsi, fərdi söhbət, qrup və ya komanda ilə söhbət, debat, müzakirə, mühazirə, müəllimin şəxsi nümunəsi və s. ola bilər.

Müəllim peşə fəaliyyətində çox vaxt inandıрмаğı tələbələrə kommunikativ təsir vasitəsi kimi tətbiq edir. Bununla birlikdə, hər bir müəllim məktəbliləri və tələbələri öz arqumentlərinin düzgünlüyünə inandıra bilmir. Əminliyin təsirli olması üçün bir sıra tələblərə riayət etmək lazımdır, bunların arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- əminlik həmsöhbətin yaşına və fərdi xüsusiyyətlərinə əsaslanmalıdır. Müəllim tələbənin xasiyyətini, xüsusiyyətlərini, xarakterini, həyat təcrübəsini və şəxsi mövqeyini nəzərə almalıdır;

- müəllim etik prinsiplər, qaydalar, normalar və konkret faktlar kimi ümumiləşdirilmiş müddəanı əhatə etməlidir;

- əmin olduqda həm müəllim, həm də şagird üçün eyni dərəcədə bilinən fakt və hadisələri təhlil etmək məsləhət görülür. Bu həm faktın reallığında, həm də formalaşan nəticənin doğruluğunda mümkün şübhələrin qarşısını alır. Məsələn, müəllim tələbələrə müraciət edərək deyir: "Ancaq bunun nə qədər çətin olduğunu bilirik..." və ya, məsələn, "Bölgəmizdəki insanların fərqli etnik mədəniyyətlərə mənsub olduqları və fərqli dinlərə sahib olduqları bilinir";

- digərini inandır, "özün dediyin sözlərə inanmalısan". Əks təqdirdə, ifadə olunan problemlə bağlı şübhəniz və ya daxili ixtilafınız şifahi olmayan ünsiyyət vasitələri səviyyəsində görünə bilər və şagirdlərə təsir edə bilməyəcəksiniz;

- inandırmağa çalışdığınız insanın emosional vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Məsələn, uşaq emosionaldır, həyəcanlanır, müəllimə mənfi münasibət göstərir. Müəllim bunu nəzərə almadan onu bu işə və ya bir şey etməməyə inandırmağa başlayır. Belə bir qənaətin uğursuzluğa düçar olacağını təxmin etmək asandır;

- nəhayət, inandırıcı həmsöhbətinə qarşı yaxşı münasibət göstərməlidir. Söhbət nəzakətli və incə bir şəkildə həyata keçirilməlidir.

Kommunikativ təsirlərin növbəti üsulu təklifdir. İnandırımadan fərqli olaraq, zəhin üzərində təsiri olan təklif insan davranışındakı şüuraltı əsas götürərək tələbəyə təsir edir. Təklif şəxsiyyətin psixoloji quruluşuna nəzarətsiz şəkildə daxil olur (bu, onun təhlükəsidir) və gündəlik həyatda hərəkətlər, istəklər, motivlər və münasibətlər şəklində həyata keçirilir.

İnsan nə qədər ilham alırsa, şüurlu səlahiyyətləri o qədər az inkişaf edir, o qədər gənc qalır. Uşaqlıqda təklif çox böyük

rol oynayır. Uşağa təklif olunan şeydən gələcək taleyi böyük dərəcədə asılıdır. Deyirlər ki, şans yaşdan asılı deyil, amma bütün itirənlər uşaqlıqdan gəlir, çünki uşaqlıqda insanın müəyyən münasibət və stereotipləri inkişaf etdir.

Uzun müddət pedaqoji prosesdə təklifin rolu az qiymətləndirildi. Ancaq istəsək də, istəməsək də, təklif elementi hər hansı bir pedaqoji problemin həllində olur. Müəllimlər bu metoddan çox vaxt intuitiv şəkildə istifadə edirlər. Təhsil fəaliyyətinin təşkilatçısı üçün düzgün təşkil olunmuş insani təklif uşağın əsas qüvvə və qabiliyyətlərinin inkişafını stimullaşdırdığını və onun motivlərini, münasibətlərini və hərəkətlərini düzəltdiyini bilməsi vacibdir.

Qəsdən və qeyri-ixtiyari təklif var. Qəsdən təklif zamanı müəllim məqsədə çatmaq üçün şagirdə psixoloji təsirini bilərək-dən təşkil edir. Bir uşağa özünə inamı inkişaf etdirməyi hədəfləyən müəllim, fərdi söhbətlər, "Ağıllı", "Yaxşı", "Görkəmli uğurlarınız var" kimi replikalar vasitəsilə təklif tətbiq edir. Bəzən təklif bir baxış, təbəssüm, intonasiya və digər şifahi olmayan ünsiyyət vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilir.

Qeyri-ixtiyari təklif müəllimin müəyyən bir düşüncə tərzini ilə tələbəni ruhlandırmasını məqsəd qoymadığı zaman ortaya çıxır. Çox vaxt müəllim eyni tələbəyə edilən adi stereotipik müraciətlərin güclü ilhamverici təsir bağışladığını dərk etmir və uşaqlarda potensial imkanlarını daha fəal şəkildə reallaşdırmaq və ya əksinə inkişafalarını ləngitmək istəyinin formalaşmasına kömək edə bilər. Burada müəllim deyir: "Həmişə olduğu kimi inadkarsan və cəfəngiyat deyirsən", "Səndən bir şey gözləmirəm" və i. bəzən şüursuz olaraq uşağa mənfi münasibət aşılayır.

Kommunikativ təsir göstərməyin başqa bir yolu infeksiyadır. Sosial psixologiyada infeksiya tez-tez şəxsin şüurlu nəzarəti olmadan baş verən emosional vəziyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi kimi xarakterizə olunur. Infeksiya çərçivəsində, kommunikativ təsir eyni duyğuların böyük kütlə tərəfindən ümumi təcrübəyə

əsaslanır. İnfeksiya üçün, eləcə də təklif üçün ətrafdakı gerçəkliyin şüurlu qavranılması sahəsinin daralması xarakterikdir.

İnsanlar yalnız emosional vəziyyətlərini rəhbər tutaraq düzgün təhlil etmədən alınan məlumatlar əsasında hərəkət etdikdə kütləyə yoluxmaq ən asan olur. Üstəlik, kütləvi tədbirlərdə iştirak edən digər insanların hərəkətləri çox vaxt mexaniki, düşünmədən təkrarlanır. Ən məşhur infeksiya formaları, elm adamları, idman həvəskarlarının reaksiyalarının təzahürü, ümumi çaxnaşma, kütlənin təcavüzkar hərəkətləri şəraitində insanın emosional yüklərin, xütbələrin, müraciətlərin, pop musiqinin təsiri altında infeksiyaya həssas olur.⁴¹

Təkliflə insana müraciət edərkən bir çox şeyin olması, hər zaman olmur və mütləq ətrafındakılarla eyni hissləri yaşatmır. İnfeksiya şəraitində, hər bir yoluxucu, infeksiya mənbəyinə çevrilir, vəziyyəti ilə yoluxduğu insanlardan fərqlənmir. Təklif və infeksiya arasındakı fərq, infeksiyanın kortəbii olması ilə də ifadə olunur, təklif isə demək olar ki, həmişə qəsdən bir taktikadır. Bundan əlavə, təklif, ümumiyyətlə, şifahi vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilir. İnsanları emosional bir vəziyyətə yoluxdurarkən, jestlər, üz ifadələri, həyəcanlar, musiqi ritmləri və digər şifahi olmayan ünsiyyət növləri geniş istifadə olunur. Dağıdıcı infeksiyaya qarşı durmaq qabiliyyəti yaşdan, şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsindən və ümumi insan mədəniyyətindən asılıdır.

Uşaqlar psixikanın qeyri-kafi sabitliyi səbəbindən emosional infeksiyaya daha həssasdırlar. Buna görə müəllimin, emosional infeksiyanın mahiyyəti haqqında təsəvvürə sahib olmaq, uşaqların emosional vəziyyətini idarə edə bilmək, infeksiya intensivliyinin həddini aşmağa imkan verməmək və onu dağıdıcı gücə çevirmək bacarığı olmalıdır. Bununla birlikdə, pedaqoji təcrübədə şagirdlərin pedaqoji cəhətdən uyğun hərəkətlərinin həyata keçirilməsində motivasiyasını artırmaq üçün infeksiya

⁴¹ Педагогика: большая современная энциклопедия / авт.-сост. Е.С. Рапацевич. - Минск : Современное слово, 2005. 719 с.

elementlərindən istifadə etmək olar. İnfeksiya gənclərin mədəni və idman tədbirlərinə, ictimai və maarifləndirici tədbirlərə cəlb olunmasına kömək edir. Müəllimlərin işlərinə həvəs və bu duyğuların şagirdlərə ötürülməsi də infeksiya kimi qəbul edilə bilər.

Pedaqoji ünsiyyətdə bütün təsvir olunan kommunikativ təsir metodları təhsil problemlərinin həlli üçün optimal vasitə olur, çünki təklif və yoxlama zamanı tələbələr sosial normaları öyrənir, idrak və praktik fəaliyyət təcrübəsini mənimsəyir.

2.2.4. Pedaqoji ünsiyyətin mərhələləri

Pedaqoji ünsiyyətin quruluşunda ünsiyyət prosesi mərhələlərini məntiqi ardıcılığı kimi nəzərdən keçirmək olar.

Pedaqoji ünsiyyətin mərhələləri təşkilati işin həyata keçirilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla pedaqoji prosesin məntiqinə uyğundur. Buna uyğun olaraq pedaqoji ünsiyyətin aşağıdakı əsas mərhələlərini ayırmaq olar:

1) Proqnostik mərhələ - müəllimin pedaqoji fəaliyyətə hazırlıq prosesində tələbələrlə qarşıdakı ünsiyyətin müəllimi tərəfindən əvvəlcədən modelləşdirilməsindən ibarətdir. Pedaqoji ünsiyyətin modelləşdirilməsi prosesində müvafiq olaraq gələcək fəaliyyətlərin rabitə quruluşu aşağıdakı kimi planlaşdırılır:

- a) pedaqoji məqsəd və vəzifələr;
- b) auditoriyada ümumi pedaqoji və mənəvi-psixoloji vəziyyət;
- c) müəllimin özünün yaradıcı şəxsiyyəti;
- d) tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri;
- e) təklif olunan təlim sistemi və təhsil metodları.

2) İlk ünsiyyət dövrü - şagird qrupu ilə birbaşa ünsiyyətin təşkili. Müəllim ilk dəqiqələrdən dinləyicilərin ümumi əhval-ruhiyyəsini və ilkin mərhələdə seçilmiş iş metodlarının köməyi ilə işləmək imkanlarını aydınlaşdırmalıdır. Müəllim ünsiyyətin təşəbbüskarı kimi çıxış edir, müvəffəqiyyət onun ünsiy-

yətdən əvvəlki vəziyyətdən birbaşa pedaqoji ünsiyyət vəziyyətinə keçidini necə təşkil etməsindən asılıdır.

3) *İnkişaf etməkdə olan tədris prosesində rabitə idarəetməsi mərhələsi* - bu bilavasitə inkişaf edən pedaqoji proses zamanı baş verir və əvvəllər seçilmiş, modelləşdirilmiş rabitə texnologiyasının tətbiq edilməsindən ibarətdir. Bu zaman tədris metodu və ünsiyyət sistemi adekvat olmalıdır. Yalnız bundan sonra müəllim və tələbələrin birgə işi təsirli olacaqdır.

4) *Həyata keçirilən pedaqoji ünsiyyət sisteminin təhlili və qarşıdakı fəaliyyətlərdə ünsiyyətin modelləşdirilməsi mərhələsi* - seçilən ünsiyyət texnologiyasının tətbiqi nəticələrinin təhlilindən və sonrakı pedaqoji problemlərin həlli üçün yeni texnologiyaların modelləşdirilməsindən ibarətdir. Müəllim onun istifadə etdiyi ünsiyyət sistemini təhlil edir, bu sinifdə ünsiyyəti təşkil etməyin mümkün variantlarını aydınlaşdırır, dərsin məzmununu təhlil edir və bununla da dinləyicilərlə qarşıdakı ünsiyyəti proqnozlaşdırır. Bu mərhələdə rabitə dövrü başa çatır və birinci mərhələyə keçid həyata keçirilir.

Bu mərhələlərin hər birinin məzmununu daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Birinci mərhələ. Pedaqoji ünsiyyətin bu mərhələsində dərsin məqsəd və vəzifələrinə, mövcud vəziyyətə, müəllimin şəxsiyyətinə və şagirdlərin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq qarşılıqlı fəaliyyətin kommunikativ quruluşunun, ünsiyyətin prosesinin planlaşdırılması həyata keçirilir. Bu vəziyyətdə, gələcək peşə üçün emosional əhval qrupun tərkibi və ölçüsü, ünsiyyətdə mövcud olan təcrübə əsasında seçilir. Əvvəlcədən modelləşdirmə müəllimə ehtimal olunan qarşılıqlı əlaqə sxemini təqdim etməyə, dərsin mümkün atmosferini müəyyənləşdirməyə, qarşıdakı ünsiyyət zamanı mümkün münasibətlərin səviyyəsini hiss etməyə kömək edir və bu əsasda gələcək dərsin həm mənalı, həm də metodik quruluşunu yaratmaq daha düzgündür.

Beləliklə, bu mərhələdə həm mənəvi, həm psixoloji elementlər, həm də kommunikativ-texnoloji elementlər açıq şəkildə

elan olunur, pedaqoji vəzifələr kommunikativ vəzifələr sferasına keçir, yazışmalara nail olunur ki, bu da pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyətin məqsədlərinin məhsuldar həyata keçirilməsini təmin edir.

İkinci mərhələ pedaqoji ünsiyyət müəllimlə təmasın ilkin dövründə auditoriya ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqənin təşkilidir. Bu mərhələ həm məzmun-didaktik fəaliyyət sistemini, həm də sosial-psixoloji əsasın sonrakı inkişafının uğurunu müəyyənləşdirir.

Müəllim üçün vacib elementlər aşağıdakılardır:

a) əvvəlcədən planlaşdırılan rabitə modelinin dəqiqləşdirilməsi; b) yaxınlaşan ünsiyyətin şərtlərinin və quruluşunun aydınlaşdırılması; c) birbaşa rabitənin ilkin mərhələsinin həyata keçirilməsi.

Tələbələrlə ünsiyyətdə olarkən müəllimin davranışının qeyri-ənənəviliyi, orijinallığı mühüm rol oynayır.

Ünsiyyətin ilk anlarında müəllim seçilmiş tədris metodlarından istifadə edərək iş imkanlarını aydınlaşdırmalı, auditoriyanın ümumi əhval-ruhiyyəsini görməlidir.

Müəllimin ünsiyyət təşəbbüsü burada ünsiyyəti və bütün tədris fəaliyyətlərini, müəllim və qrupun birgə yaradıcı işlərini idarə etmək üçün bir yol kimi çıxış edir. Mühazirədə, seminarda və s. idrak axtarış idarəedilməsi düzgün təşkil olunmuş rabitə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Pedaqoji ünsiyyətin **üçüncü mərhələsi** inkişaf edən pedaqoji proses zamanı ünsiyyəti idarə etmək və bu prosesi özünüidarə etmək, dərs zamanı təlim təşkil etməkdir. Bu mərhələdə müəllim planlı bir ünsiyyət sistemini tətbiq edir, şagirdlərə nitq effekti verir, müxtəlif ünsiyyət və məlumat ötürmə vasitələrini seçir və tətbiq edir, auditoriya ilə əlaqə saxlayır.

Bu mərhələdə pedaqoji proses subyektlərinin kommunikativ qarşılıqlı əlaqəsi üç səviyyədə həyata keçirilir: emosional, idrak və sosial-psixoloji

Kommunikativ kompleksin ümumi quruluşu pedaqoji ünsiyyətin üçüncü mərhələsində qarşılıqlı əlaqədədir.

Emosional və ya səthi ünsiyyət səviyyəsi pedaqoji ünsiyyətin vəziyyətinin rahatlığını müəyyənləşdirir, lakin onun əsas tərəflərini xarakterizə etmir.

Bilik səviyyəsi ünsiyyətin mövzu tərəfi ilə əlaqələndirilir. Bu səviyyədəki izahat prosesi fərdi-qrup pedaqoji ünsiyyətinin əsas elementi kimi iştirak edir və tələbələrin tədris, idrak fəaliyyətinin arzuolunan effektivliyini təmin edir.

Pedaqoji ünsiyyət sosial və psixoloji səviyyədə bir-biri ilə tələbə və müəllim arasında qrup münasibətlərini müəyyən edir. Burada ünsiyyət sənəti təlim texnologiyası ilə, tələbələrin işinin təşkili ilə sıx bağlıdır.

Beləliklə, metodoloji cəhətdən uyğun mütəşəkkil pedaqoji ünsiyyət yalnız davamlı ünsiyyəti təmin etmək üçün özünəməxsus funksiyalarını yerinə yetirmir, həm də müəllimə tələbələr üçün mənalı tərbiyənin - peşəyönlülüyünün, dünyagörüşünün, əxlaqi və etik prinsiplərin formalaşmasına kömək edən daha mürəkkəb problemlərin həlli imkanını həyata keçirir.

Dördüncü mərhələdə lazım gələrsə, müəllim onun istifadə etdiyi ünsiyyət sistemini təhlil edir, bu tələbə komandasında ünsiyyətin təşkili üçün mümkün variantları aydınlaşdırır, bütün bunları fəaliyyətin əsaslı tərəfləri ilə əlaqələndirir və bununla da auditoriya ilə qarşıdakı təhsil əlaqəsini proqnozlaşdırır. Bu mərhələ həm aydınlaşdırıcı aspektlərə, həm də qismən proqnoza aiddir, üstəlik, bu, təkcə təlimin kommunikativ aspektlərinə deyil, bütün qarşıdakı təhsil prosesinə ciddi təsir göstərir.

Təqdim olunan mərhələlər pedaqoji ünsiyyət prosesində inkişaf edən ən tipik vəziyyətləri aşkar edir. Həqiqi pedaqoji fəaliyyətdə onlar fərqli ola bilər. Bəzi mərhələlər, azaldıla bilər və ya kifayət qədər dəqiq müəyyənləşdirilmir, bəzən isə əksinə həddindən artıq uzanır. Bütün bunlar pedaqoji ünsiyyətin baş verdiyi vəziyyətdən, müəllimin özündən, həm də şagirdlərdən, ümumi mədəniyyətinin səviyyəsindən, motivasiyasından və digər amillərdən asılıdır.

Texnoloji cəhətdən pedaqoji ünsiyyət pedaqoji prosesin tərtib edilməsi, həyata keçirilməsi alqoritminə uyğundur və aşağıdakı addımlardan ibarətdir:

- qarşıdakı ünsiyyətin modelləşdirilməsi (məqsədinin təyin edilməsi);

- birbaşa rəhbərliyin təşkili;

- pedaqoji ünsiyyətin idarəetməsi;

- ünsiyyətin gedişatı və nəticələrinin təhlili.

Birinci mərhələdə, ünsiyyət modelləşdirmə zamanı müəllim məktəblilər və tələbələrə qarşıdakı görüşə hazırlaşır: tədris materiallarına baxır, dərs vəsaitlərini təhlil edir, tərbiyə işində hansı yeni yanaşmalardan istifadə oluna biləcəyini, bu işi şagirdlərin xeyrinə necə təşkil etməyi əks etdirir. İndi zehni vəziyyətinizi diqqətlə təhlil edin. Hazırlıq prosesində müəllimin müəyyən tələbələri, xoş və ya xoşagəlməz hisslər, müəyyən bir uşaqla münasibətləri barədə düşüncələri ola bilər. Bu, ünsiyyətin ilk və çox vacib mərhələsidir. Həqiqətən, hər bir komandada, şagirdlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onlarla necə münasibət qurmağımızdan, akademik və ya məktəbdənkənar fəaliyyətlərdən asılı olmayaraq işlər fərqli ola bilər.

Pedaqoji ünsiyyət texnologiyasının idarəetmə mərhələsində müəllim bir sıra vacib kommunikativ vəzifələri həll edir. Xüsusilə, onlardan biri diqqəti ünsiyyət vasitəsi ilə idarə etməkdir. Yəni, şagirdlərdən birinin diqqəti yayındı, yenidən diqqətini necə qaytarmaq olar. Müəllim həmişə yadda saxlamalıdır ki, şifahi ilə yanaşı müəllim və şagirdlər arasındakı münasibətlər haqqında məlumatların çoxunu daşıyan şifahi olmayan ünsiyyət vasitələri də mövcuddur.

Pedaqoji ünsiyyətin optimallaşdırılmasının başqa şərti uşaqlarla münasibətlərdə fərdi cəhətlərin tətbiq edilməsidir. Həyat təcrübəsinə müraciət, əks üsulların tətbiqi, müvəffəqiyyət hallarının yaradılması, müəllimin daxili dünyasının aktuallaşdırılması, əməkdaşlıq və s. kimi məsələlər mühüm rol oynayır.

Pedaqoji ünsiyyətin optimal idarə edilməsinin növbəti şərti uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır.

Pedaqoji ünsiyyətin idarə olunması mərhələsində müəllimin bacarıqlı nitqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiq olunan problem haqqında bilik məlumat şagird tərəfindən dərslikdən əldə edilə bilər, ancaq müəllim bu materialı şəkillər, canlı nümunələr və nitqin ifadəliyi ilə müşayiət edə bilər. Pedaqoji ünsiyyətin bu mərhələsi müəllimin müzakirə olunanlara münasibətini açıq şəkildə ifadə edən şəxsi münasibəti ilə keçirilməlidir.

Pedaqoji ünsiyyətin idarə edilməsini optimallaşdırmaq üçün müəllim aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir:

- komanda ilə sosial və psixoloji birliyi təmin etmək, "biz" hissini formalaşdırmaq;
- tələbələrə qarşı mənfi münasibəti aradan qaldırmaq;
- gəncləri məhsuldar işə səfərbər edə biləcək komanda qarsısında vəzifə və suallar vermək;
- qadağanedici pedaqoji tələbləri azaltmaq və müsbət yönlü tələbləri genişləndirmək.

Pedaqoji ünsiyyət texnologiyasının idarəetmə mərhələsinin həyata keçirilməsi üçün vacib şərt uşaqları dinləmək bacarığıdır.

Pedaqoji ünsiyyət texnologiyasının son mərhələsi bu ünsiyyətin gedişatı və nəticələrinin təhlilidir. Bu mərhələdə ünsiyyətin baş verdiyi şərtlər qiymətləndirilir. Ünsiyyətin güclü və zəif tərəfləri aşkara çıxır, həmsöhbətlərin davranışları, habelə ünsiyyət vasitəsi ilə dərs və təlimin məqsədinə çatma dərəcəsi müəyyən edilir. Təhlil prosesində müəllimin özünü şagirdlərin mövqeyinə qoyması, öz gözləri ilə baxmaları tövsiyə olunur.

Təqdim olunan pedaqoji ünsiyyət texnologiyası dərstdə inkişaf edən ən tipik halları üzə çıxarır. Həqiqi praktikada bəzi mərhələlər azaldıla bilər və ya kifayət qədər dəqiq müəyyənləşdirilə bilməz, digərləri isə əksinə daha aydın olur. Bütün bunlar konkret tədris materialından, müəllim və tələbələr arasındakı münasibət tərzindən asılıdır.

2.3. Layihə təlim texnologiyası

2.3.1. Layihə metodunun mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri

Layihə metodu ortaq bir mədəniyyətin formalaşması ilə sıx bağlıdır. Yalnız üç komponenti - humanist, elmi və texnoloji cəhətləri özündə cəmləşdirən ümumi mədəniyyətə yiyələnməklə məktəblilər şəxsi və sosial kimliyini müəyyənləşdirə, dünyanı dərk edə, ona uyğunlaşa və onun həyatında fəal iştirak edə biləcəklər.

Müasir təhsil fərdin, cəmiyyətin inkişafı ilə birbaşa bağlı olan problemlərin mərkəzində duran dünya birliyinə üzvi şəkildə qoşulan və iştirak edən insanların formalaşmasını nəzərdə tutur. Daha humanist və ədalətli bir dünya yaratmaqda üstünlük təşkil edən təhsilin vəzifələrindən biri də istisnasız olaraq hər kəsə öz istedadlarını və yaradıcılıq potensiallarını göstərmək imkanı verməkdir. Bu, bilik, düşüncə, təcrübə və özünütənzimləşdirmə əsaslanan daxili səylərlə asanlaşdırılan bilik olmadan təsəvvür edilə bilməz.

Layihə metodu şagirdlərin idrak bacarıqlarının inkişafına, öz biliklərini müstəqil qrupun bacarığına, informasiya məkanında istiqamət qabiliyyətinə və tənqidi düşüncənin inkişafına əsaslanır. Layihə metodu, müəyyən mövzu çərçivəsində istifadə olunan, didaktikanın, özəl metodların sahəsinə aiddir. Metod didaktik kateqoriyadır. Bu və ya digər fəaliyyətin praktik və ya nəzəri biliklərinin müəyyən sahəsini mənimsəmə əməliyyatlarıdır. Bu, bilik yoludur, idrak prosesini təşkil edən bir yoldur. Buna görə də layihə metodu haqqında danışırıqsa, çox real, maddi praktik bir nəticə ilə başa çatmalı, bu və ya digər şəkildə qurulmalı olan problemin (texnologiyanın) detallı inkişafı yolu ilə didaktik məqsəddə çatmağın yolunu dəqiq xatırlatmalıyıq. Bu nəticəni görmək, anlamaq, real praktikada tətbiq etmək olar. Belə bir nəticə əldə etmək üçün uşaqları düşünməyə, problemləri həll etməyə və bu məqsədlə müxtəlif sahələrdən biliklərə

cəlb etmək, müxtəlif həll yollarını, səbəb və nəticələrin əlaqələrini qurma bacarığını öyrətmək lazımdır.

Layihə metodu həmişə tələbələrin müstəqil fəaliyyətlərinə - tələbələrin müəyyən müddət ərzində çıxış etdikləri fərdi, cüt-lük, qrupa yönəldilməlidir. Bu metod, öyrənməyə ortaq bir təlim yanaşması ilə üzvi şəkildə birləşdirilir. Layihə metodu həmişə bir problemin həllini özündə ehtiva edir. Problemin həlli bir tərəfdən cəmdən, müxtəlif metodlardan, tədris vəsaitlərindən istifadəni, digər tərəfdən isə müxtəlif elm, mühəndislik, texnologiya və yaradıcılıq sahələrindən bilik və bacarıqların inteqrasiyasını tələb edir. Tamamlanmış layihələrin nəticələri, necə deyirlər, "maddi" olmalıdır, yəni nəzəri problemdirsə, onun konkret həlli, praktik olsa - konkret nəticə, həyata keçirməyə hazır olmalıdır. Əslində, layihə metodu fərdi və ya qrup ola bilər, amma bu metoddursa, o zaman tələbələrin müstəqil hərəkətləri nəticəsində və bu nəticələrin təqdimatını aparmaqla müəyyən problemi həll etməyə imkan verən tədris texnikasını əhatə edir. Layihə metodu, pedaqoji bir texnologiya haqqında danışırıqsa, deməli, bu texnologiya tədqiqat, axtarış, problem metodları və yaradıcı birləşmədən ibarətdir.

Layihə metodundan istifadə etmək müəllimin yüksək bacarığının, mütərəqqi tədris metodlarının və şagird inkişafının göstəricisidir. Təəccüblü deyil ki, bu XXI əsrin texnologiyalarına istinad edilərək, ilk növbədə postsənaye cəmiyyətinin sürətlə dəyişən insan şəraitinə uyğunlaşmasına imkan verir.

Ən səmərəli vəzifələr tələbələrin texnoloji hazırlığının vəhid tədris prosesini təşkil etməklə, tədrisdə müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə etməklə tələbə şəxsiyyətini inkişaf etdirmək olar. Bu vəzifələrdən sistem metodu olan məktəblilərə bütün dizayn və texnoloji zəncir boyunca praktik fəaliyyətin təşkili - bir ideyadan bir modeli həyata keçirməyə imkan verən layihə metodu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda, layihə metodu bir çox məktəblərdə geniş tətbiq olunur, çünki bu, müxtəlif sahələrdən olan tələbələrin biliklərini üzvi şəkildə bir-

ləşdirməyə, tətbiq etməyə, eyni zamanda yeni bilik, fikir və fəaliyyət məhsullarını yaratmağa imkan verir.

Layihə metodu tələbələrin bilik və əmək fəaliyyətlərinin təşkili yolu kimi başa düşülür ki, bu da insanların ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək, bu ehtiyaclara uyğun əmək məhsulu tərtib etmək, məhsul istehsal etmək və ya xidmət göstərmək, keyfiyyəti qiymətləndirməkdir.

Layihə metodu bu fürsətləri genişləndirir, tamamlayır və gücləndirir, tədris prosesini daha vahid, sistemli, ümumbəşəri dəyərlərə yönəlmiş, müasir məktəbin məqsəd və vəzifələrinə cavab verən hala gətirməyə imkan verir.

Bu gün təlim texnologiyası məktəb üçün tədris proqramının ayrılmaz hissəsinə çevrilən layihələrdir, buna görə də onların tədrisi metodologiyası ilə əlaqəli məsələlərin aktuallığı artır. Müəllim və tələbə fəaliyyəti ilə əlaqəli bütün məsələlər – layihələrin sayı, onların diqqəti, aparıcı vaxt - məlumatlı qərarlar qəbul edə bilən, həyatı boyu müstəqil şəkildə öyrənməyi bacaran yaradıcı və fəal insanların yetişdirilməsinə yönəlmişdir.

Tədris prosesində layihə metodunun mahiyyətinin mərhələli açıqlanmasını və təhsildə tətbiqini təyin etmək olar. Belə ki, tələbələrin yaradıcı inkişafına təsiri, insanların ehtiyaclarını təyin etmək bacarığı, məktəbdə tədris üçün layihə texnologiyasının məzmunu ilə tanışlıq, habelə layihə texnologiyasını təhsil praktikasında istifadə etmə bacarıqlarının inkişafı, layihə metodunun məktəblilərin təhsilinə indiki mərhələdə tətbiq edilməsinin bütün ehtiyaclarını aşkar edir.

Layihə metodu şagirdin məqsədəuyğun fəaliyyəti sayəsində, şəxsi marağına uyğun olaraq, fəal əsaslarla öyrənilir. Beləliklə, uşaqlara həyatda onlar üçün faydalı ola biləcək və lazım olan biliklərə öz maraqlarını göstərmək olduqca vacibdir.

Layihə metodunun **mahiyyəti**, uşaqların müəyyən bilik əldə etməsi ilə əlaqəli problemlərə marağını stimullaşdırmaq, bu və ya digər problemlərin həllini özündə cəmləşdirən layihə

fəaliyyətləri vasitəsilə əldə olunan biliklərin praktik tətbiqini göstərməkdir.

Layihə tədqiqat metodu olaraq cəmiyyətin inkişafında müəyyən bir mərhələdə ortaya çıxan müəyyən bir tarixi problemi və ya vəzifəni təhlil etməyi öyrədir.

Layihə metodu tələbələrin müstəqil fəaliyyətlərinə - tələbələrin müəyyən müddət ərzində çıxış etdikləri fərdi və qrup halında təlimə **yönəlmişdir**.

Təhsil sisteminin hazırkı inkişaf mərhələsi üçün təcrübəni müxtəlif şəxsiyyətyönümlü texnologiyalarla zənginləşdirmək vacibdir, bu texnologiyalardan biri də layihə təlimi texnologiyasıdır.

Layihə təlim texnologiyasının ilkin nəzəri mövqeləri: əsas diqqəti tələbəyə yönəldir, onun yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir; tədris prosesi mövzunun məntiqində deyil, tələbə üçün fərdi məna kəsb edən, öyrənmə həvəsini artıran fəaliyyət məntiqində qurulur; layihə üzərində fərdi iş tempi hər bir tələbənin öz inkişaf səviyyəsinə çatmasını təmin edir; təhsil layihələrinin inkişafına inteqrasiya olunmuş yanaşma tələbənin əsas fizioloji və zehni funksiyalarının balanslı inkişafına kömək edir; əsas biliklərin dərin, məlumatlı şəkildə mənimsənilməsi onların müxtəlif vəziyyətlərdə universal istifadəsi ilə təmin edilir.

Beləliklə, **layihə təlim texnologiyasının mahiyyəti** ondan ibarətdir ki, bir təlim layihəsi üzərində işləmə müddətində tələbə real prosesləri, obyektləri dərk edir və özü bilik əldə etməkdə fəal iştirak etməlidir. **Layihə təlim** texnologiyası tələbələrin problemlə tapşırıqları, bu tarixi mərhələdə materialı bilmək üçün istifadə etməsini tələb edən əməli yaradıcı işdir. Buraya konkret situasiyalarda yaşayan tələbə, hadisələrə, proseslərə daha dərinlən nüfuz etmək və yeni obyektlərin dizaynı ilə tanış olmaq da daxildir.

Layihə təlim mədəniyyətini mənimsədikdən sonra tələbə yaradıcı düşünməyi, qarşıya qoyulan vəzifələrin mümkün həll

yollarını təxmin etməyi öyrənir. Beləliklə, layihə təlim texnologiyası aşağıdakıları özündə əks etdirir:

1. yüksək ünsiyyətçiliyi ilə xarakterizə olunur;
2. tələbələrin öz fikirlərini, hisslərini ifadə etmələrini, həqiqi fəaliyyətə fəal qoşulmalarını ehtiva edir;
3. tədris prosesində məktəblilərin kommunikativ-idrak fəaliyyətinin təşkilinin xüsusi forması;

Buna görə də, həm elementlər, həm də layihənin texnologiyası, təkrar ümumiləşdirmə dərsi növlərindən biri kimi müəyyən dövrdə mövzunun öyrənilməsinin sonunda tətbiq olunmalıdır. Beləmetodologiyanın elementlərindən biri müəyyən mövzuda layihə hazırlamaq və müdafiə etmək metoduna əsaslanan layihə müzakirəsidir.

Layihə təlim texnologiyası şəxsiyyətyönlü təhsil sisteminə nəzərdən keçirilir və məktəblilərin müstəqillik, təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq kimi fərdi keyfiyyətlərinin inkişafına kömək edir, onların maraqlarını və ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir.

Müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün lazım olan hər hansı bir planlaşdırılmış fəaliyyətə **layihə** deyilir. "Layihə" anlayışı ən geniş mənada - düşünülmüş və ya planlaşdırılan hər şey deməkdir. Ümumiyyətlə "layihə" anlayışına aşağıdakı kimi yanaşmaq olar.

Xarici sözlər lüğətində "layihə" sözünün belə bir təfsiri verilir: "Layihə (lat. İrəli atılan)⁴², 1. texniki sənədlər, rəsmlər, hesablamalar, modellər, yeni yaradılan bina, quruluş və s.; 2. istənilən sənədin ilkin mətni; 3. plan, planlaşdırılan sənədlərdir. Bu konsepsiyanın geniş dərk edilməsi, onu müxtəlif texnoloji proseslərdə, o cümlədən təhsildə istifadə etməyə imkan verir.

Fərqli olaraq belə bir tərif də vermək olar: "Layihə, əvvəlcədən təyin edilmiş nəticəyə (məqsədə) nail olmaq, müəyyən bir unikal məhsul və ya xidmət yaratmaq, mənbələrə, şərtlərə

⁴² <https://slovar.cc/rus/ushakov/441551.html>

məhdudiyyətlər, habelə keyfiyyət tələblərinə uyğun olaraq, başlanğıc və sona çatan unikal bir fəaliyyətdir.

Layihə - başlanğıc və son zaman nöqtələri olan, yeni məhsul və ya xidmət yaradılmasını nəzərdə tutan, konkret resursa malik olan, keyfiyyət və risk tələblərinə malik unikal fəaliyyət omaqları: 1. hazırlanan hər bir şeyin ilk variantı; 2. tikiləcək bina, yaradılacaq qurğunun, məmulatın quruluşu və s. haqqında lazımi təsəvvür verən və sonrakı mərhələdə iş sənədlərinin işlənilib hazırlanması üçün kafi məlumat əks etdirən konstruktor sənədlər kompleksi; hər hansı bir əsaslı tikinti layihəsi fərdi və ya birtipli ola bilər. Fərdi layihələr işlənilib hazırlanarkən birtipli konstruksiya, memarlıq layihələri və s. istifadə olunur. 3. işin mahiyyəti və onun praktiki reallaşması imkanları, əsaslandırma, hesablama, rəsmlər formasında açıqlanan fikir, ideya, surət; 4. tikiləcək, qurulacaq, yaradılacaq bir şeyin əvvəlcədən düşünüldü, hazırlanmış, işlənmiş planı; 5. hər hansı bir sənədin, qərarın və s.-nin əvvəlcədən yazılmış təxmini mətni. Məsələn, qərar layihəsini hazırlamaq, nizamnamənin, müqavilənin layihəsi; 6. nəzərdə tutulmuş niyyət, fikir mənasında işlədilir.

Layihələr vahid nəticəyə çatmaq üçün layihələr proqramına və səmərəli idarəetmə üçün layihələr portfelinə malik ola bilər⁴³.

Layihə texnologiyasını tətbiq edərkən, layihə üzərində işləmək nəticəsində tələbələrin müvəffəqiyyət, özünüreallaşdırma vəziyyətinə görə tələbələrin düşüncələrinin nəticəsidir. Mədəni və tarixi hadisənin xüsusiyyətlərini əldə edən layihə texnologiyası, məktəb təhsilinin məzmununun inkişafında, yeni biliklərin və fəaliyyət metodlarının tətbiqi və mənimsənilməsində düşünməyə, dialoqa şərait yaradır.

Bu kimi nəticələri əldə etmək üçün uşaqlara müstəqil düşünməyə, problemləri axtararaq tapmaq və həll etməyə öyrətmək, bu məqsədlə müxtəlif bilik sahələrinə cəlb etmək, nəticələri

⁴³ <https://az.wikipedia.org/wiki/Layih%C9%99>

qiymətləndirmək və istehsalın inkişaf yollarını müəyyənləşdir-məyi öyrətmək lazımdır.

Layihə təlim texnologiyasının məqsədi tələbələrin müs-təqil praktik fəaliyyətlə öyrətmək üçün hazırlamaq; texnologiya, iqtisadiyyat, ekologiya, istehsal və sahibkarlıq fəaliyyəti sahələ-rində politexnik və ümumi əmək bilikli, bacarıqlarına yiyələnmə-yi təmin etmək; informasiya analizinin praktik bacarıqlarını for-malaşdırmaq; cəmiyyət üçün əmək fəaliyyətinin motivləri olan əxlaqi və əmək keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək; tələbələrin ma-raq və bacarıqlarının həyata keçirilməsini təmin etməkdən iba-rətdir. Məktəblilərin texnoloji tərbiyəsində layihə fəaliyyətləri-nin təşkili tələbələrin yaradıcılıq potensialının inkişafına töhfə verir; müstəqil tədqiqat aparmaq; qərar qəbul etmə; bir koman-dada işləmək və kollektiv işin nəticələrinə görə cavabdeh olmaq; prosesin və əməyin nəticələrinin iqtisadi və ekoloji qiymətlən-dirilməsinin aparılması; istehlakçı, iqtisadi, ekoloji və texnoloji vəziyyətlərin təhlili vərdislərini formalaşdırır.

Layihə təlim texnologiyasının həyata keçirilməsi prose-sində təlimin məqsədi tələbələrə aşağıdakı kimi şəraitin yaradıl-masından ibarətdir:

- ilkin bilikləri müxtəlif mənbələrdən müstəqil və həvəslə əldə etmək, bilik və praktiki problemləri həll etmək üçün əldə edilmiş biliklərdən istifadə etməyi öyrənmək;

- müxtəlif qruplarda işləyərək ünsiyyət bacarıqlarına yiyə-lənmək, tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək (problemləri müəyyən etmək, məlumat toplamaq, müşahidə və təcrübələr aparmaq, təhlil etmək, ümumiləşdirmə bacarıqları);

- sistemli təfəkkürü inkişaf etdirmək.

Müəllim məlumat mənbələrini söyləyə bilər və ya sadəcə müstəqil axtarış üçün tələbələrin düşüncələrini düzgün istiqamə-tə yönəldə bilər. Nəticədə tələblər müstəqil, birgə səylərlə həqiqi və aydın nəticə əldə etmək üçün bəzən müxtəlif sahələrdən lazımi bilikləri tətbiq edərək problemi həll etməlidirlər.

Layihə təlim texnologiyasının məqsədi tələbələrin müəyyən problemlərə olan marağını stimullaşdırmaq, müəyyən bilik sahibi olmaq və layihə fəaliyyətləri ilə bu problemlərin həllini təmin etmək, əldə olunan bilikləri praktik olaraq tətbiq etmək imkanı yaratmaqdır.

Layihə təlim texnologiyasının məqsədi tələbələr üçün həyatı məna kəsb edən müxtəlif problemləri məktəblilər tərəfindən müstəqil şəkildə “dərək etmək”dir. Bu texnologiya, tələbələr tərəfindən müəyyən təhsil müddətində onların dünya elmi düşüncəsinin formalaşması, maddi və ya digər obyektlərin qurulması fraqmentinə daxil edilməsini əhatə edir. Maddi layihə məhsulu, tələbələr tərəfindən müstəqil olaraq qəbul edilən problemin hər-tərəfli həlli olaraq təyin olunan təlim layihəsidir. Layihədə həll yolunun elmi (idrak) tərəfi ilə yanaşı, hər zaman emosional-dəyər (şəxsi) və yaradıcı tərəfləri də var. Layihənin tələbələr üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu, müstəqil olaraq necə tamamlandığını müəyyənləşdirən məzmunun emosional-dəyər və yaradıcı komponentləridir.

Bununla birlikdə, layihə müddətində təlimlərin davam etdiyini unutmamalı, layihələr yalnız əvvəllər əldə edilmiş bilikləri sınaqdan keçirmək üçün planlaşdırılmamalıdır. Layihə zamanı bir çox təlim tapşırığı həll edilməlidir.

2.3.2. Layihə təlim texnologiyasının tarixi aspektləri

Müasir məktəbdə istifadə olunan layihə təlim texnologiyası dünya pedaqogikasında və tədris praktikasında tamamilə yeni deyil, XX əsrin 20-ci illərində ABŞ-da yaranıb. Layihə texnologiyasına problemlər metodu da deyilirdi, fəlsəfə və təhsildə humanist istiqamətdəki fikirlər ilə əlaqələndirildi. Bu texnologiyanın əsas ideyaları Amerika filosofu və pedaqoqu C. Dyui və tələbəsi V.Kilpatrick tərəfindən hazırlanmışdır. Bu alimlər təlimin şəxsi maraqlarına uyğun olaraq tələbələrin müvafiq fəaliyyətlərinə yönəldilməli olduğuna inanırdılar. Təhsil prosesinin

əsas didaktik vahidi, onların fikrincə, real həyatdan götürülmüş və tələbələr üçün şəxsən əhəmiyyətli olan bir problemdir. Müstəqil və ya qrup şəklində, bəzən müxtəlif elm sahələrindən lazımi təcrübə tətbiq edərək həll etməli və həqiqətən ciddi bir nəticə əldə etməlidirlər.

Layihə metodu XX əsrin əvvəllərində rus pedaqoqlarının diqqətini cəlb etdi. Layihə təlimi ideyaları Rusiyada Amerika müəllimlərinin inkişafı ilə demək olar ki, eyni vaxtda ortaya çıxdı. S.T.Şatskinin rəhbərliyi ilə 1905-ci ildə müəllimlik praktikasındakı layihə metodundan fəal şəkildə istifadə etməyə çalışan kiçik bir işçi qrupu təşkil edildi. Sonralar, sovet rejimi dövründə, bu fikirlər məktəbdə geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlandı, lakin kifayət qədər düşünülməmiş, ardıcıl deyildi və 1931-ci ildə layihələr metodu məhkum edildi; o zamandan Sovet rejimi dağılana qədər bu metodu məktəb praktikasındakı canlandırmaq üçün ciddi cəhdlər edilmədi⁴⁴.

Lakin layihə metodu XX əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq müasir məktəblərdə layihələndirilmiş tədris sistemi məktəb təhsili islahatı, müəllim, tələbələr arasındakı münasibətlərin demokratikləşdirilməsi və məktəblilər üçün idrak fəaliyyətinin aktiv formalarının axtarışı ilə əlaqədar olaraq yenidən canlanmağa başladı.

C.Dyuinin təhsilə humanist yanaşma, onun layihə metodu nəzəri biliklərin rəşional birləşməsi və həll edilməsi ABŞ-da, Böyük Britaniya, Belçika, İsrail, Finlandiya, Almaniya, İtaliya, Norveç, Braziliya, Hollandiya və bir çox başqa ölkələrdə praktik tətbiqi sayəsində geniş yayılmış, böyük populyarlıq qazanmışdır.

Beləliklə, layihə metodu təkcə İngilis və ya Amerika ərazilərində inkişaf etdirilməmiş hamılıqla tanınan pedaqoji fikir

⁴⁴ Гузеев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология. М.: Народное образование, 2000. – 240 с.(bax:s198)

lərin sintezidir. Bu, uzun bir beynəlxalq mənəvi mübadilənin nəticəsidir. Buna görə layihə metoduna dünyanın hər hansı bir məktəbi üçün məqbul olan bir sıra pedaqoji üsullar daxildir.

Layihə metodunun tərəfdarları ənənəvi təlim formaları ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərini: şagirdlər tərəfindən anlayışların mahiyyətini daha yaxşı başa düşmələri, bilik bazasının artması, şagirdlərin ünsiyyət qabiliyyətlərini və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını, liderlik keyfiyyətlərini, yaradıcılıqların, yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

"Layihə təlimi", "layihə metodu", "təlim layihəsi fəaliyyəti" anlayışlarına aydınlıq gətirilməlidir. Layihə təlimi didaktik sistem, layihə metodu sistemin bir hissəsi kimi, biliklərin inteqrasiyasını deyil, yenilənmiş biliklərin tətbiqini, yenilərinin əldə edilməsini təmin edən pedaqoji texnologiya kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Tədris problemlərinin kompleks həlli üçün yaradıcı layihələrin icrası da daxil olmaqla müxtəlif metodlardan istifadə olunur, məqsədi şagirdləri bir ideyanın inkişafından tutmuş həyata keçirilməsinə qədər transformativ fəaliyyət prosesinə cəlb etməkdir.

Layihə metodunun təlim prosesində əsas olduğu və bütün digər metodların dəstəkləyici rol oynadığı təqdirdə layihə təlimi haqqında danışmaq olar.

Tələbələrin layihə əsaslı tədris fəaliyyətləri, ideal və ya subyektiv yeniliyi ilə maddi məhsul hazırlamaq, yaratmaq, tələbələrin ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək, təmin etmək məqsədi daşıyır. Məqsədləri və məzmunu tələbələr tərəfindən müəyyənləşdirilən, nəzəri tədris və praktik həyata keçirilmə, müəllimi ilə məsləhətləşmədə həyata keçirilən praktik problemin həlli yaradıcı tərbiyə işidir. Digər tərəfdən, layihə təliminin komponenti müəllimin fəaliyyətidir.

Tələbənin təcrübəsinə və maraqlarına əsaslanaraq müəllim ona proksimal inkişaf zonasında təhsil fəaliyyətinin istiqamətini, məqsədini və məzmununu, həyata keçirilməsinin yol və formalarını, nəticənin təhlil və qiymətləndirmə metodlarını, layihənin

həyata keçirilməsi üçün fəaliyyətini seçməyə kömək edir. Buna görə layihə yaratmaq prosesində müəllim və tələbənin qarşılıqlı əlaqəsindən danışdıqda, layihə metodu haqqında danışmaq daha doğru olar. Beləliklə, "layihə təlimi", "layihə metodu", "təlimin layihə fəaliyyəti" anlayışları bir-birinə bağlıdır və təliminin tərkib hissələridir.

Pedaqoji təcrübədə layihə metodundan istifadə fərdi yönümlü təhsil problemlərini məqsədyönlü şəkildə həll edə bilər. Bu metodun effektivliyi, uşaqların maraqlarına uyğun fəaliyyət seçməsinə imkan verən, qabiliyyətlərinə uyğun olan bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini formalaşdırmağa yönəldilməsindən qaynaqlanır. Layihələr həyata keçirən tələbələr yenilikçi yaradıcılıq fəaliyyətinin alqoritmini mənimsəyir, məlumatları müstəqil olaraq tapmağı və təhlil etməyi, müxtəlif sahələrdə bilik əldə etməyi və tətbiq etməyi, boşluqları doldurmağı və yaradıcı problemlərin həllində təcrübə qazanmağı öyrənirlər.

Layihə metodunun əsas təməl prinsipi uşağın özünün maraqlarından və cəmiyyətin mövcud praktik, mənəvi ehtiyacları ilə birbaşa əlaqəli olub, bu günün tələblərinə uyğun olaraq uşaq maraqlarından irəli gəlir.

Layihə metodu, tədris prosesinin təşkili üçün tələbələrin inkişafına və fəaliyyətlərdə özünü həyata keçirməyə yönəlmiş çevik bir modeldir. Müşahidənin inkişafı üçün yeni bir ideya tapmaq istəyini təbliğ edir, sual verməyi və onlara cavab tapmağı öyrədir, sonra cavablarının düzgünlüyünü yoxlayır, məlumatları təhlil edir, təcrübələr və tədqiqatlar aparır.

Tarixi və pedaqoji təhlil bizə məktəb təhsilində layihə metodunun inkişafında üç mərhələni ayırmağa imkan verdi:

1. Təhsil prosesində layihə metodunun hökmranlıq mərhələsi (XX əsrin əvvəlləri). Bu metod müəllimin humanist istiqamətini, tədris prosesinin aktiv və integrativ əsasda qurulmasını təklif edən əsas forma və universal tədris vasitəsi hesab olunur (C.Dyui, V.Kilpatrick, E.Kollinqs, S.Levin, E.G. Kaqarov, S.T.Şatski və başqaları).

2. Layihə metodu konsepsiyasına yenidən baxılma mərhələsi (XX əsrin 70-80-ci illəri). Layihə metodu digər metodlarla yanaşı istifadə edildi. Tələbələr müəllimin rəhbərliyi altında layihələr seçib başa çatdırırdılar.

3. Layihə metodunun mahiyyəti haqqında fikirlərin çox-funksiyalı yönəldilməsi mərhələsi (20-ci əsrin sonu). Bu metod yeni pedaqoji texnologiya hesab olunur (V.V.Quzeev, E.S. Polat, G.K.Qurevic, V.D. Simonenko, İ.A.Sasova və başqaları).

Bu metodun dəyəri nədir, onun məktəbdə tətbiqində hansı məhdudiyyətlər var? Pedaqoji praktikada uşaqları həyata hazırlamağın iki yolu üstünlük təşkil edir: dolayı, məktəbdəki elmlərin əsaslarını bilməklə, bütün atributları ilə (rejim, təhsil və tərbiyə vasitələri və s.), digəri isə birbaşa yol, həyat problemlərinin həllində birbaşa iştirak yolu. İkinci yol, tətbiqinə baxmayaraq, çoxdan populyar olmayıb, tələbələrin ictimai faydalı işində, əmək təlimində ən aydın şəkildə özünü göstərirdi.

Belə bir nəticə əldə etmək üçün uşaqları düşünmək, problemləri müstəqil olaraq tapmaq və həll etməyə öyrətmək, bu məqsədlə müxtəlif sahələrdən bilik və bacarıq cəlb etmək, müxtəlif həll yollarının və mümkün nəticələrini proqnozlaşdırmaq, səbəb əlaqələrini qurmaq, nəticələri qiymətləndirmək və inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Bəs layihə nədir? Layihə bir plandır, bunun nəticəsində müəllif yeni bir şey əldə etməlidir: məhsul, proqram, münasibət, model, kitab, film, ssenari və s. deməli, layihə tədqiqat işinin bir formasıdır.

Pedaqogikada layihə metodu müəyyən bir fəaliyyətdə praktik və ya nəzəri biliklərin müəyyən bir sahəsini mənimsəməyə kömək edən üsullar, əməliyyatlar məcmusu kimi başa düşülür. Buna görə də, layihə metodu haqqında danışırıqsa, praktik nəticə ilə başa çatacaq problemin detallı inkişafı yolu ilə didaktik məqsəddə çatmağın yolunu düşünürük.

Tələbə üçün layihə nədir? Bu, yaradıcı şəkildə fərdi və ya komandada özünü ifadə etmək üçün bir fürsətdir. Layihə, tələ-

bənin özü tərəfindən ortaya qoyulan maraqlı bir problemi həll etməyə yönəlmiş bir fəaliyyətdir.

Müəllim üçün layihə nədir? Layihə, müəllimin bacarığını inkişaf etdirməyə imkan verən didaktik tədris vasitəsidir. Layihə tələbələrə məlumat tapmaq, özünüinkişaf və fəaliyyətlərini təhlil etmək üçün praktik tətbiqi təcrübələr verir. Tədris prosesinin əsas struktur vahidi olan tələbələrin layihə fəaliyyətləri ümumi təhsil bacarıqlarının inkişafına töhfə verir.

Layihə metodu tələbələrin idrak bacarıqlarının inkişafına, öz biliklərini müstəqil qurma bacarığına, informasiya məkanında naviqasiya qabiliyyətinə və tənqidi düşüncənin inkişafına əsaslanır.

Layihə metodu həmişə müstəqil fəaliyyətə yönəldilir: tələbələrin müəyyən müddət ərzində icra etdikləri fərdi, qrup yanaşmalar. Bu yanaşma öyrənməyə qrup yanaşması ilə üzvi şəkildə birləşdirilir. Layihə metodu bir tərəfdən müxtəlif metodların, tədris vəsaitlərinin istifadəsini, digər tərəfdən müxtəlif elm, texnologiya və yaradıcılıq sahələrindən bilik və bacarıqların birləşdirilməsini, problemin həllini özündə cəmləşdirir. Tamamlanmış layihələrin nəticələri, necə deyirlər, "maddi" olmalıdır, yəni, nəzəri problemdirsə, bunun üçün konkret bir həll yolu tapmaq lazımdır, praktikdirsə, nəticə həyata keçirilməyə hazır olmalıdır. Layihə metodundan istifadə etmək, qrup təhsili mütərəqqi tədris və inkişaf metodları müəllimin yüksək bacarığının göstəricisidir. Təəccüblü deyil ki, bu texnologiyalar XXI əsrin texnologiyalarına aid edilir və bu hər şeydən əvvəl postsənaye cəmiyyətində insanın həyatının sürətlə dəyişən şərtlərinə uyğunlaşma imkanı verir.

Yuxarıda vurğulandığı kimi, bu texnologiya həmişə tələbələrin müstəqil fəaliyyətinə - müəyyən müddət ərzində fəaliyyət göstərdikləri fərdi və ya qrupa yönəldilir, təbiəti yaradıcı olan problemlə tədris metodlarının birləşməsini özündə cəmləşdirir. Bu texnologiya təkcə tələbələrin bilik və bacarıqlarının formalaşmasına deyil, həm də şəxsiyyətlərinin özünü dərk etmə-

sinə yönəldilmiş humanitarlaşma, ünsiyyət, fəaliyyət, dəyər yanaşmaları prinsipləri nəzərə alınmaqla qurulmuşdur.

2.3.3. Layihə təlim texnologiyasının əsas xüsusiyyətləri

Layihə təliminin ən əlamətdar xüsusiyyətləri dialoq, problemli, dəyər yönümlü, integrasiya və s. ola bilər.

Dialoq, layihənin icrası prosesində tələbələrə həm özləri, həm də başqaları ilə dialoqa girməyə imkan verir. Bu dialoqda "şəxsiyyətin sərbəst özünü aşkarlanması" həyata keçirilir (M. M.Baxtin). Layihə texnologiyasında dialoq tələbələrin yeni təcrübə qəbul etmələri, əvvəlki mənalı yenidən düşünmələrinə şərait yaradan sosial-mədəni mühitin funksiyasını yerinə yetirir, nəticədə alınan məlumatlar daha əhəmiyyətli olur.

Problem, şagirdlərdə aktiv zehni fəaliyyətin başlanğıcını, müstəqillik təzahürlərini təyin edən, bildikləri məzmun arasında yeni fakt və hadisələri izah edə bilməmələri səbəbindən müqayisəli bir problemi həll edərkən ortaya çıxır. Bir problemi həll etmək çox vaxt orijinal, qeyri-standart fəaliyyət metodlarına və nəticələrə səbəb olur. Ancaq vurğulaya bilərik ki, layihə həyata keçirilərkən (ekoloji; sosial-iqtisadi, siyasi) tələbələr üçün ən əhəmiyyətli (həyat) problemləri yaradır.

Layihə texnologiyasındakı kontekst, elmin öyrəndiyini insan həyatının ümumi sistemində axtarmağa və tələbələrin təbii həyatına yaxın layihələr yaratmağa şərait yaradır.

Məktəblilərin təhsil layihələri hansı universal mədəni fəaliyyət çərçivəsində həyata keçirilməlidir? İnsan fəaliyyətinin əsas sahələrini M.S.Kaqan aşağıdakıları göstərmişdir: təcrübə-transformativ, idrak, dəyər yönümlü, ünsiyyətçi, bədii və estetik. Praktik transformativ fəaliyyət kontekstində təhsil layihələri modelləşdirmə, texniki-tətbiqi, təcrübə-ölçmə və s. ola bilər. Bu cür layihələr fizika, kimya, riyaziyyat, texnologiya fənləri üçün ən tipikdir. Elmi və idrak fəaliyyətini simulyasiya edən təhsil layihələri real və düşünülmüş təcrübəyə əsaslanır, şagirdlərə

istənilən məktəb fənnində tədqiqat fəaliyyəti prosesini təsəvvür etməyə imkan verir.

Dəyəryyəümlü fəaliyyət elementləri olan təhsil layihələri bəşəriyyətin təməl dəyərləri ilə əlaqələndirilir: ətraf mühitin qorunması problemləri, demoqrafik problemlər, enerji problemləri, əhəlinin ərzaqla təmin olunması problemləri və coğrafiya, tarix, biologiya və sosial tədqiqatlarda nəzərə alınır.

Bu insanın kommunikativ ehtiyacları ilə əlaqəli təhsil problemlərinə kompüter elmləri, enerji və informasiya problemləri daxildir, kompüter elmində, fizikada və s.tətbiq olunur.

Bir insanın bədii və estetik fəaliyyəti ilə əlaqəli təhsil problemləri müxtəlif sənət sahələrinin əsaslarında: musiqi, ədəbiyyat, teatr, təbiətin estetik hadisələri və s. ortaya qoyur.

Layihə texnologiyasının **integrasiyası** “biliklərin mənimsənilməsi və məktəblilərə tədris nəzəriyyələrinin üstünlük təşkil edən konsepsiyalarının optimal sintezi deməkdir”.

Hər hansı bir layihə onun həyata keçirilməsi üçün fəaliyyətlərlə sıx bağlıdır. Bundan əlavə, fəaliyyət sərbəst fikir mübadiləsi, icra metodlarının seçimi (esse, məruzə, qrafik, diaqram şəklində və s.), fəaliyyət sahəsinə əksik münasibət şəraitində həyata keçirilir.

Tələbələr tərəfindən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədris prosesinin qurulması öyrənilən mövzunun məntiqində deyil, tələbələrin fəaliyyətinin məntiqi əsasında qurulur. Burada yeni materialın məzmununu mənimsəmək üçün məlumat fasilələrinə icazə verilir. Layihələrin tələbələrin öz seçimləri əsasında müəllimin rəhbərliyi altında aparıcı müstəqil tədqiqat və praktiki tapşırıqlar şəklində fərdi sürətlə həyata keçiriləcəyinə imkan verilir. Layihə texnologiyasında seçim müxtəlif mərhələlərdə həyata keçirilə bilər: layihənin özü, vəzifə növünün, rolun, fəaliyyətdəki tərəfdaşların seçimi, materialın seçilməsi və layihədəki təqdimat forması, işin necə yerinə yetirilməsi seçimi, tələbələrin daxili seçimləri, tələbənin ehtiyacları, qabiliyyətləri, dəyərləri və s.

2.3.4. Layihə təlim texnologiyasının təsnifatı

Hal-hazırda bu texnologiyayı açıqlayan müxtəlif layihələrin təsnifatı mövcuddur. Onları ümumiləşdirərək aşağıdakı ən xarakterik layihələrin növlərini ayırmaq olar:

- Layihənin müddətinə görə, onlar qısa müddətli (bir, iki dərs şəklində hazırlanmış), orta (bir və ya iki mövzu götürülür), uzunmüddətli (uzun müddət ərzində inkişaf etdirilmiş, tez-tez məktəb saatları xaricində aparılır, baxmayaraq ki, layihənin inkişaf mərhələləri sinifdə izlənilir).

- İntegrasiya səviyyəsi bir çox akademik fənlərin məzmunu nəzərə alınmaqla yalnız öyrənilən mövzunun məzmunu və fənlərarası layihələri əhatə edir. Bu layihələr tələbələrin ən çox marağına səbəb olur.

- İştirakçıların sayına görə fərdi layihələr müstəqil olaraq bir tələbə tərəfindən həyata keçirilir və kollektiv layihələr cütləşir, iş cütlər tərəfindən icra olunur, tələbələr qrupları üçün qrup layihələri həyata keçirilir. Tələbə ətraf mühit kampaniyalarında və müxtəlif müsabiqələrdə iştirak etdikdə təcrübə yönümlü layihələr çox vaxt kütləvi olur. Şagirdlərin üstünlük təşkil edən fəaliyyət metodu ilə tədqiqat, oyun, yaradıcı, praktika yönümlü, idrak layihələri fərqləndirilir.

- Tədqiqat layihələri elmi problemin həllinə, o cümlədən, tədqiqat mövzusunun aktuallığının müəyyənləşdirilməsinə, tədqiqat məqsədinin, vəzifəsinin, mövzusunun və obyektinin müəyyənləşdirilməsinə, tədqiqat metodlarının məcmusunu, problemin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsinə, nəticələrin müzakirəsi və yazılmasına yönəldilmişdir. Bunlar həm sinifdə, həm də dərslərdən kənar tədbirlərdə həyata keçirilir. Bunlara əhalinin müəyyən problemlərə münasibətini müəyyənləşdirmək üçün mikrososio- loji tədqiqatların aparılması, konkret ekoloji problemlərinin həlli layihələri, etnik ənənələrin öyrənilməsi layihələri daxildir. İstənilən tədqiqat layihəsində tələbələrin yaradıcılığı özünü aşağıdakı layihələrdə göstərir:

- Oyun layihələrində, şagirdlər layihənin xarakteri və məzmununa görə əksər hallarda müəyyən rol oynayır. Bunlar ictimai, işgüzar münasibətləri təqlid edən, iştirakçıların icad etdiyi vəziyyətlərlə çətinləşən konkret və xəyali şəxslər ola bilər. Tez-tez oyun vəziyyətlərində bir macərə süjeti üstünlük təşkil edir: ərazini hərtərəfli öyrənmək üçün bir elmi ekspedisiya hazırlamaq, coğrafiya dərslərində hipotetik ərazini modelləşdirmək və s. oyun layihələri kimi yaradıcı layihələr, birgə fəaliyyətin tam inkişaf etmiş bir quruluşu layihə iştirakçılarının maraq və ortaq fəaliyyət məntiqində son nəticə janrına çevirilir. Planlaşdırılan nəticələr elmi jurnal, video film, rəsm sərgisi, səyahət kitabçaları, sevimli oyuncaqlar, veb sayt və s. ola bilər.

- Koqnitiv layihələr bir obyekt haqqında məlumat toplamağa, müəyyən bir şəraitdə prosesin və dövrümüzün qlobal problemlərinin həllinə yönəlmiş layihələrin inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. Bunlar yerinə yetirildikdə qarşıya məqsəd qoyulur, elmi məlumatlar seçilir və "beyin həmləsi" onların həlli təhlil edilir. Layihənin nəticəsi diaqram, hesabat, xəritə, model və s. şəklində hazırlanır. Müasir təhsil prosesində kompüterdən istifadə etməklə çox sayda layihə həyata keçirilir. Kompüter bu vəziyyətdə layihədə qarşıya qoyulan vəzifələrin icrasında zəruri bir vasitə rolunu oynayır.

- Təcrübə yönümlü layihələr müəyyən praktik nəticəyə yönəldilir və tələbələrin sosial dəyərləri ilə əlaqələndirilir: su obyektlərini təmizləmək, yerli plan yaratmaq, şəhərlərin magistral yollarında nəqliyyat vasitələrini qeydiyyatla almaq, özlərinin tarixi salnaməsini yaratmaq. Bir qayda olaraq, belə bir layihədə digər insanlar tərəfindən xarici qiymətləndirmə olmalıdır.

- Didaktik vasitələrin istifadəsinə görə "klassik" didaktik layihələr mövcuddur: çap (dərslilər, atlaslar, antologiyalar, dizayn işləri üçün iş kitabları, populyar elm və fantastika), vizual (diaqramlar, rəsmlər, xəritələr), texniki bütün növ məlumatların toplanmasına, saxlanmasına, işlənməsinə, buraxılmasına və təklərlənməsinə imkan verən informasiya və rabitə vasitələri və s.

İnformasiya və rabitə vasitələrinə kompüterlər, periferik avadanlıqlar, multimedia və virtual reallıq sistemləri, kompüter qrafikası və süni intellekt sistemləri, rabitə vasitələri (şəbəkə avadanlığı, proqram sistemləri, telefon xətləri, fiber-optik və peyk rabitə kanalları) və onların vasitələri daxildir.

Kompüter alətlərindən istifadə edərək məlumatların pulsuz və sürətli əldə edilməsi tələbələrə müxtəlif mənbələrdən məlumat çıxarmaq, emal etmək, təhlil etmək, bir layihə üzərində işləyərkən məlumat toplamaq vaxtını azaltmaq və öyrənilən nümunələri (modellər, qrafiklər, diaqramlar şəklində) göstərmək imkanı verir.

Layihələrin aşağıdakı növləri fərqlənir: tədqiqat, yaradıcı, məlumat yönümlü layihələr (məlumatlandırıcı), praktikaya yönəlmiş (tətbiq olunan).

Layihə təsnifatına uyğun olaraq aşağıdakılar da mühüm rol oynayır:

Tədqiqat layihəsi - praktik olaraq elmi araşdırmalar məktəb fənlərinin məzmunundan kənara çıxır. Tədqiqat prosesində tədqiqatın məqsədləri müəyyənləşdirilir, fərziyyə irəli sürülür, fərziyyə və nəticələr təsdiqlənir. Tədqiqat zamanı müasir elmin metodlarından istifadə olunur: modelləşdirmə, laboratoriya və ya kompüter təcrübəsi, sosioloji sorğu və s.

Yaradıcılıq layihəsi - bir qayda olaraq, layihənin sonuna qədər bilinməyən açıq bir nəticə var. Bu cür layihələrə teatr tamaşaları, yaradılan videolar, təsviri, ədəbi, dekorativ və tətbiqi sənət əsərləri daxildir.

Məlumatlandırıcı layihə - onun məqsədi hər hansı bir obyektdə məlumat axtarmaq, işləmək, təhlil etmək və ümumiləşdirməkdir. Layihənin nəticəsi mediada, internetdə, yaradılması ola bilər.

Təcrübəyə yönəlmiş layihə - belə bir layihənin həyata keçirilməsinin nəticələri əvvəlcədən müəyyən edilmiş və sinif, məktəb həyatında istifadə edilə bilər. Layihə iştirakçılarının və ya xarici bir müştərinin sosial maraqlarını güdür. Məsələn, fizika

və ya biologiya kabinetini üçün bir dərsləyin yaradılması, məktəbin ərazisinin təşkili. Layihə nəticələrinin praktikada istifadə edilməsinin reallığını və problemi həll etmək qabiliyyətini qiymətləndirmək vacibdir.

Bunlar diqqətlə düşünülmüş bir quruluş tələb edir, məqsəd qoyur, layihənin bütün iştirakçılar üçün aktuallığı, sosial əhəmiyyəti, o cümlədən eksperimental və tədqiqat işlərini bir qayda olaraq, yaxşı inkişaf etmiş bir quruluşa sahib olmaq, yalnız layihə iştirakçılarının maraqlarına uyğun olaraq planlaşdırılır və daha da inkişaf etdirilir. Nəticələrin təqdimatı toplama, ssenari, tətil proqramı və s. şəklində ola bilər. Bir obyekt haqqında məlumat toplamaq, layihə iştirakçılarını bu məlumatla tanış etmək, təhlil etmək və geniş kütlə üçün nəzərdə tutulan faktları ümumiləşdirmək məqsədi daşıyır.

2.3.5. Layihə metodunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Tədris prosesində layihələrdən istifadə edərkən müəllimi aşağıdakı dörd əsas məsələ düşündürməlidir.

1. Layihənin sadələşdirilmiş şərh. Nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə tədris prosesində layihələrin icrası sadələşdirilmiş, yaradıcı təfəkkürü tam inkişaf etdirməyə, öyrənmə üçün motivasiya yaratmırsa, özünüinkişaf bacarıqlarını aşılamazsa və o az da olsa bir növ alqoritm olacaqdır.

2. Doqmatizm. Layihə metodu tək təlim vasitəsi kimi qəbul edilməməlidir, çünki məhz yerli və çox vaxt milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla fərdi yanaşma tələb olunur, yalnız müəllimlərin ciddi metodik hazırlığı, bu metodu perspektivli və təsirli edəcəkdir.

3. Dar "texnologiya-mərkəzli." Çoxşaxəli layihələrə ehtiyac nəzərə alınmalıdır. Sonra dəyərlər fərqli fənlərin öyrənilməsi prosesində tətbiq ediləcəkdir ki, bu da fənlərarası əlaqələri və real həyatda tələbələrin sintetik problemlərlə üzləşməli olacağını dərk edəcəkdir.

4. Şişirdilmiş nikbinlik. Əlbəttə ki, layihə metodu yeni müsbət imkanlar açır. Ancaq müəllim səhv tədris metodlarından istifadə edərsə, yalnız fərdi layihələrə dəstək olursa, ayrı-ayrı tələbələr fərdi inkişaf edə bilər. Buna görə kollektiv layihələrə diqqət yetirmək daha düzgündür.

Müstəqil ciddi iş və vaxt, layihə metodunun geniş tətbiq edilməsi və texnoloji təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolunda duran iki maneədir. Mövcud təhsil sistemi və tədris prosesinin təşkili təbii olaraq mühafizəkardır. Əksər müəllimlər bildikləri və alışdıqları mühitdə özlərini rahat hiss edirlər. Layihə metodunun işləməsi üçün yalnız həvəsli müəllimlərə deyil, həm də müəssisənin dəstəyinə ehtiyac var. Layihə metodu üzərində işləmə prosesində bir çox başlanğıc dayandırılır, çünki müəssisə rəhbərləri ənənəvi idarəetmə üsullarına qayıdırlar.

Müəllimin ən yaxşı keyfiyyətlərini göstərməsi, ona güvəndiyini və fikirlərini dinlədiyini hiss etməməsi çətinidir. Bununla əlaqədar olaraq bacarıqları inkişaf etdirmək lazımdır. Müəllim şagirdləri həqiqətən maraqlandıran layihələri seçməlidir. Bu mənada layihə pedaqogikası son dərəcə perspektivlidir.

Bunun üçün o, aşağıdakı "təhsil trayektoriyasını" qurmalıdır:

- əsas elmi metodlardan və ilk növbədə təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi metodundan istifadə etməklə tələbəni problem həll etmə prosesinə cəlb etmək;
- yaradıcı fəaliyyət üçün motivasiya yaradan tələbələrle məlumat bölüşmək, çünki "yuxarıdan aşağıya" pedaqoji yanaşma ilə nadir hallarda öyrənmək istəyi olur;
- dözümlülük və təcrübə yoldaşlarının maraqlarına hörmət göstərməklə problemlərin həllinə və münaqişə vəziyyətlərindən çıxmağa kömək edəcək kollektiv bacarıqları inkişaf etdirmək;
- tələbələrle münasibətləri çətinləşdirməməli, normal tərəfdaşlıq, hər bir uşağın mövqeyinə hörmət etməyi bacarmaq, ona müstəqillik veriməli, ədalət və anlayış nümayiş etdirmək.

Layihə metodu tədricən təkmilləşdirilir, toplanmış təcrübə onun nəzəri və praktik bazasını daha da dərinləşdirməyə, saflaşdırmağa imkan verir.

Layihələrin tipologiyası. Layihə metodu, əməkdaşlıq təlimləri dünyanın müxtəlif ölkələrinin təhsil sistemlərində daha geniş yayılmaqdadır. Bunun bir neçə səbəbi və kökləri təkcə pedaqogika sahəsində deyil, əsasən, sosial sahədə də mövcuddur:

- tələbələrə yalnız müəyyən biliklərin miqdarını öyrətmək deyil, bu bilikləri müstəqil şəkildə necə əldə etməyi öyrənmək, əldə olunmuş biliklərdən yeni idrak və praktik problemlərin həlli üçün istifadə etmək bacarığı;

- kommunikativ bacarıqların əldə edilməsinin aktuallığı, yəni müxtəlif qruplarda işləmək, müxtəlif sosial rolları yerinə yetirmək (lider, icraçı, vasitəçi və s.);

- geniş insan təmaslarının aktuallığı, fərqli mədəniyyətlərlə tanışlıq, problemə fərqli baxışlar;

- tədqiqat metodlarından istifadə etmək qabiliyyətinin insanın inkişafı üçün əhəmiyyəti: zəruri məlumat, fakt toplamaq; onları fərqli nöqtəyi-nəzərdən təhlil edərək, fərziyyələr irəli sürərək və nəticə çıxara bilər.

Layihə metodunu mənimsəmək üçün, ilk növbədə, layihələrin fərqli ola biləcəyini bilməli və onların təhsil prosesində istifadəsi müəllimdən ciddi hazırlıq işlərini tələb edir.

Layihələrin tipologiyası aşağıdakı xüsusiyyətlərə əsaslanır: layihədə üstünlük təşkil edən fəaliyyət, layihənin mövzu sahəsi, layihə koordinasiyasının xarakteri, əlaqələrin xarakteri, layihə iştirakçılarının sayı və layihənin müddəti. Mümkün layihələrin tipologiyalarından biri aşağıdakı meyarlara əsaslanır:

1. Layihədə üstünlük təşkil edən fəaliyyət: tədqiqat, axtarış, yaradıcı, rol oynayan, tətbiqi (praktikaya yönəlmiş), istiqamətləndirmə və s. (tədqiqat layihəsi, oyun, təcrübə yönümlü, yaradıcı);

2. Mövzu-əsaslı sahə: monolayihə (bilik sahəsi çərçivəsində); fənlərarası layihə.

3. Layihə koordinasiyasının xarakteri: birbaşa (sərt, çevik), gizli (iştirakçıları təqlid edən, telekommunikasiya layihələri üçün tipikdir).

4. Əlaqələrin xarakteri (eyni məktəbin, sinfin, şəhərin, ölkənin, dünyanın müxtəlif ölkələrinin iştirakçıları arasında).

5. Layihə iştirakçılarının sayı.

6. Layihənin müddəti.

Digər layihələrdən daha çox dərs fəaliyyətinə əlavələr kimi istifadə olunur. “Fənlərarası layihələr alternativ bir məktəbdə təhsilimizin ənənəvi parçalanmasını aradan qaldıran amillərə çevrilə bilər”⁴⁵.

Hər bir məktəb məzunu yuxarıda göstərilən bacarıqları əldə edərsə, həyata daha çox dəyişən şərtlərə uyğunlaşa biləcək, müxtəlif vəziyyətlərdə, müxtəlif komandalarda işləyə biləcəkdir.

Tədris prosesində layihə təlim texnologiyasının həyata keçirilməsində müəllimin rolu

Layihə metodunun ən əsas prinsipi, uşaqların özlərinin, sevdiklərinin və cəmiyyətin cari praktik, mənəvi ehtiyacları ilə birbaşa əlaqəli olaraq uşaq maraqlarından irəli gəlir. Layihə metodu, tədris prosesinin təşkili üçün tələbələrin inkişafına və fəaliyyətlərdə özünü həyata keçirməyə yönəlmiş çevik bir modeldir. Müşahidənin inkişafı üçün yollar tapmaq istəyini təbliğ edir, sual verməyi və onlara cavab tapmağı öyrədir, sonra cavablarının düzgünlüyünü yoxlayır, məlumatları təhlil edir.

Layihə metodu həyatdan təhsil məqsədləri üçün istifadə etmək də xüsusi imkanlardan biridir. Buna görə də deyə bilərik ki, layihə metodu pedaqoji nəzəriyyə və təcrübədə üfüqləri genişləndirir. Şifahi təhsildən həyatı təhsilə necə keçmək lazım olduğunu göstərən yol açır.

⁴⁵Гузеев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология.М.:Народное образование, 2000. 240с. (bax:s198-200).

Məktəblilərin layihə metoduna uyğun işləməsi dövründə bütün uşaqlara ehtiyacları müəyyənləşdirməyi, fikir irəli sürməyi, iş planını hazırlamağı, sınaqdan keçirməyi və qiymətləndirməyi öyrətmək üçün frontal iş aparmaq tövsiyə olunur. Layihə metodu həm fərdi, həm də qrup halında həyata keçirilə bilər.

Birinci halda, layihə müəllimin və fərdi tələbənin, ikinci halda - müəllimin özünün daxil olduğu bütün qrupun əməkdaşlığına əsaslanır. Burada müəllimin rolu daha məhdud görünür, amma bəlkə də daha məsuliyyətlidir, heç bir uşağın təşəbbüsünün boş yerə getməməsinə cavabdehdir.

Sərbəst bir layihə seçimində uşaqlara kömək etmək üçün bunlarla yanaşı, layihənin planlaşdırılmasında yardım, onun praktik icrası və son nəticələrin təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu zaman müəllim tələbələrə aşağıdakı məsləhətləri verməlidir:

- müxtəlif materiallar, arayış kitabçaları, məlumatlar, alətlər və s. almaq;
- dolaylı, təklifçi suallarla çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını müzakirə etmək;
- iş prosedurunun müxtəlif mərhələlərini təsdiq və ya rədd etmək ;
- fəaliyyətini nəticələrini yazmağı öyrətmək;
- tamamlanmış layihənin dəqiq təhlil vermək.

Bu planın tərtib edilməsi texnikası, əlbəttə ki, layihələrin özləri qədər müxtəlif ola bilər. Ən başlıcası, plan layihəyə uyğun olmalıdır. Tələbələrin öz layihələrini düzgün şəkildə yerinə yetirmələrini təmin etmək üçün müəllimin canlı iştirakı böyük peşəqəti əhəmiyyətə malikdir. Layihə metodundan peşəkar fəaliyyətdə istifadə etmək müəllimin yüksək bacarığının göstəricisidir.

Layihə metodunun tətbiqi müəllim üçün bir sıra problemlər yaradır, bunlar arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- layihələr üçün tapşırığın məzmunu;
- müxtəlif yaşlı tələbələr tərəfindən layihələrin həyata keçirilməsi metodologiyası;

- tələbələrə layihə hazırlamağa və sonra onun həyata keçirilməsinə nəzarət etmək üçün müəllimin bilik və bacarıqları;

- layihələri uğurla başa çatdırmaq üçün tələbələrin malik olmalı olduğu bilik və bacarıqlar.

Layihələrin nəticələri məhsullar, xidmətlər, sistemlər, texnologiyalar, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması sahəsindəki inkişaf-lar və s. ola bilər. Tələbələr layihənin həyata keçirilməsi üçün zəruri hallarda materiallar, alətlər və məlumatlarla işləmək bacarıqlarına yiyələnirlər. Layihə sistemi mürəkkəblik prinsipi üzərində qurulmuşdur, buna görə tədris proqramının əsasları aşağıdakı bir sıra müddəaları qarşıya qoyur:

- bilik və bacarıqların həcmində tədricən artım;

- daha tanış olanlardan (ev, məktəb, tətil yerləri) daha mürəkkəb sahələrə (cəmiyyət, iş, sənaye və s.) qədər müxtəlif sahələrdə layihələrin həyata keçirilməsi;

- problemlərin həlli üçün tələblərin layihələrinin daimi mürəkkəbləşməsi (çoxlu sayda təsir edən amillər nəzərə alınmaqla inteqrasiya olunmuş yanaşma və s.);

- tədricən tələbələr fərdi və cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün öz qabiliyyətlərini və imkanlarını dərk edirlər;

- layihələr üçün problemlər əsasən ətrafdakılardan seçil-diyi üçün yerli şəraitə diqqət yetirmək imkanı.

Tələbə üçün mümkün olan, mövcud maddi və digər mənbələri nəzərə alaraq tələbələrin təcrübə, bilik və bacarıqlarını genişləndirmək baxımından ən perspektivli olan layihələri seçməkdə tələbəyə fəal liderliyə kömək müəllimin üzərinə düşür.

Bəzən imkanların hədsiz dərəcədə yüksək qiymətləndirilməsi tələbələrin daha mürəkkəb layihələr seçməsinə səbəb olur.

Layihə planı hazırlayarkən tələbələr arayış kitablarından, internetdən, digər məlumat mənbələrindən istifadə edirlər, ailə üzvləri, məlumatlı insanlar ilə məsləhətləşirlər və layihəni başa çatdırmaq üçün lazım olan alət, materialları öyrənirlər. Müəllim məlumat mənbələrini söyləyə bilər və ya tələbələrin düşüncələrini müstəqil axtarış üçün düzgün istiqamətə yönəldə bilər. Nəti-

cədə şagirdlər müstəqil və birgə səylərlə həqiqi və aydın nəticə əldə etmək üçün bəzən müxtəlif sahələrdən lazımi bilikləri tətbiq edərək problemi həll etməlidirlər. Layihə zamanı tələbələrin özünəməxsus çətinlikləri var, lakin onlar obyektivdirlər və onları aradan qaldırmaq layihə metodunun aparıcı təhsil məqsədlərindən biridir. Layihə yeni məlumatların mənimsənilməsinə əsaslanır, lakin bu proses qeyri - müəyyənlik sahəsində aparılır və tələbələrin qabaqcıl, cari hədəf və vəzifələri təyin etmələri, alternativləri varsa, ən yaxşısını seçmək üçün həll yollarını axtarması çətin olduğu üçün mütəşəkkil modelləşdirilməlidir.

Beləliklə, müasir məktəbdə tədris prosesində layihə fəaliyyətlərindən istifadə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu da təsadüfi deyil, çünki layihənin köməyi ilə müəllimin qarşısında duran bütün tədris, tərbiyə və inkişaf vəzifələrini həyata keçirmək mümkündür.

2.3.6. Tədris prosesində layihə təlim texnologiyasından istifadə və əsas mərhələləri

Layihələr hazırlayarkən tələbələrin yaşa uyğun imkanları nəzərə alınmalıdır. Layihələrin istifadəsi aşağıdakıları göstərir:

- tələbələrin tədris fənninə və kursuna marağı xeyli artmışdır;
- tələbələr ən cəlbəedici olan tədqiqat işlərində iştirak etməkdən məmnundurlar;
- tələbələr həyata keçirdikləri mövzu-transformativ fəaliyyətin sosial və şəxsi əhəmiyyətini görürlər ki, bu da işlərə həvəsin artmasına səbəb olur.

Layihə metodundan istifadə tələbələrin yaradıcılıqla inkişaf etmə ehtimalını artırır, nəzəriyyə ilə təcrübənin birləşməsi təbii olaraq baş verir, bu da nəzəriyyəni daha maraqlı və daha real edir, tələbələrin aktivliyi inkişaf edir, bu onları daha böyük

müstəqilliyə aparır, sosial məsuliyyət hissi güclənir, bir sözlə sinifdəki uşaqlar əsl sevinc yaşayırlar.

İnsanın nəzərdə tutulan məqsədə doğru irəliləməsi, inkişaf etmiş yaradıcı təsəvvür olmadan mümkün deyil. Bu metoddan istifadə edərək pedaqoji prosesdə iştirak edənlərin rolu da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir: müəllim ekspert deyil, o, demokratik lider, məsləhətçi, köməkçidir, müvafiq olaraq, tələbə layihə prosesində fəal iştirak edir. Tələbə subyektivliyinin inkişafı, təhsil və idrak fəaliyyətlərinin hədəflənməsi və planlaşdırılması, onların təşkili və dəstəklənməsi ilə özünü göstərir. Layihə üzərində iş məcburi əks etdirici fəaliyyətin olması vacibdir: təlim tapşırığı zamanı hər kəsin əldə etdiyi, nəyin müvəffəq olduğu və nəyin olmaması, uğursuzluqların səbəbləri və gələcəkdə bunun qarşısını almaq üçün qiymətləndirmə. Layihələr hazırlayaraq həyata keçirməklə şagirdlər düşünmə, məlumat axtarmaq, təhlil, təcrübə, qərar vermək, müstəqil iş və qrup işi bacarıqlarını inkişaf etdirir. Layihə təliminin məqsədi tələbələrin şərait yaratmasıdır: ilkin bilikləri müxtəlif mənbələrdən müstəqil və həvəslə əldə etmək; bilik və praktiki problemləri həll etmək üçün əldə edilmiş biliklərdən istifadə etməyi öyrənmək; müxtəlif qruplarda işləyərək ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnmək; tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək (problemləri müəyyənləşdirmək, məlumat toplamaq, müşahidə aparmaq, təhlil etmək, fərziyyə vermək, ünsiyyət qurmaq bacarıqları); sistemli təfəkkürü inkişaf etdirmək.

Layihə təliminin ilkin nəzəri mövqeləri:

1. tələbə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı diqqət mərkəzindədir;
2. tədris prosesi mövzunun məntiqində deyil, tələbə üçün şəxsi məna daşıyan, onun öyrənmə həvəsini artıran fəaliyyətlərin məntiqində qurulur;
3. layihə üzərində fərdi iş tempi hər bir tələbənin öz inkişaf səviyyəsinə çatmasını təmin edir;

4. təhsil layihələrinin inkişafına integrasiya olunmuş yanaşma tələbənin əsas fizioloji və zehni funksiyalarının balanslı inkişafına kömək edir;

5. təməl biliklərin dərinədən şüurlu mənimsənilməsi, onların müxtəlif situasiyalarda universal istifadəsi ilə təmin olunur.

Müəllim və tələbələrin fəaliyyət sistemlərini vurğulamaq üçün layihənin inkişaf mərhələlərini (layihə tapşırığının hazırlanması, nəticələrin təqdimatı və s.) müəyyənləşdirmək vacibdir.

Layihə təliminin əsas mərhələlərinin aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Axtarış - problemin axtarışı və təhlili; layihə mövzu seçimi; layihə fəaliyyətlərinin mərhələlərlə planlaşdırılması; layihə mövzusunda məlumatların toplanması, öyrənilməsi, işlənməsi və təhlili; problemi müəllim ilə müzakirə etmək; vəzifələri formalaşdırmaq; məlumatları aydınlaşdırmaq və təhlil etmək; fəaliyyət planı seçmək; tədqiqat aparmaq; nəticələri qeyd etmək tələbələri həvəsləndirir; iştirakçılara problem yaradır və onun müzakirəsini təşkil edir; layihənin məqsədlərini izah edir; nəzarət edir, məsləhət verir. Problemlə söhbət, hekayə, məsləhət, müstəqil iş, ekskursiya təşkil edilir və s.

2. Layihə - layihə tapşırığına ən optimal həll yolu axtarmaq; layihə tələblərin bacarıqlarının nəzərə alaraq seçimlərinin tədqiqi; ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi; layihə və texnoloji sənədlərin tərtib edilməsi; fikirlərin sintezi, təhlili və qiymətləndirilməsi; qrafik işi yerinə yetirmək; sənədlər tərtib etmək; ideyaların axtarışı və inkişafını təşkil edir, aktivləşdirir və istiqamətləndirir; həll seçimində kömək edir; məsləhət verir (sorğuya əsasən); tövsiyə edir, nəzarət edir. Söhbət, müzakirə; beyin həmləsi, layihənin təhlili; rollu oyun, müstəqil iş.

3. Texnoloji - layihənin praktik həyata keçirilməsi üçün plan tərtib etmək, zəruri alətlər, materiallar və avadanlıqların seçilməsi; planlı texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi; davamlı keyfiyyətə nəzarət; zəruri hallarda dizayn və texnologiyada dəyişikliklərin tətbiqi. Lazımi məşqlər aparın və məhsul

hazırlayın; öz fəaliyyətlərini tənzimləmək; maddi bazanı təmin etmək; tələbələrin fəaliyyətini dolayı yolla istiqamətləndirmək; istehsal prosesini təşkil etmək və əlaqələndirmək; materialların emalı üçün yeni metodlar təqdim etmək, məsləhət vermək.

4.Yekun - prosesin və layihənin nəticələrinin təhlili; layihə nəticələrindən istifadə imkanlarının öyrənilməsi. Layihə nəticələrinin özünütəhlilini və özünüqiymətləndirməsini həyata keçirmək; layihə sənədlərini qorumaq; kollektiv müzakirə və layihənin nəticələrinin qiymətləndirilməsində iştirak etmək. Məsləhətlər verir; müdafiə və layihələrin müzakirəsini təşkil edir; layihələri dinləyir, layihənin nəticələrinin təhlilində və qiymətləndirilməsində iştirak edir; tələbələrin layihə üzərində işlərini əsaslı şəkildə qiymətləndirir (söhbət müzakirə; məsləhətləşmə; simulyasiya-fəaliyyət oyunu). Demək olar ki, layihə metodundan hər hansı bir mövzuda proqram materialının bir hissəsi kimi tədris prosesində istifadə edilə bilər. Əsas odur ki, şagirdlərin dərş mövzusu üzərində işləyəcəyi bir problemi formalaşdırmaq.

Layihə metodundan istifadə üçün əsas tələblər:

- həll etmək üçün tədqiqat axtarışını tələb edən əhəmiyyətli bir tədqiqatın, yaradıcı planın olması;
- nəzərdə tutulan nəticələrin nəzəri və praktik əhəmiyyəti;
- dərşdə tələbələrin müstəqil (fərdi, cüt, qrup) fəaliyyətləri;
- layihənin məzmununun strukturlaşdırılması (mərhləli nəticələr və rolların bölüşdürülməsi göstərilməklə);
- tədqiqat metodlarından istifadə, problemin müəyyənləşdirilməsi, tədqiqatın məqsədləri;
- həlləri hipotezləşdirmək, tədqiqat metodlarının müzakirəsi; yekun nəticələrin təqdimatı;
- məlumatların təhlili, ümumiləşdirmə, düzəlişlər, nəticələr.

Layihə fəaliyyətinin müəyyən prinsipləri var:

- dəyişkənlik (fərdi, cüt, qrup iş formalarından istifadə, mövzuların seçimi və müxtəlif məşqlər, dialoqlar, masalar, məktublar, xəritələr, profillər kimi mətnlərin öyrənilməsi);

- problemin həlli (problem şagirdləri düşünməyə vadar edir); müstəqillik (tapşırığın özünün dəqiqləşdirilməsi, layihə formasının seçilməsi, qrupda tapşırıqların paylanması, ara materialların sistemləşdirilməsi);

- dərstdə rahat bir atmosfer yaratmaq (xarici dildə ünsiyyət qorxusunun olmaması proqramın çətin mövzularını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir); həvəslə öyrənmək (tələbələr prosesi bəyənilərsə, materialı mənimsəmək daha asandır);

- fərdi amil (layihə işi uşaqlara özləri, həyatları, maraqları, hobbi haqqında düşünmək və danışmaq imkanı verir);

- tapşırıqların uyğunlaşdırılması (tələbəyə öhdəsindən gələ bilməyəcəyi bir tapşırıq təklif etmək mümkün deyil; tapşırıq seçərkən yaş xüsusiyyətlərini, təhsil imkanlarını, layihə üzərində iş mərhələsini nəzərə almaq lazımdır).

Layihə üzərində işin təşkili aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: fikir irəli sürmək; kiçik qrupların əmələ gəlməsi; kiçik qrupda vəzifələrin paylanması; layihə çərçivəsində tələbələrin praktik fəaliyyəti; layihə üsullarının müzakirəsi; layihə sənədləri; layihənin nəticələrinin təqdimatı; layihəni yekunlaşdırmaq; layihə üzərində işin nəticələrindən praktiki istifadə mərhələsi (əyani vəsaitlər, dərslərdə, sərgilərdə və s.). Müddəti baxımından bunlar var: mini layihələr (qısamüddətli, dərslər kimi); orta müddət (həftə, ay); uzunmüddətli (bir ilədək).

Layihənin quruluşu

- Layihə mövzusu - nəticə (məqalə, mücərrəd, hesabat)

- İnformasiya axtarışının mövzusu-aralıq nəticələrin müəyyənləşdirilməsi ilə mərhələli axtarış-toplanmış faktlar üzrə analitik iş - nəticələr - daha da aydınlaşdırıcı istiqamətlər üzrə məlumat axtarışı - yeni faktların təhlili-nəticələrin təqdimatı.

Unutmaq olmaz ki, əsas məktəbdə şagirdlərin əldə etdikləri biliklərin kəmiyyət xüsusiyyətləri deyil, müəyyən bir vəziyyətdə istifadə etmək bacarığıdır. Təlimin məzmununu uşağın hazırlığına və maraqlarına uyğun praktik problemlərin həllinə düzgün təbə etmək vacibdir.

Layihənin hazırlanması addımları:

- Problemin ifadəsi. Layihənin məqsədinin müəyyən edilməsi və məlumatlandırılması. Müasirlik kontekstində mövzunun aktuallığının müəyyənləşdirilməsi.

- Problemin modelləşdirilməsi: hədəflər təyin etmək, həll yolları, qorunma forması.

- Məsələlərin daha dərinədən öyrənilməsi üçün qruplara bölünməsi. Yaradıcı qruplarla əməkdaşlıq.

- Layihənin həyata keçirilməsi üçün konkret praktiki tədbirlər. Ədəbiyyatla işləmək.

- Yazılı hesabat və ya təqdimat şəklində nəticələr

- Layihənin həyata keçirilməsinin səmərəliliyini artırmağa imkan verən xarici qiymətləndirmə.

Layihə təhsili yüksək həvəslidir, başqalarının şəxsi təcrübəsindən öyrənməyə imkan verir və tələbələrə öyrənmək və şəxsiyyət mərkəzli bir layihəni səmimi öyrənmə istəyini gücləndirir.

Layihə işlərinin həyata keçirilməsi:

Layihə texnologiyası bir neçə mərhələdə həyata keçirilir və dövrü bir görünüşə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq layihə dövrünün qısa təsvirini veririk. Tələbələrin müştərək fəaliyyətlərdə bir problemi, bir hədəfi müəyyən məhsul şəklində planlaşdırılan nəticələrin sabit təzahürünə qədər habelə layihənin icrası və dəyər-semantik fəaliyyətlə əlaqəli fərdi keyfiyyətləri müəyyənləşdirən müddətə kimi təyin olunur.

Layihə fəaliyyətləri ardıcıl olaraq müəyyənləşdirilmiş mərhələlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir: dəyər yönümlü, konstruktiv, qiymətləndirici-əks etdirici və təqdimat.

Layihə dövrünün ilk mərhələsi - dəyər yönümlü, tələbə fəaliyyətinin aşağıdakı alqoritməni özündə cəmləşdirir: fəaliyyətin motivi və məqsədi barədə məlumatlı olmaq, layihənin həyata keçiriləcəyi prioritet dəyərləri vurğulamaq, layihənin niyyətini müəyyənləşdirmək. Bu mərhələdə layihənin kollektiv müzakirəsi və həyata keçirilməsinin təşkili üçün fəaliyyətin təşkili vacib-

dir. Bununla əlaqədar tələbələrə layihənin həyata keçirilməsi üçün fikir bildirməyə cəlb olunur. Bu məqsədlə, müəllimlərin təcrübəsindən göründüyü kimi, tələbələr tərəfindən irəli sürülən bütün fikirlər rədd edilmədən lövhədə yazılır. Layihənin məqsədi əsasında tələbələrlə birlikdə xeyli sayda təkliflər verildikdə, irəli sürülən fikirlərin əsas istiqamətlərini onlar üçün əyani və başa düşülən formada ümumiləşdirmək və təsnif etmək lazımdır. Bu mərhələdə bir fəaliyyət modeli qurulur, zəruri məlumat mənbələri müəyyənləşdirilir, layihə işinin əhəmiyyəti aşkarlanır və gələcək fəaliyyətlər planlaşdırılır.

İlk mərhələdə tələbələrin yaxınlaşan işin müvəffəqiyyətinə yönəlmələri müəyyən bir rol oynanır.

İkinci mərhələ, həqiqi layihə də daxil olmaqla konstruktivdir. Bu mərhələdə müvəqqəti qruplara (4-5 nəfərdən) ibarət olan tələbələr layihə fəaliyyətlərini həyata keçirirlər: plan tərtib edir, layihə haqqında məlumat toplayır, layihə üçün forma seçirlər (elmi hesabat hazırlayır, hesabat tərtib edirlər, qrafik model hazırlayırlar, gündəliklər və s.). Müəllim bu mərhələdə tələbələrə məsləhət verərək, onların fəaliyyətini elə bir şəkildə təşkil etməlidir ki, hər kəs özünü sübut etsin və digər tələbələrin rəğbətini qazansın. Bu dövrdə tələbələr (şagirdlər) yaradıcılıqla problemin ən yaxşı həllini tapmağı öyrənirlər. Müəllim bu mərhələdə onları dəstəkləyir (stimullaşdırır), fikirlərini ifadə etməyə kömək edir və axtarışa cəlb edir və məsləhət verir.

Üçüncü mərhələ qiymətləndirici-əks etdirici. Onun əsasını tələbə fəaliyyətinin özünüqiymətləndirməsi təşkil edir. Düşüncə layihə texnologiyasının hər mərhələsini müşayiət etdiyini vurğulayırıq. Bununla birlikdə, müstəqil qiymətləndirmə-əks etmə mərhələsinin ayrılması hədəf introspeksiyanı və özünə-hörməti artırır. Bu mərhələdə layihə tərtib edilir və təqdimata hazırlanır. Qiymətləndirmə və refleksiv mərhələ də vacibdir, çünki layihə iştirakçılarının hər biri bütün qrupun aldığı məlumatları "özlərindən keçir", çünki hər halda layihənin nəticələrinin təqdimatında iştirak etməli olacaqdır. Bu mərhələdə əks

etmə əsasında layihəyə düzəliş edilə bilər (məllimin, komanda yoldaşlarının tənqidi fikirləri nəzərə alınmaqla).

Dördüncü mərhələ, layihənin qorunduğu təqdimat mərhələsidir. Təqdimat müxtəlif qrupların və fərdi fəaliyyətlərin, ümumi və fərdi işlərin nəticəsidir. Layihənin qorunması həm oyun şəklində (dəyirmi masa, mətbuat konfransı, ictimai imtahan), həm də oyunsuz formada həyata keçirilir.

Tələbələr yalnız nəticələr təqdim etmir, həm də məlumatların əldə olunması üsullarını təsvir edir, layihə zamanı rast gəlinən problemlərdən danışır, əldə edilmiş bilik, bacarıq, yaradıcılıq və mədəni qaydaları nümayiş etdirir. Bu mərhələdə tələbələr fəaliyyətlərinin nəticələrini təqdim etmək təcrübəsi əldə edirlər və nümayiş etdirirlər. Təqdimata maraq yaratmaq üçün aşağıdakı metodlardan istifadə olunur: inandırıcı təklif, tarixi ekskursiya, maraqlı məlumatlar, həyatı problemlərlə ünsiyyət, plakatlar, slaydlar, xəritələr, qrafiklərdən istifadə edirlər. Təqdimat mərhələsində tələbələr layihələrin müzakirəsinə qoşulur, mühakimələrini tənqid etməkdə konstruktiv olmağı öyrənirlər.

Layihə təlim texnologiyası obyekt, proses, fəaliyyət metodu haqqında yeni biliklərin "yaradılmasına" yönəldildiyi üçün məllimin rolu dəyişir. Məllim tələbə fəaliyyətlərinin layihə texnologiyasını mənimsəməli, "müstəqil məsləhətçi" rolunu yerinə yetirməyi bacarmalıdır.

Layihənin ekspert qiymətləndirməsi bu texnologiyanın zəruri bir hissəsidir, onsuz layihə reallaşa bilməz. Ekspert qiymətləndirmə proqramı sualların məntiqi zəncirini - standart, formalaşdırılmış, sual altındakı biliklərin dərinliyini, müvafiq sahənin biliklərini, tapşırıqları həll etmək bacarığını, habelə layihəni özündə cəmləşdirən subyektiv mövqeyi ortaya qoyan suallar: problemə maraq, təşəbbüs göstərmək, ünsiyyət qurma bacarığı, məsuliyyət və s. üçün hazırlanmışdır.

Ekspert qiymətləndirməsi müxtəlif diaqnostik parametrlər, o cümlədən, aşağıdakı aspektlər üzrə aparıla bilər: motivasiya, dəyər, idrak, ünsiyyət, təşkilatı. Həvəsləndirici cəhət tələbənin

layihəyə olan marağını, emosional nitqini və əldə olunan nəticələrin köməyi ilə qabiliyyətini əks etdirir. Dəyər aspekti tələbələrin qiymətləndirmə sistemində özünü göstərir, digər insanların xeyrinə, ətraf mühitin qorunmasına yönəldilir. İdrak aspekti elmi məzmunla işləmək, fənlərarası əlaqələndirmə aparmaq bacarığını əks etdirir və problemin həllində yaradıcılıq təzahürü ilə səciyyələnir.

Müzakirə əsnasında dəyərlərin təşkilati cəhəti plana uyğun işin aydınlığında, qrupdakı bütün iştirakçıların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsində, seçilməsində səmərəlilikdə və qrup işinin təşkilində liderin rolunda özünü göstərir.

Layihə texnologiyası layihənin aralıq, yekun qiymətləndirməsini əhatə edir, müəllim və tələbələr arasında müstəqil mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir. İşlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi elə olmalıdır ki, şagirdlər uğur vəziyyətindən çıxsınlar. Bu məqsədlə müəllim və tələbələr tərəfindən layihənin birgə müzakirəsi təşkil olunur.

Layihə təlim texnologiyasının tədris prosesinə tətbiqi bizə aşağıdakı nəticələri verir.

Layihələrin icrası müəyyən bir maddi-texniki bazaya söykənməlidir, onların istifadəsi əlavə təhsil, cəmiyyət və istehsal strukturlarının təhsil resurslarının cəlb edilməsi ilə məktəbin iqtisadi imkanlarına uyğun olmalıdır. Təbii materiallardan və istehsal tullantılarından istifadə, tədris kompleksinin rəasional planlaşdırılması və təşkili, informasiya, metodiki təminat, o cümlədən, tədris, arayış və populyar elmi ədəbiyyat, əyani vəsaitlər, layihə və texnoloji sənədlərin nümunələri, tələbələrin plan və hesabatları, ən yaxşı məhsulların sərgisi vacibdir.

Layihə təhsili sistemində tələbələrə fərdi yanaşma vacibdir, çünki hər sinifdə fərqli qabiliyyətli tələbələr var. Tapşırığı təyin edərkən tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Daha güclü tələbələr daha dərin araşdırma apara, daha fərqli fikirlər təklif edə və daha mürəkkəb məhsul əldə edə bilər.

lər. Az bacarıqlı uşaqlar daha az tələb olunan müəllim dəstəyi ilə daha çox dəstək tələb edirlər. Belə uşaqlar daha az araşdırma apara bilər, daha az fikir seçib sadə məhsullar hazırlaya bilərlər. Hər bir tələbənin öz planlı son nəticəsi ola bilər. Müəllimin, layihənin əvvəlində və müddətində gözlənilən nəticəni uşaqlarla müzakirə etməsi məsləhətdir. Hər bir tələbənin planlaşdırılmasının və müəllimlə razılaşdırılmasını tamamlaması vacibdir. Layihə dərsləri müəllim və tələbə əməkdaşlığına əsaslanaraq rahat bir şəraitdə keçməlidir. Layihə metodu ilə tədrisin müvəffəqiyyəti hər bir uşağın qabiliyyətinin biliklərinə, tələbənin öz qərarlarını verməyə təhrik və rəhbərlik etmək bacarığına əsaslanır.

Gündəlik vəziyyətdə, adi həyatda insan bir çox problemlə üzləşməli, hərəkətlərinin optimal yolunu seçməli, məsuliyyətli qərar verməlidir. Müasir texnoloji təhsildə layihə fəaliyyətləri problemlər üzərində düşünməyə, hərəkətləri planlaşdırmağa, nəticələri əks etdirməyə və təhlil etməyə kömək edir. Bütün bunlar müxtəlif problemlərin həllinə kömək edən, səhvlərdən qaçmaq, problemi ən optimal şəkildə həll etmək yolunu seçən layihədir.

Tələbələrimizin hər birinin şəxsiyyəti dəyərlidir və dərslə gələn hər kəsin şəxsi təcrübəsi və dünyagörüşü var, buna görə də layihə metodu ona interaktiv xarakter və praktik istiqamət verərək tədris prosesində sistem yaradan amil sayıla bilər. Layihə metodundan istifadə məktəblilər arasında müstəqilliyin inkişafına töhfə verir, fəaliyyətlərini obyektiv qiymətləndirməyi öyrədir və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Layihə tədris metodunun cəlbədiciliyi həm də ondan ibarətdir ki, bir layihə üzərində işləyərkən məktəblilər təşkilatçılıq və əks etdirmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Fəaliyyətlərini planlaşdırmağı, təhlil etməyi və tənzimləməyi öyrənirlər və bu, bir qayda olaraq, öyrənməyə marağın artmasına təsir edir və təlim nəticələrini yaxşılaşdırır.

2.4. Oyun təlim texnologiyası

2.4.1. Oyunun mənşəyi və sosial-pedaqoji əhəmiyyəti

Oyun texnologiyası dünyanı meydana gətirən anlayışlar, mədəni təbiəti, miflər yaratmaq qabiliyyəti və bu anlayışların həyata keçirilməsi prosesidir.

Oyun təlim texnologiyası anlayışına pedaqoji prosesi müxtəlif pedaqoji oyunlar şəklində təşkil etmək üçün kifayət qədər geniş bir qrupa daxildir. Ümumilikdə oyunlardan fərqli olaraq, ***pedaqoji oyun, təlimin dəqiq müəyyən edilmiş məqsədi və müvafiq pedaqoji nəticə, tədris və idrak yönümlü xarakterizə olunan fəaliyyət növüdür.***

Oyun təlim texnologiyaları sistemləşdirilmiş və müəyyən problemlərin həlli üçün ümumi quruluşa inteqrasiya olunmuş və çox vaxt təhsil, tərbiyə, psixokorreksiya xarakterli oyunlar kompleksidir.

Oyun fəaliyyəti fəlsəfə, pedaqogika, psixologiya, kulturologiya və s. bir çox elmlərdə tədqiqat mövzudur.

İnsan fəaliyyəti kimi oyun qədim və müasir insan elmində fərqli bir şərhlə tapılır. Bu məsələnin öyrənilməsi oyuna dair fikirlərdə aşağıdakı sahələrdə birmənalı izahı öz əksini tapdı:

- Fəlsəfi, kulturoloji, psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, müasir elmdə vahid oyun nəzəriyyəsi yoxdur, elmin müxtəlif sahələrində onun bir sıra anlayışları mövcuddur. Fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıqda oyun varlıq yolu, dünyanı dərk etmə vasitəsi hesab olunur, oyunun aksioloji əsasları və oyun fenomeninin etnik-mədəni dəyəri öyrənilir.

- Pedaqoji elmdə oyun fenomeni təhsil və tərbiyənin təşkili yolu kimi qəbul olunur, pedaqoji mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi gənc nəslin oyun fəaliyyətinin optimallaşdırılması formaları və metodları öyrənilir.

- Psixologiyada oyun kimi zehni prosesləri aktivləşdirmək üçün vasitə, diaqnoz, düzəliş və həyata uyğunlaşma vasitəsi,

oyun fenomenini müşayiət edən ictimai duyğular kimi araşdırılır.

- Dünya pedaqogikasında oyun - hərəkətləri müəyyən şərtlər (qaydalar) ilə məhdudlaşan və müəyyən bir məqsədə (qalib gəlmək, qazanmaq, mükafata) çatmağa yönəlmiş oyunçular arasındakı hər hansı bir yarış və ya rəqabət hesab olunur.

Oyunun aktiv iş kimi quruluşu hədəflərin planlaşdırılması və hazırlanması, nəzərdə tutulan tapşırığın icrası, habelə bir şəxsin subyekt kimi tam olaraq reallaşdığı əldə edilmiş nəticənin təhlilini özündə cəmləşdirir. Oyun fəaliyyəti üçün motivasiya sərbəstliyi, seçim reallığı və rəqabət komponentləri təsdiqlənmədən məmnuniyyətlə həyata keçirilir.

Oyun prosesində bütün lazımi bilik və bacarıqlar asan və hərtərəfli mənimsənilir və sonradan praktik tətbiqlərini daha sürətli əksini tapır. Oyun uşaq həyatının təbii bir prosesidir, buna görə oyun texnologiyalarına sahib olmaq, uşaqların yaş və şəxsi xüsusiyyətlərinə uyğun oyun seçmək qabiliyyəti yalnız müəllimlər üçün deyil, valideynlər üçün də lazım olan bir bacarıqdır. Tədris prosesini daha cəlbədicə etmək üçün vaxtaşırı yanaşmalar və təlim materiallarını dəyişdirmək, onları oyunlar və məşqlər ilə təmin etmək lazımdır.

Oyun texnologiyaları təkcə tələbələrin, şagirdlərin yaradıcı-axtarış səviyyəsində gördüyü işləri deyil, həm də mövzunu öyrənmək üçün gündəlik addımlar atmağa imkan verən unikal təlimin növlərindən biridir. Oyunun şərti dünyasına əylənmək, yadda saxlamaq, təkrarlamaq, təmin etmək və ya mənimsəmək kimi monoton fəaliyyətə müsbət emosional rəng qatır və oyun hərəkətinin duyğusalılığı uşağın bütün zehni proseslərini və funksiyalarını aktivləşdirir.

Oyun şəxsiyyətin könüllü fəaliyyət növü olan tarixən müəyyən edilmiş, təbii mədəniyyət elementidir. Oyun universal bəşər mədəniyyətinin unikal bir hadisəsidir, mənbəyi və zirvəsidir.

Beləliklə, oyun, insanın mədəniyyət və gerçəklik bilikləri ilə tanış olmağa kömək edən fəaliyyət normalarını əks etdirdiyi

real vəziyyətləri süni şəkildə modelləşdirmə şəraitində həyata keçirilən pedaqoji mədəniyyətin bir növüdür.

Başqa sözlə, **oyun** bir fikri ortaya qoymaq, tamaşaçı effektivinə nail olmaq və çoxalmış varlığa subyektiv münasibəti və bu varlıqda olmağın yolunu müəyyənləşdirən, sosial-mədəni varlığın fraqmentlərini çoxaldan insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə formasıdır;

Oyunun köməyi ilə uşaq işləməyə və yaşlı nəslin işini davam etdirməyə vərdiş edir. Oyun uşaqda gələcəkdə həyata keçirəcəkləri fəaliyyət üçün lazım olan bacarıq və keyfiyyətləri inkişaf etdirir. Oyunda özünü qabiliyyətini və şəxsiyyətini nümayiş etdirir.

Oyunun müxtəlif formaları, tərəfdaşların onlarda iştirak yolları və oyun alqoritmləri ilə çətinlik dərəcəsi müəyyən edilir. Oyunun sosial-mədəni mahiyyəti açıqdır, bu onu öyrənilmənin əvəzedilməz bir elementinə çevirir. Oyun zamanı:

- davranış qaydaları və rolları sinifin sosial qrupu (cəmiyyətin kiçik modeli) tərəfindən mənimsənilir, sonra "böyük həyat"a tətbiq edilir;

- qrupların və kollektivlərin özləri - miniatürdəki müəssisələrin, firmaların, müxtəlif iqtisadi və sosial qurumların analogları, imkanları nəzərə alınır;

- birgə kollektiv fəaliyyət bacarıqları əldə edilir, oyun məqsədlərinə çatmaq üçün tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri işlənir;

- əlavə vasitələr -əyani vəsaitlər, dərsliklər, kompüter texnologiyalarına cəlb olunan iştirakçılara, müəllimlər tərəfindən oyuna təqdim olunan mədəni ənənələri toplamaq tapşırığı verilir.

Oyunun uşağın həyatındakı rolu. Uşaq üçün oyun ən cəlbəedici fəaliyyətdir. Məhz o, subyektiv bir azadlıq hissi yaşayır, onu hərəkətlərə, münasibətlərə tabe edir. Daxili azadlığın bu vəziyyəti oyunun xəyali, şərti bir vəziyyətdə hərəkət xüsusiyyətləridir. Oyun uşaqdan həqiqi, maddi bir məhsul tələb etmir, içindəki hər şey şərtlidir - "sanki", "inamın". Uşaq ev tikə bilər, körpülər qura bilər, baxmayaraq ki, əlində bir aləti necə tuta-

cağını bilmir, sualtı qayığın kapitanı və ya trolleybus sürücüsü ola bilər, baxmayaraq ki, bu yetkin peşələrdən çox uzaqdır. Oyun zamanı uşaqda nə qədər inanılmaz hadisələr və sərgüzəşt-lərdə olur: o, kosmosu fəth edir, batan balıqçıları buz bağla-masından xilas edir, təhlükəli cinayətkarları tutur və s. Oyun uşağa həyəcanverici hadisələrdən, vəziyyətləri təkrarlamaqdan ibarət olan reallıqdır. K.D.Uşinski qeyd etdi ki, bu "Oyun uşaq üçün daha maraqlıdır, çünki daha başa düşüləndir, lakin onun üçün daha aydındır, çünki qismən öz yaratmasıdır. Uşaq oyunda yaşayır"⁴⁶.

Məktəbəqədər təhsil konsepsiyasında oyunun məktəbəqə-dər uşaq üçün dəyərli bir fəaliyyət olduğu bildirilir. Bu, özünü "burada və indi" tam olaraq dərk etməyə, emosional rahatlığa nail olmağa, bərabər səviyyələrdə sərbəst ünsiyyət üzərində qu-rulmuş uşaq cəmiyyətinə qoşulmağa imkan verir.

Oyunun dəyərini müəyyənləşdirmək üçün bir çox yanaş-ma, formalaşma prosesindəki rolunu vurğulayaraq üç böyük qrupda birləşdirilə bilər:

- fərdi zehni funksiyalar (düşüncə, nitq, yaddaş, diqqət, təxəyyül);
- bilik fəaliyyətləri (elmi, konstruktiv, vizual, ünsiyyət);
- uşağın şəxsiyyətinin bütövlükdə inkişafı (fiziki, mə-nəvi, idrak, estetik, əmək)

Oyunda təhsil fəaliyyətinin elementləri yaranır. Qaydaları olan oyunlarda uşaqlar oyun forması ilə gizlənmiş təlim tapşırığı yerinə yetirir, davranışlarına və həmyaşıdlarının davranışlarına nəzarət etməyi, fəaliyyətlərin nəticələrini obyektiv, xeyirxahlıqla qiymətləndirməyi öyrənirlər.

Oyunda uşağın motor fəaliyyətinə olan ehtiyacı ödənilir, bilik yığılır, qabiliyyət inkişaf etdirilir, ağılın ən vacib keyfiy-yətləri formalaşır. Bir sıra tədqiqatlar oyunun uşaqların özünü təşkili forması kimi vacibliyini ifadə etmişdir. Birgə oyun uşaq

⁴⁶ Ушинский К. Д. Собр.соч.: В 10 т. М.-Л.,1950.Т.8.439 с.

cəmiyyətinin yaranmasına və uşaqlar arasındakı real münasibətlərin yaranmasına şərait yaradır.

Müxtəlif rolları alaraq, insanların hərəkətlərini təkrarlayaraq, uşaq duyğularına, hədəflərinə bənzəyir, onlarla münasibət qurur, insanlar arasındakı münasibətlərdə gəzməyə başlayır. Həmyaşıdları ilə ortaq bir oyunda, uşaq qarşılıqlı anlaşıma təcrübəsi qazanır, hərəkətlərini və niyyətlərini izah etməyi, onları digər insanlarla əlaqələndirməyi öyrənir.

Bütün zehni proseslərin, müəyyən fəaliyyət növlərinin və bütövlükdə uşaq şəxsiyyətinin inkişafı üçün oyunun müstəsna əhəmiyyəti elm adamlarına onu məktəbəqədər uşaqlar üçün aparıcı fəaliyyət növü hesab etməyə əsas verdi.

Oyunun funksiyası, əvvəlcədən qurulmuş xidmət növlərinə əlavə olaraq və ümumiyyətlə oyun mexanizminin xüsusiyyətlərini və müvafiq oyun növünü nəzərə alaraq sosial-mədəni varlıq növündə inkişaf etdirilmiş oyunun məqsədidir.

Oyun müxtəlif funksiyalarda pedaqoji bir fenomen kimi çıxış edir:

- təhsil müəssisələri;
- təlim və tərbiyə işinin təşkili formaları;
- tədris metodu və texnikası;
- uşaqların həyatının və fəaliyyətinin təşkili formaları.

Oyun, mənşəyi, məzmunu və quruluşu baxımından sosial olan uşaqların müəyyən bir fəaliyyətidir. Oyun cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində, istehsalın daha mürəkkəb vasitələri səbəbindən uşaqların yetkinlərlə bərabər əsasda məhsuldar əməyə cəlb edilə bilmədiyi dövrdə baş verir. Oyun uşağın böyüklər həyatında fəal iştirak etmək arzusunu həyata keçirir. Oyun iş və öyrənmə ilə yanaşı, insan fəaliyyətinin əsas növlərindən biridir, varlığımızın heyvətamiz bir hadisəsidir.

Oyunlarında uşaqlar ətrafdakı gerçəklik hadisələrini: həyat, insanların işi, ictimai-siyasi hadisələr, insanlar arasındakı münasibətləri əks etdirir.

2.4.2. Oyun nəzəriyyələri

Oyun həyatın gözəl hadisələrindən biridir, faydasız görünən və eyni zamanda lazımlı bir fəaliyyətdir. Mütəmadi olaraq cazibədar və həyatı bir hadisə kimi özünə cəlb edən oyun elmi düşüncə üçün çox ciddi və çətin bir problemə çevrildi.

Pedaqogika və psixologiyada oyun fəaliyyəti problemi K.D.Uşinski, P.P.Blonski, S.L.Rubinşteyin, D.B.Elkonin tərəfindən hazırlanmışdır. K.Qross, F.Şiller, H.Spenser, K.Buhler, Z.Freyd, J.Piaje və başqaları tərəfindən oyunun əsl mahiyyətinin təzahürləri əks etdirilmişdir.

Belə ki, bunlardan ən məşhuru **K.Qross** nəzəriyyəsidir. Oyunun mahiyyətini bir adamın qabiliyyətlərini sınadığı və inkişaf etdirdiyi ciddi gələcək fəaliyyətlərə hazırlıq hesab edir. Populyarlıq qazanan bu nəzəriyyənin əsas üstünlüyü, oyunun inkişafdakı rolunun axtarış ilə əlaqələndirilməsidir. Əsas çatışmazlıq budur ki, bu nəzəriyyə oyunun mənbəyini deyil, yalnız "dəyəri"ni göstərir, lakin oyunun səbəblərini və onu oynamağa təşviq edən səbəbləri izah etmir.

K.Qross nəticəyə yönəldilmiş oyunun izahını hədəfə çevrir və yalnız nəzəri səbəbi aradan qaldırır. Qross oyunun mənbələrini təsvir etməyə çalışdığı üçün heyvanları oyunlarla eyni şəkildə izah edərək insanları tamamilə bioloji, instinktiv hala gətirir. Oyunun inkişaf üçün əhəmiyyətini vurğulayan Qross nəzəriyyəsi əslində anti-tarixi xarakter daşıyır.

Uzun müddətdir ki, bəzən "məşq nəzəriyyəsi" adlandırılan alman tədqiqatçısı Karl Qrossun nəzəriyyəsi xarici psixologiyada üstünlük təşkil edirdi.

K.Qross, oyunun instinktlər tərəfindən təyin olunan bir məşq olduğuna inanırdı. İnsan oyunları heyvan oyunlarından köklü şəkildə fərqlənmir. Onların hamısı təbiətdə instinktivdir və varlıq uğrunda mübarizənin instinktiv formalarının həyata keçirilməsi zərurəti ilə əlaqədar orqanizmin inkişafında müəyyən mərhələdə meydana çıxır. Xüsusi oyun formaları öz təza-

hürlərini və həyata keçirmələrini istəyən xüsusi instinkt formalarıdır. K.Qrossun məşhur ifadəsi belədir: “uşaqlar uşaq olduqları üçün oynayır və oyun üçün uşaqlıq verilir.”⁴⁷

F.Şiller üçün oyun, estetik bir fəaliyyətdir, xarici bir ehtiyac olmadan, canlılığın həddindən artıq artmasının təzahürü ilə əlaqəli bir zövqdür.⁴⁸

Öz növbəsində F.Şiller, ideyasını inkişaf etdirən **H. Spenser**⁴⁹ tərəfindən tərtib edilmiş oyun nəzəriyyəsində oyun mənbəyi qüvvələrin həddindən artıq çoxluğunda görülür, həyatda, əməkdə sərf olunmayan artıq qüvvələr oyunda çıxış yolu tapır. Ancaq ehtiyatsız qüvvələrin ehtiyatının olması, sərf etdikləri istiqaməti, başqa bir fəaliyyətə deyil, niyə oyuna sərf edirlər sualını izah edə bilmirlər, bundan əlavə, yorğun bir adam istirahət etmək üçün oyuna keçir.

Buradan aydın olur ki, H.Spenser "həddindən artıq güc" probleminə təkamül-bioloji yanaşmanı tətbiq etdi. İnanırdı ki, daha inkişaf etmiş heyvanlarda təcili ehtiyacları ödəmək üçün sərf olunmayan enerji qalır. Oyun və sənət olan uydurma fəaliyyətlər də həyata keçirilir. Spenser, aşağı bacarıqların oyunda, estetik fəaliyyətdə daha yüksək olanları ifadə etməsində aralarındakı fərqləri görür. Şiller və Spenserin oyun ilə bağlı fikirləri həddindən artıq qüvvələr nəzəriyyəsi olaraq qısaldılmışdır.

S.L.Rubinşteynə görə oyunu mənimsəmə və ya yığılmış qüvvələrin reallaşdırılması kimi şərh etməsi oyunun dinamik xüsusiyyətini nəzərə alaraq formal xarakter daşıyır. Buna görə də belə bir nəzəriyyə oyunu izah edə bilmir⁵⁰.

⁴⁷ Гроос К. Душевная жизнь ребенка/Пер.с.нем.Киев,1916. с. 71.

⁴⁸ Шиллер И. Х. Ф. Письма об эстетическом воспитании человека // Собр. соч.:В 8 т. М. -Л.: Гослитиздат, 1950. Т. 6.

⁴⁹ Спенсер Г. Основания психологии. Спб., 1897. С. 413.

⁵⁰ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: ЗАО «Издательство «Питер», 1999. – 720 с.

Oyunun motivlərini izah edən K.Byuler, oyunun əsas motivi olaraq funksional zövq nəzəriyyəsini irəli sürdü (yəni nəticədən asılı olmayaraq hərəkətdən zövq alın). Zövqlə yaradılan bir fəaliyyət olaraq, oyun nəzəriyyəsi hedonist fəaliyyət nəzəriyyəsinin özünəməxsus ifadəsidir, yəni, insan fəaliyyətinin zövq prinsipi ilə yaradıldığına inanan bir nəzəriyyədir.

K.Buhler öz nəzəriyyəsində K.Qroosun fikirlərini və Z. Freydin "şüursuz" haqqında doktrinasını birləşdirdi. Uşağın zövq almaq istəyini oyunun əsas mexanizmi hesab etdi və oyunu funksional zövqlə müşayiət olunan, onun xatirinə icra olunan bir fəaliyyət olaraq təyin etdi. Beləliklə, C.Buhler K.Qroos nəzəriyyəsində cavabı olmayan oyunun başlanğıcı ilə bağlı sualına cavab verdi.

İnsan fəaliyyətinin motivləri o qədər müxtəlifdir; bu və ya digər emosional rəngləmə həqiqi motivasiyanın yalnız bir əksidir, törəmə tərəfidir. Dinamik Şiller-Spenser nəzəriyyəsi kimi, hedonist nəzəriyyə hərəkətin həqiqi motivini ehtiva edən, bu və ya digər dərəcədə emosional effektiv rəngdə əks olunan hərəkəti tərک etmir. Oyunun müəyyənləşdirici amilini funksional fəaliyyətdən zövq almaq kimi qəbul edən bu nəzəriyyə oyunda yalnız orqanizmin funksional göndərilməsinə görür. Oyun haqqında belə bir anlayış əslində qənaətbəxş deyil, çünki yalnız ən erkən "funksional" oyunlar tətbiq oluna bilər və qaçılmaz şəkildə onun daha yüksək formalarını istisna edir.

Nəhayət, Freydin oyun nəzəriyyələri bunu həyat arzularının reallaşması olaraq görür, çünki oyun çox vaxt oynanılır və mümkün olmayanlarda yaşamağa davam edir.

Z.Freyd hesab edirdi ki, şüursuz sferanın gizli düşüncələri və istəkləri oyunda aşkar olunur⁵¹. Oyun oynamaqla uşağı istənilməyən hisslərdən və istəklərdən təmizləmək olar. Çoxları bu zaman oyun terapiyasının əsaslarını görür.

⁵¹Фрейд З. Вне принципа удовольствия. М., 1912.

Beləliklə, yaradıcılıq fəaliyyətinin təzahüründən, həyatın gözəlliyini və cazibəsini özündə cəmləşdirən oyun həyatdan uzaqlaşdırılanlar üçün dairə bağlanır, məhsul və inkişaf amili, çatışmazlığın və tükənməzliyin ifadəsi həyata hazırlıqdan qaçmağa çevrilir.

L.S.Viqotski və tələbələri, insanın oynadığı, gerçək birinin əvəzinə xəyali bir vəziyyət meydana gətirməsini və ətrafdakılara verdiyi dözümlülük dəyərlərinə uyğun olaraq müəyyən rol oynayaraq oynadığı başlanğıc, təyinedici amil hesab edirlər.

Fəaliyyətin xəyali vəziyyətə keçməsi, həqiqətən, müəyyən oyun formalarının inkişafı üçün xarakterikdir. Ancaq xəyali bir vəziyyət yaratmaq və dəyərləri ötürmək oyunu başa düşmək üçün əsas ola bilməz.

Bu təfsirin əsas çatışmazlıqları aşağıdakılardır:

- oyun mənbələrini açıqlamadan, oyun vəziyyətinin quruluşuna diqqət yetirir. Dəyərlərin ötürülməsi, xəyali bir vəziyyətə keçid oyunun mənbəyi deyil. Həqiqi bir vəziyyətdən xəyali vəziyyətə keçidin oyun mənbəyi kimi şərh edilməsi cəhdi yalnız oyunun psixoanalitik nəzəriyyəsinin əks-sədası kimi başa düşülə bilər;

- mənanın ötürülməsi nəticəsində yaranan oyun vəziyyətinin ortaya çıxması, daha çox oyunu dəyərlərlə oynamaq ehtiyacından çıxarmaq cəhdi sırf intellektualdır.

Oyunun yüksək formaları üçün vacib olsa da, xəyali vəziyyətdə hərəkət edən bir törəmə faktını ilkin mənbəyə çevirmək və buna görə də hər hansı bir oyun üçün məcburi olan L.S. Viqotski nəzəriyyəsi uşağın heç bir xəyali vəziyyət yaratmadığı oyunun erkən formalarını özbaşına istisna edir. Oyunun bu qədər erkən formaları istisna olmaqla, bu nəzəriyyə bizə oyunu inkişafda təsvir etməyə imkan vermir⁵².

⁵² Выготский Л.С. Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка. Вопросы психологии, 1966, №6.

Yenə də həddindən artıq qüvvələrdən olan oyun nəzəriyyəsinə olduğu kimi, oyun mənfi deyil, müsbət kimi görünür. Bu, inkişaf məhsulunu, üstəlik, praktik həyatın ehtiyaclarını üstələyir. Bu gözəldir, lakin nəzəriyyənin ciddi bir qüsuru, oyunu xarici dünya ilə münasibətlərdə doğulan bir fəaliyyət kimi deyil, orqanizmin yönləndirilməsi kimi yetişmiş funksiyalar daxilindəki hərəkətlər hesab edilir. Oyun, beləliklə, xarici bir şəkildə doldurulduğu həqiqi məzmunla əlaqəli olmayan bir rəsmi fəaliyyətə çevrilir. Oyunun "mahiriyyəti" nin belə bir izahı həqiqi oyunun özünəməxsus təzahürlərində izah edilə bilməz.

2. 4. 3. Uşaq oyunlarının təsnifatı

Uşaq oyunları məzmunu, xarakteri, təşkili, təhsil və inkişaf dəyəri ilə fərqlənir. Məktəbəqədər pedaqogikanın formalaşması zamanı oyunları qruplara, kateqoriyalara, siniflərə birləşdirmək üçün dəfələrlə cəhdlər edilmişdir. Mövcud müxtəliflikdəki müəyyən kateqoriyalar müxtəlif mərhələlərdə aşağıdakılar sistem yaradan əsaslar hesab olunurdu:

Pedaqoji və inkişaf əhəmiyyəti (Frobel, Oross); oyunların mənsəyi və onların təhsil dəyəri (Keira); oyunların genezisi (J. Piaje); yetkinlərin iştirakı və uşağın fəaliyyət formaları nisbəti (P.F.Lesqaft, D.V.Menzheritskaya). Hər bir oyun nəzəriyyəsi bu nəzəriyyənin başlanğıc nöqtələrinə əsaslanaraq öz təsnifatını təklif etdi.

Müasir pedaqogikada qəbul edilən təsnifatlara əsasən bütün oyunlar iki qrupa bölünür: **yaradıcı, hazır məzmun və qaydalara malik olan oyunlar** .

Yaradıcı oyun təşəbbüs və fəaliyyət uşaqlara məxsusdur, onlar oyun, mövzu, süjet, seçim, vasitə, planın həyata keçirilməsi üçün müstəqil axtarış aparmaq, rolları təyin edirlər. Oyunun yaradıcı təbiəti uşağın həyatı təkrarlaması deyil, fikirlərini birləşdirməsidir. Eyni zamanda təsvir edilənlərə, düşüncələrinə və hisslərinə münasibətini çatdırır. Gənclər bu cür

oyunların hazırlanmasında və keçirilməsində dolayı ilə iştirakına şərait yaradır, uşaqların həyat təəssüratlarını zənginləşdirir, fəaliyyəti stimullaşdırır. Yaradıcı oyunlar qrupu heterogendir. Bunların arasında *rol oyunu, teatr və tikinti-konstruktiv oyunları* öz əksini tapır.

Hazır məzmunu və qaydalara malik olan oyunlar böyüklər tərəfindən hazırlanır və buna görə də müəyyən bir nəticəyə nail olmaq üçün artıq müəyyən bir fəaliyyət proqramı mövcuddur. Tapşırığın təbiətinə görə onlar iki qrupa bölünür - *mobil və didaktik*.

Bu təsnifatın əsasını P.F.Lesqaft qoymuşdur.⁵³ Bütün oyunlar iki böyük qrupa ayrıldı: təqlid və qaydaları olan oyunlar. Müəllifə görə, təqlid oyunlarında uşaq ətrafdakı gerçəklikdə gördüklərini təkrarlayır. Oyun həssaslığından, fiziki qüvvələrin inkişaf dərəcəsindən və onlardan istifadə etmək qabiliyyətindən asılı olaraq oyunların məzmununu müxtəlifləşdirir. Simulyasiya oyunları həmişə qaydalarla oyunlardan əvvəl olur. P.F.Lesqaft simulyasiya oyunları ilə oyun qaydaları arasındakı fərqi göstərdi. Zaman keçdikcə bu təsnifat saflaşdırıldı, təkmilləşdirildi.

S.L.Novoselova tərəfindən uşaq oyunlarının yeni təsnifatı təklif edildi. Bu oyun subyektlərindən irəli gələn "təşəbbüs" prinsipinə əsaslanır. Buna uyğun olaraq oyunların üç sinfi fərqlənir.

Birincisi, uşaqların özlərinin təşəbbüsü ilə ortaya çıxan oyunlardır. Bunlara *həvəskar oyunlar - eksperiment* (təbii əşyalar, hadisələr, oyuncaqlar) və *həvəskar hekayə oyunları* (rol oynama, rejissorluq və teatr) daxildir. Bunlar intellektual təşəbbüsün inkişafı, uşaq yaradıcılığı, yeni motivlər və fəaliyyətlərin ortaya çıxması üçün məhsuldar hesab olunur.

⁵³ Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение. М.: Педагогика, 1991.174 с.

Oyunların ikinci sinfi fərqlidir ki, onlarda olan təşəbbüs bir uşağa deyil, gəncə məxsusdur. Bunlar *təhsil oyunları* (didaktik, mövzu-didaktik, mobil) və *asudə vaxtdır* (intellektual, əyləncəli oyunlar, bayram karnavalı, teatr əsərləri). Bu oyunlar oyun mədəniyyətini formalaşdırır, uşaqlara bilik ötürülməsinin təbii forması kimi xidmət edir və sosial norma, qaydaların mənimsənilməsinə öz töhfəsini verir.

Oyunların üçüncü sinfi, meydana gəldikləri dərinliklərdə etnosların tarixi təşəbbüsü ilə müəyyən edilir. Bunlar *ənənəvi və ya xalq oyunlarıdır*: ritual, təlim və istirahətdir. Uşaqlarda bir insanın universal ümumi qabiliyyətlərinin (koordinasiya, ixtiyari davranış, düşüncənin simvolik funksiyası və s.) formalaşmasına töhfə verir. Bu sinif oyunlar ümumbəşəri dəyərlərin mənimsənilməsinin ən vacib mənbəyidir.

2.4.4. Oyun öyrənmə metodu kimi

Oyunun əhəmiyyəti tükənməz və istirahət imkanları ilə qiymətləndirilə bilməz. Əyləncə, istirahət olaraq öyrənmə, yaradıcılıq, terapiya, insan münasibətləri və işdəki təzahürlər kimi bir model halına gələ bilən fenomendir.

Yaşlı nəsillərin təcrübəsini gənc insanlara ötürmək üçün tədris metodu kimi oyun antik dövrlərdən bəri istifadə olunur. Oyun xalq tərbiyəsində, məktəbəqədər və məktəbdənkənar müəssisələrdə geniş istifadə olunur. Təhsil prosesinin aktivləşməsinə və intensivliyinə əsaslanan müasir məktəbdə oyun fəaliyyətindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

- hər hansı bir fənnin konsepsiyasını, mövzusunun və hətta hissəsini mənimsəmək üçün müstəqil texnologiyalar kimi;
- oyun ümumi təlim texnologiyasının bir elementi olaraq;
- dərslər və ya onun bir hissəsi kimi (giriş, nəzarət);
- dərslərdənkənar fəaliyyətlərin texnologiyası kimi.

"Oyun pedaqoji texnologiyası" anlayışına müxtəlif pedaqoji oyun şəklində pedaqoji prosesin təşkili üçün kifayət qədər

geniş metod və üsullar qrupu daxildir. Ümumilikdə, oyunlardan fərqli olaraq, pedaqoji oyun vacib bir xüsusiyyətə - aydın şəkildə öyrənmək və açıq şəkildə əsaslandırılmalı bilən, təhsil-idrak yönümlü xarakterizə edilə bilən müvafiq pedaqoji nəticəyə malikdir. Təlimin oyun forması dərslərdə oyun texnikası və vəziyyətlərin köməyi ilə yaradılır, təlim fəaliyyətini stimullaşdıran vasitə kimi çıxış edir.

Dərs şəklində oyun texnikası və vəziyyətlərin tətbiqi aşağıdakı əsas sahələrdə baş verir:

- didaktik məqsəd tələbələr üçün oyun tapşırığı şəklində qoyulur;

- öyrənmə fəaliyyətləri oyun qaydalarına tabedir;
- istifadə edilən təlim material, vəsaitlərinin keyfiyyəti;
- didaktik tapşırığı oyuna çevirən tədris fəaliyyətinə rəqabət elementi daxil edilir;

- didaktik tapşırığın uğurla başa çatması oyun nəticəsi ilə əlaqələndirilir.

Oyun peşəkar və ailə həyatı, insan münasibətləri məktəbidir. Ancaq adi bir məktəbdən fərqlənir, oyun zamanı öyrənən insanın nəşə öyrəndiyinə şübhə etmir. Adi məktəbdə bilik mənbəyini göstərmək çətin deyil. Burada müəllim - tədris edən bir insandır. Tədris prosesi monoloq şəklində (müəllim izah edir, şagird dinləyir) və dialoq şəklində aparılmalı bilər (ya da şagird bir şeyi başa düşmədiyi və anlayışını düzəldə bilmədiyi təqdirdə müəllimə sual verir və ya müəllim nəzarət məqsədi ilə tələbələrə görüşür). Oyunda asanlıqla tanınan bilik mənbəyi, təlim görmüş insan yoxdur. Tədris prosesi hərəkət dilində inkişaf edir, oyunun bütün iştirakçıları bir-biri ilə aktiv təmaslar nəticəsində öyrənirlər. Oyun məşqi maneəsizdir. Oyun, əsasən, könüllü və xoş qarşılanır.

Oyun texnologiyasında təhsil prosesindəki yeri və rolu, oyun elementləri və elm adamlarının birləşməsi müəllimin təhsil oyunlarının funksiyalarını başa düşməsindən çox asılıdır. Oyunun funksiyası onun müxtəlif faydasından yararlanır.

Oyunun sosial-mədəni məqsədi. Oyun, uşaqların sosiallaşmasının ən güclü vasitəsidir, bunlar həm şəxsiyyətin formalaşmasına məqsədyönlü şəkildə təsir göstərən sosial cəhətdən idarə olunan proseslər, cəmiyyətdə və ya yaşlıları qrupunda biliklərin mənimsənilməsi, mənəvi dəyərlər və normalar, həmçinin, şəxsin formalaşmasına təsir edən kortəbii proseslərdir. Oyunun sosial-mədəni məqsədi mədəniyyətin zənginliyini, təhsil prosesində şəxsiyyətin formalaşması potensialını sintez etmək, həmçinin kollektivin tam üzvü kimi fəaliyyət göstərməsi üçün bir şəxs tərəfindən mənimsənilməsidir.

Millətlərarası ünsiyyətin funksiyası. Oyunlar milli, eyni zamanda beynəlxalq və universaldır. Oyunlar həyatın müxtəlif vəziyyətlərini simulyasiya etməyə, aqressivliyə müraciət etmədən münaqişələrdən çıxış yolu axtarmağa və həyatda mövcud olan hər şeyin qavranılmasında müxtəlif duyğuları öyrətməyə imkan verir.

Oyunda insanın özünü tanıma funksiyası. Bu oyunun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. İnsan üçün oyun özünü həyata keçirən bir sahə kimi vacibdir. Bu baxımdan oyun prosesinin özü, nəticəsi, rəqabəti və ya istənilən məqsədə çatması vacibdir. Oyun prosesi özünüdərk etmək məkanıdır. İnsanda mümkün və ya hətta mövcud problemləri aşkar etmək, onların aradan qaldırılmasını simulyasiya etmək üçün insan təcrübəsi daim oyun vəziyyətinə daxil edilir.

Kommunikativ oyun. Oyun kommunikativ bir fəaliyyətdir, baxmayaraq ki, sırf oyun qaydaları ilə konkretidir.

Oyun tələbəni mürəkkəb insan münasibətlərinin həqiqi məzmunu ilə tanış edir. Hər hansı bir oyun cəmiyyəti hər bir oyunçuya, təşkilat və bir çox ünsiyyət əlaqələri olan, münasibət göstərən bir komandadır. Oyun insanlar arasındakı ünsiyyət formasıdırsa, qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı anlaşma təmaslarından kənarda onlar arasında heç bir oyun ola bilməz.

Oyunun diaqnostik funksiyası. Diaqnoz prosesi tanımaq qabiliyyətidir. Oyun proqnozlaşdırıla bilər, bu, digər insan

fəaliyyətlərində daha çox diaqnostikdir, ilk növbədə, fərdi oyunda özünü təzahürlərini maksimum dərəcədə aparması (zəka, yaradıcılıq); ikincisi, oyun özü xüsusi bir "ifadə sahəsidir".

Oyunun terapevtik funksiyası. Oyun insanın davranışında, başqaları ilə ünsiyyətdə, məşqlərdə etdiyi müxtəlif çətinlikləri dəf etmək üçün istifadə oluna bilər və edilməlidir. Oyun texnikalarının terapevtik dəyərini qiymətləndirən D.B.Elkonin yazırdı ki, "oyun terapiyasının təsiri uşağın rol oynayan oyunda aldığı yeni sosial münasibətlər praktikası ilə müəyyən edilir. Rol oyunu uşağın həm böyüklər, həm də yaşlıları ilə qucaqladığı, məcburiyyət əlaqəsi əvəzinə azadlıq və əməkdaşlıq əlaqələrini qoyduğu yeni real münasibətlər təcrübəsidir"⁵⁴.

Oyundakı düzəliş funksiyası. Təbii ki, bütün şagirdlər oyun qaydaları və süjetini öyrənmişlərsə, oyunun hər bir iştirakçısı yalnız rollarını deyil, həm də tərəfdaşlarının rolunu, oyunun gedişatı və məqsədini birləşdirir. Düzəldici oyunlar deviant davranışlı şagirdlərə kömək edə bilər, normal sağlamlıqlarına və qrupdakı həmyaşıdları ilə ünsiyyətə mane olan təcrübələrin öhdəsindən gəlməyə kömək edir.

Oyunun əyləncəli funksiyası. Əyləncə fərqli, cazibədir, əlverişli atmosferin, müəyyən rahatlığın yaradılması, qoruyucu mexanizmlər kimi emosional sevinc, şəxsiyyətin sabitləşməsi, tələblərinin səviyyəsinin gerçəkləşməsi ilə əlaqələndirilir.

2.4.5. Oyun motivləri və oyunların təşkili

Təlimin oyun formaları, başqa heç bir texnologiya kimi deyil, müxtəlif motivasiya yollarının tətbiqinə kömək edir:

Ünsiyyət üçün motivlər. Problemləri birgə həll edən, oyunda iştirak edən tələbələr ünsiyyət qurmağı öyrənir, yoldaşlarının fikirlərini nəzərə alırlar.

⁵⁴ Эльконин Д.Б., Психология игры. – М., 1999. 234 с.

Kollektiv problemlərin həllində tələbələrin fərqli imkanlarından istifadə olunur, praktik təcrübədə uşaqlar tez düşünən, tənqidi qiymətləndirən və diqqətlə işləyən, ehtiyatlı və riskli yoldaşların faydalarını dərk edirlər. Oyun zamanı ortaqlar, emosional təcrübələr şəxsiyyətlərarası münasibətlərin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Mənəvi motivlər. Oyunda hər bir şagird özünü, biliyini, bacarığını, xarakterini, güclü iradəli keyfiyyətlərini, fəaliyyətə, insanlara münasibətini sübut edə bilər.

Koqnitiv motivlər. Hər oyunun yaxın bir nəticəsi var (oyunun sonu), şagirdi məqsədə (qələbəyə) çatmağa və məqsədə çatmağın yolunu başa düşməyə stimullaşdırır (başqalarından daha çox bilmək lazımdır).

Oyunda komandalar və ya fərdi tələbələr əvvəlcə bərabərlər (fərqlənənlər və üçüncülər yoxdur, oyunçular var). Nəticə oyunçunun özündən, hazırlıq səviyyəsindən, qabiliyyətindən, dözümlülüyündən, bacarığından, xarakterindən asılıdır.

Oyunda anonim öyrənmə prosesi şəxsi mənalara göstərir. Şagirdlər sosial maskaları sınayır, tarixi mənzərəyə qərq olurlar və özlərini öyrənilən tarixi prosesin bir hissəsi hiss edirlər.

Uğurun vəziyyəti idrak marağının inkişafı üçün əlverişli emosional əsas yaradır. Uğursuzluq şəxsi məğlubiyyət kimi deyil, oyundakı məğlubiyyət kimi qəbul edilir və idrak fəaliyyətini stimullaşdırır.

Rəqabət. Oyunun ayrılmaz hissəsi - uşaqlar üçün cəlb edicidir. Oyundan alınan zövq sinifdə rahat vəziyyət yaradır və mövzunu öyrənmək istəyini gücləndirir.

Oyunda həmişə bir sır var - tələbənin zehni fəaliyyətini aktivləşdirən cavablandırılmamış sual onu cavab axtarmağa məcbur edir.

Oyun fəaliyyətində, ümumi məqsədə çatma prosesində zehni fəaliyyət aktivləşdirilir. Düşüncə çıxış yolu axtarır, idrak problemlərini həll etmək məqsədi daşıyır. Bir çox oyunu idarə etmək, uşağın özünü tərbiyəsi prosesini aktivləşdirmək üçün

lazımdır. Uşaq oyunlarının təşkilinə pedaqoji yanaşmalar baxımından bir sıra aşağıdakı məqamları qeyd etmək lazımdır.

Oyun seçimi. Hər şeydən əvvəl uşağın nəyə ehtiyacı olduğundan, hansı təhsil tapşırıqlarını həll etməsindən asılıdır. Oyunun seçimi onun vaxtından, təbii və iqlim şəraitindən, vaxtın uzunluğundan, gündüz saatlarından və keçirildiyi ayın mövcudluğundan asılıdır. Oyunun məqsədi oyun vəziyyətinin hədudlarından kənardır və oyunun nəticəsi xarici əşyalar və müxtəlif məhsullardır (modellər, oyuncaqlar, kuklalar və s.). Bədii yaradıcılığın "məhsulları", yeni biliklər şəklində ifadə edilə bilər. Oyunda motivlərin dəyişdirilməsi təbiidir, uşaqlar əylənmək istəmədən oyunlarda hərəkət edirlər və nəticə konstruktiv ola bilər. Oyun, bir şey əldə etmək üçün bir vasitə kimi çıxış edə bilər, baxmayaraq ki, fəaliyyəti mənbəyi şəxsən, oyun yaradıcılığının və rəqabət ruhunun könüllü olaraq götürdüyü vəzifələrdir. Oyunlarda uşaq bir-biri ilə əlaqəli olan bir neçə səviyyənin hədəflərini yerinə yetirir.

İlk olaraq oyunçu oyunun özündən zövq alır. Bu məqsədlə hər hansı bir fəaliyyətə hazırlığı əks etdirən münasibət, sevinc gətirsə əks olunur.

İkinci səviyyədəki məqsəd funksionaldır, oyun qaydalarının yerinə yetirilməsi, süjet, rol oynama ilə əlaqələndirilir.

Üçüncü səviyyənin məqsədi oyunun yaradıcı vəzifələrini əks etdirir (açmaq, tapmaq, nəticə çıxarmaq və s.).

Uşaqlara bir oyun təklif edin. Oyunun təklifindəki əsas vəzifə, tərbiyənin məqsədləri və uşağın istəyi üst-üstə düşdüyü zaman, sualın belə bir tərtibində ona maraq oyatmaqdır. Təklifin oyun texnikası şifahi və ya yazılı ola bilər. Oyunun təklifinə onun qaydaları və texnikası izah olunur. Oyun başlamazdan əvvəl qısa və dəqiq izah edilməlidir. İzahat, oyunun adı, məzmunu haqqında bir hekayə əsas və ikinci dərəcəli qaydaların izahı, o cümlədən, oyunçular arasındakı fərq, oyun aksesuarlarının mənasını izah edir.

Oyun zonası üçün avadanlıq və qurğular, onun arxitekturası. Oyunun yeri onun məzmununa və oyunçuların sayına uyğun olmalıdır, təhlükəsiz, gigiyenik, normativ uşaqlar üçün əlverişli olmalıdır, diqqəti yayındırmamalıdır. Memarlıq oyun sahəsi ilə, uşaq oyunlarının konstruktiv təməllərinə uyğundur, uşağın yaşının tələblərinə cavab verən oyun estetik planına sahib olduqlarını, parlaq, qüsursuz, qəhrəmanlıq, romantik və inanılmaz inkişafa sahib olduğunu başa düşürük.

Komandalara, qruplara bölünmə, oyunda rolların bölüşdürülməsi. Oyun, adətən, oyunlar üçün yaradılan uşaqların komandası adlanır. Bildiyiniz kimi, qruplara ayrılmağı tələb etməyən oyunlar - komanda oyunları var. Bir komandaya parçalanma, sevgi və bəyənməməyi nəzərə alaraq etika tələb edir.

Uşaq oyunlarında həlledici məqamlardan biri rolların paylanmasıdır. Onlar aktiv və passiv, ibtidai və ikinci dərəcəli ola bilərlər. Uşaqları oyunda rollara bölüşdürmək çətin və ciddi bir işdir. Uşaq üçün, xüsusilə, faydalı olan rol nəzərə alaraq müəllim aşağıdakı metodlardan istifadə edir.

- bir rol birbaşa yetkinlərə tapşırmaq;
- ağsaqqal (kapitan) vasitəsilə rol təyinat;
- oyun müsabiqələrinin nəticələrinə əsasən rol seçimi (ən yaxşı layihə, geyim, ssenari);
- uşağın rolunu onun istəyi ilə könüllü qəbul etmək;
- oyundakı rolun ardıcılığı.

Komanda rollarını paylayarkən, bunu etmək lazımdır ki, rol nüfuzlu olmayan nüfuzu gücləndirsin: fəaliyyətsiz - şou fəaliyyəti, lisenziyasız - mütəşəkkil uşaqlar oyunu, özlərini bir şeylə güzəştə gedənlər- itirilmiş nüfuzu geri qaytarmaq üçün, yeni gələnlər və uşaqlar, uşaq komandasını nəzərə alaraq - özlərini sübut etmək, hər kəslə dost olmaq.

Oyunda təkəbbürün görünməməsini, komanda rollarının gücünün ikincilərdən üstün olmasını təmin etmək lazımdır. Oyundakı iradəsizlik oyunu məhv edə bilər. Rolun bir hərəkəti olduğundan əmin olun, hərəkət olmadan rol öldü, uşağın heç

bir işi yoxdursa, oyundan çıxacaq. Oyundakı mənfi rollardan istifadə edə bilməzsiz, onlar yalnız yumoristik hallarda məqbuldur.

Oyun vəziyyətinin inkişafı. İnkişaf altında oyunçuların mövqeyindəki dəyişiklik, oyun qaydalarının çətinləşməsi, mənzərənin dəyişməsi, oyun hərəkətlərinin emosional doyması başa düşülür. Oyunda iştirak edənlər sosial cəhətdən aktivdirlər, çünki oyunda öz funksional tapşırıqlarını yerinə yetirməyin bütün yollarını və hərəkətlərini heç biri bilmir. Bu oyuna maraq və zövq təmin edən bir mexanizmdir.

Oyunun təşkilinin əsas prinsipləri:

- uşaqları oyuna cəlb edərkən hər hansı bir forma məcburiyyətinin olmaması;

- oyun dinamikasının inkişafı prinsipi;

- oynaq bir atmosferin qorunması prinsipi (uşaqların həqiqi hisslərini qorumaq);

- oyun və oyundan kənar fəaliyyətlərin əlaqəsi prinsipi; müəllimlər üçün oyun hərəkətlərinin əsas mənasını uşaqların real həyat təcrübəsinə köçürmək vacibdir;

- sadə oyunlardan mürəkkəb oyun formalarına keçid prinsipləri. Sadə oyundan mürəkkəb oyunlara keçidin məntiqi oyun tapşırıqları və qaydalarının müxtəlif məzmununun tədricən dərinləşməsi ilə əlaqədardır. Bu intellektual oyunların tərbiyəsi, tərbiyə dəyəri müəllimlərin iştirakından asılıdır.

Müəllimin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- əvvəlki yaşın nailiyyətlərinə güvənmək;

- müəyyən bir yaş potensialını səfərbər etməyə çalışmaq;

- gələcək dövr üçün "zəmin" hazırlayın, yəni mövcud səviyyəyə deyil, həm də öyrənmə fəaliyyətinin ən yaxın inkişaf zonasına yönəldir.

2. 5. İnkişafetdirici təlim texnologiyaları

2.5.1. İnkişafetdirici təlimin mahiyyəti, məqsədi, əsas vəzifələri və pedaqoji prinsipləri

Pedaqoji nəzəriyyə və təcrübənin mürəkkəb, əsas problemlərindən biri şəxsiyyət, onun xüsusi təşkil olunmuş şəraitdə inkişafı problemidir. Bunun müxtəlif tərəfləri var, buna görə də müxtəlif elmlər tərəfindən nəzərdən keçirilir. Pedaqogika təlim və tərbiyə prosesində şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı üçün ən təsirli şərtləri öyrənir, müəyyənləşdirir.

Son illərdə təhsil nəzəriyyəçiləri təhsilin inkişafı problemlərinə daha çox diqqət yetirirlər. Elmi əsərlər onlara həsr olunmuşdur, müxtəlif dərslərlərin və tədris vəsaitlərinin köməyi ilə həll etməyə çalışmışlar. Məktəblilərin intellektual, mənəvi və fiziki inkişafı problemləri getdikcə aktuallaşır. Üstəlik, müasir məktəb təhsilinin islahat prinsiplərindən biri də onun həqiqətən inkişaf edən təhsil kimi qurulması prinsipidir.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimin tətbiqi səmərəliliyinə təsir edən bir çox pedaqoji yanaşma və prinsiplərə daha geniş yer verilmişdir. Çox vaxt bu prinsiplərdən hər hansı biri bu və ya digər pedaqoji kollektivin diqqətini cəlb edir, onun həyata keçirilməsi üçün çox say göstərir.

Z.İ.Kalmıkova qeyd edir ki, təlimin səmərəliliyini artırmağın fərdi yollarının, onların şagirdlərin zehni inkişaf səviyyəsinə təsirinin öyrənilməsi zəruridir, lakin bu kifayət etmir. Bu yanaşma və prinsiplərin əlaqəsini açıqlamaq eyni dərəcədə vacibdir. Müasir dövrdə "Zehni inkişaf" anlayışından daha çox geniş istifadə olunur, bununla birlikdə insan aqlını, zehni inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün hansı əlamətlərin istifadə edilə biləcəyi sualına birmənalı cavab verilmir. Psixoloqlar öyrənmənin zehni inkişafda aparıcı, müəyyənləşdirici rol oynadığını qəbul edirlər. Bu, insanın sosial təbiətindən irəli gəlir, onun zehni inki-

şafi yaşadığı sosial-tarixi şərtlərlə müəyyən edilir. Yaşlıların təsiri altında həyatının ilk günlərindən bir uşaq əvvəlki nəsillər tərəfindən toplanmış təcrübəni mənimsəməyə başlayır, fəal şəkildə “uyğun” olur, yəni şəxsi varlıq formalaşır. Bu təcrübənin mənimsənilməsi prosesində uşağın zehni inkişafı və insani qabiliyyətlərinin formalaşması baş verir

A.N.Leontyevin⁵⁵ əsərlərində bilik və əqli inkişaf arasında bərabər bir işarə qoyulur, çünki inkişaf, onun fikrincə, uşağın yaşadığı və inkişaf etdiyi sosial şəraitdə əldə etdiyi insan təcrübəsi tərəfindən “mənimsənilmiş” biliklər ilə müəyyən edilmişdir.

Z.İ.Kalmıkova görə “Psixi inkişaf insanın intellektual fəaliyyətində yaşı və yaşadığı sosial-tarixi şəraitə uyğun olaraq, psixikanın fərdi xüsusiyyətləri ilə zənginləşməsi, əlaqəli kəmiyyət, keyfiyyət dəyişikliklərinin mürəkkəb bir dinamik sistemidir”⁵⁶.

İnsan təcrübəsinin ustalığı zehni inkişafın həlledici amili olduğundan, bilik zehni inkişafın strukturunu təşkil edən komponentlərdən biri kimi qəbul edilməlidir.

Buna əsasən, biliklərin yaşla bağlı yoxsulluğu zehni inkişafın aşağı səviyyəsini göstərə bilər. Ancaq zehni inkişaf, biliklərin mövcudluğu, onları idarə etmək, tətbiq etmək qabiliyyəti bir çox şeylə sübut olunur. Rəsmi olaraq əldə edilən biliklər yalnız eyni hallarda, çox dar sahədə tətbiq edilə bilər, yəni təsirli gücə sahib deyildir. Buna görə effektiv biliklərin təməli əqli inkişafın bir hissəsi hesab edilməli və bununla da onların əldə edilməsinin şüurlu xarakteri vurğulanmalıdır.

İnkişafetdirici təlim texnologiyası, təlim və yadda saxlama, təlim və konservativ pedaqoji şüura əsaslanan, reproduktiv ilə heç bir əlaqəsi olmayan, tədris fəaliyyətinin əsaslı fərqli quruluşunu təklif edən keyfiyyətə yeni biliklər sistemidir.

⁵⁵ Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики .4-е изд. — М.: Изд-во МГУ, 1981. 584 с.

⁵⁶ Калмыкова З.И. Отстающие в учении школьники: Проблемы психологии развития.М.: Педагогика, 1986. 208с.

İnkişafetdirici təlim anlayışının **mahiyyəti** həm müəllim, həm də tələbənin özü üçün əsas vəzifəyə çevrilməsinə şərait yaratmaqdır. Bu çətin pedaqoji problem ardıcılıqla həll olunur: ilk mərhələdə - uşağın ehtiyaclarını və özünüinkişaf etdirmə qabiliyyətini formalaşdırmaqla, sonrakı illərdə bu qabiliyyəti gücləndirmək və maksimum reallaşdırmaq üçün şərait yaradır.

İnkişafetdirici təlim dedikdə, tədris prosesində uşağın hər-tərəfli inkişafına yönəldilən, məzmun, metod və təşkili formaları kimi başa düşülür.

İnkişafetdirici təlim prosesinin mahiyyəti əvvəlcədən müəyyən edilmiş ilkin parametrlər əsasında qurulur. Sosial sifariş (valideynlər, cəmiyyət), təhsil qaydaları, təhsilin məqsədi və məzmunu, ilkin münasibətlər, uşaqların nailiyyətlərini qiymətləndirmək üçün müasir yanaşmalar konkretləşdirilməli, ayrayırılıqda və fərqli vəzifələrə şərait yaratmalıdır. İnkişaf tempini müəyyənləşdirmək təhsil işçisinə hər bir uşağa inkişaf səviyyə-sində dəstək olmağa imkan verir.

İnkişaf edən sistem, bilik və bacarıqlara əlavə olaraq, akademik mövzularda bilikləri müstəqil dərk etmək yollarını da təmin etməlidir. Yalnız bundan sonra bu bilik müstəqil idraki fəaliyyətin aparılması prosesində bacarıqların inkişafına töhfə verməklə yanaşı, təhsilin məzmunu və prosesinə emosional-dəyərli münasibət, şəxsiyyətin humanist yönümünün formalaş-masına kömək edəcəkdir.

Bu yanaşma fəaliyyətlərə yaradıcı münasibət bəsləyir, ümumi təhsil bacarıqlarını formalaşdırır, düşüncə vasitələri və metodlarını mənimsəməyə kömək edir, təxəyyül, diqqət, yaddaş, iradə inkişaf etdirir və emosional mədəniyyət, ünsiyyət mədə-niyyətini formalaşdırır.

İnkişafetdirici təlim texnologiyasının məqsədi yeni mütə-rəqqi ideyalar, təhsil yenilikləri və pedaqoji proseslərin təşkili və idarə edilməsinə innovativ yanaşmalar tətbiq etməklə tədris pro-sesinin modernləşdirilməsinin, keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən vacib istiqaməti kimi strateji yolları axtarmaqdan ibarətdir .

Məktəb tələbələr arasında möhkəm bilik zəmini yaratmalıdır. Bilik düşüncə ilə dəyişdirilir və bu mənada düşüncə inkişaf etdirmə vasitəsidir.

Düşüncənin inkişafı, müəllimin diqqətinin yalnız bilik əldə etməsinə deyil, təhsil probleminin həllində tələbə zəkasının cəlb edilməsi prosesinə yönəldildiyi zaman məqsədyönlü mütəşəkkil fəaliyyətlərlə təmin edilir.

Biliklərin mənimsənilməsi üsullarına sahib olmaq, insanın fəaliyyətinin və özünün bilmə subyekti kimi tanıma prosesini müstəqil qurmağa qadir olmasının əsasını qoyur.

İnkişaf edən təhsil sistemində çalışan məktəb yeni problemlərin həlli üçün yaradıcı düşüncə və yaradıcı axtarış fəaliyyəti təcrübəsini gənc nəsilərə ötürməyə çağırılır.

Yaradıcı düşüncə aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

- əvvəl heç kimin əldə etmədiyi bilik əldə etmək;
- hansının istədiyiniz nəticəyə səbəb ola biləcəyi məlum olmayan bir vəziyyətdə fərqli yollarla hərəkət etmək bacarığı;
- nəticə əldə etmək üçün istifadə olunan üsulların müxtəlifliyi;
- bu kimi problemlərin həllində kifayət qədər təcrübənin olmaması;
- irəliləmədən müstəqil hərəkət etmək ehtiyacı.

Bu baxımdan tələbənin öyrəndiyi və onun zehnində formalaşmış nəzəri anlayışlar sistemi məktəblilərin daha da səmərəli təhsil fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Təhsilin inkişafının global vəzifəsi fərdin hərtərəfli inkişafı olduğundan, xüsusi məqsədlər onun yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Didaktik təhsil, təlimin inkişaf məqsədləri, bu texnologiya çərçivəsində uyğun istinad fəaliyyət modelləri olaraq didaktik məqsədlərin formalaşdırılması məsləhət görülür. Bu vəziyyətdə müəyyən fəaliyyət növünə hazırlıq onların həyata keçirilməsinin meyarı ola bilər.

Pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyi həll olunan problemin aktuallığı (işin məqsədi) baxımından qiymətləndirilir. Məqsəd müəllim heyətinin və ümumilikdə təhsil ocağının səy göstərməsidir. Rolundan asılı olmayaraq məqsəd pedaqoji sistemi yaranan elementdir. Məqsədlə əlaqəli vəzifələr buna nail olmağın əsas yolları hesab edilə bilər. Məqsəd, təhsil fəaliyyətinin iştirakçıları tərəfindən müəyyənləşdirilərək qəbul olunarsa, pedaqoji prosesin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Buna pedaqoji cəhətdən mütəşəkkil məqsəd qoyulduğu əsasında nail olunur. İnkişafetdirici təlim texnologiyasının məqsədi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: əsaslandırma, dəqiqləşdirmə və təyin etmə; onlara nail olmağın yollarını (vasitələri və şərtləri) müəyyənləşdirmək - məqsədlərə çatmaq üçün vəzifələr; təhsil fəaliyyətinin təşkili və nəticənin əldə edilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Ümumtəhsilin strateji məqsədləri məktəblilərin texnoloji hazırlığını sosial və əmək fəaliyyətinə hazırlanmış, müasir sosial şəraitdə peşə əldə etməyi təmin edən əməli tədris fəaliyyəti sistemi kimi müəyyənləşdirir.

Həqiqi həyata çevrilməklə, pedaqoji elm nəzəriyyə və təcürbənin vəhdətinin prinsiplərinə əsaslanır. Təhsil praktik fəaliyyətin nəticəsi kimi yalnız məktəbdə təlim prosesində deyil, həm də uşağın bütün təhsil məkanını əhatə edən ideal bir məhsuldur. Bu o deməkdir ki, məktəblilərin texnoloji hazırlığı, əmək, sosial, peşəkar uyğunlaşması vahid prosesdə həyata keçirilməlidir.

Dövlət proqramlarına və digər normativ aktlara uyğun olaraq məktəblilərin texnoloji hazırlığının əsas məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir. Bunlar göstərir ki, "İnkişafetdirici təlim texnologiyası"nın təhsil sahəsi tələbələrin yaradıcılıq və transformasiya fəaliyyəti ilə əlaqəli müstəqil iş həyatına hazırlanması, peşəkar öz müqəddəratını təyin etməsi və müxtəlif peşələrdə məktəb məzunlarının sonrakı sənətkarlığı üçün hazırlanmasıdır. Bu tərif ümumi təhsil sistemində "İnkişafetdirici təlim texnologiyası"nın vacib rolunu və geniş funksiyalarını göstərir. Məktəb-

lilər üçün texnoloji hazırlığın hədəflənməsi və həyata keçirilməsi, gənc nəslin peşə maraqlarına və dəyərlərinə uyğun olmalıdır.

Göstərilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, məktəblilər üçün pedaqoji texnologiya sisteminin qurulmasında onun məqsəd və vəzifələrinin ikili olması nəzərə çarpan dərəcədə özünü göstərir, müvafiq olaraq həyata keçirilməsini tələb edir. Bu, birincisi, real ümumi mühitdə müstəqil həyata praktiki hazırlığa nail olmaq üçün təməl ümumi təhsilə, məktəblilərin inkişafı və tərbiyəsinə, ikincisi, gənclərin peşə təhsili almağa hazırlaşmasının perspektiv məqsədlərinin həyata keçirilməsinə ehtiyacla bağlıdır.

Məktəblərdə inkişafetdirici təlim texnologiyasının məqsədi tələbələrə praktik fəaliyyətə hazırlamağın müxtəlif aspektlərini müəyyənləşdirir, ətrafdakı realılıqla qarşılıqlı əlaqədə praktiki olaraq uyğunlaşmış cəmiyyət üzvü maddi, intellektual və mənəvi dəyərlərin gələcək istehsalçısı kimi hazırlamaqdan ibarətdir.

Sosial münasibətlər sistemində şəxsiyyətin sosial və əmək şəratinə uyğunlaşması və peşəkar reallaşdırılması, birincisi böyüyən nəslin yaxın ətraf mühit, sosial və gündəlik özünü təsdiqləmə sisteminə aid olduğu, ikincisi vətəndaşın peşə inkişafının strateji vəzifələrini həll etməsi arasındakı fərqlə tələbə hazırlığının oxşar elementləri əsasında həyata keçirilir. Bu mürəkkəb sistemdəki daxili prioritetlər insanın yaşı və fərdi xüsusiyyətləri, həmçinin ətraf mühitin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunan dinamik qarşılıqlı təsiri və inkişafıdır.

İnkişafetdirici təlim texnologiyasının məqsədi - məktəblilər işə və peşə həyatına hazırlamaq, təlim məqsədlərinin obyektiv qarşılıqlı əlaqəsini və dialektik inkişafını göstərməkdir. Şəxsiyyətin inkişafı, adekvat, sosial və peşəkar öz müqəddəratını təyinetmə tələbələrə çoxşaxəli, balanslı ümumi təhsilini təmin etmək vəzifəsini qarşıya qoyur. Məktəbin funksiyaları problemin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq ümumi təhsil problemlərinin həllini əhatə edir.

Beləliklə, inkişafetdirici təlim texnologiyası məqsəd və vəzifələrin iki qrupunu əhatə edir. Birincisi, mədəniyyətə bənzər, ümumi təhsil məsələlərinin həlli, gənclərin dünya və cəmiyyətdə yaşamağa hazırlanması ilə bağlıdır. İkincisi, gənc nəslin təhsil mərhələsində davamlı peşə hazırlığının əsasını qoyur. İnkişafetdirici təlim texnologiyası üçün məqsədlər sisteminin qurulması, integrativ hədəfin - insanın müasir sosial-iqtisadi şəraitdə praktik fəaliyyətə hazırlığını təmin edərsə, buna adekvat olaraq təhsildə dialektik qarşılıqlı münasibətdə və inkişafda olan müxtəlif səviyyəli hədəflərin olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

İnkişafetdirici təlim texnologiyasının strateji məqsədi tələbələrin işə hazırlıqlarını, sonrakı peşə təhsili maraq sahəsindəki qabiliyyət və ehtiyaca uyğun olaraq formalaşmasını əhatə edir. Strateji məqsəd təhsil sisteminin bütövlüyünü təyin edən sistemləşdirici amildir. Məktəblilərin hazırlıq mərhələsindən asılı olaraq müəyyən hissələrin və təlim səviyyələrinin həyata keçirilməsini təmin edən taktiki məqsədlər aşkar edilə bilər. Məktəblilərin texnoloji hazırlığının əməliyyat məqsədləri konkret cari şəraitdə tapşırıqların həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir.

İnkişafetdirici təlim texnologiyası prosesində tələbələrin əmək və sosial-peşəkar formalaşması aşağıdakı məqsədləri nəzərdə tutan sistemin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir:

- əsas və ixtisaslaşdırılmış ümumi təhsil almaq;
- müasir şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşması;
- şəxsiyyətin sosial inkişafı;
- həyatı, sosial və peşəkar inkişaf;
- tələbələrin öz müqəddəratını təyin etməsi.

Yuxarıda göstərilən problemlər arasında ikincisi tələbələrin ehtiyaclarına, bacarıqlarına, imkanlarına və maraqlarına uyğun olaraq sosial və peşəkar bir karyera qurmağa hazırlığın formalaşmasında rol oynayır. Bu baxımdan “İnkişafetdirici təlim texnologiyası”nın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- cəmiyyət üzvlərinin intellektual, təhsil və peşə potensialını artırmaq;

- tələbəni peşə fəaliyyətində uğur qazanmağı bacaran bir insan kimi yetişdirmək;

- tələbələrin tələb və imkanları nəzərə alınmaqla tədris sisteminin yaradıcı yönünün inkişafını təmin etmək.

Bu problemlərin həlli tələbələri texnologiyanın təməl ideyaları və əsas prinsipləri, reallığın texnoloji çevrilməsinin yolları, vasitələri və prosesləri, texnoloji fəaliyyətin müasir sahələri, əməyin, istehsalın və idarəetmənin təşkili üçün şərait, insan fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir.

İnkişafetdirici təlim texnologiyasının məqsəd və vəzifələri, sistemi çox səviyyəli, çox faktorlu, çox aspektli bir hadisədir. Əsas məqsəd və vəzifələr şagirdlərin yaşından, maraqlarından, xüsusiyyətlərindən, sosial-iqtisadi şəraitin xüsusiyyətlərindən və təhsil subyektlərinin imkanlarından asılı olaraq hazırlanır, dəqiqləşdirilir.

Orta məktəb səviyyəsində inkişafetdirici təlim texnologiyası məqsədlərinin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini təmin edir:

- ümumiləşdirilmiş biliklərin formalaşdırılması;
- əsas ümumi əmək və xüsusi bacarıqları, əmək və ətraf mühit mədəniyyətinin əsaslarını, əmək prosesində əməkdaşlıq və bacarıqları əldə etmək;
- tələbələrin yaradıcı qabiliyyətlərinin, yaradıcı düşüncə elementlərinin inkişafı;
- işə müsbət münasibət bəsləmək;
- müstəqillik, təşəbbüs, məsuliyyət;
- işçi və vətəndaşın şəxsiyyətinin ləyaqəti, təşəbbüskarlığı və digər keyfiyyətləri.

Məktəblilər arasında əmək və peşə fəaliyyətinə marağın inkişafı iş, peşə dünyası haqqında məlumatlı fikirlərin formalaşmasında bir sıra problemlərin həllini əhatə edir, özünəhərmət bacarıqları əldə etmək, fəal yaradıcı şəxsiyyət tələbələrin keyfiyyətlərinin inkişafını təmin edir.

İnkişafetdirici təlimin vəzifələrinin çox səviyyəli quruluşu aşağıdakı kimi təqdim olunur:

- *birinci səviyyədəki vəzifələr* - müəyyən bir fəaliyyətə peşəkar hazırlıq;

- *ikinci səviyyənin vəzifələri*- proqnozlaşdırılan ictimai-siyasi, iqtisadi, ekoloji şəraitdə məhsuldar fəaliyyət təmin edən şəxsi keyfiyyətlər sisteminin formalaşdırılması;

- *üçüncü səviyyənin vəzifələri*- hər cəhətdən (intellektual, psixoloji, fiziki) fərdin lazımlı sabitliyinin formalaşması;

- *dördüncü səviyyənin vəzifələri* – özünü inkişaf etdirmək üçün zəmin yaratmaq, yaradıcı potensialın maksimum reallaşdırılması;

Bu səviyyənin *vəzifələri* inkişaf təhsilinin əsasını təşkil edir.

Beləliklə, müvafiq məqsədlərin irəliləməsi, inkişaf edən təhsilin texnoloji modelinin struktur sintezi prosedurunu bağlayaraq, psixoloji dəstəyin təşkili ehtiyacını müəyyənləşdirir.

Buna uyğun olaraq, müəyyən bir şəkildə müvafiq təlim məqsədlərinə çatmağı diaqnoz edə bilmək üçün biliklərin inkişaf səviyyələrini sistemləşdirmək lazımdır.

Effektiv biliklərin təməli ilə yanaşı zehni inkişafın quruluşu da öyrənməni əhatə edir. Öyrənmə, intellektual şəxsiyyət əlamətləri, tərbiyə fəaliyyətinin məhsuldarlığından asılı olaraq yaranan keyfiyyətlər ilkin bilik minimumu, müsbət motivasiyaya və s. bərabərdir.

Ağılın dərinliyi yeni bir material mənimsədikdə bu şəxsin mücərrəd edə biləcəyi əlamətlərin əhəmiyyətliliyi və ümumilik səviyyəsində özünü göstərir. Ən aydın şəkildə, bu düşüncə keyfiyyəti bir insan üçün yeni biliklər aşkar edərkən ortaya çıxır və mövcud bilik, fəaliyyət metodlarının məntiqi cəhətdən düzgün tətbiqi nəticəsində əldə edilir.

Düşüncənin çevikliyi təhlil olunan vəziyyətlərin dəyişən şərtlərinə cavab verən uyğun dəyişkənliyi nəzərdə tutur və ətalət, əksinə, artıq dəyişən şərtlərə cavab verməməsinə səbəb olur.

Yeni bilikləri uğurla mənimsəmək üçün yalnız vəziyyətin tələb olunan vacib xüsusiyyətlərini vurğulamaq yox, bütün prosesi nəzərə alaraq, bu əlamətlərə uyğun hərəkət etmək, uzaqlaşa biləcək təsadüfi əlamətlərin “təxribatçı” təsirinə tab gətirmək lazımdır. Bu, insanın bir sıra əlamətlərini yaddaşda saxlayaraq problemləri həll etməyə imkan verən ağılın sabitliyini göstərir.

Ağılın müstəqilliyi yeni biliklərin, problemlərin həlli yollarının aktiv axtarışında, insanın həll edə bilmədiyi yerlərdə köməyin qəbul edilməsində, səhvlərin hesabına özünü göstərir. Ağılın bu keyfiyyətinin yüksək səviyyədə təzahürü, insanın təcili tapşırığın əhatəsindən kənara çıxmadan xarici təkan vermədən nəinki düzgün, həm də optimal həll yolu axtarır.

Təlimin ümumi kəmiyyət göstəricisi təfəkkürün səmərəliliyi ola bilər. Problemin həllinin əldə edildiyi təhlil əsasında, konkret materialın miqdarı, müstəqil həll yolundakı addımların sayı və ya həllin əldə oluna biləcəyi “kömək” və ya yeni bilikləri “kəşf etmək” üçün vaxtla ölçülür. Fərdi fərdiləşdirmək üçün kifayət qədər olan düşüncə səmərəliliyinin indikativ qiymətləndirilməsi, hər hansı bir müəllim tərəfindən olduqca sadə kollektiv təcrübə əsasında əldə edilə bilər. Bundan əvvəl hər bir şagirdin yeni materialı başa düşməsi üçün lazım olan minimum bilik, bacarıqlara sahib olub olmadığını tapmaq və bu biliklərin mövcudluğunu təmin edən siniflə iş təşkil etmək lazımdır.

İnkişafetdirici təlimin əsas **pedaqoji prinsipləri** bunlardır:

- öyrənmə çətinliyi;
- müxtəlif zehni fəaliyyət növlərinin (vizual effektiv, praktik, vizual-məcəzi, mücərrəd, mücərrəd-nəzəri) optimal inkişafı;
- təhsilin fərdiləşdirilməsi və fərqləndirilməsi;
- həm alqoritmik, həm də zehni fəaliyyətin evristik texnikasının xüsusi formalaşması.

Problemin həlli çox vaxt intuitiv şəkildə baş verir və bu müddətdə həm sensor, həm də bilavasitə əlaqəli həm praktik, həm də təxəyyüllü düşüncə mühüm rol oynayır. Pedaqoji problemin nəzəri mülahizələr əsasında söz baxımından həlli tədrisən,

keçid yolu ilə aparılmalıdır. Eyni zamanda, insanın bütün lazımı bağlantıları əhatə etməsi qeyri-mümkündür, bu da aralarındakı əlaqəni qurmağı çətinləşdirir. Bu prosesə vizual-obrazlı təfəkkürün daxil edilməsi dərhal "bir baxışda" problem vəziyyətinə daxil olan bütün komponentləri əhatə etməyə imkan verir. Əməli tədbirlər bizə aralarındakı əlaqəni qurmağa, öyrənilən fenomenin dinamikasını aşkar etməyə və bununla da həll axtarışını asanlaşdırmağa imkan verir.

Əqli fəaliyyətin praktik, məcazi və ya konseptual növlərinin üstünlüyü yalnız həll olunan problemin xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də uşaqların özlərinin fərdi xüsusiyyətləri ilə də müəyyən edilir. Buna görə inkişafetdirici təlimin vacib prinsiplərindən biri də zehni fəaliyyətin müxtəlif (müərrəd-nəzəri, aydın-obrazlı və aydın təsirli, praktik) düşüncə növlərinin optimal (təhsil məqsədlərinə və zehni xüsusiyyətlərinə uyğun) inkişafıdır.

Tərbiyə işinin metodları fərqli dərəcədə mürəkkəbliyə malik ola bilər ki, bu da onların ümumiləşdirilməsinin fərqli dərəcəsi ilə əlaqələndirilir. Tərbiyə işinin metodlarını mənimsəmək uşaqlarda təhsil bacarıqlarının formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Tələbə şəxsiyyətinin inkişafına kömək edən təlim metodları sistemi aşağıdakı kimi mövcuddur:

- öyrənilən texnikanın təlim tapşırığından yenisinə keçməsi;

- yeni tədris metodlarının axtarışı;
- onların təhsil fəaliyyətinə rəhbərlik;
- ümumiləşdirmə üsulları.

Təhsilin inkişaf etdirilməsinin uzunmüddətli təcrübəsi öz şərihtəsini və səmərəliliyini sübut edir.

Hər hansı bir pedaqoji yeniliklərin, o cümlədən təhsilin inkişafı texnologiyaları ilkin psixoloji və pedaqoji diaqnostikanın nəticələrinə əsaslanmalı, həmşə müəllimin "Əsas odur ki, zərər verməyəsiz!" prinsipi rəhbər tutmalıdır.

Beləliklə, “inkişaf etdirən öyrənmə” anlayışı ilə inkışaf edən öyrənmə sistemlərini birləşdiririk və bunu biliklərin ötürülməsi ilə yanaşı insanın intellektual inkışafı prosesinə lazımı diqqət yetirildiyi təhsil prosesi kimi başa düşürük. Belə bir tədris prosesi yaxşı təşkil olunmuş bir sistem şəklində biliklərin formalaşmasına yönəldilməlidir.

Şəxsi, sosial və peşə öz müqəddəratını təyinetmə sahəsində, orta (tam) məktəbdə sonrakı təhsilin profilini müəyyənləşdirmək üçün dəyərli ehtiyac yönümlərinin, şagirdlərin maraqlarına, qabiliyyətlərinə və imkanlarına, habelə xarici sosial-iqtisadi amillərə uyğun peşə və təhsil fəaliyyətinə hazırlıqların təşkili nəzərdə tutulur. Bu orta məktəb mərhələsində aparıcı vəzifələrdən biri sonrakı təhsil trayektoriyasını seçmək və formalaşdırmaq problemidir.

Təhsil sahəsində məktəblilərin inkışafetdirici təlimi müasir, hərtərəfli şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin formalaşmasını, aktiv həyat tərzini ehtiyacının inkışafını, xarici dünya ilə qarşılıqlı münasibətlərə yaradıcı yanaşmanın və effektiv iş imkanlarını formalaşmasını, cəmiyyətin üzvünə layiqli hörmət olaraq əməyin özünü həyata keçirmək arzusunun əldə edilməsini təmin edir.

İnkışafetdirici təlimin məqsədlərinə nail olmaq ümumi təhsilin bütün sahələri və fənlərinin geniş qarşılıqlı əlaqəsini, əlavə və müstəqil təhsil şəraitində inkışafını tələb edir.

2.5.2. İnkışafetdirici təlim texnologiyasının nəzəri əsasları və xüsusiyyətləri

Təlim və inkışaf arasındakı əlaqə problemi pedaqogikanın əsas problemlərindən biri olaraq qalır. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə, metodoloji parametrlərin dəyişməsi, şəxsiyyətin inkışafı və təlim prosesinin mahiyyətinin yeni şərtlərinin meydana çıxması, sonuncunun bu inkışafdakı rolunu yenidən düşünməsi səbəbindən onun həlli dəyişdi.

Təlim ilə insanın inkişafı arasındakı əlaqə təhsilin mərkəzi problemlərindən biridir. Bunu nəzərdən keçirərkən aşağıdakıları nəzərə almaq vacibdir:

a) inkişaf özü insanda mütərəqqi və regressiv intellektual, fərdi, davranış, fəaliyyət dəyişiklikləri baş verdiyi mürəkkəb inqilabi-təkamüllü hərəkətdir;

b) inkişaf, xüsusən də fərdi inkişaf, həyatın sonuna qədər davam edir, yalnız istiqamət, intensivlik, xarakter və keyfiyyət-də dəyişir.

Hər hansı bir təhsil sisteminin əsas hədəfi - tələbə şəxsiyyətinin inkişafı haqqında danışarkən, ilk növbədə, müasir psixologiyanın əsas müddəalarından birini vurğulamaq lazımdır: buna görə öyrənmə təkcə şərt deyil, həm də insanın əqli və ümumilikdə, fərdi inkişafının əsas vasitəsidir.

Təlim və inkişaf ortaq bir prosesin mahiyyətə iki tərəfidir, şəxsiyyətin sosial-mədəni formalaşması prosesidir. Təlim və tərbiyə, əqli inkişafı xarakterizə edən fərdi olaraq çoxalma yolu ilə ictimai tarixən inkişaf etmiş bir təcrübə sahibi bir şəxs tərəfindən mənimsəmə prosesini təşkil edən vasitədir. Təhsil və təlim (mənimsəmə kimi başa düşüləndir) zəruri və universal inkişaf formasıdır. Buna görə inkişaf və öyrənmə iki müstəqil proses kimi çıxış edə bilməz, onlar vahid prosesin məzmunu və forması, şəxsin sosial-mədəni formalaşması kimi əlaqələndirilir. Məsələn belə bir yanaşma psixologiya və pedaqogikada bəzi sahələrə xas olan inkişaf və öyrənmə arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirməkdə "paralelliyi" aradan qaldırır.

L.S.Viqotskiyə görə, zehni inkişaf bütün şəxsiyyətin ayrılmaz inkişafıdır. Uşağın sosial realılıqla əlaqəsi kimi inkişafın sosial vəziyyətinin kifayət qədər əhatəli bir konsepsiyasına həm bu əlaqəni həyata keçirmək vasitəsi, ümumilikdə fəaliyyət, həm də aparıcı fəaliyyətin xüsusi növləri daxildir. A.N.Leontyevin sözlərinə görə, "bəzi fəaliyyət növləri bu mərhələdə aparıcıdır və şəxsiyyətin inkişafı üçün daha vacibdir.

Təhsilin inkişaf nəzəriyyəsi İ.H.Pestalotsi, A.V.Disterverq, K.D.Uşinski və başqalarının əsərlərində geniş yer tutur. Təhsil və inkişaf bir prosesin dialektik olaraq bir-biri ilə əlaqəli aspektlərin sistemi kimi meydana çıxır. Təhsil uşağın zehni inkişafının, şəxsiyyət əlamətlərinin bütövlükdə cəmləşməsinin formalaşmasının aparıcı qüvvəsi kimi tanınır.

Hal-hazırda, təhsilin inkişaf konsepsiyası çərçivəsində hədəf istiqamətləri, məzmunu və metodologiyası xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir sıra inkişaf təhsil texnologiyaları hazırlanmışdır.

"İnkişafetdirici təhsil" məhdud hadisələri ifadə etmək üçün tanındılmış, qısa müddətdə kütləvi pedaqoji təcrübəyə qədəm qoymuşdur. Bu gün istifadəsi o qədər müxtəlifdir ki, onun cari əhəmiyyətini anlamaq üçün xüsusi bir araşdırma tələb olunur.

"İnkişafetdirici təhsil" anlayışını mənalı bir ümumiləşdirmə hesab etmək olar (V.V.Davıdov)⁵⁷. Onun məzmunu, semantik mənası, əsas psixoloji və pedaqoji kateqoriyalarla əlaqələri aşağıdakı bir sıra təriflərdə və ümumiləşdirmələrdə açıqlanır:

1. İnkişafetdirici təlim, izahlı və illüstrativ şəkildə əvəzlənən yeni, aktiv fəaliyyət növü kimi başa düşülür.

Şəxsiyyət dinamik bir anlayışdır: inkişaf boyu inkişaf adlanan dəyişikliklərə məruz qalır (mütərəqqi və ya reqressiv).

Şəxsiyyətin mütərəqqi inkişafı - fərdin zamanla fiziki və əqli dəyişməsi prosesidir ki, bu da təkmilləşməni, hər hansı bir xassə və parametrlərin daha kiçikdən böyüyünə, sadədən mürəkkəbə, aşağıdan yuxarı səviyyəyə keçidini əhatə edir.

İnkişafetdirici təlim inkişaf qanunlarını, şəxsin səviyyəsini və xüsusiyyətlərini nəzərə alır və istifadə edir. İnkişaf, təhsildə pedaqoji təsir şagirdlərin irsi məlumatlarının inkişafını qabaqlayır, stimullaşdırır, istiqamətləndirir və sürətləndirir. Bu təlim forması ilə öyrənmə bütün mərhələlərdə tam hüquqlu bir fəaliyyət

⁵⁷ Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. М.: Педагогика, 1986. 240с.

yət mövzudur. Hər bir mərhələ şəxsiyyətin inkişafına aşağıdakı töhfələri verir:

- hədəf təyin etmə fəaliyyətində sərbəstlik, qətiyyət, ləyaqət, şərəf, qürur, müstəqillik;

- planlaşdırma zamanı - təşəbbüs, yaradıcılıq, təşkilatçılıq, müstəqillik, iradə;

- məqsədlərin həyata keçirilməsində - çalışqanlıq, intizam, fəaliyyət, bacarıq;

- təhlil mərhələsində - münasibətlər, məsuliyyət, qiymətləndirmə meyarları formalaşır.

Pedaqoji təcrübənin müasir mərhələsi, məlumatlı və izahlı tədris texnologiyasından uşağın fərdi keyfiyyətlərinin geniş spektrini yaradan fəaliyyətin inkişaf etdiricisinə keçididir. Əhəmiyyətli olanlar yalnız əldə edilmiş biliklər deyil, həm də təhsil məlumatlarının mənimsənilməsi və emalı, idrak qüvvələrinin inkişafı və tələbələrin yaradıcılıq potensialıdır.

Müasir pedaqogikada şəxsiyyət əlamətlərinin bütün qrupları: bilik, bacarıq, zehni hərəkətlərin yolları, şəxsiyyətin özünü idarəetmə mexanizmləri, emosional və mənəvi sahə, fəaliyyət, praktiki mühit bir-birinə bağlıdır, mürəkkəb dinamik inkişaf edən bütöv bir quruluşu təmsil edir. Fərdi fərqlər müəyyən keyfiyyət qrupunun inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir.

Fərdiliyi inkişaf etdirmək üçün nəzərdən keçirilən texnologiya şəxsiyyət əlamətlərinin sadalanan qruplarından heç birini ayırmır, onların hərtərəfli inkişafına yönəldilir.

Inkişaf, öyrənmə şəxsiyyətin bütöv bir ahəngdar inkişafına yönəldilmişdir, burada keyfiyyətlərinin bütün birləşməsi özünü göstərir:

Inkişaf prosesinin xüsusiyyətləri və nümunələri. Şəxsiyyətin inkişafı universal dialektik qanunlara görə baş verir. Bu prosesin spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

- **İnamsızlıq:** inkişaf etmək qabiliyyəti insana təbiətə xasdır, fərdin ayrılmaz xüsusiyyətidir.

- **Bioloji:** insanın zehni inkişafı, əsasən, irsiyyətin bioloji mexanizmi ilə müəyyən edilir.

- **Sosioloji:** insanın inkişaf etdiyi sosial mühit şəxsiyyətin formalaşmasına böyük təsir göstərir.

- **Psixoloji:** şəxsin özünütənzimləmə və özünüidarəetmə sistemidir, inkişaf prosesi özünütənzimləmə və özünüidarəetmə mövzusunda.

- **Fərdilik:** şəxsiyyət fərdi keyfiyyətlərin seçimi və özünüinkişaf seçimi ilə xarakterizə olunan unikal bir fenomendir.

- **Mərhələli:** şəxsiyyətin inkişafı nəsil, böyümə, yüksəliş, tənəzzül mərhələlərini yaşayan ümumilikdə dövriyyəlilik qanununa tabedir.

- **Qeyri-bərabərlik:** fərd unikaldır, hər bir şəxs öz sürəti ilə inkişaf edir, sürətlə (kortəbii) və böyümə ziddiyyətlərini (böhranı) zamanla təsadüfən paylayır.

- **Fiziki yaş:** əqli inkişafın kəmiyyət (məhdudiyyət) və keyfiyyət (həssaslıq) imkanlarını müəyyənləşdirir.

2. İnkişafetdirici təlim inkişaf qanunlarını nəzərə alır və istifadə edir, şəxsin səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır.

Təlim və inkişaf uşağın fiziki inkişafı genetik proqrama əsasən skeletin, əzələ kütləsinin və s. ölçüsünün artması şəklində çox aydın şəkildə həyata keçirilir. Xarici şərtlər çox böyük nəticələr müəyyənləşdirir: uşaq daha az və ya daha sağlam, fiziki cəhətdən tərbiyələnmiş və sərt ola bilər.

Müasir elm, zehni inkişafın hər bir hərəkətinin xarici mühitin beyindəki əks olunması ilə əlaqəli olduğunu, idrak və fəaliyyət təcrübəsinin mənimsənilməsini, əldə edilməsini və bu mənada öyrənməyin olduğunu təsbit etdi.

Təhsil insanın zehni inkişafının bir formasıdır, inkişafın zəruri bir elementidir. Bütün məşqlər inkişaf etdirir, yaddaş sahəsini və şərtləli refleksləri zənginləşdirir.

Təhsil və inkişaf ayrı-ayrı proseslər kimi çıxış edə bilməz, onlar şəxsiyyətin inkişafının, vahid bir prosesin forması və məzmunu kimi əlaqələndirilir.

Təlimin inkişafı konsepsiyası (J.Piaje, Z.Freyd, C.Dyui): uşaq öyrənməyə, özünün müəyyən vəzifələrini yerinə yetirməyə başlamazdan əvvəl inkişafında ciddi müəyyən edilmiş yaş mərhələlərindən (əməliyyatdan əvvəlki strukturlar - rəsmi əməliyyatlar -formal zəka) keçməlidir. İnkişaf həmişə təlimdən qabaq gedir və onu "öyrətmək" kimi qurur.

İnkişafetdirici təhsili konsepsiyası: uşağın inkişafında həlledici rol təhsilə aiddir. XX əsrdə rus alimləri L.S.Viqotski, A.N.Leontev, S.L.Rubinştein, D.B.Elkonin, P.Y.Kalperin, E. V. İlyenkov, V.V.Davıdov, L.V.Zankovun və başqalarının əsərləri sayəsində formalaşdı. Cəmiyyətin və şəxsin özünün maraqları naminə ən az vaxt ərzində maksimum inkişaf nəticələrini əldə edə biləcək şəkildə təlim təşkil edilməlidir. Bu inkişaf öyrənmə adlanan xüsusi pedaqoji texnologiya ilə təmin edilir.

3. Tədrisin inkişafında, pedaqoji təsirlər irsi şəxsiyyət məlumatlarının inkişafını qabaqlayır, stimullaşdırır, istiqamətləndirir və sürətləndirir.

Təlim texnologiyaları uşağın inkişafında ətraf mühit ilə qarşılıqlı müstəqil qurum rolunu oynayır. Bu qarşılıqlı əlaqə fəaliyyətin bütün mərhələlərini əhatə edir: hədəf təyin etmə, planlaşdırma və təşkili, məqsədlərin icrası və fəaliyyətin təhlili.

Uşağın öyrənmə obyektini kimi mövqeyi onu hədəf təyin etmə, planlaşdırma, təhlil etmək hərəkətlərindən qismən məhrum edir, deformasiyalara və inkişaf xərclərinə səbəb olur. Yalnız subyektin tam hüquqlu fəaliyyətində müstəqilliyin inkişafı, müsbət bir konsepsiya, şəxsiyyətin mənəvi-könüllü sahələri olan özünüdərk etmək, özünüdəyişdirmə prosesləri əldə edilmiş olur. Buna görə inkişaf təhsilinin əsas məqsədlərindən biri öyrənmə mövzusunun - fərdi öyrənən şəxsin formalaşmasıdır.

2.5.3. İnkişafetdirici təlim texnologiyasının tərkib hissələri və didaktik prinsipləri

Müasir pedaqoji texnologiyalar arasında, inkişafetdirici təhsil texnologiyası pedaqoji elm baxımından ən əsaslı bazaya malikdir. Bu texnologiya anlayışının tələbləri həm konseptual bazadan, həm də tədrisin semantik bir hissəsindən, texnoloji prosesdən və didaktikanın əsas prinsiplərinə uyğun olaraq aşağıdakı quruluşdan ibarətdir.

- elmə əlçatanlıq;
- uzaqgörənlik qabiliyyəti;
- müəllimin qarşılıqlı fəaliyyətində şagirdlərin (tələbənin) şüurlu fəaliyyəti;
- ardıcılıq;
- nəzəriyyə və təcrübənin qarşılıqlı əlaqəsi;
- şəxsiyyətin geniş inkişafı ilə biliklərin mənimsənilməsinin yüksək dərəcəsi.

Məzmunun ardıcılığı və birliyi, yüksək dərəcədə təhsil materialının öyrənilməsi, irəliləmənin yüksək dərəcəsi, motivasiya, dəyişkənlik, fərdi məlumata əsaslanan ümumi bilik əldə etmə metodunun tətbiqi, məzmunun problemləşdirilməsi və tədris prosesinə rəasional, emosional düşüncənin daxil edilməsi inkişafetdirici təhsil texnologiyasının konseptual əsasını təşkil edir.

Təhsilin inkişaf etdirilməsi texnologiyası tədris prosesinin, təlim materialının məzmun tərəfində qurulması ilə xarakterizə olunur ki, bu da elmin ümumi anlayışlarının münasibətləri, nümunələri əsasında fundamental fərdi fikirləri ilə birləşdirə bilər. Bu daxili əlaqələrin və nəzəri görünüşlərin mücərrəd bir arxitekturası üçün konseptual aparatla xarakterizə olunur. Təhsili inkişaf etdirmək vizyonunda, G.K.Selevko⁵⁸ uşağın idrak ehtiyacla-

⁵⁸ Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. 256 с.

rını, şəxsiyyətin özünüinkışaf etdirməsi ilə əlaqəli ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı aşağıdakıları üstün tutdu:

- özünü təsdiqləmə;
- özünüifadə;
- təhlükəsizlik tələbi;
- özünü göstərmək.

Təqdim olunan bütün inkişafetdirici təlim texnologiyaları müəllim və tələbə mövqelərini birləşdirir. Tələbə üçün müəllim iş yoldaşı, daha yüksək həqiqəti bilən, ona seçim azadlığı və öz müqəddəratını təyin etmə imkanı verən böyük bir mentordur. Təhsilin inkişaf etdirilməsi texnologiyasının didaktik ideyaları tədris materialının yüksək sürətlə öyrənilməsinin təşkili prinsipi. Tədrisin yüksək səviyyəsi və tempi müəllimə tədris materiallarını böyük nəzəri bloklarda tələbələrin praktik bacarıqlarını tətbiq etmək prioriteti ilə birləşdirməyə imkan verir. Eyni zamanda, əks etdirmə bacarıqlarının daim formalaşması nəticələr-dən asılı olaraq şagirdlərə öz hərəkətlərini, öyrənmə fəaliyyət metodlarını başa düşməyə kömək edir.

Alimlər təhsilin inkişafetdirici xarakterinin ilk növbədə onun məzmununun nəzəri biliklərə söykənməsi ilə əlaqəli olduğunu qeyd edirlər. Nəzəri biliklər sisteminin əsasını mənalı ümumiləşdirmələr təşkil edir - bu, obyektin başqalarına vizual, xarici bənzərliyi ilə deyil, gizli konkret əlaqələri vasitəsilə dərk olunmasıdır.

Metodologiyanın özünəməxsus bir xüsusiyyəti odur ki, yönəldilmiş tədris fəaliyyəti - özünü-tədris obyekti kimi dəyişdirməyə yönəlmiş tələbə fəaliyyətinin xüsusi formasıdır. Məhz bu prosesdə ümumiləşdirilmiş fəaliyyət metodları, nümunələr, prinsiplər axtarışı aktivləşdirilir. Yönəldilmiş tədris fəaliyyətini təşkil etmək müəllimin əsas və ən mürəkkəb metodoloji vəzifəsidir. Bu vəzifə problemlə ekspozisiya, tədris problemləri metodu, kollektiv və qrup metodları, nəticələrin qiymətləndirilməsinin yeni metodları və s. metodik vasitələrin köməyi ilə həll olunur.

Problemlə bilik ekspozisiyası nəinki elmin tapıntılarını tələbələrə çatdırmağı, onları kəşf yolu ilə aparmağı, düşüncənin həqiqətə dialektik hərəkətini izləməyi və elmi tədqiqat işlərində tərəfdaş olmağı da əhatə edir.

Təhsilin inkişafetdirici texnologiyasında təhsilin vəzifəsi problem vəziyyətinə bənzəyir, lakin onun həlli konkret bir çıxış yolu tapmaq deyil, ümumi fəaliyyət yolu tapmaq, bənzər problemlərin bütün tapşırıqları həll etmək prinsipidir. Təlim tapşırığı müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməklə həll olunur. Bu tapşırıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəllim tərəfindən təhsil tapşırığının müstəqil ifadəsi;
- tədqiq olunan obyektin universal əlaqəsini aşkar etmək üçün problemin şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- mövzu, qrafik və məktub formalarında seçilmiş əlaqələrin modelləşdirilməsi;
- münasibət modelinin xassələrini "təmiz formada" öyrənmək üçün çevrilməsi;
- ümumi şəkildə həll olunan müəyyən problemlər sisteminin qurulması;
- əvvəlki hərəkətlərin icrasına nəzarət;
- tədris tapşırığının həlli nəticəsində ümumi metodun ustalığının qiymətləndirilməsi.

Bu problemləri nəzəri cəhətdən həll etmək, yalnız müəyyən hal üçün deyil, eyni zamanda bütün hallar üçün həll etmək deməkdir. Üstəlik, modelləşdirmə problemin həlli üçün metodun mövzu, qrafik və ya simvolik formasında mühüm rol oynayır. Təhsil modeli problemin şərtlərini dəyişdirmək, obyektin daxili xüsusiyyətlərini təyin etmək və birbaşa müşahidə etməklə aşkar edilmiş və vurğulanan müəyyən bir universal əlaqəni təsvir edir. Beləliklə, təhsil modeli əqli analizin məhsulu rolunu oynayır, özü də insanın zehni fəaliyyətinin xüsusi vasitəsi olur.

Inkişafetdirici təlim texnologiyası təhsil fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində tamamilə fərqli bir xarakter daşıyır. Tələbə tərəfindən görülmə işlərin keyfiyyəti və həcmi tələbənin subyek-

tiv imkanları baxımından qiymətləndirilir. Başqa sözlə, qiymətləndirmə tələbənin fərdi inkişafını, təhsil fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini əks etdirir. Bir tələbə bacarığının yüksək həddinə qədər çalışırsa, deməli, o, ən yüksək reytingə layiqdir, hətta digər tələbənin imkanları baxımından bu çox orta nəticədir.

Müəllimin vəzifəsi hər kəsi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş bilik, bacarıq səviyyəsinə gətirmək deyil, hər bir tələbənin şəxsiyyətini inkişaf rejiminə gətirmək, tələbədə bilik və özünü-inkişaf instinktini oyatmaqdır.

Yaradıcı şəxsiyyətin inkişafının vacib cəhətlərindən biri insanın ehtiyacları, dəyərləri ilə əlaqəli ən “yaxın” emosional sahənin inkişafıdır. İnkişafetdirici təhsil texnologiyası kontekstində, inkişafın müsbət təsirinin yalnız idrak səviyyəsinə deyil, həm də emosional sferaya və daha kiçik şagirdin şəxsiyyətinin emosional xüsusiyyətlərinə də təsir etməsini düşünmək uyğundur.

Uşağın həqiqi inkişaf səviyyəsi onun içində formalaşan zehni proseslərlə təsdiqlənir. Bu o deməkdir ki, gerçək inkişaf başa çatmış inkişaf dövrlərinə görə qiymətləndirilə bilər. Ancaq təhsilin məqsədi uşağın perspektiv inkişafıdır, çünki inkişaf etdirilmiş təhsil, əldə olunan inkişaf nəticələrinə əlavə olaraq formalaşma mərhələsindəki proseslərdən istifadə edir.

XX əsrin 50-60-cı illərində uşaqların ümumi inkişafına yönəlmiş ibtidai təhsilin yeni didaktik konsepsiyası yaradıldı. Bu konsepsiyaya görə ümumi inkişaf tələbələrin qabiliyyətlərinin inkişafı kimi izah edildi. Onun səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində əsas meyarlar müşahidənin, mücərrəd düşüncənin, əməli hərəkətlərin inkişafı idi. Tələbələrin ümumi inkişafı üçün zəruri şərt olan ən yüksək təhsil effektivliyini təmin edəcək bir didaktik sistemin yaradılması, bilikləri mənimsəməsi əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən inkişafetdirici təhsilin əsas didaktik prinsiplərini əsaslandırdı.

Yeni prinsiplər sistemi, şübhəsiz ki, müvafiq akademik göstəricilərlə əlaqəli olan ümumi inkişafının optimal səviyyəsinə çatmağa yönəlmişdir.

Ümumiyyətlə, təhsilin inkişafetdirici sistemi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- yüksək mürəkkəbliyin səviyyəsində tədris prinsipi;
- sürətli bir şəkildə öyrənmə prinsipi;
- nəzəri biliklərin aparıcı rolu prinsipi;
- şagirdlərin təlim prosesi barədə məlumatlandırılması prinsipi;
- bütün tələbələrin inkişafı üçün məqsədyönlü və sistemli iş prinsipi.

Yüksək mürəkkəbliyin səviyyəsində təlim prinsipi təhsilin inkişaf etdirilməsi texnologiyasına yol açır və L.V.Zankovun fikrincə, “mürəkkəbliyin "orta normasını" aşan birinə deyil, ilk növbədə uşağın mənəvi gücünü ortaya qoyan, onlara yer və istiqamət verilməsi ilə xarakterizə olunur”⁵⁹. Öyrənilən hadisələrin mahiyyətini, aralarındakı asılılıqları, uşaqları elm və mədəniyyət dəyərlərinə həqiqi cəlb etməklə əlaqəli bir mürəkkəblikdən bəhs edilir. Burada əldə olunan bilik, tələbənin mülkiyyətinə çevrilərək ən yüksək inkişaf səviyyəsinə keçidi təmin edir.

Inkişafetdirici təhsil sistemi, hərtərəfli məktəbin ibtidai siniflərində ilk növbədə ana dilinin tədris olunmasını, şagirdlərin ilk ümumi elmi anlayışları, sonradan qismən öyrənmələrinə sövq edən şəkildə təmin edir. Bu, məktəblilərə dərslərinin əvvəldən müəllimin köməyi ilə hadisələrin müstəqil və qrup halında araşdırılması, elmi cəhətdən əsaslı nəticələr çıxarmaq, tədris materialında gəzmək imkanı verir. Beləliklə, inkişafetdirici təhsil tədris materialının tələbələr tərəfindən şüurlu bir şəkildə dərk olunması ilə özləri tərəfindən aparılmış tədqiqat zənciri şəklində qurulur. Dərsdə tələbələr həm müstəqil, həm də 5-7 nəfərdən ibarət təlim qruplarının bir hissəsi kimi çalışırlar.

⁵⁹ Занков Л.В. Дидактика и жизнь М.: Просвещение, 1968. 176 с.

Yüksək dərəcədə mürəkkəbliyə səviyyəsində təlim nisbi bir dərəcədə mürəkkəbliyin uyğunluğu ilə müşayiət olunur.

Tədrisin inkişafetdirici texnologiyası kimi pedaqoji texnologiyalar tədris prosesini təşkil etmək üçün pedaqoji elmin irəli sürdüyü bütün meyarlara, metodlara əsaslanaraq təlimdə əhəmiyyətli üstünlüklərə görə yüksək nəticə verir:

- müəyyən bir məqsədə əsaslanaraq, nailiyyətləri təlimin istənilən mərhələsində izləmək olar;

- məqsədə çatma səviyyəsinin optimal monitorinq metodlarını tətbiq etməyə imkan verir;

- hər hansı bir, hətta qeyri-standart pedaqoji vəziyyətlərdə müəllimin davranışını proqnozlaşdırılmaq olar.

Hər hansı bir texnologiyada liderlik son nəticənin və dəqiq nailiyyətin ətraflı tərifidir. İstehsal və ya sosial sahələrdə gedən proseslərə münasibətdə “texnologiya” anlayışının tətbiqi üçün əsas şərtlər onların proqramlaşdırılması, təklif olunan məhsulun son xassələrinin konturları, onun yaradılması vasitələri, həyata keçirilmə şərtlərinin məqsədyönlü modelləşdirilməsi, habelə bu proseslərin həqiqi fəaliyyətidir.

Inkişafetdirici təhsil sistemi şagirdin özünə hörmətinin inkişafı üçün geniş imkanlar açır, özünüinkişafa müstəqil bilik əldə edən bir subyekti kimi özünüdərkə kömək edir. Öyrənmə fəaliyyətləri əks olunmağı, tələbənin kim olduğunu, əldə etdiyi nəticələr sayəsində hansı çətinlikləri hiss etdiyini və onları necə aşdığını qiymətləndirməyi tələb edir.

2.6. Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyası

2.6.1. Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarının mahiyyəti, məzmunu, vəzifələri və inkişaf funksiyaları

Pedaqoji elmin inkişafının indiki dövründə, cəmiyyətimizin ehtiyaclarının inkişaf mərhələsində şəxsiyyətə yönəlmiş təhsil texnologiyaları çox aktual əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, bunlar bir tərəfdən şəxsiyyətin bənzərsizliyinin formalaşmasını prioritet hala gətirir. Digər tərəfdən, təhsil prosesinin elə bir şəkildə qurulmasına imkan verir ki, hər bir konkret şəxs, bir təhsil birliyi və ya uşaq kollektiv üçün təhsil məqsədləri xüsusi olaraq uyğunlaşdırılsın və məqsədlərə uyğun vasitələrdən istifadə etməklə, ardıcılıqla müəyyən edilsin.

Eyni zamanda, şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyaları sayəsində tədris prosesi seçmə fərqləndirmə prinsipləri əsasında təşkil edilə bilər (müxtəlif qabiliyyət, meyl, tərəf, xüsusiyyət və şəxsiyyət təzahürləri üçün əvvəlcədən seçilməklə, təlim zamanı qrupdakı hər bir tələbənin müxtəlifliyini nəzərə alaraq). Beləliklə, təhsil tarixində artıq bir sıra təhsil texnologiyaları mövcuddur və bunlar tələbənin fərdi xüsusiyyətləri, şəxsi dəyərləri və s. şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarına aid edilə bilər.

Təhsil müəssisəsinin, məktəbin əsas və çox məsuliyyətli vəzifəsi uşağın fərdiliyini aşkar etmək, onun inkişaf etməsi, seçicilik və sosial təsirlərə qarşı müqavimət göstərməsidir. Tədris prosesində hər bir uşağın fərdiliyinin açıqlanması müasir təhsil müəssisələrində şəxsiyyət yönümlü təhsilin qurulmasını təmin edir. Belə təlimin məqsədi fərdi idrak qabiliyyətlərini, ehtiyaclarını və maraqlarını nəzərə alaraq hər bir uşaqla fərdi işləməyə imkan verən pedaqoji şərait sistemini yaratmaqdır.

Pedaqoji texnologiyanın mahiyyətini başa düşmək üçün prinsipial vacib məqam tələbənin təhsil prosesindəki mövqeyinin, tələbə münasibətinin müəyyənləşdirilməsidir. Bir neçə növ texnologiya burada fərqlənir. Bunlardan:

1. Müəllimin tədris prosesinin yeganə subyekti olduğu, tələbə isə yalnız “obyekt” olduğu avtoritar texnologiyalardır. Onlar məktəb həyatının ciddi təşkili, şagirdlərin müstəqilliyinin boğulması, tələblərin tətbiqi və məcburiyyəti ilə fərqlənilirlər.

2. Didaktosentrik texnologiyalar uşağın şəxsiyyətinə yüksək dərəcədə diqqət yetirilməməsi ilə fərqlənir, burada müəllim və tələbənin subyekt-obyekt münasibətləri üstünlük təşkil edir, tərbiyə üzərində təhsilin prioritetliyi və şəxsiyyətin formalaşmasında ən vacib amillər didaktik vasitələrdir. Didaktosentrik texnologiyalara bir sıra mənbələrdə texnokrat deyilir, lakin sonuncu anlayış əvvəlkilərdən fərqli olaraq pedaqoji münasibətlərin tərzinə deyil, məzmunun təbiətinə daha çox istinad edir.

3. Şəxsiyyətyönümlü texnologiyalar tələbə şəxsiyyətini bütün təhsil sisteminin mərkəzinə qoyur, onun inkişafı, təbii potensialının reallaşması üçün rahat, münasib və təhlükəsiz şəraitlə təmin edir. Bu texnologiyada uşağın şəxsiyyəti yalnız mövzu deyil, həm də prioritet mövzudur, bu təhsil sisteminin məqsədi və hər hansı bir mücərrəd məqsədə çatmaq üçün bir vasitə deyil (bu, avtoritar və didaktosentrik texnologiyalarda baş verir). Bu cür texnologiyalara antroposentrik texnologiyalar da deyilir.

Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyaları uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında bütün təhsil sisteminin mərkəzində duraraq, ailədə və təhsil müəssisəsində rahat şərait təmin edir, onun inkişafı üçün münasib və mövcud təbii potensialın reallaşmasına şərait yaradır.

Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyası yeni təhsil proqramlarının məzmununun tələblərinə cavab verən inkişaf edən bir mühitdə tətbiq olunur.

İnkişaf etməkdə olan bir məkanda uşağa şəxsiyyətyönümlü qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması üçün cəhdlər edilir, bu da uşağın öz fəaliyyətini göstərməsinə, özünü ən yaxşı şəkildə həyata keçirməsinə imkan verir.

Təhsil müəssisələrindəki mövcud vəziyyət həmişə müəllimlərin şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyaları ideyasına tam

şəkildə başladıklarını, yəni, uşaqların oyunda özlərini yerinə yetirmələri üçün imkanlar yaratdığını, həyat tərzinin müxtəlif fəaliyyətlərlə çox yükləndiyini söyləməyə imkan vermir, oyuna çox vaxt qalmır.

Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyaları çərçivəsində aşağıdakı sahələr müstəqil istiqamətlərlə fərqlənir:

- humanist təbiəti, psixoloji və terapeutik diqqəti ilə fərqlənən şəxsi-fərdi texnologiyalar, təhsil müəssisəsinin şərtlərinə uyğunlaşma dövründə sağlamlığı zəif bir uşağa kömək etməkdir.

- əməkdaşlıq texnologiyası təhsilin demokratikləşdirilməsi, müəllimin uşaqla münasibətlərindəki bərabərlik. Müəllim və uşaqlar inkişaf edən bir mühit şəraitini yaradır. Birlikdə müxtəlif yaradıcılıq fəaliyyətlərini (oyunlar, iş, konsertlər, tətil, əyləncə) müəyyənləşdirirlər.

Beləliklə, texnoloji yanaşmanın spesifikliyi ondan ibarətdir ki, tədris prosesi məqsədlərə çatmağı təmin etməlidir. Buna uyğun olaraq, təlimdə texnoloji yanaşma fərqləndirilir:

- hədəflər təyin etmək və onların maksimum dərəcədə yaxşılaşdırılması (nəticələrə nail olmaq üçün təhsil almaq);

- tədris məqsədlərinin və tapşırıqlarına uyğun tədris vəsaitlərinin hazırlanması;

- uşağın cari inkişafının və nəticələrinin yekun qiymətləndirilməsi.

Şəxsiyyətyönümlü texnologiya fəlsəfənin, psixologiyanın və pedaqogikanın humanist təəcəssümüdür. Müəllim uşağın özünəməxsus, ayrılmaz şəxsiyyətinə yönəlir, qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə reallaşdırmağa çalışır, yeni təcrübənin qavranılmasına sərbəst, müxtəlif həyat vəziyyətlərində şüurlu və məsuliyyətli seçim edə bilər. Ənənəvi texnologiyalarda biliklərin və sosial normaların şagirdə rəsmi şəkildə ötürülməsindən fərqli olaraq, yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərə insan tərəfindən nail olmaq təlim və tərbiyənin əsas məqsədi elan olunur.

Şəxsiyyətyönümlü texnologiyalar aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- antroposentriklik;
- humanist mahiyyət;
- psixoterapevtik istiqamət;
- uşağın hərtərəfli, sərbəst və yaradıcı inkişafı.

Şəxsiyyətə yönümlü texnologiyalar çərçivəsində aşağıdakı sahələr müstəqil istiqamətlərlə fərqlənir:

- insan-fərdi texnologiyalar;
- əməkdaşlıq texnologiyaları;
- sərbəst təhsil texnologiyası;
- ezoterik texnologiya.

İnsani-fərdi texnologiyalar, ilk növbədə, humanist təbiəti, fərdin dəstəyinə, ona kömək etməsinə psixoterapevtik diqqəti ilə fərqlənir. Uşağa hörmət və sevgi, yaradıcı qüvvələrə nikbin inam, məcburiyyətdən imtina fikirlərini "söyləyirlər".

Əməkdaşlıq texnologiyaları demokratiya, bərabərlik, müəllim və uşağın mövzu-subyekt münasibətlərində tərəfdaşlıq həyata keçirilir. Müəllim və tələbələr birgə məqsəd, məzmun yaradır, əməkdaşlıq, ortaqlıq şəraitində qiymətləndirmələr verirlər.

Sərbəst təhsil texnologiyaları uşağın həyatının daha çox və ya daha az hissəsində seçim azadlığı, müstəqillik təmin etməsinə yönəlmişdir. Seçim edərək uşaq ən yaxşı şəkildə subyektin mövqeyini dərk edir, nəticə xarici təsirdən deyil, daxili motivasiyadan gedir.

Ezoterik texnologiyalar ezoterik ("şüursuz", biliksiz) bilik doktrinasına - həqiqətə və ona aparən yollara əsaslanır. Pedaqoji proses ünsiyyət deyil, həqiqətlə ünsiyyətdir. Ezoterik paradigmada insanın özü (uşaq) Kainatla informasiya, qarşılıqlı əlaqə mərkəzinə çevrilir.

Təlim prosesində hər bir uşağın fərdiliyinin açıqlanması müasir təhsil müəssisələrində şəxsiyyətə yönümlü təhsilin qurulmasını təmin edir. Belə təlimin məqsədi fərdi idrak qabiliyyətlərini və maraqlarını nəzərə alaraq hər bir uşaqla fərdi işləməyə imkan verən psixoloji və pedaqoji şərait sistemini yaratmaqdır.

Şəxsiyyətyönümlü texnologiya, uşağın ən yüksək dəyəri olduğu və təlim prosesinin mərkəzində yerləşdiyi bir təhsil sistemidir. Şəxsiyyətyönümlü təlim pedaqogikanın məşhur humanist prinsiplərinə əsaslanır: insanın özünədəyər, özünəhörmət, təbiətə bənzər təhsil, mehribanlıq və sevgi və s. əsas vasitə hesab olunur. Başqa sözlə, şəxsiyyətə yönəlmiş təhsil, təhsil prosesinin şüurlu, tam hüquqlu iştirakçısı kimi yanaşaraq, onun fərdi inkişafının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla uşağın şəxsiyyətinə dərin hörmət əsasında tədris prosesinin təşkili deməkdir.

Son illərdə **şəxsiyyətə** yönəlmiş yanaşma pedaqoji fəaliyyətdə ən müasir metodoloji istiqamət hesab olunur.

Şəxsiyyətyönümlü təlimin məzmunu, onun vasitə və metodları elə bir şəkildə qurulmalıdır ki, şagird mövzu materialına, onun növünə və formasına görə seçmə qabiliyyətini göstərsin, bu məqsədlə fərdi tədqiqat təfəkkürü inkişaf etdirən tədris proqramları hazırlanır.

Şəxsi səviyyədə təhsil həqiqətin semantik subyektiv qavrayışdır və buna görə də heç bir obyektiv fəaliyyət tələb olunan mənanın formalaşmasına zəmanət vermir.

Şəxsiyyətyönümlü təlim təhsil sisteminə mühüm rol oynayır. Müasir təhsil insan şəxsiyyətinin inkişafına, onun qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, özünədərkin formalaşmasına yönəldilməlidir. Şəxsiyyətyönümlü təlim tələbənin (şagirdin) özünün təlim mərkəzində olmasını - motivlərini, məqsədlərini həyata keçirilməsi prosesində bir şəxsiyyət olduğunu düşünür.

Tələbənin bir şəxsiyyət kimi inkişafı onun ictimailəşməsi, yalnız normativ fəaliyyətlərin mənimsənilməsi yolu ilə deyil, həm də daim zənginləşmə, subyektiv təcrübənin öz inkişafının vacib mənbəyi kimi çevrilməsi yolu ilə gedir.

Tələbənin subyektiv fəaliyyət kimi öyrənmək, bilik vermək (assimilyasiya) onun təbiətini, psixoloji məzmununu əks etdirən uyğun şərtlərlə təsvir olunan bir proses kimi getməlidir.

Təlimin əsas nəticəsi müvafiq bilik və bacarıqların ustalıqına əsaslanan idrak bacarıqlarının formalaşdırılması olmalıdır.

Şəxsiyyətyönümlü təlim anlayışına aşağıdakılar daxildir:

Şəxsiyyətyönümlü təlim -bu təlim uşağın şəxsiyyəti, onun özünə dəyər, öyrənmə prosesinin subyektivliyinə üstünlük verilir.

Şəxsiyyətyönümlü təlimin məqsədi - uşağa özünəməxsus şəxsiyyət imicinin formalaşması üçün zəruri olan özünü həyata keçirmə, özünüinkişaf, uyğunlaşma, özünütənzimləmə, özünü-müdafiə, özünütərbiyə və digər mexanizmlər yaratmaqdır.

Şəxsiyyətyönümlü təlimin funksiyaları aşağıdakılardır:

- humanitar, insanın öz dəyərini, onun fiziki və mənəvi sağlamlığını tanıması, həyatın mənasını və oradakı aktiv mövqeyini, **şəxsi** azadlığını və öz potensialının maksimum reallaşdırılması imkanlarını dərk etməsi. Bu funksiyayı həyata keçirmək vasitələrinə - anlaşıma, ünsiyyət və əməkdaşlıq daxildir;

- mədəniyyətin formalaşdırması vasitəsilə mədəniyyətin qorunması, ötürülməsi, bərpası və inkişafı məqsədi daşıyır. İcra mexanizmləri - bir şəxs və xalq arasında mənəvi bir əlaqənin qurulması, dəyərlərinin özünə məxsus olması və bunların içində öz həyatının qurulması kimi mədəni eyniləşdirmə;

- ictimailəşmə, sosial təcrübənin fərd tərəfindən mənimsənilməsini və bərpasını təmin edir. İcra mexanizmi hər hansı bir fəaliyyətdə fərdi mövqe və öz müqəddəratını təyinetmə vasitəsi kimi özəlliyn və fərdiliyn qorunmasıdır .

Şəxsiyyətyönümlü təlim aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- nikbin yanaşma - müəllimin perspektivləri görmək istəyi bir uşağın fərdi potensialının və maksimuma çatma qabiliyyətinin inkişafını stimullaşdırmaq;

- uşağa könüllü olaraq öyrənməyi bacaran bir insan kimi münasibət, öz istəyi və seçimi, öz fəaliyyətini göstərmək;

- şəxsi məna və maraqlara etibar (*idrak və sosial*) hər bir uşağın öyrənməsində, əldə etmə və inkişafını təşviq etməsi.

Şəxsiyyətyönümlü təlimin məzmunu:

- tələbəyə öz şəxsiyyətlərini qurmaqda və müəyyənləşdir-mələrində kömək etmək həyatda öz şəxsi mövqeyi;

- uşaq üçün əhəmiyyətli dəyərlərin seçimi və müəyyən bilik sistemi;

- maraqlı elmi və həyat problemlərinin inkişafının müəyyənləşdirilməsi, bunların həlli yolları;

- "Mən" in əksedici dünyasının kəşfi və onu idarə etmək imkanı.

Şəxsiyyətyönümlü təlim prinsipləri:

1) fərdi, intellektual, fəaliyyət, inkişaf məqsədlərinin üstünlük təşkil etməsi;

2) müvəffəqiyyət əldə etmək motivasiyası;

3) tələbələrin daxili fəaliyyətinə istiqamətləndirmə;

4) təhsil prosesində iştirakçıların tərəfdaşlıq qarşılıqlılığı;

5) informasiya, mənəvi dəyərlər mübadiləsi olaraq dialoq;

6) təhsil azadlığı və təhsil prosesinin bütün iştirakçıları üçün fərdi məsuliyyət;

7) təlim zamanı emosional iştirak və "canlı" hadisələr.

Şəxsiyyətin öyrənməyə yönəlmiş yanaşması fərdiləşmə fenomeni ilə əlaqələndirilir. Təhsilin fərdiləşdirilməsi pedaqoji təsirlərin uşağın şəxsiyyətinin inkişaf amilinə çevrilməsinin psixoloji mexanizmi hesab olunur.

2.6.2. Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarına yönəlmiş müasir yanaşmalar

Şəxsiyyətə yönəlmiş yanaşma, pedaqoji fəaliyyətdə metodoloji bir istiqamətdir. Bu, uşaq şəxsiyyətinin özünəməxsus fərdiliyinin inkişafı proseslərini təmin etmək və dəstəkləmək üçün qarşılıqlı anlayışlar, fikir və fəaliyyət metodları sisteminə arxalanmağa imkan verir .

Şəxsiyyətə yönəlmiş yanaşma - əsas anlayışları, prinsipləri və metodlarını özündə cəmləşdirən üç komponentdən ibarətdir. Şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın aşağıdakı üç komponentini xarakterizə edək:

Birinci komponent, pedaqoji hərəkətləri həyata keçirər-kən düşüncə fəaliyyətinin əsas vasitəsi olan əsas anlayışlardır.

Şəxsiyyətyönümlü yanaşmaya aşağıdakı əsas anlayışlar daxildir:

- *fərdilik* - şəxsin və ya qrupun bənzərsiz şəxsiyyəti, onları digər fərdlərdən və insan icmalarından fərqləndirən tək, xüsusi və ümumi xüsusiyyətlərin unikal birləşməsi;

- *şəxsiyyət* - fərdin sabit xassələrinin məcmusu kimi özünü göstərən və insanın sosial mahiyyətini xarakterizə edən daim dəyişən sistemli keyfiyyət;

- **özünü təsdiqləyən** şəxsiyyət -şüurlu və aktiv olmaq, qabiliyyət və bacarıqlarını tam şəkildə ortaya qoymaq arzusunu həyata keçirən bir insan;

- *özünüifadə* - inkişaf prosesi və nəticəsi, fərdin özünə xas keyfiyyət və bacarıqlarının təzahürü;

- *mövzu* - özünün və ətrafdakı gerçəkliyin tanınması və çevrilməsində şüurlu, yaradıcı fəaliyyətin sərbəstliyi;

- *subyektivlik* - fəaliyyət seçimi, həyata keçirilməsində fəallıq və sərbəstliyi olan fərdi və ya qrup subyektı olmaq qabiliyyətini əks etdirən fərdi şəxsin və ya qrupun keyfiyyəti;

- *konsepsiya* - həyat fəaliyyəti, digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlər, özü və başqaları ilə münasibətləri quran, özü haqqında insanın həyata keçirdiyi və yaşadığı özünütanıma sistemi;

- *seçim* - şəxsin və ya qrupun fəaliyyətlərinin təzahürü üçün ən uyğun variantı müəyyən birləşmədən seçmək imkanı;

- *pedaqoji dəstək* - müəllimlərin uşaqlara fiziki və əqli sağlamlığı, ünsiyyət, təhsil, həyat və peşə irəliləməsi ilə bağlı fərdi problemlərinin həllində profilaktik və əməliyyat yardımı göstərmək fəaliyyətləri (O.S.Qazman,T.V.Frolova).

İkinci komponent - tələbələrin təlim və tərbiyəsi prosesinin qurulması üçün başlanğıc nöqtələr, əsas qaydalar, yəni prinsiplərdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- *Özünü tanıma prinsipi*. Hər bir uşaqda intellektual, ünsiyyətçil, bədii və fiziki qabiliyyətlərini yeniləməyə ehtiyac

var. Tələbələrin təbii və sosial mühitdə qazanmış imkanlarının təzahürü və inkişafı üçün istəklərini həyata keçirmək və dəstəkləmək vacibdir.

- *Şəxsiyyət prinsipi*. Tələbə və müəllim şəxsiyyətinin formalaşması üçün şərait yaratmaq təhsil müəssisəsinin əsas vəzifəsidir. Yalnız uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı, onların gələcək inkişafına hər cür töhfə vermək lazımdır.

- *Subyektivlik prinsipi*. Fərdilik yalnız subyektiv keyfiyyətlərə və səlahiyyətlərə sahib olan, onlardan təlim fəaliyyətində, ünsiyyət, münasibətlərdə məharətlə istifadə edən şəxsə xasdır.

- *Seçim prinsipi*. Şagirdin öyrənməsi və daim seçim şəraitində böyüməsi, sinifdə, məktəbdə tədris prosesinin, həyat fəaliyyətinin təşkili məqsədini, məzmununu, forma və metodlarını seçmək üçün subyektiv səlahiyyətə sahib olması pedaqoji cəhətdən tövsiyə olunur.

- *Yaradıcılıq və uğur prinsipi*. Fərdi və kollektiv yaradıcı fəaliyyət tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini, işçi qrupunun unikallığını inkişaf etdirməyə imkan verir. Müəyyən bir fəaliyyət növündə müvəffəqiyyət qazanmaq, tələbə şəxsiyyətinin müsbət mənilik konsepsiyasının formalaşmasına kömək edir .

- *Etibar və dəstək prinsipi* Uşağa inam, ona güvən, özünü həyata keçirmə və özünü təsdiqləmə istəklərini dəstəkləmək həddindən artıq tələbləri və nəzarəti əvəz etməlidir.

Üçüncü komponent - şəxsiyyətin texnoloji yönümlü yanaşmasının tələblərinə uyğun metodlar və üsullar:

- dialoq;
- fəaliyyət - yaradıcı xarakter;
- uşağın fərdi inkişafını dəstəkləmək;
- tələbəyə (şagirdə) lazımi məkanın təqdimatı, müstəqil qərar qəbul etmək azadlığı, yaradıcılıq, seçim vermək.

Əksər müəllimlər arasında bu arsenalda özünü inkişaf və reallaşdırma prosesində dialoq, oyun və əks etdirmə üsulları, uşağın şəxsiyyətinə pedaqoji dəstək üsulları da yer alır.

Pedaqoji dəstək metodları ilə uşaqla işləyən müəllimin vəzifəsi uşağın bir tərəfdən problemlərinə görə məsuliyyətli bir vəziyyətdə qalması, digər tərəfdən isə öz səyləri artıq olmadıqda müəllimin dəstəyini ala biləcəyi bir əlaqə növü tapmaqdır. Üstəlik, dəstək bir gənc üçün üstünlük olaraq deyil, həm də tərəfdaşlar arasında könüllü və maraqlı şəkildə qoşulan böyüklər, uşaqların qarşılıqlı əlaqəsi olaraq təmin edilir.

Şəxsiyyətyönümlü texnologiyalar hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təlim və tərbiyə metodlarını, vasitələrini müəyyənləşdirir, psixodiagnostik üsulları mənimsəyir, uşaqların fəaliyyətini, münasibətlərini dəyişir, müxtəlif təlim vasitələrini tətbiq edir, təhsilin mahiyyətini yenidən təşkil edir.

Şəxsiyönümlü texnologiyalar avtoritar (ənənəvi təhsil texnologiyasında) uşağa komanda şəklində, qərəzsiz və ruhsuz yanaşma tərzinə qarşı çıxır, sevgi, qayğı, əməkdaşlıq, yaradıcılıq və şəxsi özünütənitmə şəraiti yaradır.

Şəxsiyyətyönümlü texnologiyaların diqqəti, öz qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə reallaşdırmağa çalışan (özünü tənitmə, yeni təcrübənin qavranılmasına açıq olan, müxtəlif həyat vəziyyətlərində şüurlu seçim edə bilən) böyüyən şəxsiyyətdir.

Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarının əsas anlayışları şəxsiyyət, inkişaf, fərdilik, azadlıq, müstəqillik, yaradıcılıqdır.

Şəxsiyyət - insanın sosial mahiyyətidir, fəaliyyət və ünsiyyət prosesində təbii meyillər əsasında canlı olaraq formalaşan insanın sosial xüsusiyyətləri və keyfiyyətlərinin məcmusudur.

İnkişaf - yönəldilmiş, müntəzəm dəyişiklikdir. Bir keyfiyyətdən, bir vəziyyətdən digərinə, köhnədən yeniyə keçməklə əlaqəli təbiətdə və cəmiyyətdə hərəkət və dəyişiklik növüdür.

Fərdilik - fərdin özünəməxsusluğu və bənzərsizliyi. Fərdilik xarakter əlamətləri, maraqları, qabiliyyəti, insan zəkasının xüsusiyyətləri ilə özünü göstərir.

Yaradıcılıq - insanın fəaliyyətinin keyfiyyətə yeni maddi və mənəvi sərvətlərin yaradılması prosesidir. Yaradıcılıq insa-

nın özündən, içindən gələn hər hansı yeni bir məhsulun yarada biləcəyi prosesdir.

Pedaqoji texnologiya - müəllimin fəaliyyətində elə bir quruluşdur ki, ona daxil olan hərəkətlər müəyyən bir ardıcılıqla təqdim olunur və müəyyən nəticə əldə edilir.

Şagird mərkəzli texnologiyaları - tələbəyə fərdi qabiliyyət öyrənmə prosesi uyğunlaşdırmaq üçün imkan verir.

Pedaqoji innovasiyalar - fərqli bir ünsiyyət, hər məktəbin xüsusiyyətlərinin məzmununun mürəkkəblik səviyyəsidir.

Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarının aşağıdakı qruplarını qeyd etmək olar:

- çox səviyyəli təlim,
- kollektiv qarşılıqlı öyrənmə,
- modul təlim;

1. **Çoxsəviyyəli təlim texnologiyası** məktəb kurikulumunun əsas nüvəsinin zamanətli mənimsənilməsini təmin edən fərdi qabiliyyət və imkanları nəzərə alır. Bu quruluşa aşağıdakı alt sistemlər daxildir:

- temperament, xarakter, qabiliyyətlərdə özünü göstərən fərdi-tipoloji xüsusiyyətlər.

- psixoloji xüsusiyyətlər (düşüncə, təxəyyül, yaddaş, diqqət, iradə, hiss, duyğu).

- bilik, bacarıq, vərdislər daxil olmaqla təcrübə.

2. **Kollektiv qarşılıqlı öyrənmə** təhsil sahəsinin inkişafının sosial-tarixi mərhələsidir. Kollektivin qarşılıqlı tədris fəaliyyəti mahiyyət etibarilə ictimai mütəşəkkil intermodellər, münasibətlər və ünsiyyət sistemidir. Tələbələrin kollektivindəki birgə fəaliyyət fərdi təhsil fəaliyyətinin ilkin formasıdır və həmyaşıdları ilə bərabər qarşılıqlı fəaliyyət onların hədəf təyin etmə, planlaşdırma, monitorinq və qiymətləndirmə kimi fəaliyyətlərə sahib olmasını müəyyənləşdirir.

3. **Modul təlim** tələbənin müstəqil işini təmin edir, lakin müəyyən bir səviyyədə kömək edir. Modul təlimlər tələbələrlə fərdi iş keçməyə, müəllim və tələbə arasındakı ünsiyyət formala-

rını dəyişdirməyə imkan verir. Təqdim olunan tələbəyönümlü təlim texnologiyaları təhsil prosesini tələbələrin imkan və ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Şəxsiyyətyönümlü dərs (dərslər) ənənəvi dərstdən fərqli olaraq, ilk növbədə müəllim-tələbə qarşılıqlı fəaliyyət növünü dəyişdirir. Komanda tərzindən, müəllim tələbənin (şagirdin) prosesual fəaliyyəti kimi çox nəticələrə deyil, təhlilə diqqət yetirərək əməkdaşlığa davam edir. Tələbənin mövqeyi dəyişir - çalışqan performansdan aktiv yaradıcılığa qədər onun düşüncə tərzini əksedici, yəni, nəticəyə yönəldilir. Əsas odur ki, müəllim yalnız bilik verməli, eyni zamanda tələbələrin şəxsiyyətinin inkişafı üçün optimal şərait yaratmalıdır.

Şəxsiyyətə yönəlmiş təhsil növü, bir tərəfdən təhsili inkişaf etdirmək üçün fikir və təcrübənin daha bir hərəkəti, digər tərəfdən keyfiyyətcə yeni bir təhsil sisteminin formalaşdırılması kimi qəbul edilə bilər.

Şəxsiyyətyönümlü təlim və tərbiyə texnologiyası təhsil mətninin xüsusi quruluşunu, istifadəsi üçün didaktik və metodiki materialı, təhsil dialoqunun növlərini, tələbənin fərdi inkişafına nəzarət formasını nəzərdə tutur.

2.6.3. Tələbəyönümlü texnologiya.

Şəxsiyyətyönümlü təhsil yalnız uşağın subyektiv təcrübəsini, şəxsiyyətini və dəyərini tanıtmır, o həm də şagirdin subyektiv təcrübəsinə əsaslanan pedaqoji təsirləri də formalaşdırır. Şagirdin fərdi fəaliyyətini, onun tənzimlənməsini və pedaqoji dəstəyini, fərdi idrak imkanlarının açıqlanmasını və məmnuniyyəti üçün zəruri olan pedaqoji şəraitin müəyyənəşdirilməsini nəzərdə tutan tədris, normativ şəkildə qurulmuş prosesin planlaşdırılan nəticələrə yönəldildiyi təhsili əvəz etməlidir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin yaradılması və idarə olunmasının təsiri təkcə təşkilatdan deyil, əsasən, tədris prosesinin əsas subyektini kimi tələbənin fərdi qabiliyyətindən də asılıdır. Bu qa-

biliyyətlərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə almaq məqsədə uyğun olardı:

- tələbənin təlim prosesinin əsas subyekti kimi tanınması;
- tələbənin fərdi qabiliyyətlərinin inkişafı məqsədinin müəyyən edilməsi;
- tələbənin subyektiv təcrübəsini, tədris prosesində onun yönəldilmiş inkişafını təmin edən məqsədə çatmaq vasitələrin müəyyənləşdirilməsi.

Şəxsiyyətyönümlü öyrənmənin həyata keçirilməsi yalnız elmi bilikləri deyil, meta bilikləri də ehtiva edən təhsilin belə bir məzmununun inkişafını tələb edir. Təhsil prosesinin bütün iştirakçıları - tələbələr, müəllimlər, valideynlər, cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin xüsusi formalarını inkişaf etdirmək vacibdir.

inkişafının təbiətini və istiqamətini, şəxsiyyətinin formalaşması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, uşağın inkişaf dinamikasını başqaları ilə deyil, özü ilə də müqayisə etmək üçün xüsusi prosedurlar lazımdır.

Tələbə mərkəzli təhsil modelini məktəbdə həyata keçirmək üçün ilk növbədə təlim-tərbiyənin birləşməsi deyil, şəxsiyyətin inkişafı, təlim və təhsil prosesində bacarıqların formalaşması kimi təhsil prosesi konsepsiyasını qəbul etmək lazımdır. Təhsil prosesində əsas iştirakçıların: menecerlərin, müəllimlərin, şagirdlərin, valideynlərin əlaqələrinin xüsusiyyətlərini və təhsil prosesinin yeniliyinin səmərəliliyi meyarlarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Şəxsiyyətə yönəlmiş tədris prosesinin texnoloji qurulması biliklərin mənimsənilməsi zamanı təhsil mətninin, didaktik materialın, onun istifadəsi üçün metodiki tövsiyələrin, tədris dialoqunun tiplərinin, şagirdin fərdi inkişafının izlənilməsi formalarının hazırlanmasını əhatə edir. Yalnız təhsilin subyektivliyi prinsipini tətbiq edən didaktik dəstəyin olması halında şəxsiyyətə yönəlmiş bir prosesin qurulması barədə danışa bilərik. Şəxsiyyətyönümlü təhsil prosesi üçün didaktik dəstəyin inkişafını əsas tələblərini aşağıdakı kimi təklif edə bilərik:

- tədris materialı tələbənin subyektiv təcrübəsinin, o cümlədən əvvəlki təlim təcrübəsinin məzmununun müəyyənləşdirilməsini təmin etməlidir;

- dərslikdəki biliklərin təqdimatı (müəllim tərəfindən) yalnız həcmi genişləndirməyə, mövzu məzmununu birləşdirməyə, ümumiləşdirməyə deyil, həm də hər bir şagirdin mövcud subyektiv təcrübəsini daim dəyişməyə yönəldilməlidir;

- təlim zamanı tələbələrin subyektiv təcrübəsinin verilmiş biliklərin elmi məzmunu ilə daim əlaqələndirilməsi zəruridir;

- tələbə özünü dəyərli təhsil fəaliyyətinə fəal şəkildə həvəsləndirir, tədris prosesində təlimin məzmunu və formaları ilə yanaşı tələbəyə özünüinkışaf imkanı verməlidir;

- tapşırıqları yerinə yetirərkən, problemləri həll edərkən tələbəyə tədris materialının məzmununu, növünü və formasını seçmək imkanı verilmək lazımdır;

- tələbənin müstəqil, davamlı, məhsuldar istifadə etdiyi tərbiyə işləri metodlarının müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi. Bir metod seçmək imkanı vəzifənin özündə birləşdirilməlidir. Müəllim vasitəsi ilə şagirdlərə tədris materialını öyrənmək üçün ən əhəmiyyətli yolları seçməyə və istifadə etməyə həvəsləndirmək lazımdır;

- metabiliyin tətbiqi ilə, yəni, tərbiyə hərəkətlərini yerinə yetirmə metodlarını bilmək, fərdi inkişafdakı funksiyaları nəzərə alaraq tərbiyə işlərinin ümumi məntiqi və spesifik mövzu metodlarını vurğulamaq lazımdır;

- yalnız nəticənin deyil, əsasən, təlim prosesinin, yəni, tələbənin həyata keçirdiyi, tədris materialını mənimsəyərək dəyişiklikləri yoxlamaq və qiymətləndirməyi təmin etmək lazımdır;

- təhsil prosesi tədrisin subyektiv fəaliyyət kimi qurulmasını, həyata keçirilməsini, əks olunmasını, qiymətləndirilməsini təmin etməlidir. Bunun üçün müəllimin dərstdə, fərdi işdə (müxtəlif düzəliş formaları, repetitorluq) tədrisini təşkil etmək üçün istifadə bölmələrinin ayrılması tələb olunur.

Tələbəyönümlü təlim də tələbələrin mövqeyi kor-koranə başqa nümunə və ya müəllim təlimatını qəbul etmək deyil, o, fəal öyrənmək və seçim azadlığı hiss edir, nəticə çıxarmaq, onu həll etmək üçün necə təhlil, səhvlərin səbəblərini müəyyən edir.

Şəxsiyyətə yönəlmiş pedaqoji yanaşma və qarşılıqlı əlaqənin nəzəriyyə, metodoloji əsaslarını mənimsəyən, yüksək pedaqoji mədəniyyətə sahib olan, gələcəkdə pedaqoji fəaliyyətdə yüksəklərə çatan müəllim öz potensialından öz şəxsi, peşə inkişafı üçün istifadə edə bilər və etməlidir .

Ən məşhur və artıq pedaqoji təcrübədə tətbiq olunan, şəxsiyyətyönümlü texnologiyaların qısa icmal bizi bu qənaətə gətirir ki, inkişaf etmiş texnologiyalar çərçivəsində şəxsiyyətyönümlü təhsilin bu cür mövqeləri artıq praktik səviyyədə yaxşı mənimsənilmişdir:

- şagirdlərin fərdi hədəf təyin etməsinə və dərs planının hazırlanmasına cəlb edilməsi;

- uşağın müxtəlif təhsil formalarını seçmək azadlığı;
- müxtəlif mürəkkəblik mövzusunda uşağın seçimi;
- yalnız nəticələrin deyil, həm də fəaliyyət prosesinin qiymətləndirilməsi;

- zehni inkişafın substratı olan elmi quruluşların meydana gəlməsi;

- didaktik materialın qurulmasının induktiv və deduktiv metodlarından istifadə;

- yaradıcı fəaliyyətin öyrənilməsi və formalaşması;

- fərdi idrak metodlarını nəzərə almaq üsullarından biri kimi evristik tədris metodlarından istifadə.

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin mövqələrinin əksəriyyəti subyektiv təcrübənin quruluşunu və onun ən əhəmiyyətli hissələrini nəzərə almadan o, elmi fəaliyyətin strukturu xaricində qalır.

Bizə elə gəlir ki, məhz təhsildə fərdi istiqamətləndirmə ilə bağlı irəliləyiş üçün zəruri zəmin hazırlamış problemə əsaslanan təlim texnologiyalarının təhlili şəxsiyyətyönümlü texnologiyaların inkişafının perspektivlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsil texnologiyaları nəzəriyyəsinin daha da inkişafı üçün aşağıdakı anlayışları əsas tutaraq konseptual aparat təyin etmək lazımdır:

- şəxsiyyətyönümlü təhsil;
- mikro; makro və metatexnologiyalar;
- şəxsiyyətyönümlü təhsil texnologiyaları;
- subyektiv təcrübə;
- şəxsiyyət semantikasi;
- tələbə idrak stili;
- qabiliyyətlər;
- zehni və davranış strategiyaları;
- müəllimin tədris tərzii.

Tədris prosesinə tətbiq olunan "texnologiya" termini bütün fəaliyyət sahələrində elmi və texnoloji tərəqqinin nüfuz etməsi nəticəsində istifadə olunmağa başladı. Bu termin müəllimin şagirdlərə təsir göstərə biləcəyi yolların sistemini, eləcə də proqnozlaşdırılan təhsil nəticəsinə nail olmağa yönəlmiş müəyyən tədris vasitələrindən istifadə edərək təlim prosesindəki qarşılıqlı əlaqəni ifadə edir.

Təcrübə göstərir ki, təhsil prosesində şəxsiyyətyönümlü texnologiyaların istifadəsi, ilk növbədə tələbələrin praktik fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir, təkcə həmyaşıdları ilə deyil, həm də potensial müştərilərlə qarşılıqlı münasibətdə daha sərbəst, açıq, azad və inamlı olmağa başlayır. Müəllim şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə, onların öyrənmə motivlərinə, tədris prosesinə uyğunlaşma qabiliyyətlərinə, ünsiyyət bacarıqlarına, istək səviyyələrinə, özünəinam səviyyəsinə əsaslanaraq dərsin tərbiyəvi məqsədini və formasını təyin edir, hər birini inkişaf etdirmək üçün bütün tədris prosesini istiqamətləndirir.

Beləliklə, şəxsiyyətyönümlü texnologiyalar, tələbə şəxsiyyətinin təhsil prosesinin mərkəzində saxlayır, onun fərdi keyfiyyətlərinin inkişafı və potensial qabiliyyətlərinin tam reallaşması üçün kifayət qədər yaxşı şərait yaradır.

2.7. Problemli təlim texnologiyaları

2.7.1. Problemli təlim texnologiyasının mahiyyəti, funksiyası və məqsədi

Problemli təlim həm proqramlaşdırılmış, həm də aktiv təlim texnologiyalarına aiddir. Bir problemin həllinə istiqamətlənməyə əsaslanır. Geniş mənada problem mürəkkəb nəzəri, praktik sual və ya insanların maraqlarına təsir edən çətin həyat vəziyyətidir, buna görə də hərtərəfli öyrənilməni, həllini tələb edir.

Problemli təlim texnologiyası inkişaf təhsilinin növlərindən biridir və onun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti insan düşüncə psixologiyasının öyrənmə psixologiyası ilə uzlaşmasıdır. Tələbələrin yeni biliklərinin mənimsənilməsi, yaradıcı təfəkkürün formalaşması və şəxsiyyətin idrak maraqlarının inkişafı prosesində iştirak etmələrini təmin edən qarşılıqlı əlaqəli metod və vasitələrin məcmusudur. Bu baxımdan problemli təhsil texnologiyası tələbələrin təfəkkürünün yaradıcı təbiətinin maksimum inkişafı məqsədlərinə cavab verir.

Problemli təlim texnologiyası dedikdə müəllimin rəhbərliyi altında problemli vəziyyətlərin yaradılması və onların həlli üçün tələbələrin fəal müstəqil fəaliyyətini əhatə edən, peşə biliklərini, bacarıqlarını, qabiliyyətlərini inkişaf etdirən təlim məşğələlərinin təşkili başa düşülür. Problemli təlimin təşkili problemli vəziyyətlərin ortaya çıxmasına səbəb olacaq bu cür metod və tədris metodlarının istifadəsini təklif edir.

Problemli təhsil texnologiyası tədris prosesinin təşkili yollarından biridir, süni yaradılışa əsaslanır, lakin “təbii” problemi tələbələrin, müəllimlərin qarşılıqlı müstəqilliyi və sonuncunun lider rolu əsasında həll edilməlidir.

Problemli təlim texnologiyasının mahiyyəti fəaliyyətin yönəlmiş axtarış xarakteri qazandığı tələbələrin tədris və bilik fəaliyyətinin təşkilində dayanır. Bu sualların formalaşdırılmasında onların iştirakı ilə tədris proqramlarında və dərsliklərdə qoyu-

lan problemin mahiyyəti və problem tapşırıqlarının dərk edilməsi, müəllim tərəfindən tədris materialının problem açıqlamasında və onun təhsil məlumatlarının izahı ilə başlayır. Tələbələrin təhsil fəaliyyətinin axtarış xarakteri problemin müstəqil işlərinin müxtəlif növlərindən istifadə etməklə həll olunur.

Problemlə məsələlərdə, qeyri-problematikadan fərqli olaraq həmişə müəyyən ziddiyyət mövcuddur. Bu ziddiyyəti aydınlaşdırmaq və üzə çıxarmaq ehtiyacı problem vəziyyətinin səciyyəvi cəhətlərindəndir. Üstəlik, problem vəziyyətinin motivasiya tərəfi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Tələbə bilinməyən bir nəticə və ya tapşırığı başa çatdırmaq, yol axtarmağa başlamaq üçün kifayət edəcək dərəcədə bilik və bacarıqlara sahib olmasıdır. Onların çatışmazlığının duyğusu və xəbərdarlığı ilə tələbə müstəqil olaraq öz bilik, bacarığındakı boşluqları doldurmağa çalışır. Əks təqdirdə vəziyyətin mahiyyətini dərk edə bilməyəcək və bu onun üçün bir öyrənmə problemin rolunu itirəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, problemlə təlim texnologiyası pedaqogikada tamamilə yeni bir hadisə deyil. XX əsrin 20-30-cu illərində məktəblərdə yayılmağa başlamışdır. Problemlə təlim amerikalı filosof, psixoloq və müəllim C.Dyuinin (1859-1952) nəzəri prinsiplərinə əsaslanır. Onun hazırladığı konseptual müdələlər aşağıdakılardır:

- ontogenezdə olan uşaq bilikdə insanlığın yolunu tutur;
- bilikləri mənimsəmək kortəbii, idarəolunmaz bir prosesdir;
- uşaq, materialı yalnız dinləmək və hiss etməklə deyil, bilik ehtiyaclarını ödəməklə, təlimi aktiv olaraq mənimsəyir;
- uğurlu təhsil almaq üçün şərtlər;
- tədris materialının problematizasiyası (əsl bilik sürpriz və maraq nəticəsində yaranır);
- uşağın fəaliyyəti (bilik "iştaha ilə" əldə edilməlidir);
- öyrənmənin uşağın həyatı, oyunu, işi ilə əlaqəsi.

C.Dyui konsepsiyasının bir çox müddəaları bu gün də aktuallığını itirməmiş və aşağıdakı prinsiplərdə öz əksini tapır:

- birinci prinsip - tələbələrin öz biliklərinə yiyələnməsini əhatə edən müasir şəxsiyyətyönlü yanaşma ideyalarına baxılır və bununla da ayrı bir elmi bilik sahəsinin məntiqi ilə müəyyən bir insanın idrak prosesinin məntiqi arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırır.

- ikinci prinsip - müasir məktəb praktikasında bu günə qədər zəif tətbiq olunan biliklərin mənimsənilməsinin subyektivliyini göstərir.

- üçüncü prinsip - uşağın maraq və meyllərini, onun dəyər istiqamətlərini nəzərə almağı, zövq almağı və müsbət möhkəmlənməyi ehtiva edir⁶⁰.

Lakin, bizim fikrimizcə, ikinci prinsip qəbul edilməz bir inanandır, bu yalnız idrakın daxili proseslərinin öyrənilməsinin qarşısını alır, bu da təlimin instrumental mürəkkəbliyi, idrak prosesləri və subyektiv təcrübə nəzərə alınmaqla baş verir.

Təəssüf ki, bir az fərqli, daha örtülü formada, bəşər tarixinin müxtəlif sahələrinin daxili idrak proseslərini və assimilyasiya mexanizmlərini, bütövlükdə subyektiv təcrübənin quruluşunu təsvir etmək üçün əhəmiyyətli cəhdlərə baxmayaraq, bu gün də bu inancla qarşılaşıq. Bu problemi həll etmədən, fikrimizcə, yeni təhsil texnologiyalarını və araşdırmaları irəli aparmaq mümkün deyil.

Problemləli metodlar problemləli vəziyyətlərin yaranmasına, tələbələrin aktiv bilik fəaliyyətinə əsaslanır ki, bu da ayrı-ayrı faktların arxasında olan hadisələri, nümunələri və qanunları görmək qabiliyyətini tələb edən mürəkkəb məsələləri tapmaq və həll etməkdən ibarətdir.

Problem təhsilin müasir nəzəriyyəsində problemləli vəziyyətlərin iki növü mövcuddur: psixoloji və pedaqoji. Birincisi, tələbələrin fəaliyyətinə, ikincisi isə tədris prosesinin təşkilinə aiddir. Təlim obyektinin yeniliyini, əhəmiyyətini, orijinallığını, gözəlliyini və digər fərqləndirici keyfiyyətlərini vurğulayan aktivləşdir-

⁶⁰ <https://www.thepositiveencourager.global/john-deweys-approach-to-doing-positive-work/>

mə hərəkətləri, müəllim sualları köməyi ilə pedaqoji problemli vəziyyət yaradılır. Yalnız problemli bir işin çətinliyi və ya asanlığı problemli bir vəziyyət yaratmır. Tədris prosesinin bütün mərhələlərində problemli vəziyyətlər yarana bilər: izah edərkən, fiksasiya edərkən və ya nəzarət edərkən.

Problemli təhsil texnologiyası ümumiyyətlə müəllim fəaliyyətinin aşağıdakı dörd əsas mərhələsini əhatə edir:

- problemli bir vəziyyət yaratmaq;
- həll yolunun ümumi istiqamətinin vəzifəsi;
- həll axtarışının təşkili;
- əks olunması.

Beləliklə, uşaq biliklərin "kəşfçisi" vəziyyətindədir və nəticədə subyektiv təcrübəsi zənginləşir. Bundan əlavə, o, tez-tez yeni fəaliyyət rejimlərini də mənimsəyir. Düzdür, sonuncusu təhsil prosesində mövcud olan əks mexanizmlərdən asılıdır. Çox vaxt yeni idrak metodları alan bir uşaq, hansı xüsusi yeni iş rejimlərini öyrəndiklərini bilmədən öz arsenallarını genişləndirir. Bu vəziyyətdə, onlara təyin edilmiş yeni metodlar, uşağın tədqiqat fəaliyyətinin əlavə məhsuludur.

Problem əsaslı tədrisin idarə edilməsinin çətinliyi ondan ibarətdir ki, problemin yaranması fərdi bir prosesdir, buna görə müəllimdən fərdi yanaşma tələb olunur.

Pedagoji ədəbiyyatda problemli vəziyyətin yaradılması üçün aşağıdakı metodoloji üsullar fərqləndirilir:

- eyni məsələdə fərqli nöqtələrin müəyyənləşdirilməsi;
- müəllim tərəfindən ziddiyyət yaratmaq;
- ziddiyyəti həll etmək üçün motivasiya;
- tələbələrin praktik fəaliyyətində ziddiyyətlərin təşkili;
- müxtəlif bir problemin baxılması
- vəzifələr, tez-tez rol oynayan (məsələn, bir professional prinsipə görə: tənqidçi, novator, mühafizəkar, təbliğatçı, yenilikçi, şərik və s. rol oynayan);

- şagirdləri müqayisə etməyə, ümumiləşdirməyə, problemli vəziyyətdə nəticə çıxarmağa və faktları müqayisə etməyə həvəsləndirmək;

- ümumiləşdirməyə, əsaslandırmağa, konkretləşdirməyə, düşüncə məntiqinə töhfə verən konkret məsələlərin ortaya qoyulması;

- ilkin tədqiqat tapşırığının irəliləməsi;

- sualın tərtibində qeyri-müəyyənliyi olan vəzifələr;

- problem ifadəsində problemli bir vəziyyətin inkişaf etdirilməsi (məsələn, qeyri-kafi və ya lazımsız mənbə məlumatları ilə, ziddiyyətli məlumatlarla, qəsdən edilmiş səhvlərlə);

- həll etmək üçün vaxt məhdudlaşdıraraq problemli bir vəziyyət yaratmaq.

Təəssüf ki, müasir məktəbin iş praktikasında yuxarıda qeyd olunanların hamısından problemli vəziyyət yaratmaq üçün son iki üsul geniş yayılmışdır.

Problem təlim texnologiyasının həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı təşkilati və pedaqoji şərtlər lazımdır:

- tələbələrə davam edən təhsil proqramına uyğun vəzifələrin seçilməsi;

- problemli təhsil texnologiyasının müxtəlif bilik sahələrinə uyğunlaşdırılması;

- problemli təhsil üçün optimal təhsil mühitinin yaradılması: didaktik dərsliklər yaratmaq, lazımi avadanlıqların seçilməsi və s. uşağın idrak fəaliyyətini aktuallaşdırmaqla bilən müəllimin fərdi yanaşması, səriştəsi və bacarığı.

Problemli təhsilin əsaslarının təsvirindən göründüyü kimi, bu təhsil texnologiyası şagirdləri zehni qabiliyyətlərin inkişafına və təkcə biliklərin deyil, həm də müstəqil təşkilatlarının həyatına yönəldir və bu, şübhəsiz ki, onu şəxsiyyətyönümlü edir. Bu keyfiyyətləri yadda saxlama və çoxalmanın üstünlük təşkil etdiyi hazır məlumatların mənimsənilməsinə əsaslanaraq reproduktiv təlim prosesində inkişaf etdirmək demək olar ki, mümkün deyil.

Buna görə müəllimlərin diqqəti həm yeni biliklərin inkişafı, həm də məhsuldar düşüncə və öyrənmə metodlarının ustalıqları ilə nəticələnən tədqiqat və tədris tapşırıqlarını müstəqil şəkildə həll etməyə təşviq edən tədris metodlarının axtarışına çevrilir.

Bildiyiniz kimi, pedaqogikada öyrənmə və inkişaf arasındakı əlaqəyə dair bir neçə fikir mövcuddur. Bunlardan biri də öyrənmənin inkişafı olmadan hər hansı bir təlim inkişafından söhbət gedə bilməz. Yəni tələbə nə qədər çox bilirsə, o qədər inkişaf edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövqenin bir çox tərəfdarları inkişafın təkcə bilik miqdarı deyil, hər şeydən əvvəl keyfiyyəti, sistematik xarakteri, tətbiqi sürəti və s. olduğunu qəbul edirlər. Beləliklə, bu mövqe çərçivəsində artıq bir ziddiyyət var.

Şübhəsiz ki, biliklərin təlim prosesində istifadəsi tələbələrini qismən inkişaf etdirir, çünki zehni hərəkətlərin özləri, idrak strategiyaları, qabiliyyətləri və şəxsiyyətin digər aspektləri inkişafı demək olar ki, baş vermir və ya bu, yan təsir kimi kortəbii olaraq baş verir, belə bir vəziyyətdə müəllim fəaliyyətin xüsusi təyin olunmuş və həyata keçirilmiş, məqsədli deyildir.

Qeyd etmək olar ki, insan bilik və bacarıqları bitmiş formada mənimsəməyə daim öyrəşirsə, təbii yaradıcılıq qabiliyyətlərini ləkələyə bilər, müstəqil düşünməyi “öyrənə” bilər və idrak prosesində maraq, zövqdən çəkinər. Düşüncə prosesi özünü tamamilə ortaya qoyur, texnologiya, əsasən, tələbələr tərəfindən müstəqil şəkildə yeni biliklərə yiyələnməyə əsaslanan problem əsaslı təlim prosesində inkişaf edir.

Problem əsaslı təlim, ziddiyyətləri olan idrak problemlərinin müstəqil həlli və ya bu problemlərin həlli prosesində fəal iştirakı ilə insanın şüurunu inkişaf etdirməyin bir yoludur.

Ziddiyyətlər, təbii olaraq tələbənin bilik fəaliyyəti zamanı ortaya çıxan, onun hərəkəti, inkişaf mənbəyi olan problem əsaslı təlimin əsas cəhətidir. Bu cür ziddiyyətlərin nümunələrinə aşağıdakılar daxildir:

- ilkin biliklə məlum nəzəriyyəyə daxil edilməyən və məhv edən yeni, paradoks faktlar arasındakı ziddiyyətlər;

- problemin elmi əhəmiyyətini dərk etmək və onun həlli üçün zəruri nəzəri əsasların olmaması arasındakı ziddiyyətlər;

- problemin həlli üçün nəzəri cəhətdən mümkün yol və onun praktik uyğunsuzluğu arasındakı ziddiyyətlər;

- müəyyən anlayışın mövcudluğu ilə bu həqiqətləri izah edəcək etibarlı bir nəzəriyyənin olmaması arasındakı ziddiyyətlər;

- praktik olaraq əldə olunan nəticə ilə onun nəzəri əsaslandırılmaması arasındakı ziddiyyətlər;

- çox sayda dəlil və ortaq bir işləmə, analiz metodunun olmaması arasındakı ziddiyyətlər.

Bütün bu ziddiyyətlər, ümumiyyətlə, nəzəri və praktik məlumatlar arasında müəyyən balansın olmaması, onlardan birinin həddindən artıq olması, digərinin olmaması və ya əksinə yaranır.

Problemlə təhsil texnologiyası bu texnologiyanın mərkəzi kateqoriyası olan problem məsələsinin, tapşırığın, vəziyyətin formalaşdırılması (müəllim tərəfindən) və həlli (tələbə tərəfindən) vasitəsilə ortaya çıxır.

Problemlə təlim, ümumiyyətlə, bir növ “bir hərəkətli” fəaliyyətin vəziyyətidir. Bu seçimlərin müəyyən bir dəstindən verilmiş suala lazımi cavabı tapmaq və ya bu dəstdən kənar bir cavabın formalaşdırılması ehtimalını əhatə edir. Məsələ gizli bir ziddiyyəti ehtiva edə bilər, həll edərkən müxtəlif, bəzən əks mövqelərə səbəb ola bilər. Məsələn, "sabah soyuq bir cənub küləyi gözlənilir" ifadəsində bir ziddiyyət var: cənub, lakin soyuq. Bu kimi suallara cavab axtarmaq düşüncəni stimullaşdırır, təfəkkürü aktivləşdirir və tələbələrə düşündürür.

Rasional həll yolları, vasitələri üçün müstəqil axtarış istəyinə səbəb olan təhsil və bilik bir vəzifədir.

Problemlə təlimin məqsədi yeni bir həll yolu tapmaq deyil, müəyyən bir metodu tətbiq etməkdə tələbələrin bacarıqlarını gücləndirməkdir.

Təhsil problemli bir vəziyyət, müəllimin rəhbərliyi altında problemi olan tələbə və ya bir qrup tələbənin zehni qarşılıqlı əlaqəsinin psixi vəziyyətidir. Belə bir vəziyyət üçün intellektual çətinlik psixoloji vəziyyətin xarakterikindən asılıdır. Başqa sözlə, problemi dərk edən insan, məsələn, onu həll etmək üçün bilik olmadığını başa düşür, vəzifəsini özünə məlum olan metodlarla başa çatdırma bilmir və buna görə də yeni yollar axtarıb tapmalıdır. "Niyə?" sualına cavab vermək üçün fəal düşünməlidir. Ehtiyac, bildiyiniz kimi, insanı düşünməyə və hərəkət etməyə sövq edən bir motiv yaradır.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb bir problemi həll etmək üçün onu müəyyən ardıcılıqla quraraq ayrıca alt proqramlara bölmək lazımdır.

Bir sıra problemli suallar problemli bir vəziyyəti "verildi", "sübut etmək tələb olunduğu" bilinən bir həll axtarış modelinə çevirməli, həll yollarını, vasitələrini və üsullarını sistematik şəkildə düşünməlidir.

Bu cür tapşırıqlar dərhal tərtib edilməməlidir. Başqa sözlə, müəllim bütün problemləri dərhal ortaya qoymamalıdır, çünki onların məzmunu və ardıcılığı artıq həll yolunu göstərə bilər.

Problem öyrənmə texnologiyasının dəyəri, problem öyrənmə texnologiyasının funksiyası.

Problemli təhsil texnologiyasının dəyəri, şagirdin özünü sinammasını, daha doğrusu:

- müxtəlif, hətta ən çətin vəziyyətlərdə problemləri müəyyənləşdirən, həqiqətən düzgün qərarlar qəbul edən - nəticələrin səhv hesablanmasına əsaslanan qərarlar;

- məqsədlər qoyur və onların həyata keçirilməsi üçün bir plan hazırlayır;

- müstəqil olaraq onların nəticələrini və başqalarının nəticələrini qiymətləndirmək;

- özləri üçün davranış standartları qurmaq.

Problemli təlim texnologiyasının **funksiyalarına** aşağıdakılar daxildir:

- tələbələrin tədris prosesinə həvəsləndirilməsi;
- təşəbbüs, müstəqillik, özünütənqid və tənqid kimi şəxsi keyfiyyətlərin aşılması;

- qeyri-standart düşüncənin formalaşması;
- yaradıcılığın inkişafı;
- tədqiqat bacarıqlarının inkişafı;
- qarşılıqlı əlaqə, dialoq üçün motivasiya.

Beləliklə, problemli təhsil texnologiyası şagirdin yalnız məlumatı qəbul etməməsini, onu istəməsini və müstəqil olaraq axtarışını (müəllimin köməyi olmadan) təmin etməsinə yönəlmiş bir texnologiyadır.

Problemli təhsildə əsas şey problemin dərhal həlli deyil, bir növ “yol kəsişən” işdir. Optimal həll yolunu bilən müəllim tələbələrin axtarış fəaliyyətini istiqamətləndirir.

Problem vəzifələri şəklində problemli hallar üç **funksiyanı** yerinə yetirir:

- 1) assimilyasiya prosesində ilkin əlaqə rolunu oynamaq;
- 2) bu prosesin uğur qazanması üçün əsas şərtləri təmin etmək;
- 3) təlim nəticələrinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün əsas nəzarət vasitələridir.

Biliklərin problemli təqdimatı müəllimin yalnız başa çatmış biliklərlə elmin son nəticəsi kimi tələbələri (şagirdləri) məlumatlandırması, həm də müəyyən dərəcədə aşkarlanması və ya alınması yolunda çətinlikləri təkrarladığı bir tədris metodudur.

Problemli təlim texnologiyasının tətbiqi üçün dörd əsas şərt var:

- problemin məzmunu və onun həlli ilə maraqlanmağa səbəb ola biləcək tələbələrin kifayət qədər motivasiyasını təmin etmək;

- həllinin hər mərhələsində ortaya çıxan problemləri olan tələbələr üçün iş məqsədəuyğunluğunun təmin edilməsi. Bu məqsədəuyğunluq, məlum və bilinməyən nisbətdən ibarətdir;

- problemin uğurlu həlli nəticəsində əldə olunan məlumatların tələbə üçün əhəmiyyəti;

- şagirdlərin söylədiyi bütün düşüncələrə, fərziyyələrə və təkliflərə diqqət etdikdə müəllim və tələbə arasında xeyirxah dialoqun təmin edilməsi zərurəti.

Problemlə təlim texnologiyasının **məqsədi** aşağıdakılardır:

1) tələbələrin rahatlıq və sisteməlik düşüncə, yaradıcılıq, bacarıq, qabiliyyətlərinin inkişafı;

2) tələbələr tərəfindən biliklərin mənimsənilməsi, aktiv axtarış zamanı əldə edilən bacarıqların formalaşması və inkişafı, bu bilik və bacarıqların əənənəvi təlimlə müqayisədə daha davamlı olması;

3) problemləri görməyi, onları düzgün yaratmağı və uğurlu həllinə yenilikçi yanaşmalar tapmağı bilən fəal, yaradıcı şəxsiyyət yetişdirmək;

4) peşəkar problem təfəkkürünün inkişafı, çünki hər bir fəaliyyətin özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Bütün bunlar müəllim və tələbənin fənn-qarşılıqlı əlaqəsində müstəqilliyin inkişafı, müsbət özünü konsepsiya, əldə edilmiş, öz müqəddəratını təyinetmə, özünü həyata keçirmə və özünü inkişaf etdirməkdir.

Buna görə öyrənməyi inkişaf etdirməyin əsas məqsədi öyrənmə mövzusunu - özünütərbiyə edən bir insanı formalaşdırmaqdır.

Qeyd edək ki, hər təlim materialı problemlə təqdimat üçün uyğun deyildir. Fərziyyələr, həllər, elmdəki yeni məlumatlar, əənənəvi fikirlərin böhranı, problemə yeni yanaşmaların axtarışı – problemə əsaslanan təlim texnologiyasından istifadə edərək təqdimat üçün uyğun mövzuların seçilməsindən ibarətdir.

Problemlə təlim texnologiyasının quruluşu:

1. Süni şəkildə problem yaradır. Bu mərhələdə müəllim tələbələrə suallar verməlidir.

2. Pedaqoji bir problemin psixoloji problemə çevrilməsi. Bu mərhələdə tələbələr problemin mahiyyətindən xəbərdar olur və suallara cavab axtarmağa başlayırlar.

3. Problemin dərhal həlli. Bu mərhələdə tələbələr tək və ya bir müəllimin köməyi ilə fərziyyələr irəli sürmək, sübut etməklə problemi həll edirlər. Müəllim proksimal inkişaf zonasında hərəkət edir.

Problem əsaslı öyrənmənin müvəffəqiyyəti, əsasən, müəyyən olunan problemlilik səviyyəsindən asılıdır:

1) bu problem çərçivəsində məlum və bilinməyən tələbələrin nisbətindən çıxarılan problemin mürəkkəblik dərəcəsi;

2) problemin həlli prosesində tələbələrin yaradıcı iştirakının (fərdi və kollektiv) payı;

3) problemin praktik əhəmiyyəti və ya tələbələrin onu həll etməsi üçün başqa stimulların olması.

Tələbələr yaradıcı işlərdə təcrübə topladıqları üçün problemlilik səviyyəsi təbii olaraq kursdan kursa keçməlidir.

Problem təhsilinin üç əsas forması var: problemli təqdimat, qismən axtarış fəaliyyəti və müstəqil tədqiqat fəaliyyəti.

Tədris materialının **problemli təqdimatı** müəllim tərəfindən mühazirənin monoloji rejimində və ya seminarın dialoq rejimində aparılır. Mühazirədə müəllim problemli suallar verir, tələbələrə problemlərin mahiyyətini göstərir, onları qurur və özü həll edir. Tələbələr yalnız zehni həqiqəti axtarmaq prosesinə daxil olur, bəzən müəllimin tələbi ilə mümkün cavabları təklif edir.

Qismən axtarış fəaliyyəti problemli seminarlar, evristik söhbətlər zamanı aparılır, bu müddət ərzində tələbələr müəllimin rəhbərliyi altında problemləri həll edir. Müəllim, mövcud cavablar mövcud bilik bazasına söykənən, lakin əvvəlki biliklərdə yer almayan problemli suallar sistemi vasitəsilə düşünür, başqa sözlə, suallar tələbələr üçün müəyyən intellektual çətinliklər yaratmalı və diqqətli idrak axtarışlarını stimullaşdırmalıdır. Müəllim mümkün dolay "məsləhətlər" və aparıcı suallar hazırlamalıdır, özü də tələbələrin cavablarına əsaslanaraq ümumiləşdirilməlidir. Qismən axtarış metodundan istifadə tələbələrin fəaliyyətinin məhsuldar olmasını təmin edir.

Müstəqil tədqiqat fəaliyyəti tələbələrin müstəqil şəkildə bir problem hazırladıqlarını, müddətli sənəd və ya tezisə tam-

lanması prosesində və ya tələbələrin fəaliyyətinin yaradıcılıq xüsusiyyətini təmin edən müəllim tərəfindən verilən qərarların nəticələrinin sonrakı monitorinqi ilə tələbələrin tədqiqat işlərinin qaydasında aparılmasını nəzərdə tutur.

Problem prinsipinin ardıcıl tətbiqi onun bu mövzuya həsr olunmuş bir sıra dərslərdə (mühazirələr, seminarlar, praktik) həyata keçirilməsini tələb edir. Adətən, bu vəziyyətdə tədris materialının ardıcıl olaraq həll edilməsi bütün siniflər üçün planlaşdırılan qarşılıqlı əlaqəli problem tapşırıqları silsiləsi şəklində təqdim olunur.

Problemli təlim texnologiyasının prinsipləri aşağıdakılardır:

- şagirdin müstəqilliyi;
- təlimin inkişaf edən xarakteri;
- biliyin müxtəlif sahələrinin tətbiqində inteqrasiya və variativlik;
- didaktik alqoritmik məsələlərin istifadəsi.

Problem situasiyalarının yaranmasının metodik üsulları aşağıdakılardır:

- pedaqoq uşaqları qarşıdurmaya gətirir və onlara onun icazəsinin üsullarını tapmağı təklif edir;
- uşaqları müqayisə, ümumiləşmə seçim etməyə çağırır;
- problem sualları, problem məsələləri qoyur.

İdarəetmənin çətinliyi problem təlimi ilə ondan ibarətdir ki, problem situasiyasının yaranması fərdi aktdır, ona görə pedaqoqdan fərdi yanaşma istifadə etmək tələb edilir, uşağın fəal bilik fəaliyyətini çağırmaq qabiliyyəti tələb edilir.

Texnologiyanın, ümumiyyətlə, inkişaf edən təhsil modeli adlandırılmasına baxmayaraq, inteqrativ-didaktik texnologiyalarla daha çox əlaqəli olan məntiqi və tarixi inkişaf prinsiplərinin birləşməsinin tərcüməsinə daha çox diqqət yetirildiyi üçün onu şəxsiyyətyönlü olanlara aid etmək olmaz.

Təlim texnologiyasını inkişaf etdirmək üçün yaradıcı təfəkkür yaratmağa yönəlmiş təlimin əsas göstəriciləri bunlardır:

1. Tələbə düşüncələrinin orijinallığı.

2.Qeyri-adi assosiativ əlaqələrin yaranmasının sürəti və hamarlığı.

3.Problemin həssaslığı və qeyri-adi həlli.

4.Fikir sərbəstliyi bəzi tələblərə uyğun olaraq zamanın vahidinə görə yaranan dərnəklərin, fikirlərin sayı.

5.Bir cismin və ya onun hissəsinin yeni davamlı funksiyalarını tapmaq imkanı.

Aparılan təhlil göstərir ki, bu texnologiyanın əsas təlimatı tələbələrin yeni biliklərə yiyələnməsində və istismarında müstəqilliyidir.

Şagirdlərin aşağıdakı mövqelərini müəyyən edən bu dörd ünsür: bilmək, bacarmaq, yaratmaq, istəməkdir.

1. Bu elementlərlə təkcə təhsilin bütün məzmunu təqlid olunmamalı, hər bir akademik mövzu, bölmə bunları təcəssüm etdirməlidir.

2. Bütün elementlər mümkün qədər xüsusi olaraq dərs məqsədi ilə təmin edilməlidir.

3. Sosial təcrübə elementləri və təhsilin məzmunu ilə təmin olunan intellektual, praktik bacarıqların sistemi bütün fənlər üzrə proqramın bərabər hissəsi olmalıdır.

4. Hər bir fənnin müəyyən bir sistemdəki yaradıcılıq fəaliyyətinin məzmununu, həcmi öyrənməsi və tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi üçün vasitə hazırlaması lazımdır.

5. Hər bir akademik fənnin təhsil imkanlarını müəyyən bir ardıcılıqla müəyyənləşdirmək də lazımdır.

Biz problemlə təlim texnologiyasının əhəmiyyətini düşünmədən, şəxsiyyətyönlü olmaqdan daha çox subyektiv-didaktik olduğuna dair nəticəyə gəlirik.

Problemlə yanaşmanın ən böyük səmərəliliyi tədqiqat işləri sayəsində həyata keçirilir, bu müddət ərzində tələbə peşə təfəkkürünün formalaşmasının bütün mərhələlərindən keçir.

Problemlə təhsilin üstünlükləri, hər şeydən əvvəl, tələbələrin diqqətini inkişaf etdirmək, onları müşahidə etmək, düşüncə və idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün yaranan böyük imkan-

larda olur. Problemlı təhsil texnologiyası müstəqillik, məsuliyyət, tənqid, təşəbbüs, yenilikçi düşüncə, eyni zamanda ehtiyatlılıq və qətiyyət inkişaf etdirir. Bundan əlavə, problemə əsaslanan təlim müstəqil fəaliyyətlərdə olduğu kimi, əldə edilmiş biliklərin möhkəmliyini təmin edir.

Problemlı təhsilin çatışmazlıqları arasında texnologiyaya əsaslanan problemin həllinin inkişafı müəllimdən çox pedaqoji bacarıq və tələbələrin çətinlik çəkməsinə səbəb olan çox vaxt tələb olunduğunu ehtiva edir, çünki ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə problemləri dərk etmək və həll yollarını tapmaq daha uzun çəkir. Bununla birlikdə problemlı təlim dövrün tələblərinə cavab verir: tədqiqatla tədris, tədris yolu ilə araşdırma. Yalnız bu yolla yaradıcı şəxsiyyət formalaşdırıla bilər, yəni pedaqoji işin əsas vəzifəsini uğurla həyata keçirə bilər.

2.7.2. Problemlı təhsilin nəzəri əsasları.

Problemlı təhsil növünün məqsədi təkcə elmi biliklərin, bilik sisteminin nəticələrinin mənimsənilməsi deyil, həm də bu nəticələrin əldə olunması, tələbənin idrak təşəbbüsünün formalaşması və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafıdır.

Ənənəvi təhsil növünün məqsədi elmi biliklərin nəticələrini mənimsəmək, tələbələri elmlərin əsas bilikləri ilə təchiz etmək, onlara müvafiq bacarıqlar aşılamaqdır.

Müəllim izahlı və illüstrativ tədrisin təşkili əsas məqamlarda tələbənin hazır elmi nəticələrini təhvil vermək prinsipinə malikdir.

Problem vəziyyətinin yaranmasından problem həllinə qədər zehni hərəkətlərin tam dövrü bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. problemlı vəziyyətin yaranması;
2. çətinliyin və problemin mahiyyətini dərk etmək;
3. təxmin etmək və ya irəliləməklə həll yolu tapmaq;
4. fərziyyələr və əsaslandırıcı problemlər;
5. fərziyyənin sübutu;

6. problemin həllinin düzgünlüyünü yoxlamaq.

Şagirdlərin zehni fəaliyyəti sual verməklə stimullaşdırılır. Müəllimin sualı tələbələrin çətinləşməsinə səbəb olacaq dərəcədə mürəkkəb olmalı və eyni zamanda cavabı özlərini tapması mümkün olmalıdır.

Tədqiqatlarda göstərildiyi kimi, pedaqoji praktikada problemli vəziyyətlərin bütün fənlər üçün ən xarakterik növlərini müəyyən etmək mümkündür. Belə ki:

Birinci növ : şagirdlər problemi necə həll edəcəyini bilməyəndə problemli bir vəziyyət yaranır.

İkinci növ: Tələbələr əvvəllər əldə edilmiş bilikləri yeni praktik şəraitdə istifadə etmək ehtiyacı ilə toqquşduqda problemli vəziyyətlər yaranır.

Üçüncü növ: problemli vəziyyət asanlıqla yaranarsa, problemin həllinin nəzəri cəhətdən mümkün yolu ilə seçilmiş metodun praktik mümkünsüzlüyü arasında ziddiyyət mövcuddur.

Dördüncü növ : tədris tapşırığının yerinə yetirilməsinin praktik olaraq əldə edilmiş nəticəsi ilə tələbələrin nəzəri əsaslandırma üçün biliklərinin olmaması arasında ziddiyyətlər olduqda problemli bir vəziyyət yaranır.

Təlim problemlərinin qurulması prosesi təkcə məntiqi-psixoloji və linqvistik deyil, həm də problem açıqlamasının didaktik qaydaları haqqında bilik tələb edir.

Tədris prosesinin təşkilinin klassik metodologiyası ilə problemli təhsil texnologiyasının fərqləri

Tədris prosesinin təşkilinin klassik metodologiyası problemli təhsil texnologiyası arasındakı fərqlər aşağıdakılardır:

1. Birinci halda, məlumat müəllimdən verilməli və nümunələrlə təsdiqlənməlidir. İkinci halda təşəbbüsü tələbələrə ötürmək və onlara tədqiqat fəaliyyətinin bacarıqlarını aşılamaqdır.

2. Birinci halda, tələbələr məlumatları və təsdiqini nümunələr şəklində qəbul etməlidirlər. İkinci halda isə əvvəllər qeyd edildiyi kimi, süni yaratmalı, ancaq "təbii" bir problemi həll etməli, özünü qiymətləndirməlidir.

3. Birinci halda, motivasiya öyrənmə fəaliyyətinə birbaşa stimuldur və ikinci halda - zəkanın inkişafına təkan verməkdir.

4. Birinci halda nəticə hazır məhsul - bilikdir. İkincisində - yaradıcılıqdır.

Müəllim şagirdlərin qarşısında əvvəllər qarşılaşdıqları problemlərə yol açır. Bunu edərkən aşağıdakıları nəzərə alır:

a) əvvəllər həll edilmiş problemlərin həlli alqoritmi yeni çətin problemli tapşırıqların həlli üçün istifadə edilə bilər;

b) əvvəllər qarşılaşılan vəzifələrin həlli kifayət qədər bilik olmaması səbəbindən həll edilməmişdir;

c) örtülmüş materialın təkrarlanması;

Problemlərin öyrənilməsi texnologiyalar tələbələr üçün problem yaratdıqları problemli vəziyyətlərdə nəzəri və praktiki problemlərin həllində yeni biliklərin alınmasına əsaslanır. Onların hər birində tələbələr müstəqil bir həll axtarmağa məcburdurlar və müəllim yalnız tələbəyə kömək edir, problemi izah edir. Belə problemlərə, məsələn, fizika qanununun müstəqil törəməsi, imla qaydaları, riyazi formul, geometrik teoremi sübut edən üsul və s. daxil edilə bilər. Problemin öyrənilməsi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- ümumi problem vəziyyətinin bilinməsi;

- onun təhlili, müəyyən bir problemin formalaşdırılması;

- qərar (namizədlik, hipotezlərin əsaslandırılması, onların ardıcıl testləri);

- qərarın təsdiqlənməsi.

Problem təlimində əsas şey problemli ***bir vəziyyət*** yaratmaqdır. Əlbəttə ki, tələbənin cavabını bilmədiyi hər sual həqiqi problemli vəziyyət yaratmır. Tələbə üçün çətin olmayan bir problem də problem deyil (məsələn, bir üçbucağın sahəsini hesablamaq üçün bunu necə edəcəyini bilir).

Bir təlim tapşırığı müəyyən şərtlərdə zehni fəaliyyətə səbəb ola bilər. Psixoloqlar tələbələrin fəaliyyətinin mənbəyini, xüsusən, təcrübələri (bilik, bacarıq) və idrak təhsili problemlə-

rini həll edərkən yaranan problemlər arasındakı ziddiyyətlərdə görürlər. Bu ziddiyyət aktiv zehni fəaliyyətə səbəb olur.

Problemlə hallar yaratmaq üçün belə qaydalar var.

1. Tələbələrə praktiki və ya nəzəri bir tapşırıq verilir ki, tətbiqi biliklərin aşkarlanması və yeni bacarıqların mahiyyətini tələb edəcəkdir.

2. Məsələ tələbənin intellektual bacarıqlarına uyğun olmalıdır.

3. Problemin təyin edilməsi yeni materialın izahından əvvəl verilir.

4. Belə vəzifələr ola bilər: öyrənmə, sual forması, praktiki tədbirlər.

Eyni problemlə vəziyyət müxtəlif növ vəzifələrə səbəb ola bilər.

Problemlə öyrənmənin dörd səviyyəsi var:

1. Müəllim özü problem (vəzifə) qoyur və tələbələrin fəal diqqət, müzakirəsi ilə özü həll edir (ənənəvi sistem).

2. Müəllim problem qoyur, tələbələr özləri və ya müəllimin rəhbərliyi altında həllini tapırlar; o da həll üçün müstəqil axtarışa yönəldilir (qismən axtarış metodu).

3. Tələbə problem qoyur, müəllim onu həll etməyə kömək edir. Tələbə problemin müstəqil şəkildə formalaşdırılması bacarığı (tədqiqat metodu) yetişdirir.

4. Şagird özü problem yaradır və özü həll edir (tədqiqat metodu).

Problemlə tədqiqatda əsas diqqət mərkəzində tədqiqat metodu – elmi metodlar ilə tanış olmaq, elmi üsulların elementlərini öyrənmək, müstəqil olaraq yeni bilik əldə etmək, axtarış planlaşdırmaq, özləri üçün yeni bir asılılıq və ya nümunə tapmaq imkanı olan tələbələrin öyrənilməsi kimi bir tədqiqat prosesi durur.

Belə öyrənmə prosesində məktəblilər məntiqi, elmi, dialektik, yaradıcılıqla düşünməyə çalışırlar, onların bilikləri inancına çevrilir; onlar dərin məmnuniyyət duyğusunu, öz qabiliyyətlərini

yətlərinə və qüdrətlərinə olan inamını hiss edirlər; özünü qazanmış bilik daha möhkəmdir.

Ancaq problemli təhsil həmişə şagird üçün çətinliklər ilə əlaqələndirilir və ənənəvi təlimlərdən daha çox həlləri anlamaq, axtarmaq üçün daha çox vaxt tələb olunur.

2.7.3. Problemli təhsil texnologiyası və tələbənin müstəqil fəaliyyəti

Bu gün müasir məktəbin əsas məqsədi, özünüinkışaf qabiliyyətini və özünüz üçün yeni bir şey tapmaq arzusunu nəzərə alaraq, hər bir tələbənin təhsil ehtiyaclarını meyllərinə, maraqlarına və imkanlarına uyğun olaraq təmin edə biləcək xüsusi təhsil sistemini yaratmaqdır. Bu baxımdan insan müasir şəraitə uyğun olaraq və əmək bazarının reallıqlarına tələbkar olmalıdır. Ağlabatan bir insan dünyanı düşünən və dərk edən bir əlamət üfqləri genişləndirərək yeni bilik, təcrübə üçün daimi bir istəkdir.

Əlbəttə ki, dərs prosesində reallaşan ənənəvi bir təhsil var. Tələbənin özbaşına qazandığı hər şey yaddaşda daha yaxşı saxlanılır, şəxsiyyətini özü dəyişdirir və nəzəriyyə sahəsindən təcrübə sahəsinə keçmək daha asan olur.

Özünü formalaşdıran, müstəqil olaraq böyümək və yeni bilik toplamaq istədiyi bir sahəni seçir, sonra bir plan tərtib edir. Buradakı motivasiya bəzi xarici təsirlər və ya səbəblər deyil, qətiyyət, əzm, daxili təşkilat, zəhmətkeşlik və digər mənəvi keyfiyyətlər sayəsində özünütərbiyə üçün daxili istəkdir.

Özünətəhsilin əsas forması elmi, populyar elmi, bədii ədəbiyyatın, tədris ədəbiyyatının, habelə müxtəlif köməkçi vasitələrin istifadəsi imkanlarının öyrənilməsidir. Belə ki:

- ekspert məsləhətləri;
- məruzələri, mühazirələri dinləmək;
- televiziya, sənədli filmlər, tamaşalara baxmaq;
- qalereyaları, muzeyləri, sərgiləri ziyarət etmək;

- hər hansı bir bilik əldə etmək istəyən müasir insanın həyatını asanlaşdıran internet resurslarından istifadə etmək;
- onlayn kurslar, elektron dərsliklər, məsafəli konfranslar və s.

Pedaqoji proses çərçivəsində özünütərbiyə məktəbdə qazandığı bilikləri müstəqil şəkildə dərinləşdirməyə və genişləndirməyə yönəlmiş biliyin əvəzolunmaz dayağıdır. Belə bir təhsil insana lazım olan bacarıqları müstəqil öyrədir. Məktəbdə təhsili iki hissəyə bölmək olar: 1. sistem fəaliyyətində yeni materialın öyrənilməsi; 2. dərslərin hər mərhələsində müvafiq formaların, növlərin və iş üsullarının seçilməsi ilə vahid bir prosesdən istifadə edərək əldə edilmiş bilik və bacarıqların birləşdirilməsi.

Lakin bu prosesdə tələbələrin fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə ardıcıl, düzgün ifadə etmək bacarığında problem yarana bilər. Buna görə də tələbələrin biliklərinin ardıcıl genişlənməsi və dərinləşməsi nitqin sintaktik tərəfinin inkişafına, ardıcıl, şifahi, yazılı nitqin inkişafına kömək etməlidir. Dərsdəki materialın məzmunu ətrafdakı realılıqla əlaqəyə əsaslanmalı, mətnin bədii və idrak dəyəri, məsələn, tapşırıq dünya haqqında biliyi genişləndirməli, mövzuya marağı artırmalı, həyatı, şəxsi və peşəkar öz müqəddəratını təyin etməyə hazır olan insanın inkişafına təkan verməlidir.

Yeni materialın izahı. Yeni materialı izah edərkən, şagirdlərin bu mövzuda artıq biliklərə sahib olmalarından nəticə çıxarmaq, təhsildə və həyatda ünsiyyətdə fənlərarası əlaqələrin genişləndirilməsi prinsipinə əsaslanaraq bunlara etibar etmək lazımdır, bunlar fənlərin əsaslarını öyrənmək üçün zəruri olan anlayışlar, terminlər və düsturlardır, hekayələr, qəzet və jurnal məqalələrindən, daha mürəkkəb material təqdim edən, maraq oyadan, motiv yaradan, təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edərək şagirdlərin müstəqillik dərəcəsinin artırılmasıdır. Sonra müəllim şagirdlərin əvvəlki biliklərini əsas götürərək, problemlə bağlı şagirdlərin söhbəti və müşahidəsinin ən yaxşı metodunu seçir. Söhbəti təşkil edən müəllim şagirdlərin bilik

fəaliyyətlərini inkişaf etdirərək, materialın müstəqil ümumiləşdirilməsini təmin edən bir sual verir. Yeni materialın daha effektiv şəkildə mənimsənilməsi üçün bilik şagirdlərin özünütəhsilindən və onun məntiqi nəticəsi əsasında əldə edildikdə axtarış metodundan istifadə olunur.

Təlimin səmərəliliyi. Əldə olunan biliklərin konsolidasiyası üzrə sistemli işlərdən asılıdır. Orta məktəbdən başlayaraq şagirdlər bilik fəaliyyətinin korreksiyasına, fəaliyyətlərinin və müstəqilliyinin formalaşmasına, mövcud çətinliklərin aradan qaldırılmasına məruz qalırlar. Bilik və bacarıqları birləşdirərkən, konstruktiv ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməklə frontal, qrup və fərdi işləri birləşdirmək məsləhət görülür. Eyni zamanda, məşqlərin və tapşırıqların dəyişkənliyi, müəllimdən şagirdlərə yardımın növləri və dərəcəsi, qarşılıqlı yardımın təşkili, müəllimin şagirdin özünəhərmətini gücləndirdiyi zaman təşviq etməyin müxtəlif üsulları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərə materialın mənimsənilmə dərəcəsini aydınlaşdırmaq üçün vaxtaşırı bütün məzmunu, həcmi və çətinlik dərəcəsi ilə fərqlənən tapşırıqları vermək lazımdır ki, bu da uşağa tapşırığı müstəqil seçmək hüququnu təmin etməlidir.

Təkrarlama. Bilik növlərinin birləşməsinin biri dərsdə keçilən materialın təkrarlanmasıdır. Təkrarlama unutmamağın qarşısını almağa, unudulmuş materialı bərpa etməyə, biliyi dərinləşdirməyə və genişləndirməyə kömək edir. Dərsin məcburi hissəsi olaraq təkrarlama ilkin, uyğun və ümumiləşdirici ola bilər. İlkin və müşayiət olunan təkrarlama dərsin tərkib hissəsi kimi daxil edilirsə, son təkrarlama təkrar ümumiləşdirmə dərsinin əsas vəzifəsi ola bilər. Təkrarlama təşkil edərkən, eyni materialdan, yeni materialın öyrənilməsində istifadə olunan eyni metod və üsullardan istifadə etmək tövsiyə edilmir. İş mövzuya uyğun olaraq üzvi şəkildə dərsə uyğun olmalıdır. Eyni zamanda dərsin müstəqil bir elementi olmaqla bir fəaliyyət növündən digərinə keçid kimi xidmət edə bilər. Təkrarlama üçün müstəqilliyin formalaşmasına, biliklərin yenilənməsinə yönəlmiş ən optimal me-

todlar (reproduktiv-axtarış növü), şifahi, vizual və ya praktik metod, texnikanın seçimi, işin təşkili və aparılması zamanı müxtəlif birləşmələrdə istifadəsi uşağın leksik materialının xüsusiyyətindən, yaşından və fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Tələbələr üçün dərsi yekunlaşdırmaq müsbət emosional bir əlaqə olduqda, onları evdə işləməyə hazırlayır, mövzuya sevgi aşılayır və s.

Test bilikləri. Bu, materialın mənimsənilmə dərəcəsini təyin etmək, çatışmazlıqları aşkar etmək və yaranma səbəblərini, səhvlərini aradan qaldırmaq, lazımı yardım göstərmək deməkdir. Test biliklərinin formaları və növləri fərqlidir: şifahi yoxlama, kartlar ilə işləmə, qısamüddətli, müstəqil iş, praktik və ya laboratoriya, seçmə cavabları olan test nəzarət metodu və s. bunların hamısı aşağıdakı istiqamətə yönəldilməlidir:

- müstəqil idrak fəaliyyətinin inkişafına;
- diqqətin, yaddaşın inkişafına;
- təxəyyülün inkişafına;
- analitik bacarıqların inkişafı;
- faktiki materialla işləmə qabiliyyətini sınağa;
- tələbələrin nitqinin inkişafına;
- faktiki material biliklərini qiymətləndirilməsinə.

İşi bitirdikdən sonra uşaqların özləri qarşılıqlı testlərdə iştirak edə bilirlər. Bu tip test tədris prosesinin fəallaşmasına, tələbələrin dərse əməkdaşlığa cəlb olunmasına şərait yaradır. İşin nəticələrindən asılı olaraq müəllim ya uşaqları tərifləməlidir, ya da onları sevindirməlidir və hamısı tapşırığı yerinə yetirməyibsə, növbəti dərstdə bu mövzuya qayıdacaqlarını, mütləq düzgün izah etməyi, yazmağı öyrənəcəklərini bildirməlidir.

Sual-cavab forması antik dövrlərdə istifadə edilmiş və indiki zamanda onu inkişaf etdirmək cəhdləri yoxdur. Bilik fəaliyyətinin artırılmasında vacib məsələlərdir. Məsələni ustalıqla ortaya qoymaq vəziyyətin ziddiyyətinin yaranmasına səbəb olur. Tələbələrin intellektual çətinliklərə səbəb olan və eyni zamanda özləri cavab tapmaq mümkün olan sualları problemlidir.

Dərsliklər sualların, tapşırıqların ən vacib mənbəyidir. Şagirdə kitablarla işləməyi öyrətmək, onu öyrənməyə öyrətməkdir. Problemlə öyrənmə üçün şagirdin mənalı oxu bacarıqlarını inkişaf etdirərək dərsliklə müstəqil işləməyi öyrətmək vacibdir. Bu cür iş metodlarından istifadə edərək, mövzunun əsas fikrini vurğulamaq, plan tərtib etmək, mətnə aid suallar hazırlamaq, suallara cavab vermək mümkündür.

Müəllim tərəfindən materialın problemlə təqdimatı. Materialı izah edərək uşaqlara mətn ətrafında olan hadisələr haqqında əlavə məlumat verilməli, uşaqlarla birlikdə plan tərtib edilməli və sonra problemlə tapşırıqların icrasına davam edilməlidir.

Problem tapşırıq-bu dərslərin bir çox faktının mənimsənilməsinə tələb edir, əvvəllər verilmiş faktları xatırlatmağa məcbur edir.

Bu zaman aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

məntiqi axtarış - yeni biliklərin çevrilməsi və köhnələrin təkmilləşdirilməsi üzrə tapşırıqların icrası ilə əlaqələndirilir.

müəyyənləşdirmə - yeni biliklərin təsvirləri daxil olmaqla əsərlər tələbənin əvvəlki biliyi ilə əlaqələndirilməməlidir.

yaradıcılıq - tələbənin faktlara, hadisələrə, şəxsiyyətə emosional münasibətinin təzahürü.

Problemlə texnologiyaya üzərində uğurlu iş görmək üçün ən aktual vəzifələri seçmək, bu texnologiyayı müxtəlif növ işlərdə istifadə etmək, tələbənin aktiv idrak fəaliyyətinin inkişafı üçün fərdi yanaşma və bacarıq tətbiq etmək lazımdır. Bu, müəllimin tələbənin müstəqil fəaliyyətinin yeni biliklərin mənimsənilməsi ilə optimal birləşməsinə təmin etdiyi təlimi təşkil etməyə imkan verir. Əlbəttə ki, problemlə təlim texnologiyasında bir dərslərin inkişafı müəllimdən böyük bir tədqiqatla tədris, tədris yolu ilə araşdırma kimi pədaqoji bacarıq tələb edir. Yalnız bu yolla şəxsiyyətin özünütərbiyəsi uğuru formalaşa bilər.

2.8. Tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyası

2.8.1. Tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyasının məzmunu, mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri

Hazırda dünya təhsil məkanına girməyə yönəlmiş yeni təhsil sistemi hazırlanır. Bu hərəkət pedaqoji nəzəriyyə və tədris prosesinin praktikasında əhəmiyyətli dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Təhsil paradigmasına optimal məzmun, yeni tədris metodları təklif olunur, bir sözlə, yeniliklərin yaradılması, inkişafı, istifadəsi və yayılması prosesi, yəni yenilik prosesi də dəyişir. Bu təlim prosesində müəllim və tələbə arasındakı əlaqənin yeni-dən düşünülməsi, təlimin əsas məqsədi, şəxsiyyətyönümlü yanaşma, yaradıcılıq və maraq dərslərini zəruriliyi və potensialına çevrildiyi zaman mövcuddur.

Şagirdlər dərslərdə müxtəlif iş növlərinə cəlb olunduqda, nə etdiklərini düşündükdə interaktiv təlim metodları və formaları məhz bu məqsəddə xidmət edir. Bu metodların əsas vəzifəsi, şagirdlərə yeni təhsil vəziyyətini tətbiq etmək üçün biliklər əldə edərkən düşünməyi öyrətmək istəyidir.

Müxtəlif bacarıq və qabiliyyətlərin inkişafına tədris və innovativ proseslər arasında layiqli yer tutan tənqidi düşüncənin inkişafı texnologiyası kömək edir.

Tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi texnologiyası XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında Amerika psixoloqları C.Temple, G.Steel və C.Meredith tərəfindən hazırlanmışdır. Kollektiv və qrup öyrənmə metodları, həmçinin əməkdaşlıq və inkişaf öyrənmə üçün ümumi pedaqoji problem olmaqla tənqidi düşüncə texnologiyası ideya və metodlarını sintez edir.

Tənqidi təfəkkür yaradıcı düşüncə anlayışından ayrılır. 1960-cı ildə "yaradıcı" və "tənqidi" düşüncə anlayışlarını ortaya qoyan G.Lindsay, C.Hull, R.Tompson, bunları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirdi:

"Yaradıcı düşüncə"- insan zehninin heyrtləndirici qabiliyyətlərindən biridir-intellektual problemləri yaradıcı şəkildə, yəni əvvəllər mənimsənilmiş alqoritmə görə deyil, uyğunlaşma və müəyyən dərəcədə müəssisə ilə həll etməsidir. Müvafiq olaraq, yaradıcı olmayan düşüncə intellektual problemlərin əvvəlcədən mənimsənilmiş bir alqoritmə uyğun həllidir. "Tənqidi düşüncə" təklif olunan həllərin mümkün tətbiqi sahələrini müəyyənləşdirmək üçün bir sınaqdır. Bu tərifi nəzərə alaraq, tənqidi düşüncənin təbiətinin təklif olunan bilikləri qəbul etmək, işləmək və tətbiq etmək ehtiyacının olduğu aydındır. Başqa sözlə, belə düşüncə təcrübəsinin qazanılması və toplanması üçün sistem olmalıdır. Tənqidi təfəkkür proses və nəticədir. Bir proses olaraq, texnologiya müəllim-tələbə sinif sistemində əməkdaşlıq atmosferi yaratmağı, fərdi və qrup işlərinin bütün aspektlərinə şüurlu münasibət inkişaf etdirməyi özündə cəmləşdirir. Nəticədə, texnologiya aydın təhsil və tərbiyə vəzifələri təyin etməyi, işin səmərəliliyini müəyyən meyarlarla qiymətləndirməyi mümkün edir.

Tənqidi təfəkkür, hər hansı bir ifadəyə tənqidi yanaşmağa, dəlil olmadan inam üzərində bir şey almamağa, yeni fikir və metodlara açıq olmağa kömək edən düşüncə növüdür. Tənqidi düşüncə seçim azadlığı və öz qərarlarına görə məsuliyyət üçün zəruri şərtidir. Buna görə tənqidi düşüncə keyfiyyətə düşüncə üçün sinonimdir. Bu, texnoloji metodların bir sıra beynəlxalq layihələrlə həyatımıza daxil olduğu bir anlayışdır .

Bu gün elmi mənbələrdə tənqidi təfəkkürün müxtəlif təriflərinə rast gəlmək olur. Bir tərəfdən mənfə bir şeylə əlaqələndirilir, çünki mübahisəni, qarşıdurmanı əhatə edir. Digər tərəfdən, "analitik düşünmə" və "analitik təfəkkür", "məntiqi təfəkkür", "yaradıcı təfəkkür" və s. kimi anlayışlarla birləşir. Tənqidi təfəkkürün bir çox fərqli tərfi var. J.A.Braus və D.Vood bunu ağıllı, refleksli düşüncə tərfi olaraq müəyyənləşdirir, nəyə inanacağını və nə edəcəyini qərara alır. D.Halpern tənqidi düşünməyi yönəlmiş düşüncə kimi təyin edir. Balans, məntiq və məqsədyönlülük ilə fərqlənir. İstədiyiniz nəticəni əldə etmə ehtimalını artıran

belə bilik, bacarıq və strategiyaların tətbiqi ilə fərqlənir. D.Ellis monoqrafiyasında "Fəal düşünən", tənqidi düşüncəli tələbələr olduğunu yazır, fakt, rəy arasındakı fərqi anlayın, suallar verin, maraqlı ətraflı müşahidələr edin. "Tənqidi təfəkkür"ün inkişafı texnologiyasının müəlliflərindən biri D.Kluster "Tənqidi təfəkkür nədir?"⁶¹ adlı məqaləsində tənqidi təfəkkürün aşağıdakı parametrlərini vurğulayır:

1. Tənqidi təfəkkür müstəqil düşüncədir. Heç kim bizim üçün tənqidi düşünə bilməz, bunu yalnız özümüz üçün edirik. Buna görə düşüncə yalnız fərdi olduqda kritik ola bilər.

2. Məlumat tənqidi düşüncənin son nöqtəsi deyil, başlanğıc nöqtəsidir. Bilik insanı tənqidi düşünə bilmədən motivasiya yaradır. Mürəkkəb düşüncə yaratmaq üçün bir çox fakt, fikir, mətn, nəzəriyyə, məlumat, konsepsiya əməl etmək lazımdır.

3. Tənqidi düşüncə suallar vermək və həll edilməli olan problemləri anlamaqla başlayır. İnsan təbiətlə maraqlanır. Yeni bir şey görürük və bunun nə olduğunu bilmək istəyirik.

4. Tənqidi düşüncə inandırıcı mübahisə etməyə çalışır. Tənqidi düşünən insan problemin həll yolunu tapır. Eyni problemin digər həll yollarının da mümkün olduğunu anlayır, seçdiyi həll yolunun digərlərindən daha məntiqli və rəşional olduğunu sübut etməyə çalışır.

5. Tənqidi düşüncə sosial düşüncədir. Hər düşüncə başqaları ilə bölüşüldükdə sınıdır və hörmətlidir, ya da filosof Han-nah Arendtın yazdığı kimi, "kamilliyi yalnız başqasının yanında çatmaq olar." Mübahisə etdiyimiz, oxuduğumuz, müzakirə etdiyimiz, etiraz etdiyimiz və digər insanlarla fikir mübadiləsi etdikdə öz mövqeyimizi saflaşdırırıq, dərinləşdiririk.

Tənqidi düşünmə mexanizmi təfəkkür və mübahisə prosesini müəyyənləşdirən zehni əməliyyatları əhatə edir: məqsəd qoymaq, problemlərin müəyyən edilməsi, fərziyyələr irəli sür-

⁶¹ Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Критическое мышление и новые виды грамотности. М.: ЦГЛ, 2005. с. 5-13.

mək, arqumentlər gətirmək, onları əsaslandırmaq, nəticələrin proqnozlaşdırılması, alternativ baxış nöqtələrini qəbul etmək və ya qəbul etməmək. Buraya problemləri müəyyənləşdirmək, vəziyyəti aydınlaşdırmaq, arqumentləri təhlil etmək, məsələni hər-tərəfli öyrənmək, həlli və məlumat mənbələrinin etibarlılığını qiymətləndirmə meyarlarını inkişaf etdirmək, ümumiləşdirmə-dən yayınmaq bacarığı daxildir.

Tənqidi təfəkkür insanı intellektual fəaliyyət növlərindən biri kimi əhatə edən informasiya sahəsinə yüksək səviyyədə qavrayış, dərk etmə, obyektiv yanaşma ilə xarakterizə olunur. Bu müddət demək olar ki, bütün zehni fəaliyyətlərə aid ola bilər. Tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş tədris yalnız aktiv assimilyasiya üçün məlumat axtaran tələbələr deyil, daha çox şeyləri: öyrəndiklərini öz təcrübələri ilə əlaqələndir-mək, eləcə də öyrəndiklərini bu bilik sahəsindəki digər tədqiqat-larla müqayisə etməkdir.

Tənqidi təfəkkür texnologiyası şəxsiyyət yönümlüdür və geniş təhsil problemlərini həll etməyə imkan verir

Tənqidi təfəkkür texnologiyasının **məqsədi** tələbələrin təkcə tədris prosesində deyil, həm də adi həyatda zəruri olan zehni bacarıqlarının inkişafı, məlumatlı qərarlar qəbul etmək, in-formasiya ilə işləmək, hadisələrin müxtəlif aspektlərini təhlil et-məkdən ibarətdir. Bu texnologiya tələbələrin inkişafına yönəldi-lib, əsas göstəriciləri qiymətləndirmə, yeni fikirlərə açıqlıq, öz fikirləri və öz mühakimələrinin əks olunmasıdır.

Tənqidi təfəkkür inkişafı texnologiyasının məqsədi şagird-lərdə tənqidi təfəkkürün formalaşmasında müxtəlif interaktiv texnologiyaların tətbiqini öyrənməkdir. Bu texnologiya müvəf-fəqiyyətli bir karyera üçün təkcə hazır bilik əldə etmək deyil, dəyişən ünsiyyət şəraitinə uyğunlaşmaq, dialoq şəraitində işlə-mək, müstəqil olaraq və həyat boyu bilik əldə etmək məsuli-yətini əhatə edir.

Tənqidi təfəkkür inkişafı texnologiyasının **vəzifələri**:

1. "Tənqidi təfəkkür" anlayışının mənasını müəyyənləşdirmək;

2. Şagirdlərin tənqidi düşüncəsini inkişaf etdirən strategiya və üsulları nəzərdən keçirmək;

3. Tənqidi təfəkkür elementləri olan dərs nümunələrindən istifadə edərək tənqidi düşüncə inkişafının praktik tətbiqlərini nəzərdən keçirmək.

Tənqidi təfəkkür texnologiyasının qarşıya qoyduğu əsas **məqsəd və vəzifələr**:

1) açıq, çevik və alternativ qərarlar ilə xarakterizə olunan yeni düşüncə tərzinin formalaşdırılması;

2) əsas şəxsiyyət əlamətlərinin inkişafı: ünsiyyət, yaradıcılıq, hərəkətilik, müstəqillik, dözümlülük, öz seçimlərinə və fəaliyyətinin nəticələrinə görə məsuliyyət;

3) analitik, tənqidi düşüncənin inkişafı;

4) məlumat mənbələrini seyr etmək, oxunanları adekvat anlamaq, vacibliyi baxımından məlumatları sıralamaq, yeni birlikləri tənqidi qiymətləndirmək, nəticə çıxarmaq və ümumiləşdirmək bacarıqlarının formalaşdırılması;

5) müstəqil axtarış, yaradıcı fəaliyyətin stimullaşdırılması, özünü tərbiyə və özünütəşkil mexanizmlərinin işə salınması.

Şagirdin tənqidi düşünməsi, onun bir sıra keyfiyyətləri inkişaf etdirməsi vacibdir, bunlar D.Halpern vurğuladığı aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapır:

1. Planlaşdırma üçün hazırlıq. Düşüncələr çox vaxt təsadüfi yaranır. Bunları təşkil etmək, təqdimat ardıcılığı yaratmaq vacibdir. Düşüncənin nizamlılığı inamın əlamətidir.

2. Çeviklik. Tələbə başqalarının fikirlərini qəbul etməyə hazır deyilsə, heç vaxt öz fikir və düşüncələrinin generatoru ola bilməz. Çeviklik, tələbənin müxtəlif məlumat alana qədər bir qərar verərkən gözləməyinə imkan verir.

3. Dözümlülük. Çox vaxt çətin bir işlə qarşılaşdıqdan sonra həllini gecikdirdik. Ağılın gərginliyində əzmkarlığı inkişaf et-

dirməklə şagird, şübhəsiz ki, daha yaxşı öyrənmə nəticələrinə nail olacaqdır.

4. Səhvlərini düzəltməyə hazır olmaq. Tənqidi düşünən insan səhv qərarlarını doğrultmayacaq, nəticə çıxaracaq və təhsil-lərini davam etdirmək üçün bir səhvdən faydalanacaq.

5. Maarifləndirmə. Zehni fəaliyyət prosesində özünümüşahidə, düşüncə tərzini izləmək qabiliyyətini özündə cəmləşdirən vacib bir keyfiyyətdir.

6. Güzəşt həllərini axtarır. Qəbul edilən qərarların digər insanlar tərəfindən qəbul edilməsi vacibdir, əks halda sözlər səviyyəsində qalacaqdır.

Tənqidi təfəkkür inkişafı texnologiyasının əsas fəlsəfi cəhətləri, açıq cəmiyyət və müasir mədəniyyət anlayışdır ki, bu da öz subyektlərinin fəaliyyətini, onlar arasındakı münasibətlərin aktuallığını və vahid şəkildə müəyyən edilmiş qavrayış, davranış normasının olmaması halında fərqli dünyagörüşlərin mövcudluğunu ehtiva edir.

Bu mövqedən mətnin mənalарının çoxluğunu və onun təfsirinin oxucu kontekstindən, sinifdə qrup işinin təşkili formasından asılı olduğunu başa düşürük. Bu yanaşma təhsil prosesində müxtəlif intellektual fəaliyyət bacarıqlarını ünsiyyət bacarıqları ilə birləşdirməyə imkan verir.

Tənqidi təfəkkür inkişafı texnologiyasının **vəzifələri** açıqlıq, ünsiyyət, yaradıcılıq, hərəkətlilik, müstəqillik, dözümlülük, refleksivlik, öz seçiminə cavabdehlik və fəaliyyətinin nəticələri kimi əsas şəxsiyyət əlamətlərinin inkişafı mövqelərin və baxış nöqtələrinin daxili qeyri-müəyyənliyini, alternativ qərarları ilə xarakterizə olunan yeni düşüncə tərzinin formalaşdırılmasıdır. Analitik, tənqidi düşüncənin inkişafı texnologiyasının əsas vəzifəsi aşağıdakı problemləri xarakterizə etməkdir:

- şagirdlərə səbəb əlaqələrini vurğulamağı öyrətmək;
- yeni fikir və bilikləri mövcud olanlar kontekstində nəzərdən keçirmək;
- lazımsız və ya səhv məlumatları rədd etmək;

- müxtəlif məlumat hissələrinin necə əlaqəli olduğunu başa düşmək;
- əsaslandırma səhvlərini vurğulamaq;
- xüsusi dəyər istiqaməti, maraqları, ideoloji münasibətləri mətni və ya danışan şəxsi əks etdirən nəticə çıxara bilmək;
- kateqoriyalı ifadələrdən çəkinmək;
- düşüncə tərzində dürüst olmaq;
- yanlış nəticələrə səbəb olan saxta stereotipləri müəyyənləşdirmək;
- qərəz, rəy və qərarı müəyyənləşdirmək;
- həmişə fərziyyələrdən və şəxsi fikirlərdən təsdiqlənə biləcək bir həqiqəti ayırd edə bilmək;
- danışq və ya yazılı dilin məntiqi uyğunsuzluğunu şübhə altına almaq;
- mətni və ya nitqdə əsas olmayanı ayırmaq, birincisinə diqqət yetirməyi bacarmaq.

Tənqidi təfəkkür inkişafı texnologiyası aşağıdakı problemləri həll etməyə imkan verir:

təhsil motivasiyası: tədris prosesinə marağın artması və tədris materialının fəal qavranılması;

yazı mədəniyyəti: müxtəlif janrların mətnlərinin yazı bacarıqlarının formalaşdırılması;

informasiya savadlılığı: hər hansı bir mürəkkəb məlumat ilə müstəqil analitik və qiymətləndirmə işi aparmaq bacarığını inkişaf etdirmək;

sosial bacarıq: ünsiyyət bacarıqlarının və bilik üçün məsuliyyətin formalaşması.

Tənqidi təfəkkürün inkişafı istiqamətində işləyən müəllimlər məhsuldar fikir mübadiləsi üçün lazım olan keyfiyyətlərin inkişafına böyük diqqət yetirirlər.

2.8.2. Tənqidi təfəkkür texnologiyasının metodoloji inkişaf mərhələləri

Müasir pedaqogikada tənqidi düşünmək bacarığı çatışmazlıqların axtarışı deyil, bilinən bir obyektəki müsbət və mənfi tərəflərin obyektiv qiymətləndirilməsidir.

İnsanın dəyərləri ideyası və onun inkişafına, özünütanımasına və özünüifadə etməsinə şərait yaradan mühitin yaradılması olduqca vacibdir. Buna görə bir tərəfdən, təhsil fəaliyyəti dövründə idrak prosesinin bütün mərhələlərində modelləşdirilir və təhlil edilir. Bu, texnologiyani bir insanın (həm tələbə, həm də müəllim) özünüinkişaf və özünütərbiyəsi üçün bir vasitə kimi istifadə etməyə imkan verir. Digər tərəfdən, bütün tədris fəaliyyəti subyektiv, müəllim və tələbələr arasındakı tərəfdaşlıq əsasında qurulur. Texnologiya tələbənin sosial məsuliyyətinin tərbiyəsinə yönəldilmişdir. Bunu etmək üçün bütün təhsil prosesi xüsusi həyat vəzifələri ilə sıx bağlıdır, uşaqların real həyatda qarşılaşdıqları problemləri aydınlaşdırır və həll edir. Reallıqda sosial-yönümlü münasibət, komandada işləmə bacarığı formalaşdırır.

Tənqidi təfəkkür texnologiyasının metodoloji inkişafına uyğun olaraq təhsil nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- müxtəlif bilik sahələrində artan və daim yenilənən məlumat axını ilə işləmək bacarığı;
- məlumat integrasiyası üçün müxtəlif yollardan istifadə etmək;
- suallar vermək, müstəqil bir fərziyyə formalaşdırmaq;
- problemləri həll etmək;
- müxtəlif təcrübələrin, fikir və fikirlərin qavranılması əsasında öz fikrini inkişaf etdirmək;
- başqalarına münasibətdə fikirlərini (şifahi və yazılı) açıq, inamlı və düzgün ifadə etmək ;
- fikirlərini mübahisə edin və başqalarının fikirlərini nəzərə almaq;

- müstəqil olaraq təhsil alma qabiliyyəti (akademik hərəkətlilik);

- məsuliyyət hiss etmək;
- birgə qərar qəbul etməkdə iştirak etmək;
- digər insanlarla konstruktiv münasibətlər qurmaq;
- əməkdaşlıq etmək, qrup halında işləmək və s.
- təşkilati işin xüsusiyyətləri.

Oxumaq və yazmaqla tənqidi düşüncənin inkişafı texnologiyası insan təfəkkürü üçün bir fürsət meydana gətirir, fikir və məlumatla qarşılıqlı əlaqənin təbii bir yolunu təmin edir. Tələbələrin təcrübəsinə əsaslandığı üçün bilik sabitdir. Nəticələr tələbələrin tərəfindən məlumatların sərbəst, müsbət, aktiv inkişafı, onun sintezi və mənimsənilməsi yolu ilə əldə edilir.

Tənqidi təfəkkür texnologiyası üzrə dərsin quruluşu məntiqlidir, çünki onun mərhələləri şəxsin idrak fəaliyyətinin müntəzəm mərhələlərinə uyğundur.

Tənqidi təfəkkür texnologiyası əks ideya üzərində qurulub və eyni zamanda inkişafını təmin edir. Hər hansı bir texnoloji prosesin mərhələlərinin pozulması zamanətli nəticə verməyəcəkdir. Texnoloji mərhələlərə uyğunluq istənilən nəticənin əldə olunmasına töhfə verir.

“Tənqidi təfəkkür texnologiyası”nın konstruktiv əsası tədris prosesinin təşkilinin üç mərhələsinin əsas modelidir: **“Çağırış - anlam - əks etmə”**. Bu mərhələləri ətraflı nəzərdən keçirək.

1. Çağırış mərhələsi. Bu mərhələnin əsas məqsədi tələbələrin mövzuya marağını oyatmaqdır. Bir obyektə diqqəti artırmaqla bilik istəyinə əsaslanan idrak fəaliyyətinin göstəricilərinə artım olur. Bu mərhələdə müəllimin rolunu passiv adlandırmaq olar, lakin eyni zamanda əhəmiyyətli, çünki tələbə davranışına diqqət və izləmə tələb olunur. Bu mərhələdə mümkün olan maksimum məlumat toplanır və suallar qoyulur ki, bu da daha sonra cavablandırılır.

Birinci mərhələnin bir hissəsi olaraq bir neçə vacib bilik fəaliyyəti mənimsənilir. Birincisi, tələbə bu mövzuda bildikləri-

nin problemində fəal iştirak edir. Bu, tələbəni başlayacağı mövzuya yanaşmaları barədə biliklərini təhlil etməyə məcbur edir. İlk fəaliyyət sayəsində tədricən yeni biliklərin əlavə olunduğu öz bilik səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bu, çox vacibdir, çünki bilik bir insanın onsuz da bildiyi və başa düşdüyü şeylər daxilində əldə edilsə, güclü olur. Əksinə, məlumat tələbəyə məzmunu olmadan və ya onsuz da mövcud olduğu biliklərə istinad edilmədən təqdim olunarsa, tez itiriləcəkdir.

Çağırış mərhələsinin ikinci məqsədi şagirdin fəallaşmasıdır. Tələbələrin (şagirdlərin) yeni məlumatların dərk edilməsində şüurlu və tənqidi yanaşma üçün təlim prosesində fəal iştirak etməlidirlər. İştirak yalnız tələbə məqsədyönlü düşünməyə və bu düşüncələri sözlə ifadə etməyə başlayanda aktiv olur, yəni bilik nümayişi (özünə və tərəfdaşına) şifahi və ya yazılı nitqin köməyi ilə aktiv zehni fəaliyyət zamanı baş verir. Beləliklə, əvvəllər əldə edilmiş bilik şüur səviyyəsinə gətirilir - indi onlar yeni biliklərin mənisənilməsi üçün əsas ola bilər. Bu, şagirdlərə yeni məlumatları məlum olanlarla daha səmərəli əlaqələndirmək imkanı verir, çünki anlaşıma üçün kontekst özünü büruzə verir.

Uzun anlaşıma prosesi yeni məlumatların əvvəlki fikirlərlə əlaqələndirilməsi prosesi olduğundan, çağırış mərhələsinin üçüncü məqsədi çox vacibdir. Bu mərhələdə təklif olunan mövzunun məqsədi müəyyənləşdirilir. Məqsədlərin iki növü var: müəllimin təklif olunan mətnə qoyduğu məqsəd və tələbənin seçdiyi məqsəd. Özünüz seçdiyiniz hədəflər xaricdən təyin olunan hədəflərdən daha güclüdür. Adətən, şəxsi maraq şəxsi məqsədi müəyyənləşdirir. Əgər davamlı maraq yoxdursa, öyrənmə fəaliyyətinin motivasiyası azalır.

Deməli, dərsin ilk mərhələsi çətin məsələdir. Müəllim yalnız tələbəni aktivləşdirmək, maraqlandırmaq, onu gələcək iş həvəsləndirmək, eyni zamanda mövcud bilikləri "təhrik etmək" və ya tədqiq olunan məsələ ilə bağlı birliklər yaratmaq vəzifəsi ilə üzləşir. Bu mərhələdə proqnozlar hazırlanır, oxu və ya tədqiqat məqsədləri müəyyənləşdirilir.

2. Anlama mərhələsi. Bu mərhələ yeni məlumatların təqdim edilməsi ilə xarakterizə olunur. Onun mənbəyi materialın müstəqil öyrənilməsi şəklində müəllim və tələbənin özü ola bilər. Maddi çatdırılma tərz, keyfiyyət və kəmiyyət əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu amillərin olmaması və ya çox olması mövzunu araşdırmaq istəyinə təsir göstərə bilər. Anlatma mərhələsi, problem mərhələsində verilən suallara bir fikir tətbiq etməyə imkan verir. Bunların əhəmiyyətli bir hissəsi aradan qaldırılır, qalan suallar daha əsaslı olur.

İkinci mərhələdə tələbəyə yeni məlumatlar və ya fikirlərlə əlaqə qurur. Bu əlaqə mətn oxumaq, film seyr etmək şəklində ola bilər. Bu, müəllimlərin tələbə ən az təsir göstərdiyi bir təlim mərhələsidir. Bu mərhələdə tələbə müstəqil və fəal işləməyi öyrənməlidir.

Anlama mərhələsinin əsas vəzifəsi, ilk növbədə, şagirdlərə problem mərhələsində yaradılan fəaliyyətə, maraq və hərəkətsizliyə dəstək olmaqdır. Fəal tələbələr yeni məlumatlarla tanış olduqları üçün düşüncələrini izləyirlər. Artıq mətni başa düşmədikləri təqdirdə yenidən oxuyurlar. Burada onlar həm də yaxşı dinləyicilərdir, çünki mövzunu dərk etmədən, ümumiyyətlə, yazmırlar və ya başa düşmədikləri barədə sual verirlər.

Məzmunu anlama mərhələsində tələbələr:

1. Yeni məlumatlarla əlaqə qurur.
2. Bu məlumatı mövcud bilik və təcrübə ilə müqayisə etməyə çalışır.
3. Əvvəlki suallara və çətinliklərə cavab tapmağa yönəliirlər.
4. Yeni suallar yaratmağa çalışaraq, qeyri-müəyyənliklərə diqqət yetirir.
5. Yeni məlumatlarla tanışlıq prosesini izləməyə, diqqəti cəlb edən məqamlara diqqət yetirməyə, hansı cəhətlər az maraqlı və nəyə görə maraqlıdır kimi fikirləşirlər.
6. Eşitdikləri və ya oxuduqlarının təhlili və müzakirəsi üçün hazırlaşırlar.

Bu mərhələdə müəllim:

1. Yeni məlumatların birbaşa mənbəyi ola bilər. Bu vəziyyətdə onun vəzifəsi məlumatları açıq və cəlbədicə şəkildə təqdim etməkdir.

2. Şagirdlər mətnlə işləyirlərsə, müəllim oxuyarkən işin fəallığını, diqqətliliyini izləyir.

3. Mətnlə işin təşkili üçün müəllim düşüncəli oxumaq və oxunanları əks etdirmək üçün müxtəlif üsullar təklif edir.

Tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün pedaqoji texnologiyanın müəllifləri semantik mərhələnin həyata keçirilməsinə kifayət qədər vaxt ayırmaq lazım olduğunu qeyd edirlər.

Nəhəyat anlama (mənanın reallaşması) adlanan ikinci mərhələdə məlumatla birbaşa iş mövcuddur və tənqidi düşüncə üsulları və metodları yeni bir anlayış əldə etmək üçün şagirdin (tələbənin) aktiv qalmasına, oxu və ya dinləmənin mənalı olmasına imkan verir.

3. Əks etdirmə mərhələsi. Şagirdlərin məlumatları təhlil etdiyi, fikir mübadiləsi apardıqları fikirlərinə rəy mərhələsi. Məhz bu mərhələdə öz təcrübəsinin üç addım prosesində ortaya çıxan yeni biliklərlə birləşməsi mövcuddur.

Bu mərhələdə mətni oxuduqdan sonra nə edildiyi barədə sual verməli və həm fərdi, həm də bütün qrup tərəfindən aparılan əqli hücumun nəticələri qısaca müzakirə edilməlidir. Əks olaraq alınan məlumatlar şifahi, yazılı formaya çevrilməlidir, çünki yalnız bu müddətdə düşüncə xaosundan harmoniya yaranır, yəni şifahiləşmə prosesində yeni məlumatlar dərk olunur. Bu mərhələdə tələbələr əvvəllər bildiklərini nəzərdən keçirir və düşüncə prosesini genişləndirirlər. Məhz bu mərhələdə vacib bir bacarıq məlumatı ümumiləşdirmək, mürəkkəb hiss və fikirləri bir neçə sözlə ifadə etməkdir.

Beləliklə, əks mərhələdə məlumatlar təhlil edilir, şərh edilir, yaradıcılıqla işlənir. Düşüncə mərhələsi tələbələrə təhlil, məlumatları yaradıcı şəkildə yenidən düşünmək bacarıqlarını

verir, bütün üç fazalı dövrün bərpası üçün ən vacibdir. Əks mərhələ aşağıdakı əsas vəzifələrlə xarakterizə olunur:

- vahid anlayış, "mənimsəmə" və alınan məlumatların ümumiləşdirilməsi;
- öyrənilən materiala münasibət inkişaf etdirmək;
- hələ bilinməyən şəxsin müəyyənləşdirilməsi (yeni çağırış);
- dərs zamanı öz düşüncə tərzinin və öz hərəkətlərinin təhlili;
- bütövlükdə tədris prosesinin təhlili.

Tənqidi düşüncə texnologiyasının aşağıdakı üç texnoloji mərhələsi mütləq olmalıdır:

- şagirdlərin bu texnologiyanı başa düşməsi və ardıcıl olaraq tətbiq etmələri üçün sistemləşdirilməsi;
- şagirdlərin əqli fəaliyyətlərinin hansı mərhələdə olduqlarını müəyyən edə bilmələri. Bu, düşüncə prosesini izləməyə və özünü öyrənmə ilə idarə etməyə kömək edəcəkdir.
- tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi texnologiyası müəllim - tələbə sinif sistemində əməkdaşlıq atmosferi yaratmağı (müəllim rəhbərlik etmir, amma hərəkət istiqamətini göstərməyə yaxındır; o, təşkilatçı, menecer, təlim prosesinə girişdir) fərdin və qrupun bütün tərəflərinə şüurlu münasibət inkişaf etdirməyi özündə cəmləşdirir.

Eyni zamanda, biliklər integrasiya olunur, çünki tələbələrə əvvəllər əldə etdikləri biliklərə, onların təcrübələrinə əsaslanır (uşaqlar artıq bildiklərini yeni məlumatlarla əlaqələndirmək imkanı əldə edirlər). Məktəblilər aktiv şəkildə öyrənir, məlumatları sintez edir və onu "mənimsəyirlər"

Təbiətinə görə, elm, təhsil və bədii mətnlərinin öyrənilməsində tətbiq olunduğu kimi, tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyası universaldır.

Zəngin bir konseptual ehtiyata əsaslanaraq, düşünülmüş bir düşüncə tələb edir. Tələbələr üçün yeni bilik öz keyfiyyətini qazanır. Şagirdlər anlayışları izləyə bildikdə, yeni məlumatları

müəyyən edilmiş inancları ilə əlaqələndirirlər, yəni şüurlu şəkildə yenisini artıq bildikləri ilə əlaqələndirirlər.

Tənqidi düşüncə texnologiyasının hər mərhələsi müəyyən üsullara uyğundur:

- çağırış: kitab, dəftər, qarşılıqlı öyrənmə, açar sözlər, beynin həmləsi, məsələlərin taksonomiyası, müzakirə;

- anlayış: qeyd dəftəri, qarşılıqlı öyrənmə, iki hissəli gündəlik, müzakirə, ziqzaq, "bir səhv tapmaq", mətnin etiketlenməsi (daxil etmə), çoxluq tərtib etmək, çox səviyyəli əks etmə, "mənə son sözü tərk et", povest mətni ilə işləmək (dayanmaqla oxumaq), sualların taksonomiyası;

- əks etmə: qeyd dəftəri, on dəqiqəlik inşa, ziqzaq, çox səviyyəli əks, beş dəqiqəlik inşa (davam), müstəqil tapşırıq üçün inkişaf, sinxron;

Beləliklə, dərsin üç mərhələsi:

1. Şagirdlər bir mövzuda əvvəlki biliklərindən istifadə etməli, proqnozlar verməli və ümumiyyətlə, oxumalarının və ya araşdırmalarının məqsədlərini müəyyənləşdirməlidirlər;

2. Sonra düşündüklərini həyata keçirirlər, bu müddət ərzində şagirdlər mətndə təqdim olunan fikirləri (və ya başqa bir təqdimat forması şəklində) yeni ideyalarına gəlmək üçün öz fikirləri ilə birləşdirirlər;

3. Tələbələrin əvvəllər bildiklərini nəzərdən keçirməsi və düşüncə prosesini genişləndirməsində əksolunma mərhələsidir.

Tənqidi düşüncə texnologiyası tələbə və müəllimin yaradıcı əməkdaşlığına, tələbələrin istənilən materiala analitik yanaşmasının inkişafına əsaslanır.

Beləliklə, tənqidi düşüncə metodunun ən çox yayılmış üsullarını və dərsin müxtəlif mərhələlərində istifadəsinin vacib bir cəhəti təkcə uşaqlara tənqidi düşüncə metodlarından istifadə edərək bilikləri necə öyrətmək bacarığı deyil, həm də onların bilik səviyyələrini, sinif yoldaşlarının işini qiymətləndirmək və tapşırıqlar vermək bacarıqlarının inkişafıdır.

Tənqidi düşüncə metodlarının istifadə olunduğu dərstdə şagirdlərin bacarıqlarının qiymətləndirilməsinin vacibliyi də qeyd edilməlidir, çünki belə dərstdə nəinki tapşırığın və ya sualın düzgün cavabı qiymətləndirilir, eyni zamanda uşağın bu mövzuda orijinal və məntiqi sual vermək bacarığı da nəzərə alınır.

Qiymətləri təyin edərkən müəllim şagirdlərin aşağıdakı bacarıqlarına diqqət yetirməlidir:

- 1) əsas olanı vurğulamaq;
- 2) müqayisə etmək;
- 3) mövzu ilə əlaqəli məlumatları müəyyənləşdirmək;
- 4) lazımlı sualı formalaşdırmaq;
- 5) bir problem formalaşdırmaq;
- 6) faktları subyektiv rəylərdən ayırmaq;
- 7) mühakimələrin subyektivliyini görmək;
- 8) səbəb əlaqələrini müəyyənləşdirmək;
- 9) nəticə çıxarmaq;
- 10) tapıntıları praktikada yoxlamaq;
- 11) nəticələrini qabaqcadan görmək;
- 12) məntiqi əsaslı hökmlər nümayiş etdirmək.

Bu üsulları nümunə kimi istifadə edərək, şagirdlərin bacarıqlarını qiymətləndirmə meyarlarını göstərmək olar.

2.8.3. Tənqidi təfəkkürün (düşüncənin) əlamətləri və əsas xüsusiyyətləri

Tənqidi təfəkkürün ilk və ehtimal ki, vacib əlaməti onun müstəqil olmasıdır. Hər bir şəxs öz fikirlərini, qiymətləndirmələrini, inancılarını müstəqil şəkildə formalaşdırır. Heç kim başqasının yerinə tənqidi düşüncə bilməz. Buna görə düşüncə yalnız fərdi xarakterə sahib olduqda tənqidi ola bilər. Eyni zamanda, tənqidi düşüncə insan nadir hallarda kiminsə nöqtəyi-nəzərindən razı ola bilməz, çünki tənqidi düşüncə orijinal olmalıdır. Düşünmək, mürəkkəb məsələləri müstəqil həll etmək üçün kifayət qədər sərbəst olmaq lazımdır.

Tənqidi təfəkkürün ikinci əlaməti idraktır. Tənqidi düşüncə sayəsində ənənəvi idrak prosesi fərdilik qazanır və mənalı, davamlı və məhsuldar olur.

Tənqidi düşüncənin üçüncü əlaməti - sual verməkdən, problemi həll etməkdən başlayır. Bu bilik prosesi insanın problemlərini həll etmək və şəxsi maraq, ehtiyaclara əsaslanan suallara cavab vermək istəyi ilə xarakterizə olunur. Nəticədə, tənqidi təfəkkürün öyrədilməsində çətinlik insanı əhatə edən problemlərin çoxşaxəli mahiyyətini görməyə kömək etməkdir.

Tənqidi düşüncənin dördüncü əlaməti - inandırıcı argumentə əsaslanır. Tənqidi düşünən tələbə eyni problemin müxtəlif həll yollarının mümkün olduğunu başa düşür, onları tapır, ən yaxşısını və əsaslandırılmış dəlillərlə əlavələrini seçir, seçdiyi həll yolunun ən düzgün olduğuna inandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tənqidi düşüncə tərzindən istifadə edərkən tədris prosesi elə qurulmalıdır ki, tələbələr:

1. Öz fikirlərini bildirsinlər, əsas məqamı vurğulasınlar, konkret faktlardan istifadə edərək seçim və müqayisə etsinlər;
2. Ayrı bir mövzu öyrənərək müəyyən araşdırma aparıb, müqayisə etsinlər;
3. Həqiqi məlumatı yalançı, həqiqətləri mühakimələrdən ayıraraq, sonuncunun argumentlərinə xüsusi diqqət yetirsinlər;
4. Müstəqil olaraq suallar verərək, problemin yaradıcı və alternativ həll yollarından istifadə etsinlər.

Tənqidi düşünən insan aktiv və maraqlıdır: sistemlə işləyir və təlim zamanı dünyanı necə başa düşdüyünü yoxlamaq üçün biliklərini sınayır.

Düşüncənin inkişafı eyni zamanda idrak və metakoqnitiv bir prosesdir. Şagirdlər məzmunu başa düşməli olduqları üçün fikir və anlayışlar, məlumat və ümumi suallara hazır olmalıdırlar. Şagirdlər öz idrak prosesini başa düşdükdə və idarə etdikdə yeni fikirlər, yeni sxemlər, məlumat tapmaq üçün yeni yolları daha yaxşı qavrayırlar. Metakoqnitiv prosesi effektiv idarə edən tələbələr tənqidi düşünür, lazımsız əhval-ruhiyyədən az təsirlənir,

daha az asılı olur. Yeni fikir və görüşlər daha açıq göstərmək üçün aşağıdakı fikir və məlumatları sərbəst istiqamətləndirir:

1. Bilik yalnız konseptual olaraq başa düşüldükdə və istifadə edildikdə dəyərlidir.

2. Gələcək məlumatı tənqidi olaraq təsdiqləyənlər üçün açıqdır.

3. Tənqidi düşüncə xüsusi təşkil olunmuş tədris prosesində inkişaf etdirilə bilər, çünki öyrənmə aktiv fəaliyyətdir.

4. Tənqidi düşüncə vaxt, diqqət və məqsəd tələb edir.

5. Şagirdlər arasında tənqidi düşüncənin inkişafının strateji istiqaməti, onlara sual verməyi öyrətmək zəruridir.

Tənqidi təfəkkür texnologiyasının konseptual çərçivəsində tənqidi düşüncənin aşağıdakı mərhələləri ayrılmalıdır:

1) Bir və ya bir neçə mənbədən məlumatların qəbulu; məzmunun və ya fərqli nöqtələrin təhlili, doğru görünənlərin seçilməsi, əks nöqtələrlə müqayisə;

2) Dəlillərin seçilməsi, mövqeyi dəstəkləyən bu sistemin inkişafı;

3) Sübutlara əsaslanan qərar vermə.

Bu metodun əsası suala əsaslanan və cavab tapan proseslərə əsaslanır, sadəcə olaraq problemi müəyyənləşdirmək və onu həll etmək yollarını tapmaq lazımdır.

Tənqidi düşüncə texnologiyasının tətbiqi prosesində:

- təhsil bacarıqları inkişaf etdirilir: bir qrupda işləmək, mətn materialını qrafik tərtib etmək, yenilik və əhəmiyyət dərəcəsinə görə mövcud məlumatları yaradıcılıqla şərh etmək, əldə edilmiş bilikləri ümumiləşdirmək bacarığı;

- digər fənləri birləşdirmək imkanı;
- təlimlərin dəyişkənliyi və fərqlənməsi üçün şərait;
- öz təlim texnologiyası inkişaf etdirilməsi.

Nəzəri mənbələrin təhlili, tənqidi düşüncə bilən ictimai fəal şəxsiyyətin formalaşması üçün tövsiyələr, vahid təhsil sisteminə məktəblinin modelini yaratmağa imkan verir. Axı, şəxsi də-

yər ideyası vacibdir, ən əlverişli təhsil imkanların yaradılması prioritetidir.

Tənqidi düşüncə prinsipləri üzərində bir dərs qurarkən, hər bir uşağın digərlərindən asılı olmayaraq fikirlərini, qiymətləndirmələrini və inanclarını formalaşdırmalarını təmin etməyə çalışırıq. Heç kim onlar üçün tənqidi düşüncə bilmədiyi üçün bunu yalnız özləri üçün edirlər. Buna görə düşüncə yalnız fərdi olduqda kritik ola bilər. Şagirdlər özləri düşünmək, ən mürəkkəb təhsil və həyat məsələlərini müstəqil şəkildə həll etmək üçün kifayət qədər azadlığa sahib olmalıdırlar.

Tənqidi təfəkkürün inkişafı istiqamətində işlər aşağıdakı müsbət nəticələrə səbəb olur:

- tələbələrin tədris prosesinə müsbət tərbiyəsi, təhsil fəaliyyətinin nəticələri;

- tələbələrin zehni qabiliyyətləri formalaşır: təhlil, sintez, ümumiləşdirmə, abstraksiya, çeviklik, düşünmə, düşüncə tərzinin bir növündən digərinə keçid və s. ;

- öz-özünə qurulan anlayışlar bacarığını inkişaf etdirmək və onlarla işləmək;

- məlumatları başqalarına ötürmək, onu düzəltmək, başqa bir insanın fikrini anlamaq və qəbul etmək bacarığı inkişaf edir.

Çalışqan bir işçi, dərin bir alim hazırlamağa kömək edən müstəqillik və məsuliyyət də daxil olmaqla tənqidi düşüncə əlamətləri də nəzərə alınır. Geniş dünyagörüşü olan şəxsiyyətə yaradıcı, problemi başa düşmək, sual vermək və onlara cavab tapmaq öyrədilməlidir. Sadə və mürəkkəb problemlərin həlli şəxsiyyətin formalaşmasına kömək edir, tələbələr arasında aktiv həyat mövqeyini formalaşdırır.

Tənqidi düşüncə, tələbələrə yalnız yeni bilik əldə etməklə yanaşı, analiz etməyi, ən vacib, zəruri olanı seçməyi, sual hazırlamağı və sual verməyi, müzakirə aparmağı, fikirlərini müdafiə etməyi, məlumatları tənqidi qiymətləndirməyi, məlumat verməyi öyrədən müəyyən parametrlər və xüsusiyyətlərə sahib olan qazanılan bilikləri tətbiq edə bilən texniki sistemdir.

Bu texnologiyanın xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Təhsil prosesi şəxsiyyət və məlumatların qarşılıqlı təsir qanunları idrakin qanun və mexanizmlərinə əsaslanır;
2. Texnologiya mərhələlərində mətnlə işləmək və müzakirələrin təşkili müxtəlif formalarda tətbiq oluna bilər;
3. Texnologiya strategiyaları bütün təlimlərin əməkdaşlıq, ortaq planlaşdırma və əksetmə prinsipləri əsasında aparılmasına imkan verir.

Tənqidi düşüncə inkişafı texnologiyasının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi tərtib edilə bilər:

- Biliyin və ya məlumatın miqdarı təhsilin məqsədi deyil, tələbənin bu məlumatı necə idarə etməyi bilməsi, ən yaxşı şəkildə uyğunlaşdırmaq, mənanı tapmaq, həyatda tətbiq etmək.

- "Tamamlanmış" biliklərin mənimsənilməsi deyil, tədris prosesində yaranan suala müstəqil yanaşmaqdır.

- Dərslərin interaktiv, problemlərin həlli üçün birgə axtarışın aparılmasını, müəllim və tələbələr arasında "tərəfdaşlıq" münasibətlərini təmin edən kommunikativ-fəal tədris prinsipidir.

- Tənqidi düşünmək bacarığı çatışmazlıqların axtarışı deyil, məlum olan obyektəki müsbət və mənfi tərəflərin obyektiv qiymətləndirilməsidir.

- Sadə və həddindən artıq ümumiləşdirmələr, stereotipik sözlər, təsdiqlənməmiş fərziyyələr həmişə düzgün deyil və stereotiplərin yaranmasına səbəb ola bilər.

- Tənqidi düşüncə ayrı bir bacarıq deyil, uşağın inkişafı və tərbiyəsi zamanı tədricən formalaşan bacarıqların məcmusudur.

Tənqidi düşüncə mühakimə və ya tənqidin mənfi tərəfi deyil, məlumatlı mühakimə və qərarlar vermək üçün müxtəlif yanaşmalara düzgün baxılmasıdır. Hər bir tələbə, səlahiyyətlərə baxmayaraq, tədris proqramı çərçivəsində öz fikrini inkişaf etdirir. Texnologiyanın məqsədi: şagirdlərin interaktiv prosesə interaktiv cəlb edilməsi yolu ilə tənqidi düşüncənin inkişafını təmin etməkdir.

Tənqidi təfəkkür insanı intellektual fəaliyyət növlərindən biri kimi əhatə edən informasiya sahəsinə yüksək səviyyədə qavrayış, dərk etmə, obyektiv yanaşma ilə xarakterizə olunur.

Tənqidi düşüncə inkişafı texnologiyasında mətnlə işləyərkən vurğu müəllim tərəfindən təklif olunan məlumatların fərdi qavranılmasına və qəbul edilməsinə keçir. Buna görə, hər bir tələbənin özü üçün lazımi məlumat çantasını "götürə" bilməsi üçün təklif olunan materialın mümkün qədər maraqlı olması, ən çox tələbənin tələbatını ödəməsi, eyni zamanda müstəqil araşdırma yolunu dərk etməsi lazımdır.

"Tənqidi təfəkkürün inkişafı" texnologiyasının əsas məqamları bunlardır:

- tədris prosesində fənlərin fəallığı;
- sinifdə qrup işinin təşkili;
- ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı;
- şəxsi dəyər ideyası;
- təhsil texnologiyasına insanın özünütərbiyəsi vasitəsi kimi yanaşma;
- təhsil prosesinin məzmununun konkret həyat vəzifələri ilə əlaqələndirilməsi, uşaqların real həyatda qarşılaşdıqları problemləri müəyyənləşdirmək və həll etmək;
- tənqidi düşüncə inkişafı texnikalarını mənimsəməklə tələbələrə özünütəhsilə həvəsləndirməsi.

Texnologiya vasitələri hər hansı bir bilik sahəsində məlumatla işləməyə imkan verir ki, bu da hər hansı bir mövzu materialı ilə tanışlıq təşkil edə bilər.

Tənqidi düşüncə inkişafı texnologiyası dərslərin hər bir mərhələsinin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsində tədris prosesini təhsil fəaliyyətinin növü ilə birləşdirən müəyyən metodlar, üsullar və strategiyalar təşkil edir.

Tənqidi təfəkkür texnologiyası şagirdlərə aşağıdakıları aşılayır:

- məlumatın qavranılmasının səmərəliliyinin artırılması;
- həm öyrənilən materiala, həm də tədris prosesinin özünə marağın artması;

- tənqidi düşünmək bacarığı;
- öz təhsillərinə məsuliyyətlə yanaşmaq bacarığı;
- başqaları ilə işləmək bacarığı;
- tələbələrin təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- ömürboyu təhsil alan bir insan olmaq arzusu və bacarığı.

Tənqidi təfəkkür texnologiyası müəllimə aşağıdakıları tövsiyə edir:

- sinifdə açıq və məsuliyyətli bir atmosfer yaratmaq bacarığı;
- təlim prosesində tənqidi düşüncənin və müstəqilliyin inkişafına töhfə verən öyrənmə modelindən və effektiv metodlar sistemindən istifadə etmək bacarığı;
- fəaliyyətlərini səriştəli təhlil edə bilən təcrübəçi olmaq;
- digər müəllimlər üçün dəyərli peşəkar məlumat mənbəyi olmaq.

Tənqidi düşüncə texnologiyası həm ünsiyyət baxımından həm də tədris prosesində doğulan biliklərin qurulması baxımından bərabər tərəfdaşlıq nəzərdə tutur.

Tənqidi düşüncə texnologiyasından istifadə edərək müəllim, ilk növbədə şagird şəxsiyyətini inkişaf etdirir, bunun nəticəsində idrak fəaliyyətinə və özünü inkişafa rahat şərait yaradan ünsiyyət qabiliyyəti formalaşır.

Tənqidi düşüncə, fikirlər və məlumatlarla qarşılıqlı əlaqənin təbii bir yoludur. Bacarıqlar yalnız sahib olmaq üçün deyil, həm də tənqidi qiymətləndirmək, dərk etmək, tətbiq etmək üçün lazımdır. Yeni məlumatlar alarkən tələbələr onu fərqli nöqteyi-nəzərdən nəzərdən keçirməyi, dəyərinə və dəqiqliyinə dair nəticə çıxarmağı öyrənməlidirlər.

2.9. Modul təlim texnologiyası

2.9. 1. Modul təlim texnologiyasının mahiyyəti, məqsədi, məzmunu və vəzifəsi

Müasir pedaqogika elminin xarakterik xüsusiyyəti uşağın şəxsi inkişafına yönəldilmiş yeni təhsil texnologiyalarının yaranması arzusudur. Təhsil texnologiyalarının tətbiqi təhsilin keyfiyyətini artırmaq, tədris prosesini optimallaşdırmaq, gənc nəslin mədəniyyət səviyyəsini texniki informasiya vasitələrində işləyərkən artırmaqdır. Təhsil sistemindəki əsaslı dəyişikliklər, şagirdlərin müstəqilliyini artırmaq üçün yeni pedaqoji texnologiyalar tapmaq marağının artmasına, tədris materiallarının mənasını və məzmununu yüksək intellekt səviyyəsində mənimsəməyi zehni, mənəvi və fiziki qabiliyyət, bacarıqlarının inkişafını şüurlu şəkildə planlaşdırmağı tələb edir. Buna görə də, təhsil prosesinin effektivliyini təmin edən təlim və təhsilin bu üsullarını inkişaf etdirmək üçün xüsusi iş yollarını tapmağa cəhd göstərmək lazımdır. Belə müasir təhsil texnologiyalarından biri də modul təlim texnologiyasıdır.

Müasir didaktik nəzəriyyələrin inkişaf dinamikasını özünə cəlb etmək, modul təhsilin xüsusiyyətlərini sintez etmək, məzmunun seçilməsinə müxtəlif yanaşmaları, tədris prosesinin təşkilı yollarını daha da asanlaşdırdı. Modul təhsil texnologiyasının əsas məqsədlərindən biri, tələbələr arasında müstəqil fəaliyyət və özünütəhsil bacarıqlarını formalaşdırmaqdır.

Modul təlim pedaqoji bir texnikadır ki, bu da tələbələrin modullardan ibarət tədris proqramı ilə işləməsidir. Modul təlim texnologiyaları müasir tədris prosesini tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasına imkan verir.

Təlim məzmununun mürəkkəbliyi, məktəbin xüsusiyyətləri və s. şəxsiyyətin inkişafına yönəldilən texnologiyalar kimi müəyyən edilə bilər. Modul təlim öyrənmə prosesinin ümumi fəaliyyətin aktivləşdirilməsini, yaradıcı inkişaf şərtlərini və fər-

din özünü ifadə etməsini təmin edir və onların fikirlərinə və proqramlaşdırılmış tədrisin təşkilati formalarına çox yaxın olur.

Modul təlim texnologiyası differensial, problemə əsaslanan öyrənmənin elementlərini, həmçinin didaktik vahidlərin inteqrasiyasını birləşdirir. Lakin bir çox texnologiyanın elementlərini birləşdirən modul öyrənmə fərdi elementləri effektiv nəticələr və uşaqların fəal müstəqil fəaliyyəti ilə əlaqəli bir sistemə çevirir.

Ənənəvi təhsilə alternativ olaraq modul təlim texnologiyası anlayışı 1960-cı illərin əvvəllərində Qərbi Avropa və ABŞ-ın təhsil müəssisələrində, elmi ədəbiyyatlarda özünə böyük yer tutdu. Modul təlim texnologiyası tədris müəssisələrində, pedaqoji nəzəriyyə və praktikada toplanan mütərəqqi ideyalar aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- tədris prosesində şagirdin hərəkətlərində müəyyən məntiqi uyğunluq, öyrənmə və bilik fəaliyyətinin tempi, özünü idarə etməyə əsaslanan daimi gücləndirmə (proqramlaşdırılmış təlim);
- fəaliyyətin təxmini əsasları (zehni hərəkətlərin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsi);
- çevik, özünü idarə edən, tələbə fəaliyyətinin idarə edilməsi (kibernetik yanaşma);
- refleksial yanaşma (psixologiya);
- fərqlənmənin optimallaşdırılması və s.

Modul təlim texnologiyasına əsaslanan bəzi elementlər üçün əhəmiyyətli fərqlər var, bu fərqlər müxtəlif xarici və yerli tədqiqatçıların qiymətləndirilməsində öz əksini tapır.

Beləliklə, J.Russell modulları tədris materialını uyğun bir vahid hesab edərək qeyd edir ki, "modullar müxtəlif qruplarda qruplaşdırıla bilər və bir mövzu ilə birləşdirilmiş fərqli kurslar eyni modullara cavab verə bilər. "Ənənəviləri" aradan qaldıraraq "yeniləri" əlavə edərək, modulun strukturunu dəyişmədən yük-

sək səviyyəli fərdiləşdirmə ilə hər hansı bir proqram yaratmaq olar”⁶².

P.A.Yutseviçen modulun bir mövzuya uyğun olan təhsil materialları birliyi kimi nəzərdən keçirilməsinin yanlışlığını qeyd edir. Onun fikrincə, “modul təhsil materialının məntiqi cəhətdən tamamlanmış bir vahidini, metodiki təlimatını və dialektik məqsədlərə nail olmasını təmin edən bir hədəf proqramını ehtiva edən məlumat blokudur”⁶³.

A.A.Huzinski modul kimi məlumatın təbiətinə uyğun olmayan dialektik kanallar vasitəsilə ötürülən müstəqil bilik qrupunun (ideyaların) ifadəsini anlayır ⁶⁴.

A.M.Nəzərova görə modul təlim texnologiyası – təlimdə şəxsiyyətyönlü konsepsiyanın reallaşdırılması, inkişafetdirici pedaqoji texnologiyaların layihələşməsi və praktikada tətbiqi onların müxtəlif şəraitdə, müxtəlif mövzular üzrə sınaqdan çıxarılmasını, bu sahədə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsini tələb edir. Məktəblərdə tətbiqinə geniş maraq göstərilən yeni pedaqoji texnologiyalardan biri də modul təlim texnologiyasıdır. Təlimin modul texnologiyası dedikdə, uşaqların müstəqil olaraq dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda modullu iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olması başa düşülür⁶⁵.

Yuxarıda göstərilən müqayisəli təhlildən aydın olur ki, modul təlim texnologiyası özündə aşağıdakıları birləşdirir: hər hansı bir məlumat bürosu, eyni akademik intizamın içərisində məntiqi cəhətdən tamamlanmış bir və ya daha çox tədris materialını özündə ehtiva edən təhsil vahidi; hər hansı bir ixtisasın

⁶² Russel J.D. Modular Instruction, A. Guide to the Design, Selection, Utilization and Evaluation of Modular Materials. – Minneapolis: Burgess Publishing Company, 1974. – 164 p.

⁶³ Юцявичене П.А. Теория и практика модульного обучения. Советская педагогика. – 1990. – №1. – С. 55-60.

⁶⁴ Huczynski A.A. Encyclopedia of Management Development Methode. - Aldershot, Hant: Gower Publishing Company, 1983. – 287 p. (bax:s.52)

⁶⁵ Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 s. (bax:s14-15).

ixtisaslaşması və ya təhsili üçün lazım olan fənlər üzrə tədris materiallarının xətti üzrə; xüsusi peşə hazırlığı modul proqramı və konseptual təhsil materialın məcmusunu və s.

Müstəqil planlaşdırılmış tədris fəaliyyətinin formalaşdırılması kimi modul təlim şagirdin dəqiq müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmasına kömək etmək üçün nəzərdə tutulan, planlaşdırılan bir sıra tədris fəaliyyəti növlərində müstəqil, sərbəst qurum kimi qəbul edilir.

Modul (ing.module, rus. модуль sözündən olub mənası - “ölçü”, “metod” deməkdir) - proqramlaşdırmada müəyyən məsələni yerinə yetirən və ya spesifik mücərrəd verilənlər tipini təsvir edən altproqramlar və verilən strukturların toplusudur. Modullar adətən, sabitlər, verilən tiplərindən, dəyişənlərdən və digər modullara müraciət edən altproqramları özündə saxlayan modulun məzmunundan, modulun altproqramlarının ilkin mətnlərindən ibarət olan lokal (yalnız bu modulda əlçatan informasiya) hissədən ibarət olur ⁶⁶.

Modul təhsili təhsil məlumatlarının ciddi şəkildə quruluşunu, təlimin məzmununu və tam, məntiqi şəkildə başa çatmış təlim blokları olan tələbələrin təşkili məsələlərini əhatə edir. Modul, bacarıq adlandırılan təhsilin məqsədlərini, vəzifələrini və səviyyələrini dəqiq müəyyənləşdirir.

Modul təlim hər hansı bir işin yerinə yetirilməsinə, bir sıra praktik bacarıqlara və nəzəri biliklərin ilkin əldə olunmasına imkan verən müəyyən tədris materialının bir hissəsi kimi təmsil edilir.

Modul təlimin strukturu aşağıdakıları özündə ehtiva edə bilər: modulun öyrənilməsi məqsədləri (təhsilin məqsədləri, inkişafı, təlimləri); mövzu məzmununun təsviri (ümumi təhsil bacarığı, mövzu bacarığı, əsas anlayışlar, bacarıq və fəaliyyət istiqamətləri və s.) yalnız müəllim deyil, xüsusi pedaqoji təlimləri

⁶⁶ <https://az.wikipedia.org/wiki/Modul>

olmayan, həmçinin, valideynlər və s.; modulun məzmununun mənimsənilməsinin göstəriciləri; müəllimin təlimatı və s.

Müəyyən bir elmi müəssisədə təlim materiallarının məntiqi təlimin hər bir səviyyəsi üçün modul tələb olunan həcmdə onu tam şəkildə aşkar edir və xüsusi istehsal şəraitləri üçün vaxtında tənzimləməyə imkan verir. Burada daxili məqsədlərindən (dəyər yönümlərindən) asılı olaraq, hər bir şagird məntiqi düşüncənin müxtəlif aspektlərini öyrənir. Kollektiv düşünmədə biliyin fərdi cəhətləri sayəsində müxtəlif məzmunlu şərtlər yaradılır.

Hər bir modul, tələbələrin fəaliyyətlərinin öyrənmə addımlarının müəyyən məntiqi ardıcılıqla təşkil olunmasına imkan verən aydın quruluşa malikdir və təlim moduluna müstəqil, metodik və informasiya ilə təhlükəsiz başa çatmış təlim materialları kimi baxmaq olar.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, hər bir modul təlimin müstəqil bir hissəsidir, bu da peşə təlimi modullarının öyrənilməsinin əsasını təşkil edir.

Modullu təlimin mahiyyəti, tələbənin xüsusi məlumat bankı, təyin edilmiş didaktik vəzifələrə nail olmaq üçün metodik təlimat, hədəf planı və daha müstəqil bir proqramı əhatə edən fərdin inkişaf etdirilməsidir.

Tədris prosesinin demokratikləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən öyrənmə üçün modul yanaşmanın məqsədi tələbənin bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsi mənfi elementlərinin aradan qaldırılması üçün tam nəzəri, elmi və texnoloji tərəqqinin inkişafına şərait yaradır.

Tədris prosesinə modul yanaşmanın mahiyyəti şagirdin, müəllimin köməyi ilə xüsusi öyrənmə və bilik fəaliyyətinin məqsədlərini müstəqil şəkildə əldə etdiyi nəticədir. Modul təlim üsulları, öyrənmə və bilik fəaliyyətinin tempi, şagird müstəqilliyinin səviyyəsi, təlim proqramının məzmunu ilə fərdiləşdirilmiş ola bilər.

Modul təlimin əhəmiyyətli **məqsədi** kimi məzunlar arasında özünüidarəetmə bacarıqlarının formalaşmasını həyata keçirir.

Tədris prosesinin düzgün qurulması perspektivli iyerarxiya (şəxsiyyət qabiliyyətlərinin inkişafı), ardıcıl (ümumi təlim bacarığı və qabiliyyətləri) və qısamüddətli hədəflər ilə şüurlu məqsəd qoyma və özünüyerləşdirmə əsasında qəbul edilir.

Modul təlim sisteminin tətbiqi, öyrənmə prosesinin gücləndirilməsi baxımından müəyyən üstünlüklərə malik olmaqla dərs və praktiki tapşırıqları müntəzəm olaraq hazırlamağa, tədris materialları üzərində sistemli işlərin stimullaşdırılmasına və bilik keyfiyyətinə müsbət təsir göstərməsinə səbəb olur. Beləliklə, modul təlim sistemi elmi və texnoloji inkişafın tələblərini daha dəqiq nəzərə almaqla və gələcək mütəxəssislərin təlim keyfiyyətini ciddi şəkildə artırmağa imkan verir.

Modul təlim **məqsədli** olaraq tələbələrə biliklərin mənimsənilməsinə, peşəkar düşüncənin formalaşdırılması və optimal qərarların verilməsi qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bu baxımdan tədris materialının strukturu təhsilin müxtəlif növləri və formalarının integrasiyasına, tədris materialının məzmununun tamlığı hər bir tələbənin didaktik vəzifələrə nail olmasına imkan verir.

Hər bir tələbə müəyyən edilmiş təlim məqsədlərinə nail olmaq üçün fəaliyyət planını, eləcə də məlumat bazası və metodik təlimatını özündə ehtiva edən fərdi tədris proqramından müstəqil istifadə etmək imkanı verir.

Tələbələr üçün bu sistem, təlim prosesində yüksək keyfiyyətli işlərin yerinə yetirilməsinə, onların özünün diaqnostikasını və daim stimullaşdırılmasını təmin edir. Müəllim bu tədris prosesinin davamlı monitorinqi və reyting ölçüsündən istifadə edərək akademik fəaliyyətin hazırkı vəziyyətinin müəyyənləşdirməlidir. Buna görə modul təhsili tələbə və müəllimlər arasındakı əlaqəni fərdiləşdirmək üçün effektiv vasitədir. Müəllimin informasiyalı funksiyaları subyektiv münasibətlər çərçivəsində pedaqoji prosesdə aparıcı rolunu saxlayarkən idarəetmə və məsləhətləşmə ilə əvəz edilməlidir.

V.P.Bespalko, pedaqoji texnologiyayı, təhsil məqsədlərini uğurla yerinə yetirməyə imkan verən nəzəri əsaslı tərbiyə və tə-

lim proseslərinin əks etdirilməsi üsulları və vasitələri kimi təyin edir⁶⁷

Pedaqoji texnologiyalar planlaşdırılan tədris nəticələrinə nail olmaq üçün tələbə şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilən bütün metodik və pedaqoji vasitələrin məzmunu, məqsədi və üsulları daxil olmaqla, pedaqoji prosesdə gənc nəslin maarifləndirilməsini təmin etməlidir.

Müəllimin əsas **vəzifəsi** hər bir tələbənin meyllərinə, maraqlarına və imkanlarına uyğun olaraq təhsil ehtiyaclarını təmin edəcək təlim sistemi yaratmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün tələbə və müəllim işlərini təhsil prosesində dəyişdirmək lazımdır, yəni tələbə özü öyrənməli və müəllim təhsili həvəsləndirməklə idarə etməlidir (təşkil etmək, məsləhət vermək, nəzarət etmək).

Bu problemi həll etmək üçün şagirdin inkişafını təmin edən belə bir pedaqoji texnologiya tələb olunur

- müstəqillik;
- kollektivçilik;
- təhsil və bilik fəaliyyətində özünü idarəetmə bacarığı.

Belə texnologiya *modul təlimidir*.

Modul texnologiyayı təyin etməzdən əvvəl, ümumiyyətlə, təhsil texnologiyası tərəfindən nə başa düşüldüyünü bilmək lazımdır.

Modul təlim texnologiyasının **mahiyyəti** ondan ibarət idi ki, tələbə müəllimin köməyi ilə və ya müstəqil olaraq ona təklif olunan fərdi tədris planı ilə işləyə bilər, bu da hədəf fəaliyyət planı, məlumat bazası, didaktik hədəflərə və məqsədlərə çatmaq üçün müəyyən metodik mərhələlərdən keçir.

Modul təlimin mahiyyəti şagirdin fərdi modullardan ibarət proqramı mənimsəməsində nisbətən müstəqil işdən ibarətdir.

Bu zaman tələbə modul ilə işləmə müddətində təhsil və idrak fəaliyyətinin konkret məqsədlərinə müstəqil şəkildə nail olur. Müəllimin funksiyaları məlumat nəzarətindən tutmuş məs-

⁶⁷ Беспалько В.П. Педагогика и передовые технологии обучения. М. : ИРПО МО РФ, изд-во, 1995. - 336 с.

löhətçi - koordinasiyaya qədər dəyişməyə imkan verir. Təhsil prosesində müəllimlə tələbə arasındakı qarşılıqlı əlaqə tamamilə fərqli əsasda modulların köməyi ilə şagirdlər müəyyən hazırlıq səviyyəsində şüurlu müstəqil həyata keçirilməklə nailiyyət əldə edirlər.

Modul təlimin mahiyyəti təlimin **məzmununun** müstəqil təşkilatı və metodiki bloklara, yəni modullara bölünməsidir ki, onların məzmunu və həcmi tələbələrin didaktik məqsədlərindən, profil və səviyyə fərqliliyindən, tələbələrin təlim kursuna görə fərdi hərəkət trayektoriyasını seçmək istəklərindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Təhsil fənni təməl bazaya keçirtmək, şagirdin motivasiya sahəsinin, zəkasının, meyllərinin, müstəqilliyinin, kollektivin inkişafını təhsil və idrak fəaliyyətlərinin özünüidarə etmə qabiliyyətini təmin edəcək belə pedaqoji texnologiyaları tələb edir.

Belə pedaqoji texnologiyalardan biri, *modul təlim* texnologiyalardır ki, bu da problemi praktik olaraq həll etməyə imkan verir, bunun mahiyyəti **özünütəhsil, təlimdir**.

Modul təlimi zehni fəaliyyətin tədricən formalaşması nəzəriyyəsinin əsas konsepsiyasına əsaslanır.

Modul - təhsilin məzmunu və onlara texnologiyaların mənimsənilməsini birləşdirən hədəf funksional vahiddir.

Modul təlimə aşağıdakılar daxildir:

- hədəflənmiş fəaliyyət planı;
- məlumat bankı;
- didaktik məqsədlərə nail olmaq üçün təlimatlar.

Bir modul bir təlim proqramı, məzmunu, tədris metodları, müstəqillik səviyyəsi, tələbə fəaliyyətinin tempi üzrə fərdi olaraq götürülə bilər.

Modulların birləşməsi tələbələrin müəyyən bir kateqoriyası üçün təlim (müstəqil öyrənmə) və xüsusi didaktik, peşə məqsədlərinin həyata keçirilməsinə tələb olunan xüsusi tədris materialının seçilməsində çeviklik və sərbəstlik təmin etməlidir.

Modul təlimin zəruri elementi, ümumiyyətlə hər modulun öyrənilməsinin nəticələrinə, əsasən, tələbə performans, biliklərin qiymətləndirilməsi üçün reyting sistemidir.

Modulların özləri ixtisas üzrə tədris planının, təşkilati və metodiki fənlərarası quruluş kimi, müxtəlif fənlərdən bölmə şəklində, tematik əsasla birləşdirilmiş və ya bir fənn çərçivəsində təşkilati, metodiki struktur vahidi kimi formalaşırlar.

Müasir məktəbin əsas məqsədi hər bir şagirdin meyllərinə, maraqlarına və imkanlarına uyğun olaraq təhsil ehtiyaclarını təmin edəcək bir təlim sistemi yaratmaqdır.

Modul təhsilin əsas məqsədlərindən biri olaraq, tələbələrə müstəqil fəaliyyət və özünü-təhsil bacarıqlarının formalaşmasına yönəldilir. Modul öyrənmənin mahiyyəti tələbənin müstəqil olaraq (və ya müəyyən bir dozada) təhsil və idrak fəaliyyətinin müəyyən məqsədlərinə çatmasıdır. Öyrənmə yaddaşın istismarına deyil, düşüncə mexanizminin formalaşmasına əsaslanır. Təlim modulu qurmaq üçün hərəkətlərin ardıcılığını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Modul təhsilin məzmunu və yüksək səviyyədə bütövlükdə bir sistemdə mənimsəmə texnologiyası birləşdirildiyi hədəflənmiş funksional bir vahiddir.

Modullu tədrisin əsasını tədris modulu təşkil edir, bunlara: məlumatların tam bloku; hədəflənmiş tələbə fəaliyyət proqramı; müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün müəllim tövsiyələri aiddir.

Təlim modulu, akademik fənnin, idrak və inkişaf aspektləri daxil olmaqla, bir hissəsinin məntiqi cəhətdən tamamlanmış formasıdır, assimilyasiyası bu və ya digər modulu mənimsəməsi nəticəsində yaranan tələbələrin bilik, bacarıqlara müvafiq nəzarət forması ilə tamamlanır.

Modul texnologiya təlimin fərdiləşdirilməsini təmin edir: öyrənmə baxımından, assimilasiya dərəcəsində, müstəqillik səviyyəsində, öyrənmə metodlarında, nəzarət və özünüidarəetmə üsullarında öz əksini tapır.

Modul texnologiya məzmununun yeniliyi, əyləncəli, emosional məzmun, təhsil tədqiqatlarının təşkili, həyat təcrübəsinə güvənmə və idraki çətinliklərin aradan qaldırılması səbəbindən öyrənmə üçün müsbət motivlərin yaranmasını təmin edir.

Modul texnologiyasının məqsədi ondan ibarətdir ki, tələbə modulla işləmə müddətində öyrənmənin xüsusi məqsədlərinə tamamilə müstəqil şəkildə nail olur. Müəllim giriş və aralıq nəzarəti təmin edərkən, modullar kompleksindən və ardıcıl olaraq mürəkkəb didaktik tapşırıqlardan ibarət bir proqram hazırlayır, bu da şagirdin müəllimlə birlikdə öyrənməsini idarə etməyə imkan verir.

Modulların işlənməsində məqsəd kursun hər bir mövzusunun məzmununu peşəkar, pedaqoji və didaktik tapşırıqlara uyğun olaraq komponentlərə bölmək, bütün komponentlər üçün müxtəlif təlim formalarını və növlərini müəyyənləşdirmək, onları zamanla əlaqələndirmək və vahid tədris kompleksinə inteqrasiya etməkdir.

Tələbələrin informasiya qabiliyyətinin formalaşdırılması modul texnologiyasında "modul təlim" və "modul təlim texnologiyası" anlayışlarının məzmununu tələbələrin peşəkar düşüncəsinin formalaşmasına və inkişafına kömək edən modullara daxil olan müstəqil tədris komplekslərinin öyrənilməsinə əsas götürərək, istehsal problemlərini təyin və həll edir. Hər bir modul auditoriya və auditoriyadankənar özünüidarəetmə tədris materialı (nəzəri, praktik, proqram təminatı), mənimsənilmə üçün təlimatlar, tələbələrin ümumi bacarıqlarının strukturuna daxil olan fərdi bacarıqların formalaşmasına yönəldilmiş bir sıra nəzarət vəzifələri olan tədris materiallarını əks etdirən bir tədris proqramıdır.

Tələbələrin informasiya qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün modul texnologiyasının mahiyyətini, məzmununu, məqsədini, üsullarını müəyyənləşdirməkdə əsas olan prinsiplərin seçilməsi vacibdir.

Modulluq prinsipi məzmununda, təşkilati forma və metodlarda əks olunan öyrənməyə yanaşmanı müəyyənləşdirir. Bu prinsipə

uyğun olaraq təlim ayrıca funksional bölmələr - xüsusi didaktik məqsədlərə çatmaq üçün hazırlanmış modullar üzərində qurulur. Bu prinsipi həyata keçirmək üçün aşağıdakı pedaqoji qaydalara əməl edilməlidir:

- tədris materialı elə tərtib edilməlidir ki, hər bir tələbə didaktik məqsədlərinə çatmasını tam təmin edilsin;

- ayrıca modullardan mürəkkəb bir didaktik məqsədə uyğun vahid təlim məzmunu qurmaq mümkün olduğu qədər tam bir blokda təmsil olunmalıdır;

- təlim materialına uyğun olaraq, müxtəlif təlim növləri və formaları integrasiya olunmalı, nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq üçün tətbiq olmalıdır.

Modul öyrənmə nəzəriyyəsi ümumi didaktik prinsiplərlə sıx bağlı olan xüsusi prinsiplərə əsaslanır. Burada **prinsip** - fikir, əsas qayda, elmlə müəyyən edilmiş qanunlardan irəli gələn fəaliyyət və davranış üçün əsas tələb kimi modul təlimin ümumi istiqaməti, məqsədləri, məzmunu və təşkil metodologiyası aşağıdakı prinsiplərlə müəyyən edilir:

1. modul – təlim anlayışı prinsipi. Bu prinsip, əsasən, təlimin xüsusi didaktik məqsədlərinə (integrativ, integrasiya) nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir modelin əsas məqsədi fərdi qabiliyyətlərin və imkanların inkişafına, təhsilin fərdiləşdirilməsinə deyil, həm şagirdlərin bilik mənafeələrini inkişaf etdirməyə, həm də müstəqilliyin inkişafına imkan verən peşə təhsili məsələsinin formalaşdırılmasına yönəlidir.

2. təhsil elementlərinin məzmununu müəyyən edən fərdi elementlərə çevirmə prinsipi - ümumi və xüsusi didaktik məqsədlər, modul proqram üçün vəzifələr, təlim modulları hər bir xüsusi didaktik məqsədə uyğun gəlir.

3. modul təlim fəaliyyətinin texnologiyası prinsipi - tələbənin həyata keçirə biləcəyi fəaliyyət növlərinin siyahısı şəkildə məqsədlərin formalaşdırılmasına yönəlmiş təlim mərkəzini xarakterizə edir; təcrübədən başqa hallarda əldə olunan biliklərdən istifadə etmək bacarığı və s.

Fəaliyyət prinsipi təlim fəaliyyətini istənilən nəticədən fəaliyyət metoduna qədər təkrarlamağa, fəaliyyət növlərinə deyil, fəaliyyət üsullarını öyrənməyə yönəldir. Bu da tələbələri müxtəlif səviyyələrdə problemlərin həllində yaradıcı yanaşma yaratmağa imkan verir.

4. ayrı-ayrı elementlərin təlim məzmunundan ayrılması prinsipi. Modul çərçivəsində tədris materialının inteqrasiya edilmiş didaktik hədəfi həll etməyə yönəlmiş vahid bir bütövlük kimi nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu halda modul, aydın bir quruluşa malikdir. Bu prinsipi həyata keçirmək üçün aşağıdakı pedaqoji qaydalara riayət etmək lazımdır ⁶⁸:

- inteqrasiya edilmiş didaktik hədəfdə fərdi hədəflərin quruluşunu vurğulamaq lazımdır;

- onların hər birinin nailiyyəti hər bir elementin tədris materialı ilə tam təmin edilməlidir;

Belə ki, "təhsil elementi" termini artıq modul təlim texnologiyası ilə əvəz edilib və müxtəlif potensial modulları (modul dərsləri) və müxtəlif modul variantları (modul proqramları, mövzuları) yaratmaq üçün istifadə olunur.

5. dinamizm prinsipi. Bu prinsip sosial sifarişi nəzərə alınmaqla modulların tərkibində sərbəst dəyişiklik təmin edir. Modul elementləri asanlıqla dəyişdirilə bilən olmalıdır. Təlim materialı daim, demək olar ki, hər il işlənib yenilənməlidir. Bu çətin vəziyyətdən çıxış yollarından biri, dəyişən hissəsinin bir-birindən olduqca müstəqil ola bilən və hər bir hissənin tədris materialını tez bir zamanda dəyişdirməyə, əlavə etməyə və inkişaf etdirməyə imkan verən belə bir tədris materialının qurulmasıdır. Bu prinsipi həyata keçirmək üçün aşağıdakı pedaqoji qaydalara əməl olunmalıdır:

- hər bir elementin və buna görə hər modulun tərkibi asanlıqla dəyişdirilə bilər;

⁶⁸ Гареев В.М. и другие принципы модульного образования. - М., 2009. с.55.

- müxtəlif modulların elementlərini düzəldərək yeni modullar yarada bilərsiniz;
- modul elementləri asanlıqla dəyişdirilə biləcək şəkildə təqdim olunmalıdır.

Təlim materialı daim, demək olar ki, hər il işlənib yenilənməlidir. Bu çətin vəziyyətdən çıxış yollarından biri, dəyişən hissələrinin bir-birindən olduqca müstəqil ola bilən, hər hissənin tədris materialını tez bir zamanda dəyişdirməyə, əlavə etməyə və inkişaf etdirməyə imkan verən belə bir tədris materialının qurulmasıdır.

6. informasiya və onların sistemlərinin effektivliyi və səmərəliliyi prinsipi. Bu prinsip, tələbə praktik fəaliyyətlərdə müstəqil və sərbəst istifadə edə biləcək xüsusi, ümumi texniki, ümumi elmi bilik və biliklərin sistemini xarakterizə edir.

7. şüurlu perspektivlik prinsipi, tələbələrin aşağı, orta və yuxarı öyrənmə xəbərdarlıqlarını dərindən başa düşməsinə tələb edir. Bu prinsipdən istifadə tələbələrin müəllim tərəfindən müstəqil optimal tarazlığını və idarəetməni axtarmağı nəzərdə tutur. Bu, öyrənmə məqsədlərinin dəqiq istiqamətini tələb edən mərkəzləşdirilmiş təlim prinsipi əsasında qurulmuşdur.

Modul təlim texnologiyasında şüurlu bir perspektivin prinsipini öyrədərkən aşağıdakı pedaqoji qaydalara riayət etmək lazımdır:

- təhsilin başlanğıcında hər bir tələbə uzunmüddətli təlim üçün hazırlanmış bütün modul proqramı təqdim etməlidir;

- modul proqramda tələbənin fərdi gözlənilən və əhəmiyyətli nəticə kimi dərk etməsi, anladığı kompleks didaktik məqsədin göstərilməsi vacibdir;

- nəzərdə tutulan məqsədə nail olmaq üçün modul proqram tələbənin uzaqdan, orta və yaxın hədəflərə nail olmaq üçün müəyyən təlimat verən təhsil fəaliyyəti proqramını əhatə etməlidir;

- fəaliyyətin nəticəsi olaraq, hər modulun əvvəlində inteqrasiya olunmuş təlim məqsədlərini xüsusi təsvir etmək lazımdır;

- fəaliyyətin nəticəsi olaraq, hər bir elementin başlanğıcında həyata keçirilməsinin xüsusi məqsədləri müəyyən edilməlidir.

8. Çəviklik prinsipi. Bu prinsip modul proqramın və buna uyğun olaraq modulların qurulmasını tələb edir ki, təlimin məzmununu və onun assimilyasiya yollarını tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq asan olsun.

9. Biliklərin və onların sistemlərinin səmərəliliyi prinsipi. Tələbələrin problemlərin müstəqil həlli zamanı təşəbbüs, bacarıq və mövcud bilikləri qazandıqları və ya aldıkları fərqli vəziyyətlərdən istifadə edə bilməsi şərti ilə əməliyyat bilikləri daha uğurlu alınır⁶⁹. Bu prinsipi həyata keçirmək üçün aşağıdakı pedaqoji qaydalara əməl olunmalıdır:

-məqsədlər hərəkət üsulları və fəaliyyət metodları baxımından formalaşdırılmalıdır;

- bu hədəflərə çatmaq üçün zehni və ya praktik fəaliyyətin məntiqinə uyğun olaraq modulların məzmununun mümkün, intizamlı və fənlərarası qurulması mümkündür;

- təlim öyrənməyə yaradıcı münasibət göstərmək üçün biliklərin mənimsənilməsinə problemli bir yanaşma əsasında təşkil edilməlidir.

Göstərilən bu prinsiplərin əsasları tədris vasitələrinin, metodlarının və təhsil formasının optimal birləşməsini, həyatın öyrənmə praktikası ilə əlaqələndirilməsini, öyrənmə fəaliyyətinin fərdiləşdirilməsini, elmin vahidliyinin optimal birləşməsinin ümumi didaktik prinsiplərindən ibarətdir. Müəllimlərin və tələbələrin müstəqil bilik fəaliyyəti bacarıqlarının olması öyrənmə prosesinin effektivliyini müəyyən edir. Bundan əlavə, şagirdin bilik mənafeələrini, fəal mövqeyini artıran effektiv metodlardan, formalardan və vasitələrdən istifadə də təhsil prosesinin optimallaşdırılmasını təmin edir.

⁶⁹ Чошанов М.А. Теория и технология проблемно-модульного обучения: Метод. пособие. – М.: Народное образование, 1996. – 157 с.

Modul proqram hazırlayarkən aşağıdakı ümumi prinsiplər nəzərə alınır:

- təhsil prosesinin əsas konsepsiyaları və metodları ətrafında yerləşdirilməsi;
- təhsil materialının təqdimatının sistemli və məntiqi ardıcılığı;
- məzmunun bütövlüyü və praktiki əhəmiyyəti;
- təhsil materialının təqdimatı və nümayiş etdirilməsi.

Bundan əlavə, hər bir modul öz didaktik məqsədinə malikdir, bu əsas məqam modulun ümumi subyektiv tədris sisteminin integrasiyasını təmin edən müxtəlif pedaqoji metodların və texnologiyaların qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı olur.

Modul təlim ilə həyata keçirilən məqsəd fərdi təlim proqramı üçün təhsil və bilik fəaliyyətlərinin təşkili ilə tələbə əsas təhsilin səviyyəsini, ehtiyaclarını və fərdi qabiliyyətlərə adaptasiya etmək, təhsil sistemini çevik öyrənmə məzmunu ilə təmin etməklə tələbələrin şəxsiyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaqdır.

Modul təlim texnologiyasının **məqsədi** təhsil prosesinin subyektlərinin fərdi maraqlarını və bacarıqlarını nəzərə alaraq ayrı - ayrı, müstəqil təlim modulları ilə, fərqli ardıcılıqla, müxtəlif həcmdə və tempdə təhsil proqramlarının məzmununu tam şəkildə seçmək üçün zəruri şərait yaratmaqdır.

Bütün bunlar, həm də öyrənmə prosesində modul təhsil üzrə, hər bir tələbə məzmun və yüksək səviyyədə fərqli bir proqramla işləyərkən aktiv öyrənmə və bilik fəaliyyəti ilə məşğul olur. İşdə nəzarət, fərdi nəzarət, məsləhətləşmə, müstəqillik dərcəsi fərdiləşdirilir. Tələbənin daha çox özünün yaradıcılıq imkanına malik olması vacibdir və bu öyrənmə motivasiyasına kömək edir. Bu təlim sistemi hər bir tələbənin təhsili və təbliğat səviyyəsinin inkişafını daha yüksək səviyyədə təmin etməyə zəmanət verir.

2.9.2. Tədris prosesində modul təlim texnologiyasından istifadənin pedaqoji əsasları və xüsusiyyətləri

Müasir təhsilin inkişafındakı aparıcı qlobal tendensiyalardan biri də informasiya cəmiyyətinin əsasını təşkil edən fasiləsiz, açıq təhsilə keçiddir. Müasir təhsil prinsiplərinin həyata keçirilməsi bütün təhsil sistemində keyfiyyət dəyişikliklərinə, o cümlədən təhsilin təşkili formaları və metodlarına, müəllim və tələbələrin tədris prosesindəki roluna səbəb ola bilər.

Tədris metodologiyasının yenilənməsi, tələbələrin tədris fəaliyyətinin təşkili üçün yeni tələblər, onların meyllərinə, maraqlarına və imkanlarına uyğun olmalıdır, eyni zamanda proqnozlaşdırılan nəticəni təmin edən yeni metodlar hazırlanmalıdır.

Modul sistem üsulu həm dərs, həm yeni məlumatların mənimsənilməsinə, həm də bu məlumatların işlənməsi bacarıqlarının formalaşmasına öz töhfəsini verməlidir. Modulun təşkili müəhazirələr, seminarlar və laboratoriya işləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Hər bir tələbənin tələbat və imkanlarını nəzərə alaraq tədris prosesinin qurulması və modelləşdirilməsi yalnız yeni təhsil texnologiyalarının tətbiqi ilə mümkündür, çünki izahlı metod əsasında qurulan ənənəvi tədris metodikası həmişə müəllimin bütün bacarıqlarını ortaya qoymasına, təhsil prosesi ilə maraqlanmasına, təbii olaraq bilik və bacarıqlarının keyfiyyətinə təsir göstərir. Bu yanaşmanın öyrənməyə real pedaqoji prosesdə tətbiqini təmin edən qeyri-ənənəvi texnologiyalara modul tədris texnologiyası daxildir.

Modul texnologiya tələbənin özünü öyrənməsi (bilik əldə etməsi, təhlil etməsi, təcrübədə tətbiq etməsi) və müəllimin təlim prosesinə nəzarət etməsi fikrinə əsaslanır. Fərdi tədqiqat işlərinin nəticələri elmi bilik metodları, təcrübənin planlaşdırılması və aparılması xüsusiyyətləri barədə kifayət qədər yaxşı formalaşmış bilik bazasına söykənir və buna görə də əvvəlcə tələbələrin nəzəri hazırlığının təşkili planlaşdırılır, bu müddət ərzində

təcrübənin mərhələləri haqqında biliklər, ədəbiyyatla işləmək, eksperimental nəticələrin statistik işlənməsi bacarıqları formalaşır. Ayrıca, bu hazırlıq zamanı bir diskussiya təşkil olunur, bunun sayəsində tələbələr fərdi işlərinin mövzularını müstəqil şəkildə seçir, təcrübəni planlaşdırırlar.

Modul təlim texnologiyası tədris prosesini optimallaşdırmağa imkan verir və tələbələrin inkişaf prosesini sürətləndirir. Əsas məqsəd tələbələrin müstəqilliyini inkişaf etdirmək və tədris materialları ilə müstəqil işləmək bacarığını formalaşdırmaqdır. Bu təlim metodu tələbələrin fəaliyyətinin prinsipidir və tədrisin müxtəlif formalarda-fərdi, qrup, cütlərlə təşkilinə imkan yaradır.

Modul təlim texnologiyasından tələbələrin bilik, fəaliyyət (peşəkar bacarıq və qabiliyyət) prosesində, şəxsi peşəkar düşüncə, optimal qərarların qəbul edilməsi bacarığı, özünüidarəetmə bacarığı, təhsil və peşəkar fəaliyyətinin nəticələrini və yaradıcı düşüncə tərzinin qiymətləndirilməsi ilə ifadə olunaraq onların peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur.

Modul təlim texnologiyasının digər formalarını fərqləndirən xüsusiyyətlərin xarakterikliyini belə müəyyənləşdirmək olar: didaktik məqsədi öyrənilmiş məzmun səviyyəsinin və həcmnin göstəricilərini özündə əks etdirir; təlimin məzmunu tam müstəqil komplekslər olan informasiya bloklarında təqdim edilməlidir; öyrənmə məqsədi ilə öyrənilməlidir; müəllimin ünsiyyəti həm modullar, həm də hər bir şagird ilə fərdi olaraq həyata keçirilir; planlaşdırmanın məqsədinin, təyinatının nəzərə alınması və s. öyrənmə prinsiplərində xüsusi rol oynayır.

Modul təlim tələbələrin ehtiyaclarını nəzərə alaraq mövzu üzrə təhsilin minimum məzmununa və tədris planının tələblərinə əsaslanır. Tədris prosesi tələbələrin hazırlıq səviyyəsinə əsasən təşkil olunur. Beləliklə, təlim birbaşa strukturlaşdırılmış və məntiqi cəhətdən tamamlanmış şəkildə olur.

Modul təlim texnologiyasını tətbiq etməklə tədris prosesində modul öyrənmə mərhələlərinin təhlili kontekstində aşağıdakıları nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur:

1. Tələbə tərəfindən təhsil fəaliyyətinin ümumi planının təqdim edilməsi mərhələsi. Bu mərhələdə modul, ədəbiyyat, əlavə məlumat mənbələri (diaqramlar, təsvirlər, cədvəllər və s.) ilə ümumi tanışlıq;

2. Başlanğıc səviyyənin müəyyənləşdirilməsi, tələbələrin səviyyəsinin öyrənilməsinin məqsəd və vəzifələrini aydınlaşdırmaq mərhələsi, fərdi nəzarət (tədqiq olunan mövzuda ilk məlumatları müəyyən etmək üçün mətn və ya test işi) aparmaq və təlim məqsədlərini müəyyən etməkdir;

3. Tələbələrin fərdi motivlərinin aydınlaşdırılması mərhələsində müstəqil fəaliyyət planının öyrənilməsinə yönəlmiş nəzarət və nəticələrin öyrənilməsi;

4. Tələbələrin müstəqil öyrənmə fəaliyyətinin təşkili mərhələsində yeni materialın öyrənilməsi işinin təşkilinə diqqət yetirilir. Bu proses əlavə məlumat mənbələri və ədəbiyyatdan istifadə edərək müəyyən bir məntiqi ardıcılıqla əlavə edilmiş təlimatların yerinə yetirilməsinə əsaslanır.

5. Araşdırılmış materialların ümumiləşdirilməsi mərhələsində bilik əldə etmək üçün təlimin yaradıcı üsullarından istifadə etməklə ümumiləşdirilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsidir;

Modul təlim texnologiyalarının belə təhlili müasir təhsil texnologiyasına uyğun olaraq aşağıdakı metodoloji tələblərə cavab verir:

- konseptuallıq (təhsil məqsədlərinin nail olunmasının fəlsəfi, psixoloji, sosial-pedaqoji, didaktik əsaslandırılmasını ehtiva edən müəyyən elmi konsepsiyaya əsaslanır;

- ardıcılıq (prosesin tamlığını, bütövlüyünü, əlaqəsinə daxil edən sistemin bütün xüsusiyyətlərinə malik olmaq);

- nəzarət qabiliyyəti (diaqnostik məqsədlərin qəbulu, öyrənmə prosesinin təşkili, planlaşdırma, mərhələli diaqnostika, nəticələrin düzəldilməsi üçün müxtəlif üsullar və vasitələr);

- səmərəlilik (rəqabət mühitində müasir təlim texnologiyalarının mövcudluğu, müəyyən təhsil səviyyəsinə nail olmaq);

- reproduktivlik (təkrarlama, digər təhsil müəssisələrində oxşar pedaqoji texnoloji subyektlərdən istifadə imkanlarını nəzərdə tutur).

Modul təhsil sisteminin nəzəriyyəçilərindən biri P.A.Yutsyavic qeyd edir ki, modul təhsil texnologiyasının mahiyyəti tələbənin ona təklif olunan fərdi proqramla daha müstəqil işləyə bilməsi, hədəflənmiş fəaliyyət planı, məlumat bazası və müəyyən edilmiş didaktikaya nail olmaq üçün metodiki bələdçi olmasıdır⁷⁰. Ali təhsildə modul sistemin tətbiqi tələbənin işinin daha planlı olmasına kömək edir, çünki hər təlim, dərs minimum modul şəklində aparılır və tədris prosesindəki bütün tələbələr müəllim tərəfindən yaxından izlənilir. Mövcud reyting və modul nəzarətin nəticələri müəllimə tələbələrin təhsil səviyyəsini keyfiyyətcə yüksəldəcək, lazımi bilikləri əldə etməkdə müstəqillik bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyən tələbələrin təhsil səviyyəsini keyfiyyətcə artırma bilən vaxtında lazımi tədris və didaktik tədbirlər görməyə imkan verir.

Tələbələrin idrak fəaliyyətinin aşağıdakı üç növünü ayırmaq lazımdır ki, bunların da hər biri planlaşdırma fəaliyyəti ilə fərqlənir:

1. müəllimin köməyi ilə fəaliyyət planlamasının həyata keçirilməsi;
2. işin bilavasitə tələbə tərəfindən planlaşdırılması;
3. müəllimin iştirakı olmadan tələbənin özü hədəfləri müstəqil müəyyənləşdirir və qarşıdakı fəaliyyət planını tərtib edir.

Bu o deməkdir ki, modul hədəf işləmə vahididir, içərisində mövzunun məzmununu mənimsəmək üçün tədris fəaliyyətinin metodları birləşdirilir. Modul öyrənmə texnologiyası yeni materialın mənimsəmə səviyyəsini təyin etməyə və tələbələrin biliklərindəki boşluqları müəyyən etməyə imkan verir. Pedaqoji tex-

⁷⁰ Юцявичене П.А. Теория и практика модульного обучения. Советская педагогика. – 1990. – №1. – С. 55-60.

nologiya tələbənin təhsil fəaliyyəti bir sistem olaraq təhsil sisteminə aydın şəkildə fərqləndikdə ortaya çıxır.

Modul texnologiyasının tədris prosesinə tətbiqi üçün əsas motivlər bunlardır:

- təlim nəticələrinin zamanətli əldə edilməsi;
- müəllim və tələbə nisbəti;
- cüt və qrup şəklində işləmək bacarığı;
- sinif yoldaşları ilə səmərəli ünsiyyət;
- təlim səviyyəsinin seçimi;
- son təlim nəticələrinin erkən təqdim edilməsi;
- tədris materialının mənimsənilməsi prosesində nəzarət.

Modul dərslərin öz xüsusiyyətləri var:

- hər dərslərin bir motivasiya proseduru ilə başlamaq məsləhət görülür;

- bu, epigrafin dərslərin üçün mübahisəsi, giriş testinin özünüdərk ilə istifadə edilməsi;

- təlim fəaliyyətinin məqsədyönlü şəkildə formalaşması və inkişafı.

Buradakı təhsil məzmununu bu vacib prosesin məqsədlərinə çatmaq üçün bir vasitə kimi xidmət edir. Modul dərsləri aparmaq üçün müvafiq hazırlıq işləri tələb olunur:

- birincisi, mövzunun və dərslərin tədris materialını diqqətlə öyrənmək lazımdır; əsas, təməl fikirləri vurğulamaq və inteqrasiya olunan bir məqsəd formalaşdırmaq, bu da dərslərin sonunda tələbənin oxumalı, bilməli və başa düşməli olduğunu göstərir;

- ikincisi, tələbələrə iş vaxtı və növünü göstərən, təlim elementlərinin məzmununu, həcmi və ardıcılığını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Modul bir dərslərin tərtibinin alqoritmi aşağıdakı kimidir:

- modul siniflərin bu mövzuda yerinin müəyyənləşdirilməsi;
- modul dərslərin məzmunu;
- dərslərin məqsədinin və son təlim nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- zəruri faktiki materialın seçilməsi;

- tədris və nəzarət metod, formalarının seçilməsi;
- tələbələrin tədris fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- təhsil məzmununun ayrı-ayrı məntiqi cəhətdən başa çatmış

təhsil elementlərinə bölünməsi və onların hər birinin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi. Bu cür təlim təhsil məlumatlarının strukturlaşdırılmasını, təlimin məzmununu tam və məntiqi şəkildə başa çatmış təlim blokları tələbələrin işinin təşkilini əhatə edir.

Modullu bir dərs hazırlamağa başlayanda, ən azı 2 akademik saat olması məsləhətdir. Çünki belə bir dərsdə tələbələrin öyrənilən mövzu ilə bağlı bilik və bacarıqlarının ilkin səviyyəsini müəyyənləşdirmək, yeni məlumatlar vermək, təlim materialları hazırlamaq və çıxış nəzarətini həyata keçirmək lazımdır.

Yeni modul ilə işə başlayaraq, işə hazırlıq səviyyəsi barədə məlumat əldə etmək üçün tələbələrin bilik və bacarıqlarına dair giriş yoxlaması aparmaq lazımdır. Lazım gələrsə, müvafiq bilik korreksiyasını həyata keçirə bilərsiniz. Hər bir təhsil elementini (özünü idarəetmə, qarşılıqlı nəzarət) öyrəndikdən sonra cari və aralıq nəzarəti həyata keçirmək də vacibdir. Bu nəzarət növləri biliklərin mənimsənilməsindəki boşluqları müəyyən etməyə və dərhal aradan qaldırmağa imkan verir. Modul ilə iş başa çatdıqdan sonra bütün modulun assimilyasiya səviyyəsini göstərməli və uyğun olaraq yenidən baxılmasını tələb edən bir çıxış nəzarəti həyata keçirilməlidir.

Modul qurmağın vacib bir meyarı, biliklərin mənimsənilməsi mərhələlərində tələbə fəaliyyətinin qurulmasıdır:

- qavrayış;
- anlayış;
- başa düşmək;
- əzbərləmək;
- tətbiq;
- ümumiləşdirmə;
- sistemləşdirmə.

Modulların tədris prosesinə tətbiqi tədrisən aparılmalıdır. İlkin mərhələdə modul təlim elementləri olan ənənəvi bir sis-

temdən istifadə etmək olar. Sonra mühazirə sistemi modul sistemlə birləşdirilir. Tələbələrin tədris və bilik fəaliyyətinin təşkili metodları, texnikası və formaları sisteminin hamısı modul təlimə çox uyğundur. Bir sözlə, modullar hər hansı bir təlim sistemində istifadə oluna bilər və bununla da keyfiyyətini, effektivliyini gücləndirir.

Modul təhsilin məqsədlərinə və “pedaqoji texnologiyalar” ın müəyyənləşdirilməsinə əsaslanaraq, “modul təlim texnologiyası” konsepsiyasını xüsusi vurğulamaq olar.

Modul təlim texnologiyasından istifadə səviyyələrinin aşağıdakı kimi təhlil edilməsi məqsədəuyğundur:

1. ən aşağı səviyyədə - modul təlim texnologiyası tələbələrin inkişafına nəzarət etmək üçün istifadə olunur. Burada fənlərin məzmunu dəyişməz olaraq tədris prosesində şagirdlərin fərdi biliyinə nəzarət edilir. Bu mərhələ nəzarət sistemi adlanır və modul təlim istiqamətində ilk addım kimi qəbul edilir.

2. orta səviyyədə - modul təlim texnologiyası, təhsilin məzmunu nisbətən müstəqil yönümlü məlumatların inkişafı və ya müəyyən bir problemin həlli üçün ayrılmış fərdi intizam əsasında qurulur. Bu seçim spesifik problemləri həll etmək bacarığının formalaşmasına kömək edir, peşəkar düşüncə, təhsil materialını daha yaxşı mənimsəməyə imkan verir.

3. ən yüksək səviyyədə - modul təlim texnologiyası, tədris proqramı üzrə aparılır, yəni təhsilin modul texnologiyası tədris proqramını bütün fənlər ilə əlaqələndirir. Bu səviyyədə kurikulumun bütün əsas fənlərinin hədəflər və məzmununun yenidən işlənməsi məqsədəuyğundur. Fənlərin məqsədi mütəxəssisin modelində (səlahiyyətləri, ixtisas xüsusiyyətləri) müəyyənləşdirilməli, son nəticə ilə yönəldilməli və razılaşdırılmalıdır. Sonra müxtəlif fənlərdən, bölmələrdən və mövzulardan məqsədəuyğun, məntiqli materialları ehtiva edən modullar ayrılır. Bu halda modul təlim texnologiyasından istifadənin məqsədi tələbələrin təhsil materiallarının mənimsənilməsi deyil, onların peşəkar dü-

şüncə tərzini, ən yaxşı təhsil modellərinin həllərini seçmək, istehsal problemlərini həll etmək bacarığıdır.

Bütün mərhələlərdə müəllim prosesin təşkilatçısı və lideri kimi çıxış edir. Tələbə isə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş bilik və bacarıqların quruluşuna səbəb olan problemlərin ardıcılığını müstəqil tədqiqatçı kimi yerinə yetirir.

Modul texnologiya tələbələr üçün maraqlı və effektivdir, çünki öyrənməyə yeni yanaşmaları uğurla birləşdirməyə imkan verir, öyrənilən materialın dərk və anlaşıma səviyyəsini artırır. Bu baxımdan modul texnologiyaya keçiddə təkcə tələbələrin deyil, həm də təlim verən müəllimin də tələbləri artırır.

Modul texnologiyanın ən əhəmiyyətli elementləri bunlardır:

1. tədris materialının blok (modul) qurulması;
2. bilik və bacarıqların mənimsənilməsi üçün müəllimin rəhbərliyi altında sinifdə müstəqil və yaradıcı fəaliyyətin inkişafı;
3. tədris fəaliyyətinin formalaşmasına, müəllim və tələbənin əksinə əsaslanaraq tədris materialının mənimsənilməsinə özünü-nə nəzarət və xarici nəzarətin təşkili.

Modul təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbə ona təklif olunan fərdi tədris planı ilə, həm də didaktik məqsədləri daxil olmaqla müstəqil şəkildə işləyə bilər.

Modul təlimin komponentlərdən ibarət olan tədris materialının müstəqil tətbiqi hissəsi tədris praktikasında aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır:

- dəqiq hazırlanmış təlim məqsədi (hədəf proqramı);
- məlumat bankı (əslində təlim proqramı şəklində tədris materialı);
- məqsədlərə çatmaq üçün təlimatlar;
- zəruri bacarıqların formalaşdırılması üzrə praktik məşğələlər;
- bu modulda qoyulmuş məqsədlərə ciddi şəkildə uyğun gələn nəzarət işi.

Təhsil nailiyyətlərinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sistemi – reytingin yığılması cari, aralıq və yekun nəzarət prosesində baş verir.

Modul təhsili qiymətləndirərək qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin tədris və bilik fəaliyyətinin stimullaşdırılması, peşəkar elmi bilik, bacarıqların mənimsənilməsində onların idrak fəaliyyətinin təşkili vacibdir.

Bu sistemlə tələbə kurikulum hissələrini daha müstəqil şəkildə mənimsəyə bilər. Nəticə etibarilə, tələbə də modul təhsili ilə özünütəhsil bacarıqları ənənəvi tədrisə nisbətən daha çox formalaşır. Eyni zamanda, modul təhsili ilə şagird hər zaman müəllimdən kömək, məsləhət və fəaliyyətini qiymətləndirmək imkanı qazanır.

Bundan əlavə, modul texnologiya tələbənin fəaliyyətini və bilik əldə etmək həvəsini artırır, müəllimləri pedaqoji bacarıqlarını artırmağa məcbur edir.

Modul sistemin tətbiqi tədris prosesinin yaxşılaşdırılmasına öz töhfəsini verəcək, çünki bu, informasiya və rabitə hazırlığından mütəxəssislərimizin gələcək peşə fəaliyyətlərini modelləşdirən və formalaşdıran təlimə keçməyə imkan verəcəkdir. Aktiv təlim formasına keçid dəyişən istehsal və iqtisadi şəraitə tez uyğunlaşmağı bacaran bir mütəxəssis hazırlamağa imkan verəcəkdir.

Tədris fəaliyyətində modul tədris texnologiyasının tətbiqi məzun hazırlığının keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıracaq, çünki müəllimlərə tədris prosesində tələbələrin fəaliyyətlərini daha yaxşı idarə etməyə, tələbələrin daha müstəqil işləmələrinə, mənbə və əlavə ədəbiyyatla işləyərkən tədris məzmununu öyrənməyə imkan verəcəkdir.

1. Təhsilin pillə - pillə fərqləndirilməsi

Təlimin məzmunu üç çətinlik səviyyəsi ilə təmsil oluna bilər.

Birinci səviyyə, öyrənmə qabiliyyəti aşağı olan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş, materialın mənimsənilməsində boşluqları olan minimum təhsil səviyyəsinə uyğundur.

İkinci səviyyə, nisbətən aşağı təhsili olan, zəhmətkeşlik, təşkilatlanma və rəşional tədris metodlarından istifadə etməklə zehni əməliyyatları ayırmaq qabiliyyətinin qeyri-kafi inkişafını kompensasiya edərək yaxşı təlim nəticələrinə nail olan tələbələr üçün nəzərdə tutulur.

Üçüncü səviyyə, yüksək öyrənmə qabiliyyəti, öyrənməyə müsbət münasibət və yüksək səviyyədə özünü təşkil, tələbələr üçün hazırlanan materialın məzmununun dərin bir versiyasıdır.

II. Fərdi öyrənmə tempinin uçotu

Tələbələr fərdi sürətlə işləyirlər. Müəyyən təhsil elementlərinin sürətli mənimsənilməsi ilə, öz qabiliyyətlərinin özünü qiymətləndirməsindən asılı olaraq mürəkkəbliyin bir səviyyə-sindən digərinə, daha yüksək səviyyəsinə sərbəst keçə bilirlər.

Bu, öyrənməni müsbət motivasiya etməyin yollarından biridir.

III. Kömək və qarşılıqlı yardımın təşkili ilə fərdiləşdirmə:

Bu modul proqramına tələb olunan tapşırıqlar daxildir:

- iş otağı
- qrup
- kollektiv
- kommunikativ bacarıqların inkişafına şərait yaradan fəaliyyətlərin təşkili formaları.

IV . Fərdi nəzarətin təşkili

Giriş nəzarəti tələbənin səviyyələrinə görə işləməyə hazırlıq dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Çıxış nəzarəti biliklərin **minimum** səviyyəsinə uyğundur .

Modul təlimin tələbləri

- Hər modul dərində tələbəyə təklif olunan müxtəlif öyrənmə elementləri;

- Təhsil elementlərinin hər bir növü müəyyən zehni mexanizmləri aktivləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur: yaddaş, qavrayış, düşüncə və s. cədvəl, illüstrativ, film-video təlim elementlərindən istifadə etmək obyektin və ya prosesin vizual nümayişini qurmağa imkan verir.

- Mətn, təhsil məlumatlarının daşıyıcısı olaraq, ən çox həm ənənəvi məktəbdə, həm də modul təlimində istifadə olunur.

- Moduldakı təlim elementlərinin mətn həcmının ciddi dozası onun fərqləndirici xüsusiyyətidir.

- Tələbələrin fərdi öyrənmə tempi oxu anlayışının sürəti ilə müəyyən edilir.

- Modul təlim sisteminin dəyəri, müstəqil öyrənmə qabiliyyətinin yetişdirilməsi sayəsində refleksiv qabiliyyətləri inkişaf etdirir. Məqsədli bir sistem ilə tədris fəaliyyətləri nəzərə alındıqda: öyrənmə vəziyyətləri, monitoring və qiymətləndirmə, mütəxəssislərin analitik və tədqiqat bacarıqları yenilənməkdir. Modul texnologiyanın tətbiqi təhsil müəssisələrinin innovativ inkişafına təsir göstərir. Modul təhsil sisteminin üstünlükləri aşağıdakıları əhatə edir:

- məhsuldar düşüncə şagirdlərinin inkişafı;
- tələbə öyrənməsini və müəllim kimi öz fəaliyyətlərini idarə etmək bacarığı;
- idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi;
- özünü qiymətləndirmə imkanı;
- müstəqilliyin formalaşması.
- bütün təlimlərin praktiki bacarıqların tətbiqinə yönəldilməsi ilə əlaqədar təlimin keyfiyyəti yaxşılaşdırılır;
- səlahiyyətləri lazımi şəxsi keyfiyyətləri müəyyənləşdirir;
- təlim şərtlərinin azaldılması;
- təhsilin fərdiləşdirilməsi əslində fərdi təlim proqramlarının yaradılmasının real imkanları ilə həyata keçirilir;
- təhsil materialının dəyişən şəraitə, çevik reaksiyaya sürətli uyğunlaşdırılması.

Bu üstünlüklərin tətbiqi zamanı müəyyən çətinliklər də yaranır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması, əsasən, tədris prosesinin təşkilatçıların bacarıqlarından asılıdır. Müxtəlif təhsil müəssisələrinin təcrübəsini təhlil etdikdən sonra təhsil prosesini qurmaq və həyata keçirmək üçün tədris dövründə hər bir tələbənin sistemli, obyektiv qiymətləndirilməsini təmin edən mo-

dul reytingli təhsil texnologiyasına əsaslanmalıdır. Beləliklə, əsas məqsəd elmi biliklərin mənimsənilməsi, gələcək mütəxəssislərin peşə, şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasında səmərəli nəticəyə nail olmaq, modul təhsili tədris prosesinin inkişaf etdirilməsi üçün perspektivli vasitə sayıla bilər.

Modul yanaşmanın həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün ənənəvi tədris prosesi ilə müqayisədə bir çox üstünlükləri var.

Tələbələr üçün üstünlüklər:

- modulu öyrəndikdən sonra nəyi öyrənməli olduqlarını, nə dərəcədə və nəyə qadir olmalarını dəqiq bilirlər;
- vaxtlarını müstəqil şəkildə planlaşdırırlar, qabiliyyətlərindən səmərəli istifadə edə bilirlər;
- tədris prosesi müəllimə deyil, tələbəyə yönəldilir.

Müəllimlər üçün üstünlüklər:

- tələbələrin fərdi problemlərinə diqqət yetirmək qabiliyyətinə malikdir;
- öyrənmə problemlərini vaxtında müəyyənləşdirir;
- tələbələrin təfəkkürünü stimullaşdırmaq, diqqəti, təfəkkürü və lazımı reaksiyaları aktivləşdirmək, tələbələrə hər cür kömək göstərməkdən ibarət yaradıcı iş həyata keçirir.

Tələbələr üçün əsas çətinliklər:

- məqsədlərinə çatmaq üçün özünütərbiyə olmalıdır;
- çox miqdarda müstəqil iş aparmalıdır;
- özləri təlim üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Müəllimlər üçün əsas çətinliklər :

- adi düşüncə və hərəkət tərzini dəyişdirmək çətindir, çünki təhsil prosesində mərkəzi roldan imtina etməli və məqsədlərinə çatmaqda tələbənin köməkçisi olmalı;
- hər bir tələbənin aktiv, müstəqil, məqsədyönlü və məhsuldar işini təmin etmək üçün işin quruluşunu və tərzini dəyişdirmək lazımdır.

Modul tərtib alqoritm

1. Mövzuda modul dərsin yerinin müəyyənləşdirilməsi.
2. Dərs mövzusunun müəyyənləşdirməsi.

3. Dərsin məqsədinin və son təlim nəticələri.
4. Lazımi faktiki materialın seçilməsi.
5. Tədris nəzarətinin metod və formalarının seçimi.
6. Şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin təyini.
7. Təhsilin məzmununun ayrı-ayrı məntiqi cəhətdən tamamlanmış təhsil elementlərinə bölünməsi və hər birinin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi.
8. Öyrənmə nəticələrinə nail olmaq üçün integrasiya olunmuş məqsəd müəyyənləşdirir.
9. Mövzuya dair ilkin bilik səviyyəsini müəyyənləşdirmək tapşırıqlarını əhatə edir, yeni materialı mənimsəyir.
10. Biliklərin nəticələrinə nəzarət, dərslərin nəticələrini yekunlaşdırmaq (dərs məqsədlərinə çatma dərəcəsinin qiymətləndirilməsi), ev tapşırıqlarının seçimi və s. daxildir.
11. Dərs üçün modul tərtib etmək.
12. Dərs mətninin lazımi sayda nüsxəsinin hazırlanması.

Tələbələrin modulla uğurlu işləmələri üçün təhsil məzmunu effektiv, mənimsədikləri şəkildə təqdim edilməlidir. Müəllim modul vasitəsilə şagirdləri düşünməyə, axtarmağa və müvəffəqiyyətə yönəltməlidir.

Modul təlimin tətbiqi üçün müəllimin tapşırıqları:

- tədris prosesini həvəsləndirmək,
- modul vasitəsilə tələbələrin tədris və bilik fəaliyyətlərini idarə etmək,
- tələbələrə məsləhət vermək.

Modul təlimin tətbiqi istiqamətləri:

1. Təhsilin pillə-pillə fərqləndirilməsi
2. Fərdi öyrənmə tempinin uçotu
3. Kömək və qarşılıqlı yardımın təşkili vasitəsilə fərdiləşdirmə
4. Fərdi nəzarətin təşkili

Tələbənin modulu işləməsi üçün:

- dinləmək, məntiqi düşünmək, nəticə çıxarmaq,
- müstəqil olaraq dərslik və əlavə ədəbiyyatla işləmək.

Tələbənin modul proqramı üzrə dərstdə işləməsi istəyi:

1. Təlim elementi ilə iş hədəfi şüurlu qavrayışla başlamalı, təlim elementi üzərində işləyərkən onu yadda saxlamalı;
2. Müəllimdən məsləhəti almaq hüququ var;
3. Qeydləri diqqətlə yadda saxlayın ki, gələcək işinizdə sizə kömək etsin;
4. Cütlüklə işləmək qarşılıqlı hörmət, bir-birinizlə diqqətli olmaq, hər kəsin fikirlərini dinləmək bacarığı tələb edir.

Burada müəllim ikinci dərəcəli modulda məcburi giriş və çıxışa daim nəzarət edir, davamlı monitoring aparılır.

Modul texnologiya hər bir təlim elementinin fəaliyyətini qiymətləndirir. Qiymətlər ifadədə (nəzarət vərəqəsində) toplanır, bunun əsasında modulda işləmək üçün son qiymət təyin olunur. Nəzarətin dəqiqliyi və qiymətləndirmənin obyektivliyi böyük rol oynayır. Tələbə, onun işinin hər mərhələdə qiymətləndirmənin səy və bacarıqlarını obyektiv şəkildə əks etdirdiyini bilir.

Nəticədə modul texnologiyasından istifadə edərək müəllim yeni işi daha yaxşı izah etmək üçün deyil, tələbələrin fəaliyyətini daha yaxşı idarə etmək üçün hazırlayır.

Modul tədris sistemi müəllimin peşə inkişafını, tələbəyə özünüinkişafı, özünü həyata keçirməsini təmin edir. Eyni zamanda, bu təlim sistemi müəllimdən əvvəlcədən hazırlıq və tələbədən ağır iş tələb edir.

Modul təlimin **xüsusiyyətləri** aşağıdakıları əhatə edir:

- 1) təlim məzmunu tam müstəqil komplekslərlə (modullarla) təqdim olunur;
- 2) səviyyəni seçmək imkanı;
- 3) tələbələrin müstəqilliyini artırmaq;
- 4) müəllimin fəaliyyəti daha informativ və məsləhətləşmələrə çevrilməli və s.

Hər bir modul aşağıdakı kimi qurulmuşdur:

- 1) modulun adı;
- 2) didaktik məqsədin inteqrasiyası;
- 3) hədəf bir tələbənin hərəkət planı;

4) informasiya bankı: a) giriş nəzarəti; b) yeni materialın izahı (və ya əvvəllər öyrənilmiş materialın təkrarlanması); c) yeni (əvvəllər öyrənilmiş) materialların möhkəmləndirilməsi;

5) çıxış nəzarət.

Modul təhsil sistemi fərqli xüsusiyyətləri (öyrənmə prosesinin fərdiləşdirilməsi, idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, yaradıcı inkişaf, fərdi ifadə və s.) səbəbindən populyarlaşır, belə ki, yalnız orta ümumi təhsil məktəbləri deyil, həmçinin ali təhsil müəssisələri də daha çox diqqəti cəlb edir.

Bu integrasiya edilmiş didaktik məqsəd, tələbələrin hər bir modulunun öyrənilməsi zamanı əldə etdiyi ümumi məqsədi əks etdirir. Bu, məqsədləri aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulur: təhsil, inkişaf və təhsil məqsədlərini öyrətmək.

Modul təlim texnologiyasının tədris prosesinə tətbiq edilməsi ilə bağlı tədris metodlarında dəyişiklik təhsilin məzmununa təsir göstərir, onları yüksəlməyə yönəldir, şagird şəxsiyyətini inkişaf etdirir, onun formalaşması və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Modul təlim texnologiyasının perspektivləri - yüksək bilikli, müasir təhsilin dərinliklərinə yiyələnmiş və inkişaf etmiş şəxsiyyəti formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Modul təhsil tələbələrin peşə hazırlığı səviyyəsinin artırılmasında əsas amildir, onun əsas məqsədi elmi səriştələrin mənimsənilməsində ən səmərəli nəticəyə nail olmaq, tənqidi düşünməyi, innovativ qərarlar qəbul edə bilən gələcək mütəxəssislərin peşəkar və şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasıdır.

Modul təlim sisteminin dəyəri, müstəqil öyrənmə qabiliyyətinin yetişdirilməsi sayəsində, refleksiv qabiliyyətləri inkişaf etdirir. Məqsədli bir sistem ilə tədris fəaliyyətləri nəzərə alındıqda: təlimin vəziyyətləri, monitoring və qiymətləndirmə, mütəxəssislərin analitik və tədqiqat bacarıqları yenilənməkdədir.

Modul təlim texnologiyasının fəaliyyətinin əsas istiqaməti - zehni hərəkətlərin tədrisən formalaşması fikri ilə inkişafı təhsil nəzəriyyəsi ilə bağlıdır.

Texnologiya geniş daxili inkişafa malikdir və bununla da daim inkişaf edən sistemin enerjisini ehtiva edir. Texnologiyadan istifadə təcrübəsi qaçılmaz olaraq həm müəllimlərin, həm də tələbələrin bacarıqlarının yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Müasir təhsil sisteminin əsas tələblərini yerinə yetirmək üçün səmərəli yollardan biri mütəxəssislərin lazımı səviyyədə bacarıqlarının təmin edilməsi, təhsilin rahatlığı, davamlılığı, açıqlığı və fərdiləşdirilməsi, innovativ təhsil texnologiyalarının tətbiqi, xüsusi yerin peşə hazırlığının modul texnologiyası ilə əvəz olunmasıdır⁷¹.

Modul təlim texnologiyasının fərqli bir xüsusiyyəti, müəllim və tələbənin müstəqilliyin səviyyəsinə uyğun olaraq, tədris metodlarına nəzarət və özünü idarə etmək üsullarının assimliyasıya dərəcəsinə əsasən təlimin fərdiləşdirilməsini təmin edir.

Modul təlim texnologiyaları dərslərin vacibliyi tələbənin öyrənmə fəaliyyətinin quruluşu və təşkili, müasir təhsilin fərdi, tələbə mərkəzli öyrənməyə yaxınlaşdığını nəzərə alır.

Modul təlim texnologiyası onun məqsədlərindən biri kimi fərdi ehtiyaclara uyğunlaşma və onun əsas təhsil səviyyəsini təmin etmək, düşüncə, yaddaş, yaradıcı meyllər, şagirdlərin bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün şərait yaradır və peşə hazırlığının effektivliyini artırır.

2. 9.3. Modul təhsildə pedaqoji nəzarətin təşkili

Təlim modulu, akademik fənnin məzmununun idrak və peşə aspektlərini özündə cəmləşdirən hissəsinin məntiqi cəhətdən tamamlanmış bir forması olub, təlimalanlar tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində formalaşmış bilik, bacarıq və qabiliyyətlərə müvafiq nəzarət forması ilə tamamlanmalıdır.

Modul təlim bilik və peşə xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir, buna görə modulun idrak (məlumat) və tədris-peşəkar (fəa-

⁷¹ Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosiomədəni problemləri. Monoqrafiya. Bakı: 2018, 298 s. (bax: s.28)

liyyət) hissələri haqqında danışmaq olar. Burada, birincinin vəzifəsi nəzəri biliklərin və ikincinin funksiyaları isə əldə edilmiş biliklər əsasında peşəkar bacarıqların formalaşdırılmasıdır.

Modul təlimdə təhsilin məzmununun ən kiçik vahidi didaktik məqsədə cavab verməsi müəyyən kursun modul elementi adlanır.

Ayrı-ayrı elementləri təlim məzmunundan ayırmaq prinsipini rəhbər tutaraq aşağıdakı qaydalara riayət etmək lazımdır:

- inteqrasiya edilmiş didaktik hədəflərdə fərdi məqsədlərin quruluşunu ayırmaq lazımdır;
- təlim elementi tədris materialı ilə tam təmin edilməlidir;
- fərdi məqsədlərin məcmusu, vahid didaktik məqsəd bir modul olmalıdır.

Təhsil alanlar müstəqil tapşırıqların həllində təşəbbüs, bacarıq və mövcud bilikləri əldə etdikləri fərqli vəziyyətlərdə istifadə etmək bacarığını nümayiş etdirlərsə, operativ biliklər daha uğurlu alınar.

Modulların işlənməsində məqsəd kursun məzmununu və ya mövzusu peşəkar, pedaqoji və didaktik tapşırıqlara uyğun olaraq komponentlərə bölmək, bütün komponentlər üçün müvafiq tədris növlərini və formalarını müəyyənləşdirmək, zamanla əlaqələndirmək və vahid kompleksə inteqrasiya etməkdir. Bu baxımdan, təlim modulu təlim kursunun ümumi mövzusuna və ya mövcud elmi-texniki problemə tabe olan müxtəlif növ və təlim formalarının birləşməsidir. Modulun sərhədləri gələcək mü-təxəssislərin bu sinifin elmi və texniki problemlərini formalaşdırması, həll etməsi üçün zəruri olan nəzəri bilik, bacarıqlar, onun inkişafı zamanı qurulmuş əməli tədbirlər ilə müəyyən edilir.

Modul təlim texnologiyasının inkişafındakı növbəti addım modul-reytingli təlim texnologiyasının yaradılmasıdır. Reyting, şagirdin bilik, bacarıq və qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini və ümumiyyətlə təhsil prosesindəki uğurlarının qiymətləndirilməsini hesablayan bir sistemdir.

Modul-reyting təlimi texnologiyası tələbələrin bilik fəaliyyətinin aktivləşməsinə kömək edir və onları gündəlik tədris materialları üzərində çox işləməyə sövq edir. Bu təlim texnologiyası aşağıdakı iki əsas prinsipə əsaslanır:

- hər bir fənnin bir neçə modula bölündüyü tədris fənlərinin mərhələli (modul) tədris prinsipi əsasında - tematik olaraq tamamlanmış hissələr. Modulun təlimi tədris materialının mənimlənməsinin keyfiyyətinə nəzarət və tələbənin cari qiymətlərə əsasən qiymət təyin edilməsi ilə başa çatır

- hər modulun öyrənilməsi üçün balların mərhələli toplanması və öyrənilmiş fənlər üçün yekun qiymətin - reyting şəklində formalaşdırılması prinsipi üzrə təlim texnologiyası. Eyni zamanda, tədris fənni üzrə yekun reytingi, tədris materiallarında, elmi işlərdə, ən yaxşı elmi iş üçün müsabiqədə və s. aktiv işlərə görə verilmiş həvəsləndirici bal əlavə etməklə artırmaq olar və ya modullar tərəfindən vaxtında, keyfiyyətsiz hesabat verdiklərinə, habelə təhsil prosesinin digər intizam qaydalarını pozduğuna görə hesablanmış cərimə ballarını çıxmaqla azaldılır.

Modul-reyting təlim texnologiyası ənənəvi təlim texnologiyalarından fərqli xüsusiyyətləri onun uğurlu tətbiqi üçün müvafiq proqram və metodik dəstəyin hazırlanmasını tələb edir. Bu proqram, birincisi, sualın cavabını axtarmağı müəyyənləşdirən tədris materialının məzmununu, tələbələri hansı biliklə və nə dərəcədə təchiz etməli olduğunu, ikincisi, ardıcıl olaraq öyrənilən modullara bölünməsi ilə təhsilin məzmununu strukturlaşdırmaqdan ibarətdir.

Metodik dəstək aşağıdakı vəzifələrin həllini əhatə edir:

- reyting ballarının hesablanması qaydalarının müəyyən edilməsi, modulların nisbi "çəkisi"nin müəyyən edilməsi, cari nəzarətin qiymətləndirilməsi ilə tələbələrin aralıq sertifikatlaşdırma qiymətləri (imtahan və testlər) arasındakı optimal nisbət;

- modulların məzmununun müəyyənləşdirilməsi və nəzarət tədbirlərinin aparılması üçün metodların işlənməsi;

- müəyyən bir modula uyğun mövzuların və nəzarət ev tapşırıqlarının növlərinin müəyyən edilməsi;

- daha çox dəyişkənliyə malik olan və şagirdlərin müxtəlif bilik səviyyələrini nəzərə alan nəzarət tapşırıqlarının inkişafı;

- kollokviumlar və məsləhət-müsahibələr üçün sualların və tapşırıqların işlənilib hazırlanması;

- tələbələrin müstəqil işi üçün tədris və metodik ədəbiyyatın hazırlanması və nəşri;

- tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafını stimullaşdıran tədbirlər sisteminin yaradılması.

Reytingin hesablanması üçün ilkin məlumatlar:

- tədris planı ilə müəyyən edilmiş fənlərin siyahı

- semestr ərzində biliklərə nəzarət qrafiki;

- hər bir tamamlanmış modul üçün müvafiq miqyasda qiymətləndirmə toplusu şəklində bilik nəzarətinin nəticələri.

Modul nəzarətin nəticələri reyting siyahılarında qeyd olunur. Reyting siyahılarında olan məlumatlar modul-reyting təlim texnologiyası nəticələrinin universitet miqyasında yaradılması üçün təqdim olunur.

Müəllimin hazırladığı tapşırıqlar şagirdin işini dərslək, antologiya, bədii ədəbiyyat, qeyri-bədii mətnlərlə işləmək; müşahidələr; eksperimental iş və s. sayəsində yerinə yetirilir.

Tapşırıqları yerinə yetirərkən tələbə özünü yoxlaya və qiymətləndirə bilər, müəllim və dostu ilə məsləhətləşə bilər, əgər onunla mübahisə etməli, kömək istəməli və s. bütün bunlar modul öyrənməni ənənəvi təlimdən fərqləndirir.

Modul öyrənmə texnologiyası şagirdlərə yeni materialın öyrənilmə səviyyəsini və bilikdəki boşluqları tez bir zamanda müəyyən etməyə imkan verir.

2.10. Kollektiv yaradıcı fəaliyyəti texnologiyası

2.10.1. Kollektiv yaradıcı fəaliyyət texnologiyasının mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri

Pedaqoji prosesin fəaliyyətinin əsas forması kollektiv olduğundan, tədris texnologiyası kollektiv yaradıcı fəaliyyətin təşkili, ümumi texnologiyası baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Kollektiv yaradıcılıq təhsili texnologiyası, sözün əsl mənasında, müəllimlərin fəaliyyəti sayəsində fərdin ahəngdar inkişafı problemlərinin hərtərəfli həllinə yönəldilmiş əsas hadisələrin düşünlülmüş sistemidir. Müxtəlif məktəb həyatının həqiqətən ən vacib təhsil amilinə çevrilməsini istəyiriksə, o zaman müəllimlərin mövqeyindən hər hansı bir hadisənin məqsədi müəyyən şəxsiyyət münasibətinin (iş, cəmiyyət, öyrənmə və s.) formalaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır.

Kollektiv yaradıcılıq təhsili texnologiyasında ümumi qayğı qarşılıqlı sürprizlərin gətirdiyi kollektiv sevinc, kollektiv planlaşdırma, müəllim və şagirdlərin birgə hərəkətlərinin ardıcılığını müəyyənləşdirir. Kollektiv yaradıcılıq işlərinin müvəffəqiyyəti üçün zəruri şərt bir-biri ilə sıx bağlı olan mərhələlərin keçməsidir.

Tədbirin hazırlanması son mərhələdə onun həyata keçirildiyi dövr üçün rolların ciddi şəkildə bölüşdürülməsini, keçirilməsinin yeri və vaxtını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Tədbir öz növbəsində üç mərhələni nəzərdə tutur: başlanğıc, əsas hissə və son. Tədbirin təşkilatı bir an kimi başlaması (dərsə bənzətməklə) şagirdlərin müəyyən psixoloji münasibətinə səbəb olmalıdır. Buradakı vasitələr müəllimin və ya aparıcının giriş nitqi, musiqi və s. ola bilər.

Tədbirin əsas hissəsi, həcmi şagirdlərin yaşına və qarşıya qoyulmuş vəzifələrə uyğun olmalıdır, planlaşdırılan əsaslı tədbirlərin icrasına verilməlidir. Bu hissəyə münasibətdə başqa qaydalar və məhdudiyyətlər ola bilməz.

Kollektiv yaradıcılıq təhsili, ortaq həyatı yaxşılaşdırmağa yönəlmiş fəaliyyətləri əhatə etməklə uşaqların və böyüklərin həyatını təşkil etməyin xüsusi bir üsuludur. Kollektiv yaradıcılıq işi kollektiv yaradıcılıq tərbiyəsi metodologiyasının ən vacib struktur tərkib hissəsidir. Bu üsul kollektiv işlərin seçilməsində, hazırlanmasında, aparılmasında və təhlilində hər kəsin geniş iştirakını nəzərdə tutur. Hər kəsə özləri üçün payı, iştirak xarakterini və məsuliyyətini təyin etmək imkanı verilir. Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin texnologiyası məktəbdə geniş bir oyun sahəsi yaratmağa imkan verir ki, bu da hər bir iştirakçının ixtira, yazı, təsəvvür vəziyyətində olması, yəni yeni bir şey yaratmasıdır.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin texnologiyası prosesində uşaqlar ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnir, uğur və məsuliyyəti başqaları ilə bölüşür, bir-birilərindən çox şey öyrənirlər.

Beləliklə, eyni anda iki vacib proses var - sinif komandasının formalaşması və toplanması və tələbə şəxsiyyətinin formalaşması, müəyyən şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı. Ümumi iş prosesində müxtəlif yaşda insanlar qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin planlaşdırılması və təşkili zamanı böyüklər, uşaqlar böyük təşkilatı iş təcrübəsinə yiyələnirlər, hər kəs bir fikir təqdim edə bilər, yeni fəaliyyət yolu təklif edə bilər, kollektiv yaradıcı işin müəyyən mərhələsinin icrasına başlamağı bacarar. Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin texnologiyası uşaqları məktəbə cəlb edən və məktəbdən sonrakı geniş məşğulluğunu təmin edən gücə çevrilir. Komandanı və üzvlərini sosial dəyərli təcrübə ilə zənginləşdirmək, hər kəsə ən yaxşı insana meyl və bacarıqları, ehtiyaclarını və münasibətlərini göstərmək və inkişaf etdirmək, mənəvi və mədəni cəhətdən inkişaf etmək imkanı verir. Kollektiv yaradıcı fəaliyyət prosesində hər bir komandanın gücü ondan ibarətdir ki, ümumi bir axtarış tələb edir, ona təkan verir və bunun üçün geniş imkanlar açır. Fikrimizcə, bu halların hər birində çevik bir forma və zəngin, müxtəlif məzmunlu, qeyri-standart variantlar vacibdir.

Kollektiv yaradıcılıq işi kollektiv yaradıcılıq tərbiyəsi metodologiyasının ən vacib struktur komponentidir və uşaq müəssisəsində geniş bir oyun sahəsi yaratmağa imkan verir ki, bu da hər bir iştirakçının ixtira, yazı, təsəvvür, yeni bir şey yaratmaq üçün şərait yaradır.

Kollektiv yaradıcı iş texnologiyası prosesində uşaqlar ünsiyyət bacarıqları əldə edir, işləməyi, uğur və məsuliyyəti başqaları ilə bölüşür, bir-birləri haqqında çox şey öyrənirlər.

Ümumi iş prosesində müxtəlif yaşda insanlar qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Kollektiv yaradıcı iş texnologiyasının planlaşdırılması və təşkili zamanı böyüklər, uşaqlar təşkilati təcrübəyə yiyələnir, bu prosesdə hər kəs bir fikir təqdim edə bilər, yeni fəaliyyət üsulu təklif edə bilər, kollektiv yaradıcı işin müəyyən mərhələsinin icrasına başlamağa hazır olar.

Kollektiv yaradıcı iş texnologiyasının **məqsədi** gündəlik tədris fəaliyyətimizdə kollektiv yaradıcı iş texnologiyasını öyrənmək və fəal şəkildə tətbiq etməkdən ibarətdir..

Kollektiv yaradıcı iş texnologiyasının **vəzifəsi** aşağıdakılardan ibarətdir:

- şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, ünsiyyət bacarıqlarının və qrup işi bacarıqlarının formalaşması
- tələbələrin yaradıcılıq potensialının inkişafı;
- uşaqlarda aktiv vətəndaşlıq formalaşması;
- gənc nəslin tərbiyəsində indiki zamana uyğun müxtəlif formaların, metodların və texnikanın tətbiqi.

Beləliklə, kollektiv yaradıcılıq işi bütün kollektiv fəaliyyətin əsasını təşkil edə bilən unikal və eyni zamanda, çox təbii, sosial və pedaqoji bir hadisədir. Pedaqoji texnologiya kimi kollektiv yaradıcılıq fəaliyyəti və ya onun ayrı-ayrı elementləri müxtəlif iş formalarının hazırlanmasında, həyata keçirilməsində istifadə edilə bilər. Bu gün sosial-pedaqoji bir hadisə kimi həyat qabiliyyəti barədə mübahisə edə bilərik, lakin kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin təşkili üçün bir çox fikir, təlimat praktiklər tərəfindən uğurla istifadə edildiyi aydındır.

Müasir şəraitdə metodologiyanın mahiyyəti və praktik tətbiqi ilə əlaqədar vəzifələri aşağıdakı kimi tövsiyə etmək olar:

- kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətində fərdiliyin inkişafı və hər birinin şəxsiyyətinin reallaşdırılması məqsədlərinin üstünlük təşkil etməsi;

- şəxsi maraq və ehtiyaclara əsaslanan komandada dəyərlərin, idealların, nümunələrin inkişafı;

- yaradıcı vəzifələrin, fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən həll oluna biləcək problemlərin müəyyənləşdirilməsi;

- uşaqların müxtəlif qrupların, dərnəklərin yaradıcılıq fəaliyyətlərinə cəlb edilməsi üçün şərait yaradılması;

- iş planlaşdırarkən təklif və fikirlərin seçimi deyil, hər kəsin maraq və istəklərinə cavab verən şeyi seçmək imkanını təmin edilməsi;

- iştirakçıların öz rollarının, davranışın təbiətinin öz müqəddəratını təyin etmələri üçün şərait yaratmaq;

- nəticələrin qiymətləndirilməsi, hər kəsin şəxsiyyətinin təzahürü və inkişafı baxımından kollektiv fəaliyyətin təhlili, fəaliyyət iştirakçıları ilə münasibətlərinin formalaşdırılması.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyət texnologiyasının **əsas vəzifəsi** şəxsi təhsil keyfiyyətlərin inkişafıdır.

Bəs kollektiv yaradıcı fəaliyyət texnologiyasının klassik ideoloji əsasının qarşılığında nə təklif oluna bilər? Bəlkə də liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirmək fikri budur. Şəxsiyyətyönlü yanaşma çərçivəsində bu belə səslənir: hər kəs təhsil və ya yaradıcı fəaliyyət, idman və ya əmək məsələlərində lider ola bilər. Özünü həyata keçirmək üçün cəlbədar vasitə ola bilən və şəxsi inkişafı şərtlərindən biri ola biləcək rəhbərlikdir, yəni kollektiv yaradıcı fəaliyyət hər kəsin iştirak etməsini stimullaşdıran amil kimi çıxış edə bilər.

"Yaradıcılıq qabiliyyəti" anlayışının bir hissəsi olan şəxsiyyət əlamətlərinin inkişaf etdirilməsi problemi uzun, diqqətli iş və əlbəttə ki, təhsil "alətləri", yəni pedaqoji texnologiyalar tələb edir.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyət insanlara, Vətənə xidmətə yönəlmiş bir sosial yaradıcılıqdır, bu, özünü formalaşdıran şəxsiyyətin yaradıcılığıdır. Uşaqların fəaliyyətinin motivi onların özü-nütəsdiqləməsi, özünüifadə etməsi, özünühəyata keçirməsidir.

Fəaliyyət növlərinə görə kollektiv yaradıcı iş ictimai-siyasi, əmək, idrak, bədii, idman və s. kimi təsnif edilir.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyət prosesində şagirdlər ünsiyyət bacarıqları əldə edir, işləməyi, uğur və məsuliyyəti başqaları ilə bölüşür, bir-birləri haqqında çox şey öyrənirlər. Beləliklə, eyni vaxtda iki vacib proses - komandanın formalaşması və toplanması, tələbə şəxsiyyətinin formalaşması baş verir. Ümumi iş prosesində müxtəlif yaşda insanlar bir-biri ilə əlaqə qurur, yaşlılar cavanlara kömək edir, gənclər yaşlılardan öyrənirlər.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin planlaşdırılması və təşkili zamanı böyüklər, uşaqlar təşkilatçılıq bacarıqları sahəsində geniş təcrübəyə yiyələnirlər, hər kəs bir fikir təqdim edə bilər, yeni fəaliyyət tərzini təklif edə bilər. Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin müəyyən bir mərhələsinin təşkili ilə məşğul ola bilər.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyət texnologiyası uzun müddət şəxsiyyətin inkişafına əlverişli məkan yaratmaq və genişləndirmək üçün etibarlı bir yoldur.

Pedaqoji mənbələrdə kollektiv yaradıcı təhsil anlayışının təfsirinə müxtəlif yanaşmalar təqdim olunur. Bu yanaşmaları araşdırıb təhlil etdikdən sonra kollektiv yaradıcılıq tərbiyəsini uşaqların və böyüklərin həyatının təşkilinin xüsusi yolu hesab etmək olar.

Kollektiv yaradıcılıq işi kollektiv yaradıcılıq tərbiyəsi texnologiyasının ən vacib struktur elementlərinin tərkib hissəsidir.

Praktik bir oriyentasiya, kollektiv bir təşkilat və davranışın yaradıcı təbiəti olan kollektiv yaradıcılıq işi şagird və müəllimlərin ətraf mühit, həyatlarını yaxşılaşdırmaq üçün əməli qaydalarının təzahürüdür.

Ümumi iş prosesində müxtəlif yaşda olan insanların qarşılıqlı əlaqəsi də mövcuddur. Kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin

planlaşdırılması və təşkili prosesində uşaqlar böyük təşkilati təcrübəyə yiyələnirlər, hər kəs bir fikir təqdim edə, yeni fəaliyyət metodu təklif edə bilər, kollektiv yaradıcı işin müəyyən bir mərhələsinin həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət götürə bilər.

Kollektiv yaradıcılıq işi hər kəsə ən yaxşı insani keyfiyyətləri, meyl və qabiliyyətləri, ehtiyacları, münasibətlərini göstərmək, mənəvi cəhətdən inkişaf etmək imkanı verir.

Beləliklə, kollektiv yaradıcılıq işləri də daxil olmaqla, birgə fəaliyyətin təşkili zamanı uşaq komandasında məlumat mübadiləsi aparılır, ümumi məqsəd və vəzifələr razılaşdırılır, qarşılıqlı nəzarət və hərəkətlərin düzəldilməsi, başqalarının hərəkətlərinin vəziyyətini və motivlərini anlamaq, onlara lazımı reaksiya vermək bacarığı inkişaf etdirilir.

2.10.2. Kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin təşkili texnologiyası

Kollektiv yaradıcılıq uşaq və böyüklərin birgə fəaliyyətinin elə təşkilatı formasıdır ki, burada bütün kollektivin üzvləri birgə fəaliyyətin müəyyən edilməsi üzrə təhlildə və planlaşdırılmada iştirak edir. Kollektiv fəaliyyət yaradıcılıq xarakteri daşmalı, insanların sevincinə və xeyrinə yönəlməlidir.

Kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin təşkili texnologiyasının aşağıdakı mərhələlərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- uşaq kollektivinin həyatının təşkilinə görə müəllim və uşaqların birgə fəaliyyəti əsasında öz kollektivinin, özünü təmizləmə, yaxın və uzaq insanlara qayğı haqqında kollektivin ictimai əhəmiyyətli ətraf həyatın yaxşılaşdırılması;

- kollektivin (bu qrupların tərkibi daim dəyişir, uşaqlar müxtəlif insanlarla qarşılıqlı ünsiyyətdə öyrənirlər) rolunun əvəzlənməsi prinsipləri üzərində qurulması üçün "kiçik qrup", kollektiv planlaşdırma, hazırlıq, ümumi münasibətlərin və hərəkətlərinin kollektivin daxilində rolların (kollektivdə daimi tapşırıqlar və daimi rəhbərlər yoxdur, hər kəs özünü istənilən halda sınağa bilər), təhlil və təşkili;

- uşaq kollektivinin həyatının təşkilində müəllimin şəxsiyyət kimi əhəmiyyətli və emosional məzmunlu yer tutması;

- uşaq kollektivinin həyatının təşkilində (ritualın, ənənənin, oyun qaydalarının vasitəsilə və.s) bədii özfəaliyyətin rolu;

- müəllim böyük yoldaş kimi xüsusi mövqe tutaraq səmimi və anlaşıla bilən, bacarıqlı uşaqlarla birgə fəaliyyət göstərməli.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin mərkəzi həlqəsi kollektiv yaradıcılıq işi sayılır. Məhz onun təşkili qaydaları kollektiv yaradıcı fəaliyyətin təşkili texnologiyasının əsasını təşkil edir.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin “klassik” təşkili 6 mərhələyə ayrılır:

Birinci mərhələ - məqsəd kollektivin qarşıda görülməli işi üçün ilkin şərtlərin və kollektivin formalaşmasında motivasiyanın yaradılmasıdır;

Uşaq fəaliyyətinin təşkilinin formalarının aşağıdakı mərhələlərdə aparılması məqsədəuyğundur:

Başlanğıc söhbət. Müəllim şagirdləri qarşıdakı işin planı ilə tanış etməli və ya onun həlli üçün müəyyən məsləhətlər verməlidir. Problem qoyarkən göstərilən iş cəlbədic olmalıdır. Kollektiv məsələlər barədə müzakirə gedir: Nə aparacağıq? Niyə (kimin üçün)? Nə vaxt? Kiminlə birlikdə? Kim iştirak edəcək? Kim təşkilatçı olacaq? və bu kimi suallar verilir. Bu zaman uşaqlarda maraq yaranır.

Kəşfiyyət xarakterli işlər. Bu zaman sinif kiçik qruplara (kiçik qruplarda uşaqların optimal sayı beş nəfər olmalı) bölünür və hər bir kiçik qruplara tapşırıqlar verilir. Bu müəyyən marşrut (kitabxana, uşaq bağçası, məktəb, park, təbiətin canlı guşəsi və.s) üzrə keçməlidir, ola bilsin, müəyyən adamlarla (kitabxanaçı, uşaq bağçasının müdiri, biologiya müəllimi) söhbət etmək, hansı maraqlı işlər görək, kimin köməyə ehtiyacı var və s. kimi söhbətləri orada keçirmək olar. Ümumi söhbətlər zamanı ən maraqlı və lazımlı "kəşf" işləri də seçilə bilər.

İnkişaf edən əməkdaşlıq. İlk işlərin siyahısı fərdi tərtib edilir, daha sonra fərdi nəticələr birləşir və bu işə düzəlişlər edir.

lir, sonra isə “dördlüklər” seçilir və müzakirə olunur. Tələb olunan analogi işlər üçün “səkkizliklər” seçilir və müzakirədən keçirilir. Sonda ekspertlər təhlil edilən, ümumi siyahı üzrə təklifləri qrup üzvlərinin nəzərinə çatdırır və həlli vacib olan ideyalar yaranır.

Beyin həmləsi. Şagird kollektivi kiçik qruplar üzərində qurulur. Onların hər birinin vəzifəsinə müəyyən zaman (o, qısa olmalıdır) ərzində mümkün qədər çox kollektiv yaradıcı işlər təklif olunur. Əqli hücum zamanı heç bir ideyanın (hətta ən fantastik) kənara atılmasına icazə verilmir, sərt qadağa təklif olunan tənqidi ideyaların inkişafı sürətləndirilir. Beyin həmlələrinin nəticələri vahid siyahıda birləşir. Sonra aparıcı ekspertlər qrupu xüsusi olaraq ayrılmış işlərin bir və ya bir neçəsi dialoq üzrə aparılacaq ki, bu da yaxın vaxtlarda bütün kollektiv üzvləri arasında müzakirə ediləcək. Bu zaman müəllim mütləq seçim meyarlarını (dəyərli xarakteri, reallıq, iştirak etmək imkanı və s.) göstərməlidir.

İkinci mərhələ - bu mərhələdə uşaq kollektivi kiçik qruplara (komanda, ekipajlar, briqada) bölünür və onların hər biri kollektiv yaradıcı işin həyata keçirilməsi layihəsini işləyib hazırlayırlar. Müəllim şagirdlərin işinin gücləndirilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər: kollektivin ayrı-ayrı üzvləri ilə “danışmama”, “beyin həmləsi”, qarşıdakı işin müzakirəsində bir-bəşə iştirak perspektivini öyrətmək və s. Sonra hər bir kiçik qrup kollektivi qarşısında kollektiv yaradıcı işini aparılması üçün öz variantlarını müdafiə edir. Müxtəlif variantların kollektiv müzakirəsi nəticəsində kollektiv yaradıcı işin layihəsi yaranır. Bu zaman yeniyetmələrin yaradıcılıq axtarışı vəzifələri ən yaxşı variantda həll olunur. Bunun üçün axtarış zamanı müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Bəzən, axtarışların əksəriyyəti bəyənilir, uşaqlar öz fikirlərini ifadə edir, dəstəkləyir və tərifləyirlər. Nəhayət, deyilmiş və qəbul edilmiş kollektiv yaradıcı işin ümumi yığıncağı davam edir.

Üçüncü mərhələ - kollektiv yaradıcı işin kollektiv hazırlığıdır. İş şurası kollektiv yaradıcı işini birgə işlənmiş layihəsini dəqiqləşdirir, əvvəlki işin hazırlığı üzrə tapşırıqları kiçik qruplar üzrə bölüşdürür. Tapşırıqlar kiçik qruplarda müzakirə olunur, hansı ki, planlaşdırır və ümumi fikrin ayrı-ayrı hissələrinin təcəssümü üzrə keçmiş arzuları və təklifləri nəzərə alaraq işə başlayırlar. Bu mərhələdə kiçik qruplar əvvəlki işin öz “parçalarını” (yaradıcı sürprizlərini) hazırlayırlar. İş şurası kiçik qrupların fəaliyyətini əlaqələndirir.

Kollektiv yaradıcı işə hazırlıq prosesində uşaqlarda olan bilik və təcrübələr qarşılıqlı tətbiq edilir. Bu zaman uşaqlar qəbul olunan qərarları müstəqil yerinə yetirməyi öyrənirlər. Məhz bu mərhələdə kollektiv yaradıcı işdə kollektivin həyatı və gündəlik ünsiyyət ənənəsi, (fikirlərlə, təkliflərlə mübadilə) yoldaşlar üçün xeyirxah sürprizlərin müstəqil hazırlıq ənənəsi toplanır.

Dördüncü mərhələ - kollektiv yaradıcı işini həyata keçirilməsi mərhələsidir. Bu, əslində kollektiv yaradıcılıq işi, onun hazırlanmasında görülən işlərin nəticəsidir. Kollektiv yaradıcılıq işində tamaşaçı yoxdur - hamı iştirakçdır.

Kollektiv yaradıcılıq işin həyata keçirilməsi zamanı müəllimin mövqeyi bilavasitə və ya dolaylı təsir vasitəsilə bu və ya başqa qaydalarının işi ilə açıq şəklini dəyişə bilər. Buna görə nə qədər uşağın birgə fəaliyyətinin təşkili təcrübəsi çoxdursa, o qədər də müəllimin rəhbərlik mövqeyi ortaya çıxır və əhval-ruhiyyənin, qarşılıqlı münasibətin nizamlanması formasında pedaqoji dəstəyin ən incə variantlarına müraciət olunur.

Beşinci mərhələ - kollektiv yekunlaşdırma, həyata keçirilmiş işin kollektiv təhlilidir. Bu mərhələdə təcrübə haqqında söhbətdə kollektivin hər bir üzvünün iştirakı təşkil olunur. Kollektiv təhlilin iki xətti var: kollektiv yaradıcılıq işinin təşkilinin təhlili və özünürefleksiya. Kollektiv yaradıcılıq işinin təşkilinin təhlili üçün məktəblilərə aşağıdakı suallar müzakirə üçün təklif olunur: a) Nə xoşunuza gəldi və nə üçün? Kimə “sağ ol” deyək? b) Gələcəyə nə təklif edirsiniz? və s.

Özünürefleksiyanın təşkili məqsədilə münasibətlərin, hisslərin, fikirlərin təhlilinə müraciət olunan suallar qoyulur. Ümumi işdə iştirak sənə nə verdi? Hansı hisslər və fikirlər yarandı? Sənə daha vacib nə görünür? Nə gözlənilməzdir, təəccüblüdür? və s. Təhlilin müxtəlif formaları var: ətrafda söhbət, “səs-küyə zaman” (kiçik qruplar üzrə kollektiv yaradıcılıq işinin müzakirəsi üçün 5-7 dəqiqə verilir, sonra hər bir kiçik qrupdan 1 nəfər danışır. Yekunun belə formasını böyük kollektivdə istifadə etmək məqsəda uyğundur, burada uşaqlar fərdi çıxışlarına münasibət öyrədilənlər deyil, açıq fikirə hamının qarşısında öz baxımından, anket (divar qəzeti formasında), metodika (uşaqlar müəyyən rənglərin köməyi ilə onun hazırlanması, keçirilməsi zamanı öz səhhəti və s.) vasitəsilə aparılan işi qiymətləndirirlər.

Altıncı mərhələ - yekun nəticə. Bu mərhələdə kollektivin rəhbəri həmin təcrübəni toplayıb, planlaşdırılması, hazırlanması, keçirilməsi və müzakirəsi kollektiv yaradıcılıq birliyinin nəzdində olan tədris və tədrisdənkənar fəaliyyətində istifadə edir. Bu dərstdə kiçik qruplarda iş, kollektivin salnaməsinin hazırlanması, balacalar üçün sürprizin tərtibatı ola bilər.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin təşkilinin texnologiyası çərçivəsində müxtəlif istiqamətlərin kollektiv yaradıcılıq işinin həyata keçirilməsi üçün - əmək, bilik, bədi-yaradıcılıq, idman, ictimai-siyasi işlər nəzərdə tutulur.

Hər bir kollektiv yaradıcılıq işi tərbiyənin kompleks vasitəsidir, burada tərbiyə olunanın şəxsi, fərdi, subyektiv keyfiyyətlərinin inkişafı təmin edilir.

Kollektiv yaradıcılıq işlərinin tərbiyəvi səmərəliliyinin artırılmasının əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- həyati - təcrübə (kollektiv və ətraf mühitin həyatının yaxşılaşdırılması) və tərbiyəvi istiqamətin vahidliyi. Hər bir iş - tərbiyəçilərin və tərbiyə alanların yaradıcı həmrəyliyinin formasıdır, ümumi yaradıcı vətəndaş qayğısı olmaqla – onlardan təcrübə, təşkilatı, tərbiyəvi iş tələb olunur;

- hər bir kollektiv yaradıcılıq fəaliyyəti yaradıcı xarakterlidir: (hər bir iş yaradıcıdır, başqa cür ola bilməz) təşkilati işin bütün mərhələlərində həyati mühüm məsələlərin ən yaxşı həllinin fasiləsiz axtarışının həyata keçirilməsi;

- dəyərli təfsir hər bir işin vəzifəsidir;

- ümumi qaydalarla, dəyərlə birləşən hər bir işin təşkili mərhələsinin vahidliyi.

Kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin təşkili texnologiyasının məsələlərindən biri və eyni zamanda onun uğurlu realizasiyasının komandada konstruktiv münasibətlərin qurulmasıdır.

Kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin təşkili texnologiyası kontekstində qarşılıqlı fəaliyyət, istənilən tərbiyəvi qarşılıqlı təsir kimi, pedaqoqun tərbiyəalanla anlaşması əsasında həyata keçirilməlidir. Bunu hazırkı texnologiya istisna etmir, əksinə, ona başqa texnologiyaların tərkibinə daxil edilməsini nəzərdə tutur.

Kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin təşkilinin bütün mərhələlərində uşaqlara aşağı, öz-özünə qiymət verməklə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır, "yeni", "çətin", kimi hansısa bir səbəbləri kollektiv qəbul etmir. Belə uşaqlar üçün müvəffəqiyyət situasiyasının yaranma texnologiyasını məqsədyönlü tətbiq etmək lazımdır. Bu texnologiya belə uşaqları gözlənilməz tərəfdən görməyə icazə verir, onların münasibəti ən yaxşı tərəfə dəyişməyə, onların özünə isə komandada layiqli yer tutmağa, "insanların xeyrinə və sevincinə" ümumi işdə daxil olmağa icazə verir.

Kollektivdə konstruktiv münasibətlərin qurulması uşaqların fəaliyyətinin stimullaşma texnologiyasının tətbiqinə imkan verir. Tələblərin müxtəlif növlərinin bacarıqla tətbiqi, cəzalar pedaqoqa bütövlükdə mikroqrupda və kollektivdə münasibətləri nizamlamağa icazə verir, davranışın humanitar modelinin stimullaşmasına şərait yaradır.

Pedaqoqun humanitar professional pozisiyası təkcə müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin qəbul edilməsini başa düşmür, xüsusi pozisiyanın sabitliyini, öz dəyərlərini mədəni formalarda saxlamaq qabiliyyəti kimi başa düşülür. Bu məsələnin həlli üçün pe-

daqoq etik müdafiənin texnologiyasını təşkil edən və bu qaydalarla tərbiyə edilənləri öyrətməyi nümayiş etdirməlidir.

Kollektivdə konstruktiv münasibətlərin qurulması məqsədilə pedaqoq daima özü uyğun gələn dialoqa əsaslanan davranış və münasibətləri nümayiş etdirir, tərbiyə edilənlərin davranış, münasibətlərində uyğun gələn modellərin reallaşmasına nail olur. Axı şagirdlər üçün fəvqəladə olaraq nümunə əldə etmək vacibdir, hansı ki, ətraf aləmlə şəxsi və işgüzar münasibətləri düzüb qoşmaq mümkündür.

Kollektivdə humanist münasibətlərin təcrübəsinin əldə edilməsi, onların münasibətinin dərk edilməsi kollektiv yaradıcı fəaliyyətin mühüm nəticələridir, pedaqoqun və tərbiyə verənlərin qarşılıqlı təsirinin düzgün təşkilinin göstəricisidir.

Belə münasibətlərin dərk edilməsi, onların kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin ən mühüm nəticələrindən biri də kollektivdə təcrübə əldə edilməsində, müəllim və şagirdlərin humanist münasibətlərin, qarşılıqlı fəaliyyətin düzgün təşkili göstəricisidir.

Kollektiv yaradıcı fəaliyyət – eyni zamanda təcrübə və mənaəvi fəaliyyətdir, uşağa təkcə təcrübə, təşkilati, kommunikativ və başqa vərdislərə yiyələnməyi icazə verən fəaliyyət deyil, həm də öz qabiliyyətini reallaşdırmaq və aydınlaşdırmağa, dialoji qarşılıqlı təsir və humanist münasibətlər təcrübəsi əldə etmək, ətraf aləmlə, başqa insanlarla dəyərli münasibətlərin cəmiyyətdə qəbul olunanın reallaşması forması və qaydalarını mənimsəməkdir.

2.10.3. Kollektiv yaradıcı fəaliyyətin növləri və formaları

Kollektiv yaradıcı işlərin öyrənilməsi və istifadəsi uşaqların təhsil, təlim və inkişaf imkanları barədə məlumat olmadan, bu imkanların hansı formada necə aşkar edilməsi mümkün deyil.

Kollektiv yaradıcı işlərin aşağıdakı növləri fərqlənir: ictimai - siyasi, əmək, idrak, bədii, estetik, təşkilati, idman və istirahət. Növlərin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti ön plana çıxan ümumi praktik qayğıdır.

Kollektiv yaradıcı zənginləşmənin hər bir növü müəyyən bir ictimai dəyərli təcrübəyə sahib olan insanı zənginləşdirir.

İndi isə kollektiv yaradıcı işlərin növlərinin təhlilini verək:

1. İctimai-siyasi kollektiv yaradıcılıq işləri tarixi nailiyyətlər, xalqın əmək və hərbi istismar əsərləri, vətən uğrunda can atanların romantikasına bənzəyir. Belə xəyali panoramaların məzmunu inkişaf edən mənəvi və sosial təcrübəni təşkil edir şagirdlər ictimai hadisələrə, Vətənin keçmişinə və bu gününə vətəndaş münasibəti bəsləyirlər.

2. Kollektiv əmək yaradıcılıq işləri şagirdlər arasında ətraf həyat haqqında bilikləri inkişaf etdirir, insanlar üçün sevincli bir həyatın əsas mənbəyi kimi işə olan münasibət, ətrafdakıların yaxşılaşdırılmasına töhfə vermək istəyi, yaxın və uzaq insanlara qayğı göstərmək bacarığı və vərdişi, müstəqil və yaradıcılıqla işləmək onların faydası və sevinci.

3. Koqnitiv kollektiv yaradıcılıq işləri onların mahiyyətinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir: idrak məzmunu, başqalarının xeyrinə "dünyanı kəşf etmək", həyatın kifayət qədər bilinməyən, dolğun, bu kimi tərəflərinə marağın inkişafı ön plandadır, yəni bilik, fəaliyyət, onun müxtəlif vasitələri, öyrənmək daha qabaqcıldır .

4. Bədii - estetik kollektiv yaradıcılıq işlərinin xüsusi təhsil imkanları var. Əsas odur ki, cəmiyyətimizin, digər ölkələrin xalqlarının həyatının estetik tərəfinin inkişafı, mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olan sənətə, ətrafımızdakı dünyaya gözəlliyi qorumaqda və tanımaqda böyükklərin kiçik yoldaşları kimi özümüz inkişaf edək. Şagirdlər arasında bədii və estetik görüş, inanclar məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirməyə, müxtəlif sənət növlərinə, bacarıq və bədii yaradıcılığa təsirli maraq, estetik resept və həssaslıq, ruhun nəcibliyini inkişaf etdirməyə imkan verən bədii və estetik işlərdir.

5. İdman və istirahət kollektiv yaradıcılıq işləri. İdman və əyləncə kollektiv yaradıcılıq işinin təhsil imkanlarından ən vacibi şagirdlər arasında cəmiyyətin idman və sağlamlıq tərəf-

lərinə, bədən tərbiyəsinə, cəmiyyətimizin sağlam, tərbiyəli və təndəşləri kimi müsbət münasibət inkişaf etdirməkdir. İdman və istirahət kollektiv yaradıcılıq işləri bədən tərbiyəsinin vacibliyinə və gözəlliyinə inam formalaşdırmağa imkan verir.

6. Təşkilati kollektiv yaradıcılıq işləri. Bunlara bir komandanın ad gününün təşkili, kollektiv planlaşdırma, ümumi toplanış, zəka və s. kimi məsələlər daxildir.

Kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin formaları digər formalardan fərqlənir, burada, ilk növbədə təhsil tapşırıqlarının formalaşdırılması və tələbələr tərəfindən təcrübənin inkişafıdır.

Kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin təşkili texnologiyasının əsas ideyaları aşağıdakılardır:

1. *Kollektiv fəaliyyətin təşkili* - bu kollektivin bütün üzvləri birgə işlərin planlaşdırılmasını, hazırlanmasını və müzakirəsini (təhlili) birgə həyata keçirilməsi üsuludur.

2. *Kollektiv yaradıcılıq* - müştərək işlərin təşkili və aparılması, kollektiv ünsiyyət vəziyyətlərinin müəyyən bir ssenariyə görə deyil, bədii, təxəyyül, oyunun qurulmasıdır. Burada əsas sözdə subyektiv yaradıcılıqdır - bir ixtira, xüsusi olaraq bu, uşaqlar, komanda üçün yeninin kəşfidir.

3. *Kollektiv məqsəd qoyma* - birgə inkişaf, uşaqlar və böyüklər tərəfindən kollektiv fəaliyyətlərini ideallarını anlamaq, həmçinin bu hədəflərə əsaslanaraq gələcək ortaq işlərin seçilməsi. Kollektiv hədəf təyin etmə iki səviyyədə olur: “yuxarı” – ümumi uzunmüddətli hədəflərin inkişafı, “aşağı” - konkret halların seçimi. Lider uşaqların, eləcə də böyüklərin, şəxsi inancılarının, ideallarının və istəklərinin rolu “yuxarı” səviyyədədir.

4. *Nümunələrin təşkili* - bu, yaradıcılıq və humanizm ideallarına uyğun olaraq, uşaqlar və böyüklərin birgə kollektiv həyatının sıx zamanla məhdud bir dövrüdür (bir neçə saatdan bir aya qədər). Nümunəvi hallar müəllimlərə və komandanın gündəlik işində tərbiyə olunan uşaqlara həyat təcrübələrindən, kollektiv fəaliyyət və ünsiyyət ideallarını etibar etməyə imkan verir.

5. *Komandanın həyatının emosional yüksəlişi* - kollektiv yaradıcılıq işində, emosional gərginliyi artırmaq, birlik, etimad, emosional yüksəliş hisslərini oyatmaq üçün xüsusi olaraq hazırlanmış alətlər dəsti mövcuddur. Bu alətlər dəsti iki qrupda bölüşdürülə bilər - simvollar və ayinlər. Rəmlər - döş nişanı və gerbi, forma, söz və simvolik jestlər. Ayinlər kollektivin emosional həyatı ilə əlaqəli simvollardan daha yaxındır.

6. *Tələbələrin ümumi istiqaməti* - insanların xeyir və sevincdə bir fəaliyyət olaraq kollektiv yaradıcı təhsil üçün ənənəvi bir üsuldur.

Kollektiv yaradıcılıq tərbiyəsində əsas - uşaqlar və böyüklərin birgə fəaliyyəti, müəllimlər və şagirdlərin bu fəaliyyətin kollektiv təşkili, kollektiv yaradıcılıq işlərin insanların xeyrinə və sevincinə yönəldilməsidir.

Kollektiv yaradıcılıq işi tərbiyə işinin müstəqil bir forması ola bilər. Beləliklə, işlər adidir, komandanın üzvləri tərəfindən kiminsə, o cümlədən özümüzün xeyrimizə və sevincimiz üçün həyata keçirilən, təşkil olunan vacib hadisələrdir.

Kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətin xüsusi bir təhsil, iş forması şəklində hazırlanmış və onun təşkili metodologiyasının əsasını kollektiv təşkilatı yaradıcılıq fəaliyyəti təşkil edir ki, bu da fəaliyyətin planlaşdırılmasından təhlilinə qədər fəaliyyətin bütün mərhələlərində kollektivin hər bir üzvünün iştirakını özündə cəmləşdirir və “həyatı vacib bir məsələnin ən yaxşı həlli yollarını axtarır”.

Kollektiv yaradıcı təhsilin texnologiyası - müəllimlərin yönəlmiş fəaliyyəti sayəsində ahəngdar fərdi inkişaf problemlərinin hərtərəfli həllinə yönəldilmiş əsas tədbirlərin düşünülmüş sistemidir. Kollektiv yaradıcılıq təhsili texnologiyasında müəllim və şagirdlərin birgə hərəkətləri, ümumi yığıncaqlar, kollektiv planlaşdırma, həyata keçirmə, görülən işlərin və digərlərinin müzakirəsi və qiymətləndirilməsi vacibdir.

Kollektiv yaradıcılıq işlərinin müvəffəqiyyətinin əvəzsiz şərti bir-biri ilə sıx bağlı olan mərhələləri keçməsidir.

2.11. Multikultural təhsil Texnologiyası

2.11.1. Multikultural təhsil texnologiyasının mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri.

Post-sənaye cəmiyyətində təhsilin modernləşdirilməsində vacib bir istiqamət gəncləri cəmiyyətin mədəni müxtəlifliyi kontekstində tam həyat və fəaliyyətə, multikultural mühitdə yaşamağa hazırlamaqdır.

Elm adamları multikultural təhsili cəmiyyətin mədəni müxtəlifliyi kontekstində şagirdlərin mədəni dəyərlərin və məhsuldar fəaliyyətlərin şüurlu seçilməsinə hazırlığının formalaşmasına istiqamətlənmiş təhsil və tərbiyə məzmununu ümumi təhsilin vacib komponentləri hesab edirlər⁷².

Multikulturalizm, müəyyən cəmiyyətdə mövcud olan mədəni dəyərlərin, normaların və fəaliyyət formalarının bütövlükdə qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə və bu irsin gənc nəslə ötürülməsinə yönəlmiş təhsil kimi başa düşülür.

Multikultural təhsilin əsas ideyası müxtəlif mədəniyyətlərin dialoq və qarşılıqlı fəaliyyət prinsipidir (tarixi və müasir kontekstdə, buna görə də multikultural və mədəniyyətlərarası təhsildən daha tutumlu bir anlayışdır).

“Təhsildə multikulturalizm” anlayışının genezisini öyrənmək konsepsiyasına uyğun müəyyən ardıcılığını nəzərə almağı tələb edir: “poli” – “mədəniyyət” – “multikulturalizm” – “təhsil mədəniyyəti” – “təhsildə multikulturalizm”.

“Multikulturalizm” termini iki əsas kateqoriyanı əhatə edir: “poli” və “kultura” (mədəniyyət). Yunan mənşəli söz olan “Poli” kateqoriyası “çox”, “müxtəlif” mənasını verir.

⁷²Макаев В.В., Малкова З.А., Супрунова Л.Л. Концепция поликультурного образования в современных российских средних школах - Пятигорск: ПГЛУ, 1999. - С.7-8; Давыдов Ю.С. Супрунова Л.Л. Концепция мультикультурного образования. В высшей школе РФ. Пятигорск: ПГЛУ, 2003. - С.11.

Latın sözü olan **cultura** (latın. *kultura* - torpağın becərilməsi, işlənilməsi, təkmilləşdirilməsi deməkdir) “becərmək”, “işlənmə” mənasını verir və hər şeydən əvvəl torpağa aid olmaqla insanın onun öz tələbatına xidmət göstərməyə tabe etmək sayını göstərir. Lakin mədəniyyət – insan tərəfindən yaradılan və onun tərəfindən mənimsənilən bir dünyadır.

“Mədəniyyət bəşəriyyətin istehsal, sosial və zehni baxımdan qazandığı uğurların məcmusudur. Kiməsə xas olan sosial və əqli inkişaf dərəcəsi” və mədəni isə “ona uyğun mədəniyyətin yüksək səviyyəsində olan mədəniyyətə münasibətdir”⁷³.

Fəlsəfi lüğətdə “mədəniyyət” belə müəyyən edilir: “... gerçəkliyi doğru istiqamətə yönəltmək (dəyərlər və normaların yaradılması) və obyektivləşmə (mədəni irsin inkişafı) proseslərinin dialektik birliyi olan varlıq və şüurun bütün sahələrində bəşəriyyətin sosial mütərəqqi yaradıcı fəaliyyəti, bəşər tarixinin sərvətinin fərdin daxili sərvətinə çevrilməsi, insanın zəruri qüvvələrinin hərtərəfli eyniləşdirilməsi və inkişafıdır”⁷⁴.

Elmi ədəbiyyatda mədəniyyət anlayışının bu kimi tərifləri ilə rastlaşmaq mümkün olsa da, mədəniyyətə daha dolğun tərif “Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda verilmişdir:

Mədəniyyət – ədəbiyyat və incəsənət daxil olmaqla, cəmiyyətin və ya sosial qrupların maddi, mənəvi, intellektual və emosional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən, insanların həyat tərzini, birgə yaşayış qaydalarını, mənəvi dəyərlər sistemini əhatə edən xüsusiyyətlərin məcmusudur⁷⁵.

⁷³ M.H.Nəzərov, A.R.Babayeva, Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2016, 200 s.(bax:s.9-10)

⁷⁴ Фролов, И. Т. Философский словарь / И. Т. Фролов; под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – Москва : Политиздат, 1987. – 590 с. (bax:s. 225).

⁷⁵ Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət haqqında Qanunu. Bakı, 2013. <http://www.e-qanun.az/framework/25303>

Multikultural təhsil müasir təhsilin vacib hissəsidir və onun mahiyyəti və məzmunu öz mədəniyyəti və digər xalqların mədəni dəyərləri haqqında biliklərin mənimsənilməsində, gənc nəslin multikultural yanaşma baxımından xarici mədəniyyətlərə hörmət ruhunda tərbiyəsində mövcuddur.

Multikultural təhsil çox etnik və çox dinli bir cəmiyyətdə xüsusilə aktualıq kəsb edir. Respublikamızda XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində baş verən sosial-iqtisadi və siyasi islahatlar kontekstində, təhsilin məzmununun öyrənilməsi inkişafı ilə xarakterizə olunan yeni bir təhsil modeli yaranmışdır. Xalq pedaqogikasının ideyaları tədris və tərbiyədə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dünyada fərdin multikultural cəmiyyətə uyğunlaşması problemi geniş miqyaslı miqrasiya prosesləri və müxtəlif etnik qrupları, milli və dini mədəniyyətləri təmsil edən insanların millətlərarası ünsiyyət ehtiyacları ilə əlaqədar yaranmışdır. Buna görə, sosial institutlara bu bir vəzifə olaraq həvalə olunur ki, onun uğurlu həlli mədəniyyətlər arasında dialoq, qarşılıqlı anlaşma və digər mədəniyyətlərin nümayəndələrinə hörmət edə bilən tolerant bir şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaradır. Bu da öz növbəsində pedaqoqların müəyyənləşdirilmiş sosial-pedaqoji problemi həll etməyə peşəkar hazırlığının formalaşdırılmasını əhatə edir.

Mövcud ictimai-tarixi vəziyyətə uyğun olaraq məktəbə, gənc nəsillərə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə ehtiyacların formalaşdırılması və mədəniyyətlərin dialoqunda iştirak etmək bacarıqlarının inkişafı yolu ilə millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin tərbiyəsi vəzifəsi verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq bu istiqamətdə müəyyən müsbət pedaqoji təcrübə mövcuddur. Bu, pedaqoji universitetlərdə tələbələrin etnopedaqogika və mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsini öyrənməsi səbəbindən formalaşmışdır. Bununla birlikdə, multikultural təhsilin fənlərarası əlaqə və integrativ xüsusiyyətə malik olmasına baxmayaraq, sistemli deyil, effektiv informasiya və kommunikasiya texnologi-

yalarından istifadə edilmədən təşkil olunur. Bu baxımdan, “Pedaqoji təhsil” sahəsində təhsil alan tələbələrin tolerant mədəniyyətinin formalaşması probleminin öyrənilməsindən əldə etdiyimiz müsbət nəticələrə əsasən, multikultural təhsilin aktual problemlərinin həllində texnoloji yanaşmadan istifadə etməyi təklif edirik. Bu o deməkdir ki, birincisi, mövcud təhsil standartına uyğun olaraq onun məzmununa şagirdlərin mədəniyyətlərarası ünsiyyət sahəsində inkişaf etmiş bilik, bacarıq və səriştələr sistemi, ikincisi, bu sistemi təmin edən integrativ təhsil texnologiyası daxil edilməlidir. Bu məzmunun mənimsənilməsi və gələcək müəllimlərin multikultural tərbiyəsinə və onların tolerant mədəniyyətinin inkişafına zəmanət verir. Bu məqsədə uyğun olaraq, tələbələrin multikultural təhsilin vəzifələrinin diaqnostik əsaslarla müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Multikultural təhsil sistemi müasir tələblərə və cəmiyyətin inkişaf perspektivlərinə cavab verən tam hüquqlu təhsil sistemi-dir ki, xalqlarının etnik-mədəni irsinin və milli mədəniyyətlərinin ötürülməsi hədəflərini rəhbər tutaraq vahid dövlət standartı çərçivəsində təhsil və tərbiyənin məzmununun quruluşuna uyğun formalaşır.

Təhsildə texnoloji yanaşmanın tətbiqi tələblərinə uyğun olaraq, həll ediləcək prioritet vəzifələrin ardıcılığını aşağıdakı kimi təyin etmək olar:

- milli mədəniyyətlərin xüsusiyyətləri və daxili mədəniyyətə integrasiya şərtləri haqqında biliklər sistemini formalaşdırmaq;

- çox millətli və multikultural təhsil mühitinin mənbələri, çoxmədəniyyətli təhsil və tərbiyə vasitələri, metodları və formaları haqqında peşəkar biliklər formalaşdırmaq;

- multikultural mühitdə pedaqoji fəaliyyətin dəyər əsaslarının tələbələr tərəfindən mənimsənilməsini təmin etmək;

- təhsil prosesinin bütün iştirakçıları ilə əməkdaşlıq etmək, inam, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq mühitini yaratmaq;

- çoxmillətli təhsil mühitində fakt, hadisə və proseslərin sistematik təhlil edilməsi bacarıqlarını inkişaf etdirmək;

- müxtəlif yaşla bağlı etnik qruplarda tələbələrin mədəni və fərdi fərqləri nəzərə alınmaqla multikultural təhsil prosesini tərtib etmək bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;

- təhsil və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə şəxsiyyətin çox-mədəniyyətli təhsili, tərbiyəsi və mənəvi-əxlaqi inkişafı problemlərinin həlli yollarını bacarıqla təmin etmək;

- təhsil prosesində millətlərarası dialoqun və qarşılıqlı əlaqənin qurulması, vasitələrin və metodların mənimsənilməsini təmin etmək.

Bu baxımdan məktəblilərin multikultural təhsil üçün formalaşmış pedaqoji bilik və bacarıqlarının əhəmiyyəti ondadır ki, onlar çox millətli və multikultural mühitdə tədris prosesinin təşkilinə sistemli bir yanaşma etməklə, müxtəlif etnik qrupları və etnik mədəniyyətləri təmsil edən tələbələr (şagirdlər) arasında mədəniyyətlərarası dialoqun, etibarlı əlaqələrin, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın təşkili məqsədi daşıyır.

Müasir pedaqoji reallıqlar bir tərəfdən təhsildə etnik-mədəniyyət amilini nəzərə almağı, digər tərəfdən tələbələrin başqa xalqların mədəniyyətlərini öyrənməsi və dərk etmələri üçün şərait yaratmağı, müxtəlif etnik qruplara, inanclara və irqlərə mənsub olan insanlar arasında tolerant münasibətləri inkişaf etdirməyi tələb edir. Müasir tədqiqatçılar mədəni dəyərləri tarixi təcrübəni özündə cəmləşdirən, müəyyən bir etnik qrupun, bütövlükdə bəşəriyyətin mədəniyyətinin mənasını konsentrik şəkildə ifadə edən insanların məqsəd, davranış normaları haqqında ümumiləşdirilmiş fikirləri hesab edirlər⁷⁶.

Azərbaycanın global təhsil məkanına integrasiya edən çox etnik və çox dinli bir dövlət olduğunu nəzərə alaraq, müasir yerli alimlər çoxmədəniyyətli bir şəxsiyyətin formalaşması vasitələrinin inkişafına diqqət yetirirlər. Çoxmədəniyyətli insan, hər kəsin

⁷⁶ Никандров Н.Д. Россия: ценности общества в начале XXI века. - М., 1997.-- С. 11-14

mədəni öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu tanıyan, humanist dəyərlərdən məlumatlı seçim edən, yüksək təhsilli, özünü təmin edə bilən insandır. Bu, mədəniyyətlərin müxtəlifliyini özünü təhəsil və özünü inkişaf mənbəyi hesab edən insandır. Multikultural şəxs müəyyən mədəniyyət qrupunun maraqlarını təmsil edən, eyni zamanda ölkəsinin vətənpərvər vətəndaşı olan insandır. Bu insan global problemlərin həllində fəal iştirak edir və planetin taleyi üçün məsuliyyətin olduğunu bilir.

Bu baxımdan pedaqoji təcrübədə multikultural təhsilin **məqsədlərini** aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- fərdin digər mədəniyyətlərin elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi üçün əsas kimi multikultural mühitin yaradılması;
- tələbələrdə müasir dünyanın reallıqlarını əks etdirən humanist dəyərlər sistemini formalaşdırmaq;
- fərdin öz mədəniyyətinə münasibətdə şüurlu müsbət dəyər istiqamətlərinin formalaşması;
- tələbələrə özləri, varlıqlarının mənası, multikultural dünyada insan və bəşəriyyətin ən vacib həyat problemləri barədə məlumatlandırılması;
- fərdin mədəni şəxsi öz müqəddəratını təyin etmə qabiliyyətinin formalaşması;
- fərqli bir mədəniyyətə girərkən tələbə üçün lazım olan fərdi keyfiyyətləri, habelə multikultural cəmiyyətdə tolerant davranış bacarıq və qabiliyyətlərini formalaşdırmaq.

Multikultural təhsil, mədəni plüralizmi tanıyan və onu fəal şəkildə təbliğ edən, milli və mədəni müxtəlifliyi qorumağa səy göstərən çox mədəniyyətli şəxsiyyət formalaşdırır.

Multikultural təhsilin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- irqçilik, ksenofobiya, ayrıseçkilik, stereotiplərin yaradılması mexanizmlərini öyrənmək;
- tələbələrin multikultural kimliyini anlamaq və qəbul etmək;
- milli-mədəni fərqlərə dözümlülük səviyyəsini təyin etmək məqsədi ilə sinifdəki milli-mədəni atmosferi öyrənmək;

- tələbələrdə mədəni fərqlər, dözümlülük, hörmət, qəbul və təsdiq mühiti yaratmaq;

- tələbələr arasında münasibətlər və onların ünsiyyəti hörmət, qarşılıqlı anlaşma əsasında bir-birinin milli mədəniyyətinə qarşılıqlı maraq yaratmaq;

- tələbələrə yaradıcılıqla, zorakılıq tətbiq etmədən, münasibətləri həll etmək yolunu öyrətmək.

Multikultural dünyagörüşünün əsası daim inkişaf edən dəyər yönümlü sistemdir. Multikultural dünyagörüşü təhsil fəaliyyətinin təşkilinə münasibət şəklində multikulturalizm nöqtəyindən yaranır. Obyektiv dəyərlər - məqsədlər cəmiyyətin multikultural təhsilə olan ehtiyaclarını, psixoloji və pedaqoji elmin vəziyyətini, subyektivliyi əks etdirir, müəllimlərin dəyərlərməzmun seçimini müəyyənləşdirirlər. Müəllimin multikulturalizminin tərkib hissəsi kimi dəyərlər məzmunu onun beynində aparıcı multikultural ideyalar, nümunələr, konsepsiyalar, prinsiplər şəklində obyektivləşdirilir. Dəyərlər-vasitə olduğu kimi xalq mədəniyyətinin dəyərləri maddi - əmək obyektı, gündəlik həyat, tətbiqi sənət; mənəvi - din, mənəviyyat, folklor; sosial-normativ - rituallar, normalar, etiket və s. əhatə edir.

Multikulturalizmin integrativ konsepsiya kimi struktur elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

1.Elmi, o cümlədən biliklər, multikulturalizmin mahiyyəti, onun təhsildə təzahürü, multikulturalizmin komponentləri, öz xalqının mədəniyyətinin xüsusiyyətləri və məktəb şagirdlərini təmsil edən insanlar, habelə multikultural təhsilin məqsədləri, məzmunu və texnologiyası haqqında biliklər.

2.Hissi-həssas sahənin inkişafı ilə əlaqəli, xalqının və respublikanın, ölkənin, dünyanın digər xalqlarının inanclarında, hisslərində, milli-mədəni xüsusiyyətlərinə, adət-ənənələrinə, dilinə, tarixinə, psixologiyasına və digər münasibətlərdə özünü büruzə verməsi.

3.Multikultural təhsilin bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini, onun təhlilini və qiymətləndirilməsini mənimsəməyə yönəlmiş

daxili könüllü səylər məcmusunu təmsil edən motivasiya, müəllimin multikultural təhsili həyata keçirmək, özünütərbiyə etmək və özünüinkışaf etdirmək maraqları, meyllərində özünü əks etdirməsi.

4. Müəllimin özünün fərqli bir millət və mədəniyyətə mənsub olan insanlara münasibətində, habelə tələbələrin dözümlülüyünü, millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün fəaliyyətini təşkil etmək.

Multikultural cəmiyyətdə təhsilin əsas vəzifəsi vətəninin şöhrətini, Azərbaycan mədəniyyətini və əxlaqi dəyərlərini canlandırmaq, qorumaq və artırmaq qabiliyyətinə malik Azərbaycan vətəndaşı yetişdirməkdir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən multikultural təhsil və tərbiyənin konkret **vəzifələri** aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- yaradıcı özünüinkışaf etdirməyə qadir olan və milli adət-ənənəyə, Azərbaycan və dünya mədəniyyətinin dəyərlərinə əsaslanan etnik-mədəni və vətəndaş müqəddəratını həyata keçirə bilən hərtərəfli və ahəngdar şəkildə inkişaf etmiş bir şəxsiyyətin formalaşması;

- planetar dünyagörüşünün formalaşması, insanın milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə, bəşər sivilizasiyasının ən yüksək nailiyyətlərinə, dünya birliyinə mənsubluğunun şüuruna yönəldilməsi;

- öz xalqının mədəniyyətini öyrənən tələbələr tərəfindən dərin və hərtərəfli sənətkarlıq, dünyada və Azərbaycanda mədəniyyətlərin müxtəlifliyi barədə fikirlərin formalaşması, mədəni fərqlərə müsbət münasibət tərbiyəsi;

- mədəni fərqliliklərə, sülhsevərliyə və Yer kürəsinin bütün xalqlarına hörmət, etnomilli xüsusiyyətləri inkişaf etdirmək;

- fərqli mədəniyyətləri təmsil edən insanlara, dillərinə, sosial dəyərlərinə hörmətli münasibət bəsləmək;

- tələbələrin dinclik, dözümlülük, millətlərarası insani vəzifə ruhunda tərbiyəsi, müxtəlif dinlərin kəsişməsində yaranan mədəniyyətlərarası münaqişələrin sülh yolu ilə həlli və digər

mədəniyyətlərin inkişafı yollarında təlim imkanlarını genişləndirmək;

- təhsil və peşə potensialının inkişafı, açıq multikultural və çoxmillətli dünyada məsuliyyətli və məhsuldar intellektual, təşkilati, istehsal fəaliyyətlərinə hazırlanan gənclərin təhsili üçün şərait yaratmaq.

Beləliklə, ali təhsil müəssisəsində tələbənin multikultural şəxsiyyətinin formalaşması təhsilin xüsusi məzmunu və texnologiyalarına əsaslanan multikultural dəyərlərini, biliklərini, bacarıqlarını fəaliyyətlərində yaradıcı istifadə etmələrini və özlərini tərbiyə etmələrini hədəfləyən bir təhsil prosesidir.

2.11.2. Multikultural təhsil texnologiyasının prinsipləri

Multikultural təhsil texnologiyası ümumi didaktik prinsiplərlə sıx bağlı olan xüsusi prinsiplərə əsaslanır. Multikultural təhsil texnologiyasının ümumi istiqaməti, məqsədləri, məzmunu və təşkili metodologiyası aşağıdakı prinsiplərlə müəyyən edilir: humanistləşdirmə prinsipi, davamlılıq prinsipi, fərqləndirmə və müxtəliflik prinsipi, yaradıcılıq prinsipi, mədəni bütövlük prinsipi, dünyanın üçölçülü mənzərəsi prinsipi, çoxdillilik prinsipi, dəyişkənlik prinsipi.

Müasir multikultural təhsili müəyyənləşdirən prinsiplərin hər birini aşağıdakı kimi daha ətraflı nəzərdən keçirək:

Humanistləşdirmə prinsipi. Müasir şəraitdə təhsilin məzmununu yeniləmək, insanın ölçüsü və mərkəzi olan təhsilin inkişafının humanistləşdirilməsi prinsipinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış keçidi əhatə edir.

Multikultural təhsilin inkişafının humanistləşdirilməsi prinsipi yalnız tədris prosesinə aiddir və hər şeydən əvvəl təhsilin humanistləşməsi - idarəetmə sistemindən başlayaraq təlim və tərbiyə işinin təşkili ilə başa çatan təhsil fəaliyyətinin bütün sahəsinə təsir göstərir.

Multikultural təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi məktəbin, bütövlükdə cəmiyyətin mədəni və yaradıcı missiyasında mənəvi prinsiplərin canlandırılmasını əhatə edir. Mənəvi və mədəni hadisə olaraq, humanizm etik norma, sosial ideal, mənəvi dəyər, azad iradə, qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq, insanın hüquq və ləyaqətinə hörmət, ədalət, zülm və zorakılığa dözümsüzlük kimi özünü göstərir. İnsana münasibət, onun vətəndaş hüquq və azadlıqlarının dərəcəsi, mənəviyyat səviyyəsi və mənəvi dəyərlərin məzmunun xarakteri həmişə cəmiyyətin sivilizasiya dərəcəsinin əsas göstəricisi olmuşdur. Hal-hazırda formalaşan sivilizasiyanın təşkili antropogen prinsipləri müasir həyatın yeni strateji hədəflərini və sosial-ideoloji əsaslarını müəyyənləşdirir. Sosial inkişafın bütün problemlərinin antropoloji determinizm əsasında həllini, humanizmin yeni növünün inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini müəyyənləşdirməyi tələb edir. Sosial varlığın obyektiv prosesləri əsasında öz məzmununu formalaşdıran antropoloji humanizm fərd və cəmiyyəti birləşdirən mənəvi amildir.

Multikultural təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi təhsilin əsas vəzifəsini dünya və milli mədəniyyətin nailiyyətlərinə yaxınlaşmaqla, fəaliyyətinin bütün sahələrində şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin sərbəst inkişafı deməkdir.

Davamlılıq prinsipi. Bu prinsip, vətəndaşlıq kimliyinin mədəni əsasıdır, digər mədəniyyətlərə açıqlığı və millətin müasir sivil inkişafını təmin edən, milli mədəniyyətini davam etdirə biləcək bir sistemidir. Müasir multikulturalizm məktəbində davamlılıq ənənənin əksidir ("ənənəvi cəmiyyət" və "ənənəvi mədəniyyət" mənasında). Təhsil sistemində etnik və mədəni məlumatların yayılması, müasir cəmiyyət mədəniyyətinin inkişafının ümumi məntiqinə tabe olmaqla, vətəndaş cəmiyyətinin dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşdırılması mexanizmi kimi başa düşülür.

Fərqləndirmə və müxtəliflik prinsipi. Məlumdur ki, mürəkkəb özünüinkişaf etdirən sistemlərin canlılığı onların elementlərinin müxtəlifliyindən və zənginliyindən asılıdır. İnformasiya nəzəriyyəsində buna "lazımlı müxtəliflik qanunu" deyir-

lir: belə ki, bir sistemin yaratmaq potensialı daha yüksəkdir və müxtəlif xarici təsirlərə cavabları daha böyük və fərqlidir. Cəmiyyətin daxili quruluşu nə qədər mürəkkəbdirsə, onun etnik və müxtəlif subetnik tərkibi bir o qədər müxtəlifdir, mədəniyyəti daha mürəkkəb və asimmetrikdir, yaşamaq şansı daha yüksək və sabitdir. Eyni şəkildə, müasir dünyanın müxtəlifliyi, uyğunsuzluğu və heterogenliyi onu balanslı və vahid hala gətirir. Mədəni qarşılıqlı əlaqə (həm mədəniyyətlərarası dialoq kontekstində, həm də milli mədəniyyətlərin birliyi istəyində) orta hesabla müəyyən bir dünyagörüşünün məhvinə səbəb olmamalıdır.

Yaradıcılıq prinsipi. Sosial araşdırmalarda göstərilir ki, müasir cəmiyyətdə əsas həyatı dəstəkləyən mənbədə dəyişiklik, inkişaf və məlumatın yaradıcılığa çevrilməsi qabiliyyəti insanın özündən asılıdır. Arxaik hasilatçı və istehsalçı mədəniyyətdən fərqli olaraq, post-sənaye, informasiya cəmiyyətində bir emal mədəniyyəti var. İntellektual, yaradıcı iş insanı həyatın əsas mənbəyi və eyni zamanda sosial - mədəni inkişafın hədəfinə çevirir. Köhnə sosial sistemlərin yeni mədəni inkişafın innovativ, subyektiv - humanist növü ilə qarşıdurması təhsilin modernləşməsinin çətinliklərində aydın şəkildə ifadə olunur. Bu baxımdan şəxsiyyətini formalaşdıran ən vacib modernləşdirmə vasitəsi multikultural təhsildir,

Mədəni bütövlük prinsipi. Bu prinsip, mədəniyyəti təhsilin zəruri əsası kimi başa düşmək, ümumbəşəri mədəni bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşması, o cümlədən uşaqlar tərəfindən müvafiq mədəniyyət normalarının inkişaf etdirilməsini, fəaliyyət və davranışın ümumbəşəri qaydalarının qəbul edilməsini tələb edir. Bu zaman təhsil prosesində faktların və mədəniyyət nümunələrinin, xüsusən məktəb təhsilinin fənn bölməsi kontekstində tədris materiallarının mədəni əsaslarının konseptual birliyinə, əsas və əlavə təhsilin bir-biri ilə sıx bağlılığına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Dünyanın üçölçülü mənzərəsi prinsipi. Bu prinsipin əsas məqsədi məktəbdə multikultural təhsilin məzmunu üçün ən va-

cib meyarlar ideoloji və tematik birlik, ardıcılıq və elmi obyektivlik, tərbiyəvi təsiri və şagirdlərin şəxsi təcrübələrini nəzərə almaqdır. Müasir mədəniyyətə xas olan vizual və zehni perspektiv ideyası, bu gündən keçmişə və gələcəyə, dogma birindən və digərinə hərəkəti inkişaf etdirir. Buna görə bu prinsip dünyanın təhsil təsvirini mütləq didaktik mövqenin düzgün seçilməsini, uşaqların mənsub olduğu cəmiyyətin adekvat psixoloji, mədəni, tarixi və coğrafi lokalizasiyasını tələb edir.

Çoxdillilik prinsipi. Bu prinsipin əsasını lingvistik və sosial - mədəni əsasları bir neçə dildə danışan bir çox mədəniyyət yönümlü şəxsin meydana gəlməsini təmin edən dil səriştəsi təşkil edir. Dünyada çoxdilli təhsilin inkişafı integrasiya, mədəniyyətlərarası dialoq və ünsiyyətin genişlənməsi ilə müəyyən edilir.

Təlim və öyrənmə dillərinin metodik cəhətdən əlaqələndirilməsi, multikultural təhsilin ən vacib tərkib hissəsidir, müəkkəb şəxsiyyət quruluşuna uyğun sosial-mədəniyyət kodları dəsti ilə silahlanaraq, dünyanın mənzərəsini fərdi qavrayışını genişləndirir. Təhsilin humanist paradigmasında dünyanı dərk etmək, bir çox ölkələri və xalqları mədəniyyətlə tanış etmək və planetar mədəniyyət birliyinə mənsub olduqlarını bilmək üçün istifadə olunan bir xarici dilin rolu artır.

Dəyişkənlik prinsipi. Multikultural təhsilin strategiyaları və texnologiyaları müasir şəraitə uyğun olaraq şəxsiyyətin formalaşması məqsədlərinə uyğun olmalıdır. Vahid təhsil məkanında etnik-mədəni qrupun ictimai və dövlət maraqlarının çoxşaxəli birləşməsi vahidlik tələb edir. Dövlət təhsil standartının əsaslı quruluşu vahid şəkildə olsa da, müxtəlif mövzular və vasitələrlə təmin edilməlidir. Multikultural təhsilin məzmun dəyişkənliyinin diapazonu dövlət təhsil standartının bir hissəsi kimi etnik-mədəniyyət bölmələrinin mövcudluğu ilə müəyyən edilir.

Multikultural təhsilin əsas prinsipləri təhsil ideallığının, multikultural təhsilin ümumi məqsədi kimi, milli-mədəni köklü, humanist açıqlıq, şəxsi sərvət, vətəndaş məsuliyyəti və yaradıcılıq fəaliyyətinin ən vacib meyarlarına uyğun olaraq formalaşır.

Bütövlükdə multikultural təhsilin səmərəliliyini müəyyən edən xüsusi təhsil prinsipləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- təhsilin milli-mədəni əsasları;
- təhsilin humanist açıqlığı;
- şəxsiyyətyönümlü təhsil;
- vətəndaş məsuliyyət tərbiyəsi;
- yaradıcı fəaliyyətin tərbiyəsi;
- mütəşəkkil özünüinkışafın əsas prinsipi.

Təhsilin milli-mədəni əsasları, gənc nəslin xalqının mədəni və mənəvi ənənələri, sosial və etik dəyərləri ilə sisteməlik şəkil-də tanış edilməsi üçün onların intellektual qabiliyyətlərini və mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Təhsilin humanist açıqlığı şəxsiyyətlərarası və mədəniyyətlərarası təmaslara meyl, çoxmillətli və multikultural dünyada yaşayan, işləyən müasir insanın zəruri keyfiyyətləridir. Buna görə də multikultural təhsilin əsas elementlərindən biri də müasir sivilizasiyasının təməl daşı olan çoxmillətli milli mədəniyyət ruhundakı tərbiyədir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsil modeli tələbələrin sosiallaşma proseslərində fəal iştirakını, özünüidarəetmənin əlçatan formalarının inkişafını, liderlik və özünü ifadə etmək istəyi üçün pedaqoji dəstəyi nəzərdə tutur. İnsanın sosial vəziyyəti və fərdi ardıcılığı onun mənəvi, əxlaqi, yaradıcı və təhsil-peşə keyfiyyətlərinin cəminə görə müəyyən edilir. Multikultural məktəbin aktual vəzifəsi, sağlam həyat tərzini, yüksək təhsil standartını, iş etikasını və peşə mükəmməlliyini müvafiq mədəni dəyərlər və fərdi istiqamətlər sisteminə daxil etməkdir.

Vətəndaş məsuliyyəti tərbiyəsi vətəndaşın etnik-mədəni və milli-vətəndaş kimliyinin ahəngdar birləşməsinə əsaslanır. Vətəndaşlıq anlayışına vətəni qorumaq üçün hazırlıq, dövlət siyasətinin xalqın maraqlarına uyğunluğunu obyektiv qiymətləndirmək bacarığı, ortaq bir məqsədə çatmaq üçün birləşmək, şəxsi marağını arxa plana ötürmək kimi keyfiyyətlər daxildir.

Yaradıcı fəaliyyətin tərbiyəsi, ən yeni iqtisadi və texnoloji mədəniyyət çərçivəsində yeni nəsillərin məqsədyönlü yaradıcı fəaliyyəti ölkənin uğurlu modernləşməsinin və vətəndaş rifahının yüksəldilməsinin əsas təminatçısıdır. Əmək təhsili, yaradıcı modelləşdirmə, praktiki və ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətlərlə məşğul olmaq, aktiv iş metodlarını mənimsəmək, bacarıqları inkişaf etdirmək, prioritet təhsil vəzifələrini həyata keçirmək üçün istifadə edilir. Məqsədlər və bunlara nail olmaq üçün öz müntəzəm fəaliyyətlərinizi təşkil edən, ünsiyyət və komanda bacarıqlarını, vərdişlərini də inkişaf etdirən texnoloji düşüncə - yəni hərkətlərin ən rəşional, dəqiq icrası bu prosesdə həyata keçirilir.

Mütəşəkkil özünüinkişafın təhsil prinsipi müasir vətəndaş cəmiyyətində insanın normal uyğunlaşmasını və rahat olmasını, öz milli və etnik-mədəniyyət ənənələrinin daşıyıcısının qlobal sivilizasiya proseslərində bərabər iştirakını təmin edə biləcək vətəndaş cəmiyyəti üzvünün yeni sosial-psixoloji davranış modelinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Təhsil uzunmüddətli fasiləsiz proses kimi özünütərbiyəyə çevirərək mənalı həyat təşkil etmək və tələbələrin yaradıcılıq azadlıqlarını stimullaşdıran fəaliyyətləri inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu prinsipin ən vacib xüsusiyyətləri aksioloji, fəaliyyətyönlümlü, təhsildə inkişaf edən yanaşma, fərdi məsuliyyət, funksional səriştənin təbii iyerarxiyası və addımları boyunca yüksəlişin rəqabət formalarıdır.

2.11.3.Multikultural təhsil texnologiyasının funksiyaları və modelləri

Multikultural yanaşma nöqtəyi-nəzərindən, təhsilin təbii funksiyası vətəndaş cəmiyyətinin dəyişən yaşayış şəraitinə uyğunlaşmasıdır, yəni etnik mədəniyyət kompleksinin daim yenilənməsi, aktiv mədəniyyətlərarası əməkdaşlıq və sivilizasiya inkişafı dövründə yeniliklərin inkişafıdır.

Multikultural təhsil texnologiyasının funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və əlaqələri haqqında fikirlərin formalaşması;
- fərdin həyata keçirmək üçün mədəni müxtəlifliyin vacibliyini dərk etmək;
- mədəni fərqlərə müsbət münasibət bəsləmək;
- müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcıları dözümlülük və qarşılıqlı anlaşma əsasında fəaliyyət bacarıqlarının inkişafı .

Multikultural təhsil texnologiyasının modelləri:

Aşağıdakı modellər və multikultural təhsil növləri fərqlənir:

1) Təlim metoduna görə:

- Didaktik - xalqın tarixi, adət-ənənələri haqqında məlumat, bilik verir.

- Eksperimental - təcrübə (rol oyunları).

2) Təlimin məzmununa görə:

- Ümumi mədəni - psixoloji maneələrin olması barədə bir fikir verir.

- Mədəni-özünəməxsus - mədəniyyətlə ünsiyyətin xüsusiyyətləri.

3) Nəticələrin əldə olunduğu sahədə:

- Elmi

- Mənəvi

- Davranış

Multikultural təhsil:

1. Təhsil mədəni və ümumi mədəniyyətdir.

2. Brifinq - problemlərə və onların həlli yollarına geniş baxışı təmin edir.

3. İstiqamət - digər insanların mədəni dəyərləri, fikirləri və normaları ilə sürətli tanışlıq.

4. Təlim multikultural təhsil proqramlarının ən perspektivli növüdür. Davranış məsələlərini həll etmək üçün bir fürsət təmin edir. Mədəni assimilyatorlar mədəniyyətlərarası sinir həssaslığını artırmaq üçün bir texnikadır. Məqsəd, insanlara fərqli vəziyyətlərə yad bir qrup nöqteyi-nəzərindən baxmağı öyrətmək, dünyagörüşlərini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

2.11.4. Multikultural təhsil və tərbiyənin həyata keçirilməsinə pedaqoji dəstək

Müxtəlif konsepsiyaların müasir humanist təhsil sistemlərinin əsasını ölkəmizdə geniş populyarlıq qazanan pedaqoji dəstək ideyası təşkil edir. "Pedaqoji dəstək" anlayışının bir neçə mənası var. Əvvəla, bu, uşaqların sosial hüquqlarının qorunması ilə məşğul olan dövlət xidmətlərinin fəaliyyətidir. İkincisi, düşünilən mənada, pedaqoji dəstək, insanın fərdi potensialını ortaya qoyan, şagirdlərə, müəllimlərə, valideynlərə sosial, psixoloji və fərdi çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edən bir pedaqoji fəaliyyət sistemidir. Üçüncüsü, müəllim şagirdlə birlikdə öz maraqlarını, məqsədlərini, imkanlarını və əngəlləri (problemləri) dəf etmək yolları müəyyənləşdirir.

Multikultural təhsil və tərbiyə texnologiyaları dünyanın mədəni müxtəlifliyi ilə əlaqəli problemlərin həllinə yönəlmiş təlim və tərbiyə vasitələrinin, metodlarının və texnikasının birləşməsidir. Multikultural təhsil və tərbiyənin məqsədlərinə uyğun olaraq, bütün forma, metod və üsullar üç əsas texnologiya növü kimi təqdim edilə bilər. Birinci növ, müxtəlif mədəniyyətlər və mədəni proseslər haqqında biliklərin mənimsənilməsi texnologiyasıdır. Adı çəkilən tipə hekayə, söhbət, mühazirə, seminar, məşq, müstəqil iş və başqaları kimi tələbələrin bilik fəaliyyətinin təşkili üçün bu cür metod və üsullar daxildir. İkinci növ texnologiya müəllim və tələbələrin konstruktiv şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmasına imkan verən şəxsiyyətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması metodlarını əhatə edir. Üçüncü növ texnologiya tələbələrin fərdi mədəni ehtiyaclarını ödəyən formalardan, metodlardan və texnikalardan ibarətdir. Bu, ana dilini və ya başqa bir xalqın mədəniyyətini öyrənmək istəyənlər üçün dəyişkən təhsil proqramları üzərində işdir. Burada interaktiv və problem axtaran təhsil texnologiyaları xüsusi rol oynayır, bu müddət ərzində tələbələr problemlərin həllində təcrübə qazanırlar, multikultural mühitdə qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətləri ilə ünsiyyət

mədəniyyətini yaratmağa yönəldilir. Bu vəziyyətdə tələbə birbaşa təcrübə zamanı qurulan pedaqoji prosesin subyekti olur.

Etnik və vətəndaş kimliyinin, millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması, insanın dünyadakı yerini, doğma mədəniyyətinə münasibətini və etnik qrupun, dövlətin və dünyanın vətəndaşı kimi özünü tanıması ilə əlaqələndirilir. Buna nail olmaq yalnız tələbənin idrak fəaliyyətində fəal iştirak etdiyi, mədəniyyətlə, özü, həmyaşıdları, müəllimləri ilə dialoq vəziyyətinə gətirildikdə mümkündür. Dialoqun məzmunu onu seçim vəziyyətinə salması və həyatı problemləri özündə cəmləşdirməsi, həll edilərkən özünü və başqalarını araşdırması, üstünlüklərini müəyyən etməsi, bəyənməməsi, nəticələrə, ümumiləşdirmələrə gəlməsi və müstəqil olaraq nəticə çıxartması vacibdir.

Kollektiv yaradıcılıq işlərinin təşkili, anlayışlar və inanc-lar, davranış və fəaliyyət üçün motivə çevrilmək, multikultural təhsil və tərbiyə vəzifələrinin həlli, mədəniyyət abidələrinin qorunması, əlilliyi olan insanlara və yaşlılara, qaçqın uşaqlarına kömək üçün kollektiv səylər vacibdir.

Multikultural təhsil problemlərinin uğurla həll olunması üçün zəruri şərt təhsil məkanında tələbə şəxsiyyətinin formalaş-masına pedaqoji dəstəkdir. Pedaqoji dəstək, şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq öz müqəddəratını təyinetmə, özünütəş-kili və özünüinkişaf etdirmə mexanizmlərini yeniləmək, mədəniyyətlərin dialoquna əsaslanan təhsili təmin edən bir mühit kimi təhsil müəssisəsinin multikultural məkanını yaratmaq məq-sədi ilə müəllimin şəxsi xüsusiyyətlərini inkişaf etdirən pedaqoji hərəkətlər sistemidir.

Müasir təhsilin modernləşdirilməsi pedaqoji və fərdi dəstəyə yönəldilmişdir. Multikultural təhsil və tərbiyənin həyata ke-çirilməsində pedaqoji dəstək aksioloji, mədəniyyətə, fəaliyyətə fərdi yanaşmaya əsaslanır və aşağıdakıları əhatə edir:

- öyrənilən mövzuların mədəniyyət, coğrafiya, bölgə tarixinin xüsusiyyətləri ilə əlaqəsi;

- təlim proqramlarının uşaqların idrak fəaliyyətinin üslublarına, etnik mənsubiyyətinə uyğun dəyişməsi;

- etnik plüralizm ideyasının məktəb proqramlarında, dərslərdə əks olunması;

- tələbənin multikultural kimliyini təmin etmək.

Didaktik proses zamanı fərdi dəstək texnologiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- fərdi inkişafın diaqnostikası, şagirdlərin mədəni xüsusiyyətləri ilə əlaqəli təlim-təربiyədəki problem və çətinliklərin müəyyənləşdirilməsi;

- hər bir uşağın ailəsinin mədəniyyətinin, xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- planetdə yaşayan xalqların mədəniyyətini öyrənmək üçün fərdi tapşırıqlardan istifadə;

- ana dilinin, ailədəki ünsiyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq nitqdəki səhvlər üzərində işləmək;

- şəxsiyyətin ahəngdar formalaşmasında müasir qloballaşma və integrasiya proseslərindən istifadə etməyə imkan verən mədəniyyətlərarası pedaqoji qarşılıqlı əlaqə;

- zehni qabiliyyətləri, meylləri və maraqları nəzərə alaraq mətn, tapşırıq üzərində müstəqil iş, kompüterlə işləmək.

Multikultural təhsil məkanında pedaqoji dəstəyin həyata keçirilməsinin digər vacib şərti mədəniyyətə əsaslanan yanaşmanın tətbiqi, eyni zamanda multikultural təhsil sistemində və məzmununda etnopedaqogikaya əsaslanır. Bu mədəniyyətə bənzər yanaşma şəxsiyyətyönlü təربiyənin metodoloji əsasını təşkil edir və mədəniyyət kontekstində həyata keçirilir.

Multikultural təhsildə tələbələrə dəstək aşağıdakıları əhatə edir:

- fənlərarası integrasiyanın tətbiqi;

- etnik komponentin tədris prosesində tədris olunan mövzunun məzmununa daxil edilməsi;

- təhsil prosesində tələbələrin dərsləndənə fəaliyyətlərində etnik plüralizm mühiti yaratmaq;

- təhsilin məzmununu insanın mədəni irsini əks etdirən, insani təcrübələrin oyanmasına yönəlmiş materialla doldurmaq;

- tələbələrin mədəni şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsini təmin etmək;

- dözümlülük, tolerantlıq, fərqli bir mədəniyyətin, milli və vətəndaş şüurunun, empatiya, mədəniyyətlərarası dünyagörüşü kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edən innovativ texnologiyaların tətbiqi.

Multikultural təhsil məkanında pedaqoji dəstəyin həyata keçirilməsinin şərtlərindən biri bütöv bir pedaqoji prosesdə şəxsiyyət yönümlü qarşılıqlı münasibətlərin təşkilidir.

Pedaqoji dəstəyin həyata keçirilməsi prosesini təşkil edərkən müəllim aşağıdakılara əməl etməlidir:

- tələbənin özünəməxsusluğunu və şəxsiyyətini nəzərə almaq və mədəniyyətdə özünü təsdiq yolu ilə saxlamaq;

- müəllimin "subyektiv təcrübəsi" əsasında tələbənin fərdi imkanları və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla pedaqoji qarşılıqlı əlaqə yaratmaq;

- multikultural təhsildə fərdi yanaşmaya etibar etmək.

Multikultural təhsildə tələbələrə pedaqoji dəstək verən müəllim aşağıdakı qaydaları rəhbər tutur:

- milliyyətdən və etnik mənşəyindən asılı olmayaraq bütün tələbələrə simpatiya göstərmək;

- dözümlülük, rahatlıq, güzəştə meyl göstərmək, tez-tez tərifləməyə, təsdiqlənməyə müraciət etmək və zəif şagirdlərin müəllimin təsdiqinə daha çox ehtiyacı olduğunu xatırlamaq;

- uşaqları stres, qorxudan qorumaq, şagirdləri müstəqil düşünməyə sövq edən dialoq qurmaq;

- bölgədə yaşayan xalqların mədəniyyətinin tarixini, adət-ənənələrini, milli xüsusiyyətlərini bilmək.

Multikultural təhsil və tərbiyə ideyalarının pedaqoji prosesdə həyata keçirilməsi, mədəni, savadlı və bacarıqlı bir şəxsin inkişafı, insanın yeni, daha yüksək mədəniyyət səviyyəsinə qaldırılması üçün əlverişli şərait yaradır.

2.12. Distant təlim texnologiyaları

2.12.1. Distant təlim texnologiyalarının mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir: Distant (məsafədən) təhsil - tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu təhsiləlmə formasıdır⁷⁷.

Distant təhsil hər yerdə hər bir insanın məsafədə müasir tədris və metodik məlumat ötürmə vasitələrindən istifadə edərək istənilən təhsil müəssisələrinin tədris proqramını öyrənməsi üçün mümkün olduğu bir təhsil texnologiyasıdır.

Distant təhsil - tələbələrin öyrənilən materialın böyük hissəsini, tədris prosesində tələbə və müəllimlərin interaktiv qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən, tələbələrin öyrənilən materialı, həm də tədris prosesində müstəqil işləmələrini təmin edən texnologiyalar toplusudur.

Distant təhsil texnologiyası artıq reallığa çevrilərək təhsil sistemində geniş istifadə olunur.

Distant təlim texnologiyaları - tələbələr tərəfindən öyrənilən materialın böyük hissəsinin çatdırılmasını, tədris prosesində tələbə və müəllimlərin interaktiv qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən, tələbələrin öyrənilmiş materialı, eləcə də tədris prosesində müstəqil işləmələrini təmin edən informasiya texnologiyasıdır.

Distant tədris xüsusi İKT və İnternet texnologiyalarından istifadə edərək təhsil prosesinə xas olan bütün komponentləri (məqsədlər, məzmun, təşkilati formalar, tədris vasitələri) əks etdirən müəllim və tələbələrin qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan bir təlim sistemidir.

Müasir distant təlim texnologiyaları aşağıdakı əsas elementlərin istifadəsinə əsaslanır.

⁷⁷ Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunun Bakı, 2009

- məlumat ötürmə vasitələri (poçt, televiziya, radio, informasiya və rabitə şəbəkələri);
- məlumat mübadiləsi üçün texniki mühitdən asılı olan metodlar.

Distant tədris prosesinin əsasını fərdi dərş cədvəlinə uyğun olaraq özü ilə birlikdə xüsusi tədris vəsaitləri dəsti və müəllimlə təmasda olmaq imkanları olan özü üçün əlverişli yerdə təhsil ala bilən tələbənin yönəldilmiş və idarə olunan intensiv müstəqil işi təşkil edir.

Təhsil sistemində distant təhsil texnologiyalarının tətbiq edilməsində məqsəd yaşayış yerindən, sosial vəziyyətindən və sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq tələbələr üçün keyfiyyətli təhsil almaq imkanlarını təmin etməkdir.

Modern məktəbdə distant təhsil texnologiyalarının köməyi ilə tələbələrə daha aydın bir peşə rəhbərliyi üçün fürsət verərək profil hazırlığı sahələrini əhəmiyyətli dərəcədə diversifikasiya etmək mümkündür. Bu sahədə orta məktəbdə ixtisaslaşmış təhsil sahələrinin kifayət qədər geniş seçimi var.

Distant təlim müasir təhsilin iki əsas prinsipini - "hamı üçün təhsil" və "həyat vasitəsilə təhsil" həyata keçirməyə imkan verir. Lakin yadda saxlamalıyıq ki, bu texnologiya diqqətlə inkişaf etdirməyi və material hazırlamağı tələb edir. Bu çox yüksək səviyyəli və düşünülmüş bir yanaşmadır, çünki bu, informasiya texnologiyaları əsrində insanın əsas dəyərlərini təmin edən ixtisaslı təhsildir.

Distant təhsil əslində öz-özünə deyil, konkret məqsədlərə çatmağa xidmət edir və bir çox üstünlüklərə malikdir. Bunların arasında:

1. Təlimə fərdi yanaşma. Distant təhsil sistemi şagirdlərin ilkin hazırlıq səviyyəsi, öyrənmə motivasiyası, məlumatın qəbulu sürəti, məlumatların üstünlük verilən formaları, qrup halında işləmək meyli, mövzu sahəsi, materialın lazımı dərinliyi və həcmi kimi fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Əslində fərdi

yanaşma, nəticədə təlim keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir.

2. Tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi. Distant təhsilin mahiyyəti tələbələr arasında təlim prosesinin bir şəkildə sinxronizasiya olunduğu və hamının eyni cədvəldə işlədiyi bir təhsil qrupu çərçivəsində deyil, fərdi cədvələ uyğun olaraq təhsil almaqdır. Üstəlik, məsafədən öyrənmənin fərdi cədvəli tələbənin hazırkı məşğulluğundan və məlumatı qəbul etdiyi tempdən, təlimin intensivləşməsi və ya tədrisin xarakterində asılı olaraq asanlıqla dəyişdirilə bilər.

3. Təlim prosesində yeni metodların, prinsiplərin, eləcə də texniki vasitələrin, o cümlədən CD, İnternet və digər tədris materiallarından istifadə etməklə əldə olunan təlimin keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sürətlə inkişaf edən texnoloji tərəqqinin nəticəsi olan müasir texniki vasitələr düzgün istifadə edildikdə xeyli fayda gətirir.

Distant təlim beş əsas məqam ilə xarakterizə olunur:

1. müəllimin və şagirdin varlığı və heç olmasa aralarında razılığın olması;
2. şagirdin məkan bölgüsü;
3. şagird və məktəbin fəza baxımından ayrılması;
4. tələbə və müəllimin iki istiqamətli qarşılıqlı əlaqəsi;
5. xüsusi olaraq distant təhsil üçün hazırlanmış materialların seçimi.

Distant tədris texnologiyalarına əsaslanan tədris prosesinə həm məcburi sinif işləri, həm də tələbələrin müstəqil işi daxildir. Müəllimin tədris prosesində iştirakı təkcə sinif otaqları keçirməklə deyil, həm də davamlı və aralıq monitorinqi, şəbəkə dərsləri və məsləhətləşmələr keçirməklə tələbələrin tədris və elmi fəaliyyətlərinə davamlı dəstəyin göstərilməsinin zəruriliyi ilə müəyyən edilir.

Distant təhsildə istifadə olunan informasiya texnologiyalarını üç qrupa bölmək olar:

1. təhsil məlumatlarının təqdim edilməsi texnologiyası;

2. təhsil məlumatlarının ötürülməsi texnologiyası;
3. təhsil məlumatlarının saxlanması və işlənməsi texnologiyaları.

Bunlar birlikdə, distant təhsilin texnologiyalarını formalaşdırır. Üstəlik, təhsil proqramlarının həyata keçirilməsində, əslində, tədris prosesini və dəstəyini təmin edən təhsil məlumatlarının ötürülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Distant təlim texnologiyalarının **məqsədi** rəqəmsal təhsil məkanının inkişafı ilə ali və orta ixtisas təhsil proqramlarında təhsil alan vətəndaşların bütün kateqoriyası üçün keyfiyyətin sisteməlik şəkildə yaxşılaşdırılması və fasiləsiz təhsil imkanlarının genişlənməsi üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Distant təhsilin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- peşə təhsili və yenidən hazırlıq;
- müəyyən ixtisaslar üzrə müəllim heyətinin ixtisasartırma hazırlığı;
- tələbələrə fərdi fənlər üçün imtahanlara hazırlamaq;
- tələbələrə müəyyən bir profilli təhsil müəssisələrinə qəbul üçün hazırlamaq;
- məktəb kurikulumundan və ya məktəb kursundan kənar bir mövzunun dərinlən öyrənilməsi;
- məktəb dövrünün müəyyən fənləri üzrə şagirdlərin bilik, bacarıq və qabiliyyətləri arasındakı boşluqları aradan qaldırmaq;
- müxtəlif səbəblərə görə məktəbə gedə bilməyən və ya bu bir müddət davam edən şagirdlər üçün məktəb tədris planının əsas kursunu təmin etmək;
- maraqlar üzərində davamlı təhsil.

Məktəbin tədris prosesində distant təhsil texnologiyalarının tətbiqi aşağıdakı məqsədlərə çatmağı təmin edir:

- təhsildə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, müxtəlif başlanğıc imkanları ilə təhsilin bərabərliyini və əlçatanlığını təmin etmək;

- daim özünütərbiyəsinə yönəlmiş, potensialını daim inkişaf etdirməyə hazır olan yeni bir düşüncə növü olan məktəb məzunlarının təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- şəbəkədə məhsuldar əməkdaşlıq üsulları, şagirdlərə yeni informasiya mühitində uyğunlaşmağa hazırlaşmağa imkan verən informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması;

- müasir məktəbin aktual problemlərini həll etmək, dövlət təhsil standartında nəzərdə tutulmuş XXI əsrin təhsil məqsədlərinə nail olmaq;

- fərdi təlim nəticələrinin formalaşması;

- meta-mövzu anlayışlarını və universal tədris hərəkətlərini (tənzimləmə, bilik, kommunikativ) mənimsəmək;

- ümumtəhsil tədbirlərindən təhsil, bilik və sosial praktika-da istifadə etmək bacarığı;

- fərdi tədris traektoriyasının qurulması.

Hər hansı bir inkişaf prosesi *məqsədinin* aydın şəkildə başa düşülməsi və həlli bu məqsədə çatmağı təmin edən vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır.

Distant təlim texnologiyalarının istifadəsi ilə tam müddətli təhsil prosesində iştirak edə bilməyən (müvəqqəti və ya daimi) tələbələr üçün tədris prosesinin təşkili ilə bağlı, habelə adi şəraitdə əldə etmək çətin olan təhsilin yaradıcı komponentinin inkişafı problemləri həll etmək üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- tələbələrin (şagirdin) öz təhsillərində aktiv rolunu gücləndirmək, təhsil məqsədlərini müəyyənləşdirməkdə, müxtəlif təhsil sahələrində üstünlük təşkil edən istiqamətləri, forma və tempi seçməkdə;

- internet bağlantısı ilə tələbələrin hər hansı bir mərkəzindən geniş miqyaslı təhsil seriallarına, bəşəriyyətin mədəni və tarixi nailiyyətlərinə, dünya mədəni və elmi xəzinələrinə çıxışı təmin etmək;

- tələbəyə peşəkar müəllimlər, həmyaşıdları, həmfikir insanlarla ünsiyyət qurmaq, ərazilərindən asılı olmayaraq yüksək səviyyəli mütəxəssislərlə məsləhətləşmə imkanı vermək;

- dərslərin interaktiv formalarının, multimedia tədris proqramlarının istifadəsi zamanı tədris prosesinin evristik hissəsinin artması;

- ənənəvi ilə müqayisədə daha rahat, şagirdin yaradıcı ifadəsi üçün şəraitin yaradılması;

- şəbəkə layihələrində, yarışlarda, müsabiqələrdə iştirak etməklə müxtəlif şəhərlərdə və ölkələrdə yerləşən çox sayda həmyaşid ilə rəqabət etmək imkanı təmin etmək.

Bu baxımdan distant təlim texnologiyalarının əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Yaşayış yerindən, sosial vəziyyətindən və sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün şagirdlərə keyfiyyətli təhsil vermək;

-Tələbələrin təhsil keyfiyyətlərini maraqlarına, qabiliyyətlərinə və ehtiyaclarına uyğun olaraq yaxşılaşdırmaq;

- İnformasiya texnologiyalarının sosial-təhsil çevrilmələrinin kompleksi kimi istifadəsinə əsaslanan xalq təhsili çərçivəsində ixtisaslaşdırılmış təhsilin inkişafı;

-Tələbələrin təhsil sahəsindəki tələbatlarını tam təmin etmək üçün şərait yaratmaq.

Ən səmərəli iş formalarını tapmaq üçün bu fəaliyyət siyahısı bir təhsil müəssisəsində genişləndirilə bilər. Distant təlim texnologiyasından istifadə problemin həllinə kömək edən vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Tələbələrin tədris fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması.

2. Tədris prosesinin təşkilinin səmərəliliyinin artırılması.

3. Təhsil vasitələrindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq.

4. Seçilən ümumi təhsil fənlərini öyrənmək imkanı verən keyfiyyətli təhsilə çıxışın artırılması.

Beləliklə, distant təlim texnologiyalarına mövcud ictimai maraq müasir insan ehtiyacları ilə deyil, təhsil subyektlərinə biliklərin təqdim olunması proseslərinin mərkəzləşdirilməsini, onları elm adamlarının apardıqları məlumatların toplanması, formalaşması və saxlanması proseslərindən ayırmağa imkan verən məlumatların emalı sahəsindəki texniki və texnoloji inkişafı ilə izah olunur.

2.12.2. Distant təlim texnologiyasının prinsipləri və funksiyaları

Müasir şəraitdə distant təlim texnologiyalarının təşkili və həyata keçirilməsində ümumi təhsilin və xüsusi hazırlığın müxtəlif prinsipləri və funksiyalarından geniş istifadə olunur. Buna görə də, distant təhsil texnologiyasının inkişafının ilkin xüsusiyyətləri aşağıdakı prinsiplərə yönəldilməlidir:

Distant təlim texnologiyasının prinsipləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalı olan distant təhsil sistemində təlim və tərbiyə prosesinə dair ilkin əsas didaktik və digər tələblərin müəyyən bir sistemidir. Distant təhsil sistemi ümumi didaktik prinsiplərə əsaslanır:

- didaktik prosesin öyrənmə qanunlarına uyğunluğu;
- nəzəri biliklərin aparıcı rolu;
- təhsil, tərbiyə və inkişaf funksiyalarının vəhdəti;
- tələbələrin təhsilə müsbət münasibətinin stimullaşdırılması və motivasiyası;
- kollektiv tərbiyə işinin təlimə fərdi yanaşma ilə birləşməsi;
- öyrənmədə vizual ilə mücərrəd düşüncənin birləşməsi;
- müəllimin rəhbərliyi altında tələbələrin şüuru, fəaliyyəti və müstəqilliyi;
- öyrənmədə davamlılıq və ardıcılıq;
- mövcudluq;
- təlimin məzmununu mənimsəmək;

Distant təlim texnologiyası ilə bağlı əlavə prinsiplərdən ən əhəmiyyətli aşağıdakılardır:

- *humanist prinsip*: öyrənmə istiqaməti və təhsil prosesi fərdə, seçilmiş peşəyə uyğun tələbələrin biliklərə yiyələnməsi, yaradıcı fərdiliyin, yüksək vətəndaş, mənəvi, əqli, fiziki keyfiyyətlərin inkişafı və təzahürü üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması.

- *yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqinin məqsədə uyğunluğu prinsipi*: yeni informasiya texnologiyaları təlim sisteminin bütün komponentlərinə təsir göstərir: məqsəd, məzmun, metod və təşkilati forma, tədris vasitələri pedaqogikanın müərkəb və təxirəsalınmaz vəzifələrini həll etməyə imkan verən, yəni, intellektual, yaradıcı potensialın inkişafı, analitik düşüncə və insanın müstəqilliyi.

- *təhlükəsizlik prinsipi*: gizli məlumatların qorunması, ya-lan məlumatların yayılması, rüsvayçılığın və təlimin saxtalaşdırılmasının aradan qaldırılması və başqaları ilə əlaqəli geniş tədbirləri əhatə edir.

- *qabaqcıl təhsil prinsipi*: yeni nəsillərə keçmiş nəsillərin topladığı elmi və mədəni irsini ötürməklə yanaşı, bu nəslin sürətlə dəyişən dünyada uyğunlaşmasına şüur və dünyagörüşünün formalaşmasına kömək edəcək.

- *təhsilin başlanğıc səviyyəsinin prinsipi*: effektiv təlim müəyyən ilkin bilik, bacarıq dəsti tələb edir.

- *təhsilin məzmununu seçmək prinsipi*: distant təhsildəki məzmun dövlət standartının tənzimləyici tələblərinə uyğun olmalıdır.

Planlaşdırılan nəticələr distant təhsilin məzmunu ilə üst-üstə düşür, fərq bəzi təlimin prinsiplərində, həmçinin tədris materialının təqdimat formalarında, müəllimlə tələbə arasında qarşılıqlı əlaqədə mövcud olmasıdır.

Əlbəttə ki, distant təhsil texnologiyası müasir pedaqogika-da baş verən bütün didaktik prinsiplərə uyğun qurulmalıdır: ob-yektivlik, elm; nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı əlaqə; ardıcılıq,

sistemli; zəruri çətinlik dərəcəsi ilə mövcudluq; görünmə və metodların müxtəlifliyi; tələbələrin şüuru və fəaliyyəti; bilik, bacarıqların mənimsənilməsinin gücü. Ancaq distant təlim texnologiyasının özünəməxsus prinsipləri var.

Distant təlim texnologiyasının aşağıdakı xüsusi prinsiplərini ayırd edə bilərik:

1. *İnteraktivlik prinsipi*. Distant təhsil bütün iştirakçıları arasında interaktiv qarşılıqlı əlaqəni təmin etməlidir.

2. *Açıqlıq prinsipi*. Hər kəsin seçdiyi məsafədən təhsil almaq imkanı olmalıdır.

3. *Çeviklik prinsipi*. Təhsil prosesinin gedişatı tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırıla bilər, fərdi təhsil yolu qurur və əlverişli vaxtda təhsil almaq imkanı verir.

4. *Bütövlük prinsipi*. Bu prinsipə görə distant təlim texnologiyası integrasiya olunmuş formada məqsədlər, metodlar, vasitələr, formalar, təlim şərtləri sistemini təmsil edir və bununla da müəyyən didaktik sistemin həqiqi işləməsinə, inkişafını təmin edir.

5. *Reproduktivlik prinsipi*. Pedaqoji mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tədris texnologiyasının tələblərinin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuş təlim məqsədlərinə nail olmağa zəmanət verir. Reprodaktivlik prinsipinə cavab vermək üçün təhsilin müasir texnologiyası zəruri və kifayət qədər minimum maddi imkanları, insan resursları və vaxtı olan tipik bir təhsil müəssisəsində tətbiq olunmalıdır, çoxaldılaraq müxtəlif təhsil bölmələrinin, ümumiyyətlə, universitetlərin tələbələri tərəfindən istədikləri nəticələrə nail olmaq üçündür.

6. *Uyğunlaşma prinsipi*. Bu, distant təhsil prosesini tələbələrin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmağa imkan verən müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təmin edilir.

7. *Transmissiya prinsipi*. Bütün dünyada təhsil məqsədləri üçün təhsil mətnləri, audio və video yazıları, televiziya və kompüter proqramlarının ötürülməsi imkanlarından ibarətdir.

8. *Əsas bilik prinsipi*. Distant təhsilə başlamaq üçün istifadəçi bir sıra əsas biliklərə sahib olmalıdır. Bunun üçün giriş məsafəsi müxtəlif məsafəli kurslarda istifadə olunur.

9. *Elmlilik prinsipi*. Bu prinsip öyrənilən fənnin əsas hissəsinin əsasını qoyan elmlərin son nailiyyətlərinə, eksperimental olaraq təsdiqlənmiş didaktik yeniliklərə, didaktikaya əsaslanan bilik sahələrinin məlumatlarına dəstək tələb edir.

10. *Şəxsiyyət prinsipi*. Tələbə identifikasiyası ümumi təhlükəsizlik tədbirlərinin bir hissəsidir. Kursdakı hər bir istifadəçinin təlim keçmək üçün öz istifadəçi adı və şifrəsi var. Tələbə də video konfransdan istifadə edərək müəyyən edilir.

11. *Fərdiləşdirmə prinsipi*. Fərdi tempi və təhsil trayektoriyasına uyğun olaraq distant təhsil kursunda fərdi şəkildə oxumağı nəzərdə tutur.

12. *Daimi məşq prinsipi*. Distant təlim müvəqqəti qaydalara tabe olmalıdır, məsələn, bir viktorinanın çatdırılması, nəzarət vəzifələri və s. üçün son tarixin müəyyən edilməsi.

13. *Yeni informasiya texnologiyalarının istifadəsinin pedaqoji məqsədə uyğunluğu prinsipi*. Distant tədris prosesində istifadə olunan informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının vasitələri təlim məqsədlərinə uyğun olmalıdır və onların ən effektiv nail olmasına töhfə verməlidir.

14. *İdarəetmə prinsipi*. Distant təlim texnologiyasının bütün mərhələlərində həyata keçirilməsinin nəticələrini və təhsil prosesinin operativ tənzimlənməsini təmin edən müəyyən bir komponentin olmasını nəzərdə tutur.

Distant təlim texnologiyalarının funksiyaları. İnsan fəaliyyətinin sosial-pedaqoji aspektini öyrənən elmlərdə funksiya əksər hallarda sistemin saxlanması və inkişafına yönəldilmiş keyfiyyət xarakteristikası kimi başa düşülür. Sistemin funksional komponentlərinin sabitliyi onların struktur komponentləri və bir-biri ilə əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Hər hansı bir komponentin başqaları ilə əlaqələrinin olmaması onların təcrid olunmasına və nəticədə sistemin dağılmasına səbəb olur.

Distant tədrisinin metodik sisteminin əsas funksiyalarına: epistemoloji, humanist, dizayn, normativ və refleksiv (əksedici) funksiyalar daxildir. Bunları qısaca nəzərdən keçirək:

Epistemoloji funksiya tədris prosesinin inkişaf obyektini kimi tanınmasına, xüsusi texnologiyaların mənimsənilməsinə, pedaqoji problemlərin həlli üçün metod və texnikalar yaratmağa yönəldilmişdir.

Humanist funksiya pedaqoji prosesdə uşağın şəxsiyyətinin dəyərlərinin təsdiqlənməsinə, tələbənin “mən peşəkar” müəllim və “mən özünəməxsus” müsbət konsepsiyasının formalaşmasına, şəxsi təcrübə barədə məlumatlı olmağa yönəlmişdir.

Dizayn funksiyası təhsil prosesinin operativ, prosedural, texnologiya dəstəyində, yəni pedaqoji prosesdə iştirak edənlərin məzmununun, formalarının, tədris metodlarının və praktik fəaliyyətinin tərtibində, konkret vəziyyətlərin həlli üçün ən təsirli pedaqoji metodların seçilməsində özünü göstərir.

Normativ funksiya təhsil fəaliyyətində dəyərlər funksiyasını yerinə yetirən pedaqoji normalara əməl olunmasını dəstəkləyir, tədris prosesinin dizaynı, müəyyən pedaqoji texnologiyaların yaradılması və tətbiqi üçün müəyyən tələblərin, qaydaların nəzərə alınmasını, təhsil standartının həyata keçirilməsində məqsədyönlü tədbirlərin görülməsini təmin edir.

Refleksiv funksiya təhsil prosesinin subyektlərinə öz fəaliyyətlərinin əsaslarını anlamaqla təmin edir, bu müddət ərzində qabiliyyətlərini, səhvlərini və imkanlarını qiymətləndirir, əks olunmanın inkişafı üçün şərait yaradır.

Distant tədris texnologiyası xüsusi bir təlim növüdür, onun əsas funksiyaları təhsil prosesində bütün iştirakçıların qarşılıqlı təsir göstərməsidir. Burada müəllimin iştirakı lazım deyil, çünki distant təhsil materialın müstəqil öyrənilməsi prosesidir. Distant təhsil ilə şəxsiyyətə yönəlmiş bir təlim tətbiq olunur, öyrənmənin maksimal fərdiləşdirilməsi baş verir. Distant təhsil həm ümumi pedaqoji didaktik prinsiplər, həm də konkret prinsiplər ilə xarakterizə olunur.

2.12.3. Distant təlim texnologiyasının növləri və modelləri

Distant təhsili məlumatların müəllimdən tələbəyə ən yeni texnologiyalar vasitəsilə ötürülməsini xarakterizə edən növlərə bölünür. Aparılan təhlillərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, distant təhsilin ən çox yayılmış növləri aşağıdakılara əsaslanır:

- interaktiv televiziya;
- istifadə olunan konfigurasiyadan (mətn sənədləri, multimedia texnologiyaları, video konfrans) asılı olaraq müxtəlif didaktik imkanları olan kompüter telekommunikasiya şəbəkələri (regional, global);
- CD (kompakt disk) texnologiyası və Internetin birləşməsi.

İnteraktiv televiziya əsaslanan tədrisin üstünlüyü, müəllimdən müxtəlif məsafələrdə yerləşən bir auditoriya ilə birbaşa vizual ünsiyyət qurmağındadır. Onun mənfi tərəfi odur ki, bu cür təlim ilə ənənəvi metod əsasında qurulmuş və ya müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə olunmaqla adi bir dərs praktik olaraq təkrarlanır.

Buna yalnız unikal üsulları, laboratoriya təcrübələrini nümayiş etdirdikdə, müəllim və tələbələr yeni biliklərin, metodların, yeni informasiya texnologiyalarının istifadəsində iştirakçı ola bildikdə və müzakirədə iştirak edə bildikdə yol vermək olar. Bu distant təhsilin forması interaktivdir və qabaqcıl təlim sisteminə çox perspektivli hesab edilə bilər. Ancaq hazırda bunlar son dərəcə bahalı texnologiyalardır.

Distant tədrisi təşkil etməyin növbəti yolu kompüter telekommunikasiyasının elektron poçt, xəbər qrupları, regional şəbəkələrin və internetin informasiya mənbələri şəklində istifadəsini əhatə edir və ən yeni telekommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi nəzərdə tutulur.

Sonuncu, CD-lərin əsas elektron dərslik kimi istifadəsini əhatə edir. Ali məktəbin mütəxəssis hazırlığı üçün böyük didaktik imkanlar var. Kompakt diskin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, aşağıdakı keyfiyyətləri özündə birləşdirir: interaktivlik, multi-

media, çoxlu miqdarda məlumat ehtiva edir və bunun sayəsində distant təhsil prosesini əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşdırır.

Distant təlim texnologiyalarından istifadə edən təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təhlili ilə ümumi (hamıya xas olan) təşkilati xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi aşkar edilmişdir:

- Öyrənmənin davamlılığı;
- Təhsil prosesinin həyata keçirilməsinə açıqlıq və fərdi yanaşma;
- Aparıcı universitetin bazasında filialları coğrafi baxımdan uzaq təlim və məsləhət mərkəzləri olan mərkəzçilik;
- Tələbələrə (şagirdlərə) sahələr və ya fənlər üzrə bağlı olan müəllim-məsləhətçi varlığı;

Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili üçün müxtəlif variantları nəzərə alaraq, aşağıdakı distant təhsil modellərini ayırd etmək olar:

1. Məsləhət modeli - onun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti tələbənin məsləhət (təlim) mərkəzinə mütəmadi səfəridir. Mərkəzdə tələbələr mühazirələrə qulaq asır, digər tələbə və müəllimlərlə görüşür, lazım olan izahatları və əvvəlki işlərin qiymətləndirilməsinin nəticələrini əldə edirlər. Bu modelin həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtlər:

A) tələbələrə məsləhət mərkəzinə mütəmadi ziyarət üçün vaxt olmalı və ona gediş haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsait olmalıdır;

B) zəruri şərt mərkəzdə tərbiyəçilərin olması;

C) bir qrup tələbənin (şagirdin) formalaşması;

D) təlimin uğuru motivasiyadan asılıdır;

2. Yazışma modeli - bu modelin əsası müəllimlə tələbə arasında tədris materiallarının poçtla və ya başqa bir şəkildə şəxsi təmas olmadan davamlı mübadiləsi prosesidir.

Modelin mövcudluğu üçün şərtlər:

A) etibarlı rabitə sistemi;

B) tələbənin işinə sürətli və qiymət verə bilən ixtisaslı müəllimlərin olması;

C) tələbə ilə müəllim arasında məlumat dövriyyəsi müddəti ən azı iki həftə olmalıdır;

D) məsləhət modelində olduğu kimi, asinxron modelə şəxsi görüşlər, fərdi mühazirələr də əlavə edilə bilər.

3. Tənzimlənən öz-özü ilə işləmə modeli - onun əsas xarakteristikası tələbə müstəqilliyi adlandırılmalıdır - daha çox vaxt seçmə yeri, təhsil yeri, təhsilə sərf olunan vaxt miqdarı, kursun və imtahanın başlama tarixinin seçimi. Təlim tapşırıqlar, suallar və strukturlaşdırılmış material vasitəsilə həyata keçirilir.

Bu modelin ön şərtləri bunlardır:

A) tələbələr yüksək intizamlı olmalı, öyrənmə qabiliyyətinə malik olmalıdırlar;

B) tədris materialının hazırlanmasında yüksək ixtisaslı müəllim iştirak etməlidir;

Bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq distant təlim sistemindəki tədris prosesinin təşkilinin aşağıdakı modellərini fərqləndirə bilərik. Modellərin təsnifatı (tipologiyası) üçün əsas təlim materiallarının çatdırılma vasitəsidir.

Bu modellərdə, bir şərt olaraq, təhsil xidmətlərinin potensial istehlakçısının (abituriyentin) müəyyən bir təhsil müəssisəsini seçməsi, qəbul imtahanlarından keçməsi və bütün lazımı sənədləri doldurması qəbul edilir. Distant təhsil sistemində giriş testləri xüsusi sorğu anketləri, testlər, müsahibələr, bəzən isə imtahanlar şəklində aparılır.

4. “Case” texnologiyası modeli - giriş testlərini keçdikdən sonra təhsil almaq üçün tələbə təhsil materiallarından bir dəst alır. Adətən, ərazidə yığcam yaşayan bir qrup tələbə formalaşır. Bir sıra təlim vəsaitlərinin əsasını audio və video materiallar, CD-lərdəki kompüter proqramları və ya digər media vasitəsi ilə əlavə edilə bilən kağızdan (çapdan) hazırlanmış dərsliklər təşkil edir. “Case” texnologiyası modeli distant təhsil sxeminə bənzəyir. Görünən fərqlər odur ki, təlim vasitələrinin xüsusi təlim dəstləri hazırlanır və istifadə olunur, prosesin daha sərbəst vaxt

çərçivələri və dərslərə məcburi iştirak təmin olunur. Hər bir fənn üzrə tələbəyə müəllim-məsləhətçi təyin olunur,

5. Müxbir öyrənmə modeli - tədris prosesinin təşkili bu sxemində tələb olunan sənədləri tərtib etdikdən sonra tələbə təlim materialları alır, imtahanları məsləhət verən və təsdiqləyən müəllim ona qoşulur. Tam zamanlı əlaqə planlaşdırılır. İnformasiya prosesində mühüm rol ədəbi poçt oynayır. Çox sayda tələbə ilə əhəmiyyətli miqdarda sənədlər sayəsində qeydiyyat və mühasibatlıq avtomatlaşdırılır. Müasir model arasındakı fərq tədris vəsaitləri toplusunun formalaşmasında, eyni zamanda tələbənin universitetlə didaktik və təşkilati qarşılıqlı əlaqəsi üçün telefon və digər rabitə vasitələrindən istifadə edilməsində gör-mək olar. Model ümumilikdə tələbənin təhsil aldığı yerdə telekommunikasiya olmadığı hallara yönəldilmişdir.

6. Radio-televiziya öyrənmə modeli - televiziya, radio şəbəkələrindən tələbələrə tədris məlumatlarını çatdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu sistem və alətlər əsasında dərslər və müəhazirələr keçirilir. Məsləhətləşmələr, imtahanlar və dərslərin digər təşkilati formaları, ümumiyyətlə şəxsən həyata keçirilir. Belə bir model aşağıdakı addımları əhatə edir.

- A) internetdə və ya televiziya yayım müəhazirə forması;
- B) təsdiq edilmiş proqrama uyğun olaraq tədris vəsaiti və əlavə ədəbiyyat üzrə öz-özünə təlim;
- C) təklif olunan təlim kursu ilə əlaqədar məsləhətləşmələr; test sənədləri, həmçinin tezis yazmaq;
- D) yazılı işin qiymətləndirilməsindən və sınaqdan ibarət olan tədris prosesinin monitorinqi;
- E) yekun nəzarət;

7. Şəbəkə öyrənmə modeli - İnternetin istifadəsinə əsaslanır. Təhsil almaq istəyənlər elektron formada təqdim olunan zəruri sənədləri tərtib edərək mərkəzə göndərilir. Kursun qeydiyyatı və ödənişi üçün rəsmi prosedurlardan keçdikdən sonra tələbə təlim məlumatlarına və fərdi məsləhətləşmələr, aralıq testlərdən keçmək, müəllimin adını əldə etmək üçün parol alır. Müəl-

limlə ünsiyyət elektron poçt, tele və video konfrans vasitəsilə həyata keçirilir. Sertifikatın verilməsi şəxsən və ya video konfrans vasitəsilə həyata keçirilir.

8.Distant təlim texnologiyasının təşkilati və metodoloji modelləri- məqsədlərdən və şərtlərdən asılı olaraq təhsil müəssisələri distant təlim texnologiyalarının tətbiqi üçün müəyyən bir model seçə bilər.

Distant təlim texnologiyasından istifadə edən təhsil müəssisələri əsasən ənənəvi və müasir təcrübədən istifadə edən altı modelə diqqət yetirək:

Birinci model **xarici tədqiqatlardır**. Təhsilin bu modeli orta və ali təhsil müəssisələri üçün məqbuldur. Çünki məktəb və ya universitet tələblərinə yönəlmiş və üzürlü səbəbdən tam təhsil müəssisələrində iştirak edə bilməyən şagird və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu model 1836-cı ildə London Universitetində təşkil edilmişdi, əsas vəzifəsi o illərdə adi təhsil müəssisələrinə getməyən tələbələrə müəyyən sertifikatlar, dərəcə almaq və s. üçün imtahana kömək etmək idi. Bu vəzifə tələbələr üçün daxili təlimlə birgə bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır.

İkinci model **universitet əsaslı təlimdir**. Bu modeldə təlim informasiya texnologiyaları, o cümlədən kompüter telekommunikasiya bazası əsasında aparılır. Bu stasionar (kampusda) deyil, məsafədə, qiyabi (açıq formada) və ya uzaqdan təhsil alan tələbələr üçün bütöv bir təhsil sistemidir, yəni, kompüter texnikası vasitəsi ilə telekommunikasiya daxil olmaqla, yeni informasiya texnologiyalarına əsaslanaraq bu cür proqramlarda iştirak etməklə, dünyanın bir çox aparıcı universitetində müxtəlif təhsil sertifikatları almaq üçün bu cür proqramlardan istifadə olunur. Təlimin təşkilində bu model dünyanın bir çox aparıcı universitetləri üçün xarakterikdir. Burada təlim əsasən “case” texnologiyası üzrə aparılır.

Üçüncü model, **bir neçə təhsil müəssisəsinin əməkdaşlığına əsaslanan təlimdir**. Belə bir model, daha keyfiyyətli və daha ucuz tədris prosesi olduğundan tələbələr üçün faydalıdır. Əsas,

aparıcı fənlər üzrə vahid proqramların birgə inkişafını təmin edir. Hər bir təhsil müəssisəsi müəyyən kursların təşkili üzrə ixtisaslaşmışdır. Eyni zamanda, təlim proqramları daha yaxşı və daha ucuz həyata keçirməyə imkan verir. Proqramın uzunmüddətli məqsədi tələbələrin ölkələrini və evlərini tərk etmədən, digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən kollec və universitetlər əsasında hər hansı bir təhsil almaq imkanını verməkdir. Bu modeldə təlimin əsası elektron dərsliklər ola bilər.

Dördüncü model **ixtisaslaşdırılmış təhsil müəssisələrində təlimdir**. Bu modeldə distant təhsil kurslarının təşkili ilə məşğul olan və təhsil fəaliyyətinin digər təşkili formalarından istifadə etməyən mərkəzlərdən bəhs edilir. Təlimin əsasını tədris vəsaiti, xüsusi ədəbiyyat, audio və video lentlər, kompüter proqramları ilə tələbələrin müstəqil işi təşkil edir.

Beşinci model **sərbəst təlim sistemləridir**. Təlim tamamilə radio və televiziya verilişlərinə, həmçinin əlavə paylanmış çap materialları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşma, xüsusi avadanlıqlardan (fərdi kompüterlərdən və lazımi cihazlardan) istifadə etmədən bilik əldə etmək istəyən çox sayda insanı əhatə etməyə imkan verir.

Altıncı model **virtual təhsil mühitidir**. Bu model həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün rahatlığı və sadəliyi ilə xarakterizə olunur.

Distant təlim texnologiyasının təşkilati - texnoloji modelləri:

Tək media - hər hansı bir təlim vasitəsi və məlumat ötürmə kanalının istifadəsi. Məsələn, yazışma, radio və ya televiziya proqramları vasitəsilə təlim. Bu modeldə üstünlük təşkil edən tədris vasitəsi, bir qayda olaraq, çap materialıdır. Bu məsafəli təhsil modelini ənənəvi distant təhsilə yaxınlaşdıran praktik olaraq iki tərəfli bir əlaqəsi yoxdur.

Multimedia - müxtəlif tədris vasitələrinin istifadəsi: çap edilmiş dərsliklər, müxtəlif media və təhsil məqsədli kompüter proqramları, audio, video yazılar və s. bununla birlikdə məlumatların bir istiqamətə ötürülməsi üstünlük təşkil edir. Lazım

gələrsə, gündəlik təhsilin elementlərindən - tələbə və müəllimlərin fərdi görüşləri, son təlim seminarları və ya məsləhətləşmələrin keçirilməsi, üz-üzə imtahanlar və s. istifadə olunur.

Hipermediya - kompüter telekommunikasiyasının dominant rolu olan yeni informasiya texnologiyalarının istifadəsini əhatə edən üçüncü nəsil distant təhsil modelidir. Ən sadə forma, elektron poçt və xəbər qruplarının istifadəsi, həmçinin audio təlim (telefon və faks). Sonrakı inkişafda bu distant təhsil modelinə video (video konfrans üçün) və audioqrafiya kimi bir sıra vasitələrin istifadəsi, video disklərin, müxtəlif hiper-medianın, bilik sistemlərinin və süni intellektin geniş yayılması da daxildir.

Distant təhsil nəzəriyyəsini distant təlim texnologiyasının sistemindəki təhsil prosesinin izahına yönəlmiş görüşlər və fikirlər məcmusu kimi təsəvvür etmək olar. Formal baxımdan distant təlim nəzəriyyəsi, ümumiləşdirilmiş etibarlı elmi biliklərin təşkili üçün ən yüksək inkişaf etmiş forma kimi, nəzəriyyə obyektinin müəyyən komponentini, təhsil sisteminin fəaliyyətini izah edən, proqnozlaşdıran sistemdir.

Müasir distant təhsil modelinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- müəllim və tələbələrə hər cür informasiya və rabitə mənbələrinə açıq və rahat giriş imkanı vermək;
- müəllim və tələbələrin, müəllim və işçi qrupunun, fərdi tələbə və işçi qrupunun qarşılıqlı münasibətlərində interaktiv ünsiyyət probleminin həlli;
- tədris materialının mənimsənilməsi dərəcəsinin davamlı monitorinqinin həyata keçirilməsi;
- tələbələrin özünütəhsil bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- tələbələrin intellektual qabiliyyətlərinin və müəllimlərin yaradıcılıq işlərinin inkişafı üçün şərait yaratmaq;
- modulyasiya edilmiş təlim materialı vasitəsilə öyrənməni təmin etmək;
- fərdi təhsil proqramlarından istifadə;

- peşə fəaliyyətinə münasibətdə təlimin məzmununu genişləndirmək;
- tələbələrin həm Azərbaycanda, həm də xaricdə təhsil almaq imkanı təmin etməklə inteqrasiyası;
- yaşından, ixtisasından, sağlamlıq vəziyyətindən, iş şəraitindən, təlim mərkəzindən uzaqlığından və s. asılı olmayaraq təlim imkanı.

Bu gün İnternet texnologiyalarından istifadəyə əsaslanan distant təhsil modelləri həm texniki, həm də humanitar sahələrdə ali təhsil müəssisələri tərəfindən təklif olunur.

Beləliklə, distant təhsil modelinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Mövcud təhsil proqramları çərçivəsində şagirdlərə müxtəlif sahələrdə biliklərini artırmaq imkanı vermək.
 2. Müvafiq imtahanların (eksternat) nəticələrinə əsasən təhsil haqqında sertifikat və ya ixtisas dərəcəsi almaq.
 3. Məktəb və universitet proqramlarının müxtəlif sahələrində keyfiyyətli təhsil vermək.
- İstənilən təlim müəyyən təşkilati və məlumat dəstəyi tələb edir.

2.12.4. Distant təlim texnologiyasının metodları, vasitələri və formaları

2.12.4.1. Distant tədrisin metod və vasitələri

Distant tədris texnologiyası - verilmiş təhsil məzmununun həyata keçirilməsində məqsədə ən effektiv nail olmağı təmin edən formalar, metodlar və tədris vasitələri sistemidir. Bundan əlavə, təlimin məzmunu tələbələrə təqdim olunan təhsil məlumatlarının tərkibi, quruluşu həmçinin peşə, təhsil, bacarıq və qabiliyyətlərinin formalaşmasını, peşə fəaliyyətinin ilkin təcrübəsinin toplanmasını təmin edən tapşırıqların məcmusu kimi qəbul edilir. Buna görə texnologiya, elmi biliklərin didaktik tətbiqi, təhsil prosesinin təhlili, təşkili üçün elmi yanaşmalar, təhsil

prosesini xarakterizə edən və təlim məqsədlərinə çatmaq üçün bir vasitədir.

Ardıcıl olaraq distant təlim texnologiyasının məzmununu təşkil edən elementlərə, yəni metodlara və vasitələrə nəzər salaq:

Distant təlim texnologiyasının metodları. Xüsusi tədris fənlərinin materialını öyrənərkən distant təlim sistemindəki ümumi didaktik tədris metodları hər biri müəyyən məqsədə çatmağa yönəlmiş və didaktik tədris vasitələrindən istifadə etməklə tədris metodları vasitəsilə həyata keçirilir. Hesab etmək olar ki, distant tədris sistemində, distant təlim texnologiyasının vasitələrindən istifadə edərkən, müəllimin (təlim zamanı) və ya dinləyicinin (öyrənmə zamanı) hansı texnikadan istifadə etməsindən asılı olmayaraq, həmişə yuxarıda göstərilən ümumi didaktik tədris metodlarının bir və ya bir neçəsinin ayrılmaz hissəsi olacaqdır. Hal-hazırda ən çox istifadə olunanlar problemli metodla birlikdə informasiya- reseptiv və reproduktiv tədris metodlarıdır.

Ənənəvi didaktikada istifadə olunan tədris metodları dəstinə xüsusən də aşağıdakı üsulları tövsiyə edə bilərik: nümayiş, illüstrasiya, izahat, hekayə, söhbət, məşq, problem həll etmə, tədris materialını yadda saxlamaq, yazılı iş, təkrarlama.

Distant təhsilin təsnifatında mühüm əlamət təhsil prosesində istifadə olunan pedaqoji metodların məcmusudur. Müəllimlər və tələbələr arasında ünsiyyət metodunu meyar olaraq seçərək aşağıdakı **metodları** nəzərdən keçirək:

Müəllimlə şagirdin qarşılıqlı əlaqəsi olmayan tədris metodu, müəllimlərin, məsləhətçilərin, elmi və texniki rəhbərlərin (özünə hazırlıq) minimum iştirakı ilə təhsil mənbələrindən istifadə olunur. Bu metodu həyata keçirmək üçün müəllimlər, fizika, riyaziyyat və digər elmlər üzrə məktəblilər və tələbələr üçün məsləhətçilər, dissertasiyaların hazırlanmasında kömək edən elmi və texniki rəhbərlər: çap, audio və video materiallar, eləcə də tədris vəsaitləri tərəfindən müxtəlif tədris mənbələri seçilir, yaradılır və telekommunikasiya şəbəkələri (interaktiv verilənlər bazası, elektron nəşrlər) vasitəsilə çatdırılır.

Fərdi tədris və öyrənmə metodu. Bu metod tələbənin və ya məktəblinin, elmi və texniki xidmətlərə ehtiyacı olan, elmi dərəcəyə müraciət edən şəxsin (tək başına təlim) müəllim, məsləhətçi və ya elmi-texniki nəzarətçi ilə əlaqəsi xarakterizə olunur. Bu üsul məsafəli təhsildə əsasən telefon, faks, elektron poçt, Skype kimi texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Müəllim tərəfindən tədris materialının təqdimatına əsaslanan metod (birdən çox təlim). Bu metod, tələbə və şagirdlərin müəllim və məsləhətçisi tərəfindən istifadə olunur, bütün qrup öyrədildikdə və məsləhət alındıqda onlar təxminən bərabər hazırlılıqdır, son nəticə hər kəs üçün eynidir. Ənənəvi təhsil sisteminə xas olan bu metod müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanaraq yeni inkişaf alır. Beləliklə, audio və ya video lentlərdə yazılan, radio və ya televiziya oxunan mühazirələr müasir distant tədrisdə sözdə elektron mühazirələrə əlavə olunur. Mühazirə materialı bülleten lövhəsi sistemlərindən istifadə edərək kompüter şəbəkələri üzərində yayımlanır.

Təhsil prosesinin bütün iştirakçıları arasında fəal qarşılıqlı təsir ilə xarakterizə olunan metod (çoxdan çox təlim). Bu metodun dəyəri və istifadəsi intensivliyi təhsil telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu metod elmi və texniki xidmətə ehtiyacı olan tələbələrin qrup işinə yönəldilmiş tədqiqatın və problemlə tədris metodlarının geniş yayılmasını təmin edir, bu distant təhsil üçün ən çox maraq doğuran haldır. Bu metodun vahid prosesində üç fikir birləşdirilir: bir komandada təlim, qarşılıqlı qiymətləndirmə, kiçik qruplarda təlim. Belə bir təlimdə müəllimin rolu, tələbələrin, məktəblilərin və ya elmi dərəcələr üçün müraciət edənlərin mövzunu təyin etməsi və o zaman tələbələrin işləyə biləcəyi bu cür əlverişli əməkdaşlıq mühiti yaratmalı, saxlamalıdır. Müəllim koordinasiya etmək, müzakirələrin gedişatını idarə etmək, eləcə də material hazırlamaq, iş planı, müzakirə olunan məsələlər və mövzular üçün məsuliyyət daşıyır.

Layihə metodu, öyrənənə təhsil və idrak fəaliyyətlərinin planlaşdırılması, təşkili və nəzarətində müstəqillik nümayiş etdirməsinə imkan verən integrasiya olunmuş tədris prosesini əhatə edir, nəticəsi məhsul və ya fenomenin yaradılmasıdır. Layihə metodu tələbələrin bilik, yaradıcı maraqlarını inkişaf etdirmək, biliklərini müstəqil şəkildə formalaşdırmaq və informasiya məkanında gəzmək, tənqidi təfəkkürün inkişafına əsaslanır. Bu tədris metodu həmişə tələbələrin müəyyən müddət ərzində həyata keçirdikləri (fərdi, qoşalaşmış, qrup) tələbələrin müstəqil fəaliyyətinə yönəldilmişdir.

Problemlə təlim metodları mürəkkəb idrak vəzifələrinin nəzərdən keçirilməsinə əsaslanır, onların həlli əsaslı praktik və ya nəzəri maraq doğurur. Problemlə təlim prosesində şagirdlərin diqqəti vacib məsələlərə yönəldilir, idrak fəallığını stimullaşdırır və problemi həll etmə bacarıqlarının inkişafına töhfə verir. Tədris prosesi tələbə ətrafında qurulur, bütün işlər kiçik qruplarda təşkil olunur.

Tədqiqat tədris metodu, iştirakçılar üçün aydın şəkildə müəyyən edilmiş və əhəmiyyətli məqsədlərin olması, düşünülmüş və əsaslı bir quruluşun olması, tədqiqat metodlarının arsenalından geniş istifadə ilə xarakterizə olunur elmi işləmə üsulları və nəticələri təqdim edilir. Bundan əlavə, tədqiqat metodlarının əlçatanlığı və məzmunu prinsipi önə çıxır. Tədqiqat layihələrinin mövzusu fənn sahəsinin inkişafının ən aktual problemlərini əks etdirməli, tələbələrin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı üçün əhəmiyyətini nəzərə almalıdır.

Tələbələrə gələcək müzakirələrə hazırlamaq üçün elektron bülleten lövhəsi əsasında nüfuzlu elm adamlarının çıxışları olan elektron simpoziumun aparılması metodu da inkişaf etdirilir.

Öyrənmə vasitələri. Pedaqoji cəhətdən işlənmiş tədris məzmunu distant tədris vasitələrində cəmlənmişdir ki, bu da bizə tədris və təlim vasitələri kimi danışmağa imkan verir. Təhsil ocağında tədris vəsaitləri təlim məzmununu təqdim etmək, şagirdlərin təlim fəaliyyətlərini izləmək və idarə etmək rolunu oynayır. Eyni material hər birinin öz didaktik imkanlarına malik olan bir neçə tədris vəsaiti (çap mediası, audio, video materiallar və s.) ilə təmsil oluna bilər. Müəllim bu fərsətləri bilməli, tədris

materialını müxtəlif yollarla paylamağı bacarmalı, onlardan bir sıra didaktik tapşırıqların həlli üçün hazırlanmış tədris məlumat daşıyıcıları sistemi şəklində yaratmalıdır.

Distant təlim texnologiyasının öyrənmə vasitələri aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

- kağız nəşrləri;
- ağ rəqəmsal təhsil nəşrləri;
- hipertekst və multimedia versiyasında kompüter təlim sistemləri;
- audio təlim materialları;
- video təlim və məlumat materialları;
- laboratoriya məsafəli emalatxanaları (laboratoriyaya uzaqdan giriş seminarları);
- məlumat bazaları və uzaqdan istifadə imkanı olan biliklər;
- uzaqdan (şəbəkə) çıxışı olan elektron kitabxanalar;
- mütəxəssis təlim sistemlərinə əsaslanan təlim vasitələri;
- virtual reallığa əsaslanan təlim vasitələri;
- coğrafi informasiya sistemlərinə əsaslanan təlim vasitələri;

Öyrənmə vasitələri, ənənəvi olaraq inanıldığı kimi, texniki təlim vasitələri ilə həyata keçirilir. Bunlara maqnitofon, video yazanlar, film və slayd proyektorlar, kompüterlər daxildir. Öz növbəsində, texniki təlim vasitələri laboratoriya avadanlığı (cihaz, mikroskoplar, kimyəvi şüşə qablar və s.), eləcə də tədris texnikası daxil olan tədris avadanlıqlarının bir hissəsidir.

Kağız (çap) nəşrləri, dərsliklər, tədris vəsaitləri, lüğətlər, arxiv kitabları metodikanın vacib daşıyıcılarıdır. Distant tədris sistemlərində ənənəvi dərsliklər, dərs vəsaitləri və tədris vəsaitləri, iş kitabları və s. geniş istifadə olunur. Tədris prosesinin texniki səviyyəsinin yüksək olduğu xarici təhsil sistemlərində çap nəşrlərinin nisbəti yüksəkdir (məsələn, ABŞ-da - 85%, Almaniyada - 95%).

Distant tədris üçün didaktik çap materialları hazırlayarkən təcrübə göstərir ki, aşağıdakıları rəhbər tutmaq lazımdır:

- məzmunun bütövlüyü barədə dərsliklər, şagirdlərin əlavə təhsil məlumatlarına çıxışını məhdudlaşdıracaq şəkildə tərtib edilməlidir;

- təlimatda tədris materialının quruluşunu hazırlayarkən modul prinsipindən istifadə etmək tövsiyə olunur;

- materialın öyrənilməsi və müstəqil işin təşkili üçün ətraflı təlimat verilməlidir;

- dərslik məcburi elementləri cavab təlim vəzifələri ilə özünüsüz suallarınız üçün nəzarət vəzifələri, lüğətlər, olmalıdır.

Çap olunmuş dərsliklərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti var. Məsələn, bir sıra dərsliklərdə öz-özünə münasibət mətni onların başında yerləşdirilib. Dərs başlamazdan əvvəl bu mətni bir neçə dəfə oxumaq, olduğu kimi tədris materialını daha yaxşı qavramağa kömək edir. Bir çox dərslik bölmələrin əvvəlində açar sözlər və sonunda tez-tez istifadə olunan terminlərin şərhləri göstərilir.

Ümumiyyətlə, disant tədris üçün nəzərdə tutulmuş fənnə (kurs) uyğun olaraq tədris-praktik vəsaitin rəşional quruluşu, fikrimizcə, aşağıdakı bölmələri əhatə etməlidir:

- Fənlərə giriş (tarix, mövzu, aktuallıq, ixtisas və proqramın digər fənləri ilə əlaqəsi)

- Fənlər üzrə tədris planı (təlim kursu)

- Fənnin öyrənilməsinin məqsədi və vəzifələri

- Kursun öz işinə dair təlimatlar

- Mündəricat

- Əsas məzmunu görə strukturlaşdırılmış bölmələr (modullar)

- Testlər, suallar, təlim üçün cavabları olan tapşırıqlar

- Son sınaq

- Müstəqil iş üçün praktik məşğələlər

- Kiçik subyektləri tədqiqat layihələri

- Terminlərin izahlı lüğəti

- İxtisarlər

- Nəticə

- İstinadlar (əsas, əlavə)
- Dərsliklərdən, elmi jurnal məqalələrindən, metoddan və kurs mövzusuna aid digər tədris materiallarından çıxarışlar olan intizam üçün antologiya

- Dərslik müəllifinin qısa yaradıcı tərcümeyi-halı

Məsələn, disant tədris üçün nəşr olunan təlimatlar, bütövlü-yü və aydın quruluşu, səliqəsi və aydınlığı xarakterizə edir. On-larda qrafik və cədvəlli material var. Təlim və nəzarət tapşırıq-ları da təlimata daxil edilmişdir. Biliklərin mənimsənilməsi də-rəcəsinə idarə etməyə, praktik plana çevirməyə imkan verir. Bü-tün bunlar araşdırmanı asanlaşdırır, öyrənilən materialın möh-kəm konsolidasiyasına kömək edir. Distant tədris prosesində istifadə olunan tədris və praktiki dərslər fənnin dəyişən məzmu-nu və kursun quruluşu üçün hazırlanmış elmi əsaslı psixoloji və pedaqoji tələblərə cavab vermək üçün daim yenilənir.

Onlayn təlim materialları və vasitələri. Telekonfranslar və videokonfranslar kimi internet xidmətlərindən istifadə edərək inkişaf etmiş interaktiv funksiyaları olan ikinci nəsil onlayn elektron dərsliklərə aid olan şəbəkə tədris və metodiki interaktiv kompleks kimi qurulması məqsədəuyğundur.

Kompleks aşağıdakı didaktik funksional blokları özündə cəmləşdirir: təşkilati və metodoloji, məlumatvermə, identifikasi-ya-nəzarət. Kompleksin psixoloji və pedaqoji funksiyaları hiper-media mühitində tədris materialının təqdim edilməsi, tələbələrin müəllimlərlə və tədris vasitələri ilə elektron poçt və video kon-frans vasitəsi ilə didaktik qarşılıqlı əlaqəsi ilə həyata keçirilir.

Kompleks aşağıdakı didaktik bloklardan ibarətdir:

1. Təşkilati və metodiki. Orada fənnin məqsəd və vəzifə-ləri, tədris planına daxil olan digər fənlər ilə əlaqəsi barədə mə-lumat verilir, tədris planlarının mövzularının qısa təsviri, komp-leksdən istifadə etməklə fənnin öyrənilməsi qaydası və tövsiyə-ləri, hesabat və nəzarət formalarına baxış, müəllimlə qarşılıqlı əlaqənin təşkilinə imkan yaradır. Şagirdlərin psixoloji rahatlığı üçün modul vizual şəkildə qurulur və rəqəmsallaşdırma ilə iz-

lənilən bir video lentində quraşdırma dərslərinin qeydini əks etdirir. Modulun məzmunu mətn faylı ilə təkrarlanır.

2. İnformasiya tədris bölməsi təhsil mövzusunə bərabər həcmdə modullardan ibarətdir. Modullar hipermedia mühitində hazırlanmışdır. Hər bir modul özünü sınamaq üçün test və imtahan biletləri ilə müşayiət olunur. Təhsil mətnində mövcud olan hiper mətn bağlantıları tələbəyə kurs mövzuları, internet məlumat mənbələri və elektron kitabxananın mənbələri ilə xüsusi yaradılmış elektron oxucu ilə tanış olmaq imkanı verir.

Elektron oxucu alternativ tədris vəsaitlərindən, məqalələrdən, kompüter təlim proqramlarından və digər məlumatlardan toplanmış fraqmentlər toplusudur.

Bundan əlavə, hər mövzu üçün hazırlanmış praktiki məşğələlər problemlə tədris metodunun həyata keçirilməsini təmin edir. Cədvələ uyğun olaraq tamamlandıqdan sonra, yoxlamaq üçün elektron poçtla müəllimə göndərilir, telekonferanslardan istifadə edərək virtual təlim qrupunda müzakirə olunur.

Yekun nəzarət video konfransdan və ya şəxsən həyata keçirilən son test və imtahanın yoxlanılması yolu ilə həyata keçirilir.

Kompüter təhsili proqramları 70-ci illərin əvvəllərində fərdi kompüterlərin yarandığı bir dövrdə özlərini bir tədris vasitəsi olduqlarını elan etdilər. Proqram-metodik kimi ən çox yayılmış formulalar kompleks təhsil proqramı, monitoring təlim proqramları və s. kimi görünür. "Təhsil proqramı" müəyyən fənn sahəsinin əks olunduğu bir vasitədir, onun öyrənilmə texnologiyası bu və ya digər dərəcədə tətbiq olunur və müxtəlif tədris fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün şərait təmin olunur. Bu cür proqram vasitələri adətən ənənəvi tədris prosesində, kadrların hazırlanmasında, yenidən hazırlanmasında və ixtisasartırma işlərində, şagirdin şəxsiyyətinin inkişafı, tədris prosesinin intensivləşməsi və digər məqsədlər üçün istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bu cür proqramın inkişafının məzmunu, metodları və vasitələrinin tədqiqi, onların təhsil prosesində yerinə yetirdiyi əsas funksiyaları müəyyən etməyə imkan verir [74, 46]:

- təlim prosesini fərdiləşdirmək və fərqləndirmək;
- səhv diaqnozu və əks əlaqə ilə monitoring aparmaq;
- təhsil fəaliyyətində özünüidarəetmə və özünütənzimləmə;
- təlim məlumatlarını vizuallaşdırmaq;
- öyrənilən prosesləri və ya hadisələri modelləşdirmək və simulyasiya etmək;
- həqiqi təcrübə və ya təcrübə kompüterində simulyasiya şəraitində laboratoriya işləri aparmaq;
- müxtəlif vəziyyətlərdə ən yaxşı qərar vermək bacarığını formalaşdırmaq;
- müəyyən bir düşüncə növünü inkişaf etdirmək (məsələn, aydın-məcəzi mənada, nəzəri);
- öyrənmə motivasiyasını gücləndirmək (məsələn, proqramın vizual vasitələri hesabına, oyun vəziyyətləri ilə əlaqəli) ;
- bu mərhələdə idrak fəaliyyətinə, elektron (kompüterləşdirilmiş) dərsliklər, elektron mühazirələr, kompüter proqramlarına nəzarət, təhsil məqsədləri üçün arayış kitabçaları və məlumat bazaları, tapşırıq topluları və nümunələr, müxtəlif siniflərə dəstək olmaq üçün kompüter təsvirləri daxildir.

Elektron dərslik təhsil prosesində istifadə olunan xüsusi bir cihaz və ya proqramdır, ənənəvi kağız dərsliyini əvəz edir. Hal-hazırda “elektron dərslik” ifadəsinin təfsiri çox genişdir: bəzi hallarda bu kağız dərsliyin elektron versiyası, bəzilərində elektron cihazlarda tələbələrə mətnlə yanaşı multimedia öyrətməyə imkan verən kompleks proqramlar deməkdir.⁷⁸

Çox vaxt electron dərslik kağız dərsliyinin kompüter təbiiqi kimi başa düşülür. Elektron dərslikdən özünü yoxlamaq və biliklərə nəzarət üçün istifadə edilə bilər.

Didaktik audio və video təlim materialları (müxtəlif elektron mediada tədris elektron nəşrləri). Hazırda bu materiallar əsa-

⁷⁸ [ru.wikipedia.org > wiki > Электронный учебник](http://ru.wikipedia.org/wiki/Электронный_учебник)

sən maqnit üzərində qeyd olunur, audio və video lent yazılarından istifadə edərək tələbəyə təqdim edilə bilər. Bununla birlikdə, film lentləri, slaydlar kimi vasitələri unutmaq olmaz, çünki təhsil müəssisələri bu daşıyıcılardan tədris məlumatlarını təqdim etmək üçün çox sayda avadanlıq və təlim materialını saxlamışdır.

Maqnit üzərində qeydə alınmış tədris *audio materiallarından* istifadə təcrübəsi göstərdi ki, qrafik təsvirlər tələb etməyən mühazirələr və təlim kursları üçün qeydlər aparmaq, habelə ən çox yayılmış xarici dillərin tədrisində dərsləri qeyd etmək üçün istifadə olunur. Musiqi pleyerlərinin mövcudluğu təlim materialını rahat bir yerdə və rahat tempdə öyrənməyə imkan verir.

Video mühazirələr təlim dərsləri təqdim edilə bilər. Video kasetlərdə çap nəşrləri və tədris situasiya tapşırıqları üçün illüstrativ material da hazırlanmışdır. Əlavə video illüstrasiyalarla bir mühazirəni qeyd etmək xüsusilə tədris prosesində geniş istifadə olunur.

Video kurs distant təhsil üçün faydalı bir vasitədir. Mühazirələr, məruzələr və s. video kadrlar, həm xüsusi video dərslərində, həm də evdə istifadə edilə bilər. Bu, çox sayda tələbəyə ən yaxşı müəllimlərin, mütəxəssislərin mühazirələrini dinləməyə imkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər mühazirənin heç bir əlavə xüsusi təsvirlər olmadan yazılmasıdırsa, onda video faydalı ola bilər. Mövcud şəraitdə, əlbəttə ki, video filmlərin istifadəsində heç bir psixoloji və texniki maneə yoxdur.

Təlim videoları davamlı peşə təhsili sistemində geniş istifadə olunur. Sənaye texnoloji sahələrində təhsil məqsədləri üçün videolar yaradılır: işçilərin peşə hazırlığı, işçi və mütəxəssislərin yeni avadanlıq və texnologiya sahəsində qabaqcıl hazırlığı, işçilərin və mütəxəssislərin yenidən hazırlanması, qeyri-istehsal sahəsinin mütəxəssisləri (iqtisadçılar, insan resursları işçiləri və s.) tərəfindən sənayenin texnoloji sahələrində lazımi minimum biliklərin əldə edilməsində istifadə edilir. Məqsəd, audio və vizual medianın, o cümlədən elm və istehsal sahələrində nəzəri biliklərin, avadanlıqların dizaynı və istismarı, biliklərin mənimsənil-

məsini təmin etməkdir. Texnoloji proseslər və multimedia imkanlarından istifadə etməklə - gizli prosesləri göstərməkdir. Burada filmlər böyük bir didaktik yük daşıyır, çünki praktiki olaraq söz şəklində çatdırmaq çətin olan məqamlar öz əksini tapır.

Video filmlər bəzi hallarda texniki imkanlarına görə digər tədris vasitələri ilə (kitablar, mühazirələr, təlimatlar) uğurla rəqabət apararaq tələb olunan məlumatlara tez daxil olmaq, tədris materialını öyrənmək tempində özbaşına dəyişmə, əvvəllər baxılmış materiala dönüş, səlis baxış və s. video yaradılmasında yeni texnologiyalardır. Gizli texnoloji proseslərin və ya qapalı struktur elementlərinin təbiətini, hərəkətlərini öyrənmək, yaradılan videonun fraqmentlərinə baxılmasına ehtiyac vardır.

Kompüter videolarının yaradılması və işlənməsi prosesi olduqca mürəkkəbdir. Təlimat filmləri üçün animasiyalar yara-darkən, istehsalda istifadə olunanlardan mürəkkəbliyi (və buna görə dəyəri ilə) aşağı olmayan texnologiyalar istifadə olunur. Reklam və bədii filmdəki animasiyalar təlim videosunun 10-50% -ni təşkil edə bilər. Bundan əlavə, çəkilən cizgi materialının yüksək keyfiyyətli işlənməsi və redaktəsi videoların istehsalında çox vacibdir.

Audio və video materialları hazırlamaq və yaratmaq üçün aşağıdakı yollardan istifadə etmək tövsiyə olunur:

- təhsil müəssisəsinin qüvvə və vasitələrindən istifadə edərək mühazirələrin və digər tədris materiallarının qeyd edilməsi;
- xüsusi müəssisələrdə təlim materiallarının istehsalı üçün sifariş;
- institutlarda müxtəlif audio və video materiallarda hazır təlimlərin alınması.

Birinci yol, təhsil müəssisəsinin lazımi avadanlıqları olsa belə çox zəhmət tələb edir. Ənənəvi mühazirəni yazmaq üçün yaxşı təlim keçmiş müəllimdən əlavə (onlar tez-tez peşəkar dik-tordan istifadə edirlər), rejissor, operator, rəssam, ssenarist və dəstəkçi heyət tələb olunur. Xərclər filmin süjetindən, çəkilişlərin sayından, müddətindən və şəraitindən, yaradılan filmi anima-

siya edici maddələrlə təmin etmək üçün multimedia və kompüter texnologiyalarından, çəkiliş və redaktə üçün istifadə olunan avadanlıq və bir sıra digər amillərdən asılıdır.

Virtual reallığı öyrənmə vasitələri. Virtual reallıq təmasda olmayan informasiya qarşılıqlı əlaqə vasitəsi olaraq real vaxt rejimində birbaşa giriş və iştirak illüziyasını yaradan integrasiya edilmiş multimedia-əmaliyyatlardan istifadə edərək stereoskopik şəkildə təmsil olunan "ekran dünyası"nda həyata keçirilir.

Virtual reallığın psixoloji və pedaqoji imkanlarının təhlili - aşağıdakıları vurğulamağa imkan verir:

- təmasda olmayan nəzarət və ekranda görünən virtual reallıq obyektləri və ya prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqə;
- ekranda baş verən proseslərdə iştirak etməklə virtual reallığın təqlidi, onların inkişafı və fəaliyyətinə təsir edir.

Virtual reallığın imkanlarının reallaşdırılması "virtual aləmlərin" işləməsi üçün yaradılan proqram vasitələrinin inkişaf səviyyəsi, habelə bu mühitləri tətbiq edən aparat qurğularının imkanları ilə müəyyən edilir.

Virtual reallıq tədris prosesində istifadəsi struktur - qrafik, bədii və digər problemlərin həlli zamanı, mühəndislik və kompüter qrafikası kurslarında qrafik modelləşdirmə metodlarını öyrənərkən, mütəxəssislərin reallığa mümkün qədər yaxın şəraitdə hazırlığı təşkil edərkən və s. tövsiyə edilə bilər.

Coğrafi informasiya sistemlərinə əsaslanan təlim vasitələri. Müasir coğrafi informasiya sistemləri bir tərəfdən əvvəllər mövcud olan bir çox avtomatlaşdırılmış sistemlərin, məlumatların işlənməsi metodlarını özündə cəmləşdirən, digər tərəfdən məlumatların təşkili və işlənməsində spesifik xüsusiyyətlərə malik yeni bir növ integrasiya olunmuş informasiya sistemlərini təmsil edir. Bu vasitə təhsildə getdikcə daha çox istifadə olunan, təlim obyekti və mövzusu olaraq istifadə olunan çox məqsədli, çox aspektli sistemlər olaraq təyin edilir. Məlumatların kartoqrafik vizuallaşdırılması və məkan analizi funksiyaları

olan verilənlər bazası hesab edilə bilər və buna uyğun olaraq tədris prosesinə inteqrasiya edilir.

Laboratoriya uzaq məsafəli emalatxanalar (laboratoriya-ya uzaqdan giriş seminarları). Bu mühitin aktuallığı xüsusi olaraq mütəxəssislərin hazırlanmasında təhsilin səviyyəsi müxtəlif sahələr üçün artır. Belə mütəxəssislərin təlimi yalnız müəyyən bir nəzəri materialı öyrənməklə deyil, həm də laboratoriya tədqiqatlarında xüsusi praktik bacarıqlar əldə etməklə müəyyən edilir.

Bu problemin həlli üçün mümkün istiqamətlərin təhlili göstərdi ki, bu iki yolla həll olunur. Birinci yol xüsusi hazırlanmış mobil dəstin hazırlanması və tələbəyə çatdırılmasıdır. İkinci yol, laboratoriya obyektlərinə uzaqdan giriş təmin etməkdir. Bununla birlikdə, bu problemi həll etməyin əsas yolu uzaq təhsil laboratoriyası konsepsiyasını həyata keçirməkdir ki, bu da həm təhsil müəssisələri, həm də ənənəvi təhsil formaları üçün emalatxanaların problemlərini həll edir.

Məsafəli təhsil laboratoriyasının mahiyyəti xüsusi tətbiqi tematik bir sahə üçün həm tələbələrin öyrədilməsi, həm də mütəxəssislərin hazırlanması və elmi tədqiqatların aparılması üçün nəzərdə tutulmuş vahid universal elmi-didaktik kompleks yaratmaqdan ibarətdir. Bu kompleksin özünə ixtiyari böyük bir məsafədə yerləşən bir çox abunəçi tərəfindən kollektiv istifadəsi telekommunikasiya istifadə olunur. Elmi-didaktik kompleks ölçmə alətləri avtomatlaşdırılmış ağıllı sensor alt sistemlə əvəz olunur. Təcrübənin əməliyyat nəzarəti istifadəçilərin iş stansiyaları uzaq olan kompüterlərdən alınan proqramlar üçün çox kanallı ağıllı idarəetmə alt sistemindən istifadə edərək avtomatik olaraq həyata keçirilir.

Beləliklə, ənənəvi və yeni informasiya texnologiyaları vasitələri əsasında qurulan müxtəlif tədris vasitələri distant tədris prosesinin səmərəli aparılması üçün geniş imkanlar yaradır.

2.12.4.2. Distant tədris texnologiyasının formaları

Metodlar və təlim vasitələri didaktik prosesin vacib xüsusiyyətlərinə aiddir. Lazımi maddi-texniki baza olduqda, tələb olunan təlim məqsədlərinə çatmağı təmin edər və müəllimə təlimin təşkilatı tərəfini seçmək hüququ verilə bilər. Distant tədris prosesi, ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edən və təmasda olmayan vaxtlardan ibarətdir. Onların müddəti fərqlidir. Bəzi hallarda, tədris prosesində əlaqə dövrü tamamilə olmaya bilər.

Pedaqoji təcrübədə mühazirələr, seminarlar, laboratoriya işləri, imtahanlar, testlər, məsləhətlər, müstəqil iş və digər təlimlər kimi tanınmış formalar inkişaf etmişdir. Bunların hamısı distant tədris sistemində həm təmasda, həm də təmasda olmayan təlim dövrlərində baş verir.

Distant tədris texnologiyasından istifadə edərkən göstərilən təlim formalarının bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlara distant təhsil formaları kimi nəzər salaq:

Mühazirələr. Təlimin ən vacib formalarından biridir və tələbələrin nəzəri hazırlığının əsasını təşkil edir. Məqsəd fənlər üzrə elmi biliklərin sistemli əsasını vermək, müəyyən bir elm və texnologiya sahəsində irəliləyişin problemlərini, vəziyyətini və perspektivlərini aşkar etmək, ən mürəkkəb və əsas məsələlərə yönəltməkdir. Mühazirələr tələbələrin idrak fəaliyyətini stimullaşdırmalı, yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına töhfə verməlidir.

Metodik olaraq mühazirə tədris materialının, hər hansı bir sualın, mövzu, bölmə, mövzuya aid sistemli bir problemlə təqdimatdır. Kurikulumun materialını ardıcıl olaraq təqdim edən sistemli mühazirə kursu ənənəvi olaraq giriş, quraşdırma, adi, icmal və yekun mühazirələri əhatə edir.

Distant tədrisdə mühazirə üçün ümumi tələblər qorunur. Bu elm, əlçatanlıq, forma və məzmunun birliyi, digər təlim növləri ilə üzvi əlaqədir. Emosional təqdimat tələbi də tam təmin olunur, səs və video seçimlərində və hətta xüsusi simvollarla isti-

fadə edərək mətn sənədləri şəklində təqdim olunan "elektron mühazirələrdə" əldə edilir.

Mühazirələr həqiqi və "qeyri-real" vaxtda, fərdi olaraq keçirilə bilər. Ön mühazirələr üçün televizordan istifadə olunur. Kompüter videokonfrans ilə dərslər keçmək üçün fərdi seçim və proyeksiya avadanlığı ilə, kompüter monitorundan görüntüləri ekrana, ön versiyanı proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Distant tədrisdə mühazirələrə yanaşmalar müxtəlifdir. Fikrimizcə, mühazirələrin mətnli variantlarından ("elektron mühazirələr") istifadə daha məqsədəuyğundur.

Terminoloji baxımdan, "elektron mühazirə" anlayışı elmi və pedaqoji ədəbiyyatda müxtəlif yollarla şərh olunur. Bundan əlavə, proqram mühazirənin sonuna assimilyasiyaya, tədris materialının başa düşülməsinə, ona münasibətə və digər funksiyalara nəzarət etməyə imkan verir.

Digər mütəxəssislər bu konsepsiyada fərqli bir məna ifadə edirlər. Bu elektron formada hazırlanan təlim materialları toplusudur. Onun məzmununa mühazirələrin faktiki mətni, əlavə materiallar - mətn sənədləri şəklində hazırlanmış elmi məqalələrdən, digər dərsliklərdən və s. çıxarışlar daxildir.

Klassik mühazirə. Mühazirədəki tədris materialının məzmunu dinləməklə aydınlaşdırılır plakat, diaqramlar, tam ölçülü nümunələrin və ya modellərin, lövhədə qeydlərin nümayişi ilə müşayiət olunur. Şagird ismarici əvvəlcədən işlənmədən və başa düşmədən düzəltməklə məşğul olduqda və ya əvvəlcə başa düşməyə, emal etməyə çalışırsa, sonra qısaca düzəldərək vaxtında açılır. Birinci halda, müəllimin nitqini izləyən, normal temple səsələnən və açıq bir təqdimatla mətnin faydasız diktəsinə çox vaxt sərf olunur. İkinci halda, aktiv iş başa düşən bir şəxs tərəfindən aparılır, lakin bəzən mühazirənin məzmununu keyfiyyətli və ya detallı bir şəkildə təsdiqləmək mümkün deyil. Nə danışma tempi, nə də ritmi bir qayda olaraq tələbə tərəfindən düzəldilməyə imkan vermir.

Mətn mühazirəsinin aşağıdakı üstünlükləri var. Dinləyici oxuyarkən anlayışsız yerlərə dəfələrlə müraciət etmək, düşünmək, təhlil etməklə alternativ olmaq imkanı əldə edir. Bundan əlavə, məzmunun ümumi quruluşunu mətndə görmək daha asandır. Mətn materialının məzmununu başa düşdükdən sonra dinləyiciyə qalan suallar, bir qayda olaraq, təqdimat baxımından daha dərinidir, mahiyyətə əsaslı, forma mənalıdır, çünki onlar materialın ciddi şəkildə araşdırılması və anlaşılması nəticəsində yaranır. Eyni zamanda itirdiyimiz yeganə şey müəllimlə ünsiyyətin müsbət psixoloji məqamlarıdır.

Yazı şəklində və birbaşa müəllimin mesajından olmayan ilk görüş hələ də üstünlük təşkil edir (baxmayaraq ki, bu, böyüklər üçün təhsilin özünəinkişaf ənənəsinə uyğun gəlmir). Bu vəziyyətdə ən böyük didaktik effekt seçimdən sonra verilir, məsələn, elektron poçt vasitəsilə məsləhətləşmə aparılır.

Seminarlar. Fəal təlim formasıdır və bütün tədris fənlərinin tədrisində geniş istifadə olunur. Seminarlar, bir qayda olaraq, mövzunun canlı yaradıcı müzakirəsi əsasında qurulur.

Seminarlar kompüter video və telekonfranslardan istifadə edərək xidmət öncəsi təhsildə keçirilə bilər. Pedaqoji aspektdə video seçim ənənəvi variantlardan heç də fərqlənmir, çünki proses iştirakçıları bir-birini kompüter monitorunda görürlər. İştirakçılar hərəkət edərkən ekrandakı görüntüdə müəyyən gecikmə, bəzi qeyri-adi daxili, avadanlıqla dondurulma, yayındırma və s. görürlər.

Telekonfranslar (yəni yazılı, şifahi olmayan ünsiyyət) vasitəsilə keçirilən seminarları virtual seminar adlandırmaq olar, çünki iştirakçılar bir-birlərini görmürlər, ancaq mətn mesajları mübadiləsi aparırlar. Seminar uzadılır və asinxron olur, müəllim isə hər bir tələbənin fəaliyyətini qiymətləndirə bilər. Konfrans moderləşdirilməyibsə (idarə oluna bilər), onda hər bir iştirakçı ekranda seminarın bütün digər iştirakçılarının sual və cavablarının seçilməmiş bütün mətnlərini görür.

Məsləhətləşmələr. Bu, tələbələrin işinə rəhbərlik etmək və ona tədris materialını müstəqil şəkildə öyrənməyə kömək etmək formalarından biridir. Məsləhətləşmələr fərdi və qrup şəklində ola bilər. Müşavirə zamanı dinləyicinin bir şəxs kimi fərdi xüsusiyyətləri (intellektual, əxlaqi keyfiyyətləri və xüsusən tələbənin zehni və şüur xüsusiyyətləri: diqqət, yaddaş, təxəyyül və düşüncə) özünü göstərir.

Distant tədris prosesində məsləhətlər əsasən telefon, elektron poçt, video və telekonfransi kimi vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələrin seçimi, iş yerində olan proqram təminatlarının mövcud tərkibi ilə müəyyən edilir.

Laboratoriya işi. Bu peşə növü texniki ixtisaslar üçün daha vacibdir. Bunlar kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə laboratoriya obyektlərini və ya təcrübəni təqlid edən mərkəzi kompüterə uzaqdan giriş tələb olunduqda və ya portativ laboratoriya seminarını "evinizə" çatdırmaq lazım olduqda həyata keçirilə bilər.

Bu sahələrin araşdırmaları göstərmişdir ki, didaktik və iqtisadi səbəblərə görə distant tədrisdə laboratoriya işlərinin aparılmasında problemlərin əhəmiyyətli hissəsini həll etməyə, habelə "təlim formaları" konsepsiyasını həyata keçirməyə imkan verən (uzaq laboratoriya emalatxanası konsepsiyası çərçivəsində) ilk sahəyə üstünlük verilir.

Nəzarət tədbirləri. Tədris prosesində nəzarət tədris materialının tələbələr tərəfindən nəzəri və praktik mənimsənmənin gedişatını, nəticələrini yoxlamaqdan ibarətdir. Distant tədris prosesində əldə olunan bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin qiymətləndirilməsi tələbə və müəllim arasında birbaşa əlaqənin olmaması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bilik keyfiyyətinə nəzarətin obyektiv və çox meyarlı formalarının rolu və əhəmiyyəti artır. Distant tədris texnologiyalarına nəzarətin xüsusiyyəti, təlimin saxtalaşdırılması ehtimalını istisna etmək üçün tələbə identifikasiya funksiyalarının əlavə həyata keçirilməsinə ehtiyac yaranır.

Distant tədris prosesində tədris materialları tələbələr tərəfindən mənimsəmə keyfiyyəti, ənənəvi prosesdə olduğu kimi, assimilyasiya səviyyəsi ilə xarakterizə edilə bilər:

1. Təqdimat səviyyəsi;
2. Çalışma səviyyəsi;
3. Bacarıqların səviyyəsi;
4. Yaradıcılıq səviyyəsi.

Distant tədris prosesində nəzarətin iki növü istifadə olunur: müntəzəm nəzarət və özünü idarəetmə. Nəzarətin tənzimləmə formaları ilə giriş, cari və çıxış nəzarəti şəklində davamlı rabitə təşkil etmək tövsiyə olunur. Giriş nəzarətinin nəticələri, fərdi tədris prosesinin təşkili yanaşmalarını müəyyənləşdirdiyindən, tədris prosesini idarə etməyə imkan verir. Bunlar həm tədris prosesinin planlaşdırılmasında, həm də cari və çıxış özünü idarəetmə vasitəsi kimi nəzərə alınır.

Özünü idarəetmə, kompüter təlimi sistemləri, habelə ibtidai üsullarla, tədris planının bölmələrindəki nəzarət suallarına və ya testlərə cavab verməklə olduğu kimi tələbələr tərəfindən həyata keçirilir.

Müəllimlərin tələbələrlə daha yaxından tanış olmağa, təlim səviyyələrini ətraflı yoxlamağa imkan verən tələbələrin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün dizayn və ünsiyyət üsullarından istifadə olunur. Bu üsullar əsasən subyektiv olmaqla iştirakçıların birbaşa şəxsi təmaslarına əsaslanır. Tələbə hazırlığını qiymətləndirmək üçün müxtəlif üsullar arasında aşağıdakıları ayırd edə bilərik:

- müəyyən bir mövzuda referat yazmaq (fərdi olaraq, başqa bir tələbə ilə birlikdə və ya bir layihə üzərində işləyən qrupun bir hissəsi kimi);

- eyni mövzu alan dinləyici işinin istinad qiymətləndirilməsi;

- müəllimlə fərdi söhbət (sinxron və ya asinxron rejimdə);

- dinləyicinin işinin "mövqedə bərabər" qiymətləndirilməsi, yəni eyni iş qrupunda çalışan başqa bir tələbə;

- tələbə işinin özünüqiymətləndirməsi.

Təhsil fəaliyyətinin monitorinqini təşkil etmək üçün yuxarıda göstərilən bütün üsullar bir telekommunikasiya şəbəkəsində yaxşı tətbiq edilməlidir. Bundan əlavə, yalnız real vaxtda baş verən və onların təşkili üçün böyük maddi xərc tələb edən ən müasir sinxron videokonfransların köməyi ilə deyil, həm də sadə və ucuz telekonfransların köməyi ilə həyata keçirilməlidir..

Distant tədris prosesində əməliyyat aralıq nəzarəti üçün, müəyyən vaxtlarda elektron poçtla göndərilən anketlərdən istifadə etmək məsləhət görülür.

Müstəqil iş. Bu, tənzimlənmənin ənənəvi variantındakı zehni bir formasıdır. Lakin bu distant təhsil üçün əsasdır.

Tələbələrin müstəqil işi fərdi, cüt və qrup şəklində ola bilər. Qarşılıqlı yardım qruplarının təşkili özünü müsbət tərəfdən göstərir. Effektiv təhsil almaq üçün öyrənən, tədris materialı, müstəqil təhsil bacarıqları ilə müstəqil iş planlaşdırma və təşkili metodlarına sahib olmalıdır.

Onlayn təlimdən istifadə edərkən aşağıdakı formalar diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- tematik təhsil layihələri;
- şəbəkə olimpiadaları və yarışları;
- şəbəkə məsləhətləri və video mühazirələr;
- şəbəkə tematik konfransları.

Disant təhsilin müxtəlif formalarından istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirməkdə əsas məsələ müəllimlərlə tələbələr (şagirdlər) arasında əlaqəli psixoloji və pedaqoji problemlər, təlim ilə yanaşı, təhsilin vacib elementi və aspektləridir.

2.13. İnformasiya təlim texnologiyaları

2.13.1. İnformasiya təlim texnologiyalarının mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri

Bu gün müasir cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən informasiyalaşdırılma prosesi bir çox prioritet sahələrə malikdir, bu əlbəttə ki, təhsil sahəsini də əhatə edir. Bu baxımdan informasiya və rəbitə texnologiyalarından istifadə insanın intellektual fəaliyyətinin qlobal rasionallaşdırılmasının əsas prinsipidir.

Təlim informasiyalarının son hədəfləri, biliklərin fəal mənimlənməsi, işdəki funksiyalarının çevik şəkildə dəyişdirilməsi, insanla ünsiyyət qurma, yaradıcı düşüncə və planetar şüurun təmin edilməsi həyati zərurətə çevriləcək informasiya cəmiyyətinin gələcək üzvləri üçün keyfiyyətə yeni bir təhsil modeli təmin etməkdir. Tədris məqsədlərinə bu qədər təsir, həm humanitar elmlərdə, həm də dəqiq elmlərdə tələbələrin (şagirdlərin) fərdi qabiliyyətlərinin inkişafına töhfə verən elmi tədqiqat vəsi-təsidir.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının prioritet sahələrindən biri də informasiya texnologiyaları təlimin geniş yayılmasını nəzərdə tutan təhsili informasiyalaşdırma prosesidir

İnformasiya texnologiyalarında universal və ixtisaslaşmış texnologiyalar mövcuddur.

Universal texnologiyalar kompüterlərdən istifadə etməklə məlumatların emalı və istifadəsinə əsaslanır.

Bunlara informasiya texnologiyaları - kompüter texnologiyasına əsaslanan hər hansı bir mövzuda məlumat yaratmaq, toplamaq, ötürmək, saxlamaq və emal etmək üçün istifadə edilən geniş fənlər və fəaliyyət sahələri daxildir.

YUNESKO tərəfindən qəbul edilmiş, informasiya texnologiyaları məlumatların emalı və saxlanması ilə məşğul olan insanların əməyinin səmərəli təşkili metodlarını, insanlar arasında qarşılıqlı təsir üsullarını öyrənən elmi, texnoloji və mühəndis-

lik fənlər kompleksidir. İnformasiya texnologiyası eyni zamanda insanların biliklərini genişləndirə bilən, texniki və sosial proseslərin idarə olunmasının etibarlılığı və səmərəliliyini artırma bilən, əmək intensivliyini azalda biləcək məlumatların toplanması, saxlanması, emalı, ötürülməsi və təqdim edilməsi üçün metod, aparat və proqram təminatının birləşməsini bildirir. İnformasiya qaynaqlarından istifadə proseslərində "İnformasiya texnologiyası" termini tez-tez "kompüter texnologiyası"nın sinonimi kimi istifadə olunur, lakin kompüter texnologiyası yalnız komponentlərdən ibarətdir.

İnformasiya texnologiyası (IT) idarəetmə obyektinin optimal parametrlərinə nail olmaq üçün aparat və proqram təminatından istifadə etməklə qərar qəbul etmək, ayrı-ayrı mənbəli etibarlı və aktual məlumatların işlənməsi üsulları toplusudur.

Müasir elmi bilik və təcrübədə "informasiya texnologiyası" anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu iki anlayışla əlaqələndirilir: informasiya və texnologiya. Əvvəla, ümumi elmi və konkret elmi biliklər baxımından "informasiya" və "texnologiya" kateqoriyalarının tərifinə müraciət edirik.

Beləliklə, ensiklopedik lüğətdə "**İnformasiya**" termini (latınca "informatio" - izahat, ekspozisiya) ensiklopedik lüğətdə şifahi olaraq bir şəxsdən digərinə, yazılı və ya hər hansı bir şərti signal vasitəsi ilə ötürülən ilkin məlumatlar toplusu, anlayışı əsasında müəyyən edilmişdir.

"**Texnologiya**" obyektə keyfiyyətə dəyişikliyin olduğu proseslərin həyata keçirilməsi yolları və vasitələri haqqında biliklər toplusu olaraq təyin edilmişdir⁷⁹. (Ətraflı bax:s.31-ə)

"İnformasiya" maddə və enerji ilə birlikdə kainatın əsas hissələrindən biridir. Bu zehni fəaliyyətin hər hansı bir məhsulunu, xüsusən bilik və görüntüləri meydana gətirən məlumatlardır.

⁷⁹ Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. -М. :Большая российская энциклопедия, 2003.-528 с.

Bunları nəzərə alaraq, informasiya texnologiyası termini yuxarıdakı anlayışların cəminə əsaslanaraq texnologiya və məlumat müəyyən edilir.

Informasiya texnologiyaları bir sıra meyarlara görə təsnif edilə bilər. Tətbiq sahəsinə görə elm, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, istehsal, hərbi işlərdə və s. informasiya texnologiyalarından istifadə olunur.

İxtisaslaşmış informasiya texnologiyaları bir tərəfdən təhsil məlumatlarının təqdim edilməsi, işlənməsi və istifadəsi prinsipləri, metodları və vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülən təhsilin informasiya texnologiyalarını, digər tərəfdən isə ən səmərəli öyrənmə üsullarını, müəllimin zəruri texniki və informasiya vasitələrindən istifadə edərək təlim prosesində şagirdlərə təsir göstərməsinin yolları kimi başa düşülür.

Informasiya təlim və təhsil texnologiyalarından istifadə etməklə müəllimin pedaqoji texnikasını, mövzuların öyrənilməsi üsulları və pedaqoji ölçmə texnologiyasını, fənn sahəsində təlim məqsədlərinin təkrar və effektiv şəkildə əldə edilməsini təmin etmək və ümumilikdə təlimin səmərəliliyini birmənalı izləmək kimi mərhələləri müəyyən etmək olar.

Bu sahədə aparıcı tədqiqatçılar tərəfindən tərtib edilmiş bir sıra informasiya təhsil texnologiyalarının tərifinə nəzər salaq:

M.İ.Jaldakova informasiya təlim texnologiyalarını insanların biliklərini genişləndirən, texniki və sosial prosesləri idarə etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirən məlumatların toplanması, təşkili, saxlanması, işlənməsi, ötürülməsi və təqdim edilməsi metodları və texniki vasitələri kimi başa düşməyi təklif edir ⁸⁰.

İ.V.Robert informasiya texnologiyalarını müəyyən, açıq-aşkar gözlənilən nəticələr əldə etmək üçün məlumatların avtomatlaşdırılmış toplanması, işlənməsi, saxlanması, ötürülməsi, is-

⁸⁰ Ручков А. А. Информационные технологии в современной системе образования // Вестник Пензенского государственного университета. - 2015. - № 1 (9). - С. 57-60

tifadəsi, istehsalı vasitələrinin, metodlarının məcmusu olan elm sahəsinin praktiki hissəsi kimi müəyyənləşdirir⁸¹.

E.İ.Maşbits tədris texnologiyası anlayışını təlimdə istifadə olunan material və ideal (bilik) vasitələri, habelə bu sistemin fəaliyyət yolları kimi müəyyənləşdirir⁸². Bu tərifə əsasən, E.İ. Maşbits təlimlərin informasiya texnologiyasını müxtəlif tipli bilik nəzarətini təmin edən ən sadə proqramlardan tutmuş süni intellektə əsaslanan təlim sistemlərinə qədər təlim proqramlarının məcmusu kimi qəbul edilir.

V.F.Şoloxoviç təhsilin informasiya texnologiyalarının məzmunu baxımından informasiyalaşdırılması vasitələrindən istifadə edildiyi sistematik və şüurlu şəkildə öyrənmə və mənimsəmə prosesinin öyrənilməsi ilə məşğul olan didaktikanın bir qolu kimi müəyyənləşdirilməsini təklif edir⁸³.

Q.M.Kodjaspirova "informasiya texnologiyası - məlumatların toplanması, işlənməsi, saxlanması və ötürülməsi üçün texniki və proqram vasitələrinin məcmusudur"⁸⁴ kimi qeyd edir.

Beləliklə, təhsilin informasiya texnologiyaları bir tərəfdən informasiya və kommunikasiya texnologiyaları kimi qəbul edilən texniki vasitələr toplusu, digər tərəfdən isə təhsil prosesinin qanunları, prinsipləri və təşkili ilə əlaqəli bilik sahəsidir. Bu baxımdan ənənəvi pedaqoji texnologiyalar pedaqoji informasiya texnologiyalarına - məlumatların saxlanması, işlənməsi və ötürülməsi üçün hər cür təhsil fəaliyyətində istifadə olunan maddi, texniki və informasiya məzmunu vasitələri və mənbələri sisteminə çevrilir.

⁸¹ Роберт И.В. Информатизация образования как новая область педагогического знания. Человек и образование № 1(30) 2012 с.14-18

⁸² Машбиц Е. И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации. — М.: Педагогика, 1988, 192 с

⁸³ Киселев Г.М., Информационные технологии в педагогическом образовании. М.: Дашков и К, 2014. - 304 с.

⁸⁴ Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь. - М.: «Академия». 2003. С.111.

Müasir cəmiyyətdə rabitə vasitələrinin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq, "təhsilin informasiya texnologiyası" anlayışı "təhsilin informasiya və kommunikasiya texnologiyası" anlayışına çevrilərək, sistem təhlili və tədris prosesinin təşkilində xeyli genişlənmişdir.

Təhsilin informasiya və kommunikasiya texnologiyası təhsil prosesinin təşkili, idarə edilməsini və istifadə edən tələbələrin bilik fəaliyyətini əhatə edir

Təhsilin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, müəyyən texnoloji, açıq şəkildə gözlənilən nəticələr əldə etmək üçün kompüter texnologiyasından, proqram və metodik vəsaitin dəstəy ilə təhsil mühitindən istifadə edərək təhsil prosesinin təşkili və idarə edilməsini əhatə edir.

İnformasiya və kommunikasiya təhsili texnologiyalarının quruluşuna aşağıdakılar daxildir: konseptual çərçivə; məlumatlandırma vasitələri əsasında istifadə olunan məzmun hissəsi (təlim məqsədləri və məzmunu); proses hissəsi (tədris prosesinin təşkili, tələbələrin tədris fəaliyyətinin metod və formaları, müəllim fəaliyyəti, tədris prosesinin idarə edilməsi, tədris prosesinin diaqnostikası).

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları tədris vasitələri sisteminin bir elementi sayıla bilər, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- təhsil və tədris obyektləri haqqında məlumatların emalı və ötürülməsinin avtomatlaşdırılması;
- məlumat, tədris, təcrübi tədqiqat işlərinin təşkili;
- biliklərin təqdim edilməsi və çıxarılması üçün müstəqil təhsil fəaliyyətinin təşkili.

Burada təlimlərin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının bir sıra təsnifatları verilmişdir. Təlim prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə formalarına görə interaktiv və qarışıq dərslər fərqləndirilir. Məlumat emal texnologiyalarına görə əsaslandırıcı, təmin edən və funksional informasiya texnologiyaları mövcuddur. Təhsil məlumatlarının verilməsi üçün

kompütersiz informasiya texnologiyalarına kağız, optik, elektron texnologiyalar daxildir. Kağıza əsaslanan tədris vəsaitlərinə dərsliklər, dərs vəsaitləri və tədris vəsaitləri daxildir; optik olanlara – epiprojektorlar, slayd projektorlar, qrafik projektorlar, film projektorları; Elektron olanlara televizorlar və lazer disk pleyerləri daxildir. Təhsil məlumatlarını təqdim etmək üçün kompüter məlumat və rabitə texnologiyaları bunlardır:

- dinamik hipertekst əsasında rəqəmsal təhsil mənbələrinə istifadə edən, öyrənməyə fərqli yanaşma həyata keçirməyə imkan verən və görünmə qabiliyyətinə görə materialın mənimsənilməsinə yaxşılaşdırən texnologiyalar, təqdim olunan məlumat, tələbənin diaqnostikasını aparmaq, bunun əsasında mövzunu öyrənmək üçün ən yaxşı alqoritm seçmək.

- multimedia texnologiyaları (multimedia - çox komponent çevrəsinə) interaktiv rejimdə mətn, qrafika, video və animasiyaların istifadəsinə imkan verir. Buraya virtual reallıq da daxildir (İngiliscə virtual reallıqdan - mümkün reallıq) – multimediyaya mühitindən istifadə edərək real vaxtda virtual aləmdə varlığı xəyalını yaradan təmasda olmayan informasiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin yeni bir texnologiyasıdır. Əsas olanları arasında məsafədən təhsil texnologiyaları: case, internet texnologiyası, televiziya və peyk. Buna görə də, praktikada müəllimin təlim-təربiyə prosesində tətbiq etdiyi məqsəd və vəzifələri ən çox əks etdirən bu təsnifatı (və ya təsnifatların sintezini) tətbiq etmək lazımdır.

İnformasiya texnologiyalarının **məqsədi**, sonrakı təhlili və hər hansı bir hərəkəti həyata keçirmək, qərar qəbul etmək üçün məlumat istehsal etməkdir.

Təhsilin informasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə intellektual fəaliyyətin global rasionallaşdırılması, informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun yeni düşüncə növü olan mütəxəssislərin hazırlanması keyfiyyətinin köklü artmasıdır. Əsas hədəfə əlavə olaraq təhsil üçün aşağıdakı məqsədlər qoyulur:

- təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- təhsil imkanlarının artırılması;
- təhsilə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) integrasiyası;
- tələbələrin təhsili və inkişafı üçün İKT potensialından əsaslı istifadə;
- peşəkar səlahiyyətlərin formalaşdırılması üçün İKT-dən səmərəli istifadə; müəllim, lider və mütəxəssis dəstəyi xidməti üçün qabaqcıl təlim;
- təhsil sisteminin dünya birliyinin elmi, sənaye, sosial və mədəni informasiya infrastrukturuna integrasiyası.

Bu hədəflərə çatmaq üçün şərti olaraq iqtisadi, sosial, təhsil, tərbiyə və idarəetməyə bölünə bilən vəzifələri həll etmək lazımdır.

İqtisadi vəzifələr:

- informasiyalaşdırmanın texniki və texnoloji bazasının inkişafı və modernləşdirilməsi;
- təhsil müəssisələrini məlumat ötürülməsi və ümumi qlobal informasiya mənbələrinə kütləvi çıxış üçün rabitə texnologiyaları ilə təmin etmək.

Sosial vəzifələr:

- yeni informasiya texnologiyalarına sahib olan cəmiyyətin informasiya mühitində peşəkar fəaliyyət üçün mütəxəssis hazırlığı;
- cəmiyyətdə yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşması;
- informasiya yönümlü və kompüter elminin əsas prinsiplərinin öyrənilməsi səbəbindən təhsilin fundamentallaşdırılması;
- insanlar arasında yeni bir məlumat dünyagörüşünün formalaşması.

Təhsil vəzifələri:

- informasiya cəmiyyətinin bütün üzvlərinin informasiya mədəniyyətinin formalaşması;

- tədris prosesində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə əsasında tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- tədris fəaliyyətinin yaradıcı və intellektual komponentlərini artırmaqla aktiv tədris metodlarından istifadə;

- müxtəlif təhsil fəaliyyətlərinin (təhsil, tədqiqat və s.) integrasiyası;

- informasiya texnologiyaları təliminin tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması;

- tələbənin bilik fəaliyyətini inkişaf etdirəcək və kompüter elmləri vasitələrinin və metodlarının inkişafı üçün motivasiyanı artıracaq yeni təhsil texnologiyalarının işlənməsi,

- təhsildə davamlılıq və fasiləsizliyin təmin edilməsi,

- distant təhsil üçün informasiya texnologiyalarının inkişafı, tədris prosesinin təmin edilməsi;

- müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislərin xüsusi hazırlığı prosesində informasiya texnologiyaları təlimlərinin tətbiqi.

Tərbiyəvi vəzifələri:

- müasir sosial-pedaqoji vəzifələrin tələblərinə cavab verən tələbələrə asudə vaxtlarının istifadəsinin quruluşu və xarakterinin yeni modellərinin tətbiqi;

- informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə yeni sxemlərin, texnologiyaların və tərbiyə işlərinin metodlarının tətbiqi;

- tələbələrin intellektual istirahətini təşkil etmək üçün müasir informasiya texnologiyalarından istifadə.

İdarəetmə vəzifələri:

- təhsil müəssisələrinin məlumat bazasının yaradılması;

- təhsil sahəsinin vahid telekommunikasiya şəbəkəsi məkanının yaradılması, təhsil müəssisələrini fərdi təhsil müəssisəsi, bölgə, ölkə səviyyəsində idarə etmək üçün müasir informasiya texnologiyalarından istifadə.

Bundan əlavə, təhsilin kompüterləşdirilməsi çərçivəsində fərdi fənlərin də öz məqsədləri var. Məsələn, müasir bir ali təhsil

müəssisəsinin məqsədi informasiya cəmiyyətinin inkişafındakı mövcud tendensiyalara uyğun olaraq öz peşə səviyyələrini daim yüksəltməyə hazır olan yüksək ixtisaslı kadr hazırlamaqdır.

Təhsil müəssisələrinin məqsədi, tələbələrin texnologiya və biliklərin davamlı yenilənməsi ilə xarakterizə olunan informasiya cəmiyyətində peşə fəaliyyətinə hazırlamaqdır.

Təhsilin informasiyalaşdırılması çərçivəsində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə müvafiq məqsəd və vəzifələrin həllini tələb edir. İKT-nin istifadəsinin pedaqoji məqsədləri aşağıdakılardır:

- peşə fəaliyyətində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edə biləcək mütəxəssislərin hazırlanması üçün şirkətin sosial sifarişini yerinə yetirmək;

- İKT-yə əsaslanan mütəxəssislərin peşə hazırlığı sisteminin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq;

- bacarıqlı bir mütəxəssis hazırlamaq vəzifələrinə uyğun məzmunun, metodların, təşkilati formaların və təlim vasitələrinin qurulması, seçilməsi strategiyasının təkmilləşdirilməsi, tələ potensialının inkişaf etdirilməsinə və peşə səlahiyyətlərinin artırılmasına yönəlmiş metodik təlim sistemlərinin yaradılması;

- gələcək mütəxəssisin peşəkar səriştəsinin formalaşma səviyyəsini izləmək və qiymətləndirmək üçün diaqnostik metodların işlənilib hazırlanması. Bu hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

- müxtəlif profilli mütəxəssislərin informasiya və kommunikasiya qabiliyyətlərinin formalaşdırılması;

- şəxsiyyətin inkişafı, İKT-yə əsaslanan yeni zehni iş mədəniyyətinin təşkili;

- səmərəliliyi və keyfiyyəti artırmaqla təhsil prosesinin intensivləşdirilməsi, təlim, idrak fəaliyyətinin motivasiyasını artırmaq, fənlərarası münasibətləri dərinləşdirmək.

Təlimdə yeni informasiya texnologiyaları pedaqoji elmin, informasiya və kompüter texnologiyalarının müasir nailiyyətlərinin sintezidir. Tədris prosesinin optimallaşdırılması və fəaliyyət

yətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə elmi yanaşmaların həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verir.

Təlimdə yeni informasiya texnologiyaları tədris prosesinə tətbiqi tədris prosesinin fərdiləşdirilməsinə, tələbələrin müstəqilliyinin artırılmasına, daim özünüinkişaf istəklərini stimullaşdırmağa, fənlərarası əlaqələri gücləndirməyə, fenomen və hadisələri daha əhatəli öyrənməyə, tədris prosesinin çevikliyini və uyğunlaşmasını artırmağa, tələbələrin (şagirdlərin) dərsləndənkənar fəaliyyətinin təşkili formalarını genişləndirməyə kömək edir.

2.13.2. İnformasiya texnologiyalarının pedaqoji prosesdə tətbiqi mərhələləri və növləri

XX əsrin ikinci yarısında cəmiyyət inkişafdan sonrakı dövrə qədəm qoydu. Bəşəriyyətin inkişafındakı bu yeni dövr bəzən bilik və informasiyanın rol oynaması baxımından “informasiya cəmiyyəti”, “bilik cəmiyyəti” də adlanır. Cəmiyyətin inkişaf potensialı, əldə etdiyi informasiya və bilik miqyası ilə müəyyən edilir. Bir nəslin ömrü boyu dəyişən və ünsiyyət imkanlarını genişləndirən yeni informasiya, kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin bütün sahələrində çox sürətlə tətbiq olunmağa başladı. Onların elmə, təhsilə, mədəniyyətə və digər fəaliyyət sahələrinə təsiri daim artdı.

Post-sənaye cəmiyyətində təhsil ünsiyyət qurmaq, öyrənmək, təhlil etmək bacarığıdır. Post-sənaye cəmiyyətinin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar baş verən proseslər təkcə elmi və texnoloji tərəqqinin sürətlənməsinə, insan fəaliyyətinin bütün növlərinin intellektləşdirilməsinə deyil, həm də cəmiyyət üçün insanın yaradıcılıq potensialının inkişafını təmin edən keyfiyyətə yeni informasiya mühitinin yaranmasına kömək edir.

Müasir təlimdə ən yeni informasiya texnologiyalarının konsentrasiyası tədris prosesinin modernləşməsinə öz töhfəsini verir, qabaqcıl universitet və institutların elmi və təhsil potensia-

lından daha fəal istifadə etməyə imkan yaradır, tələbələrin zehni fəaliyyətini aktivləşdirir, müəllimlərin yaradıcılığının inkişafına kömək edir, distant təhsil almağa imkan verir, davamlı təhsil sistemini inkişaf etdirir və bununla da tədris prosesinin səmərəliliyini artırır.

Təlimin səmərəliliyini artırmağın yollarından biri də bu prosesə informasiya texnologiyalarının tətbiqidir. İnformasiya texnologiyası öyrənməni daha əyani etməyə, öyrənməyə şəxsiyyətyönlü yanaşmanı təmin etməyə, dərslərin intensivliyini artırmağa imkan verir.

Təhsil prosesində kompüter təhsil obyektı və tədris vasitəsi kimi çıxış edir. Əvvəla kompüterin öyrənmə obyektı kimi təqdim edilməsi, müxtəlif problemləri həll etmək üçün kompüterdən istifadə etməyə imkan verən bilik, bacarıqların mənimsənilməsini əhatə edir. İkinci vəziyyətdə, kompüter keyfiyyətini, mövcudluğunu, intensivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıracaq güclü bir təlim aləti hesab olunur.

İnformasiya texnologiyalarının yaranması 20-ci əsrin ortalarında elektron kompüterlərin meydana çıxması ilə əlaqələndirilir. A.A.Faktoroviçə görə təhsildə informasiya texnologiyalarının inkişafını beş mərhələyə bölmək olar⁸⁵.

Təhsildə informasiya texnologiyalarının inkişafının ilk mərhələsi 1950-60-cı illərə təsadüf edir. Bu mərhələ hazırlıq sayıla bilər, çünki ilk elektron kompüterlər o dövrdə meydana çıxmışdı. Kompüterlərdən pedaqoji işin avtomatlaşdırılması vasitəsi kimi istifadə edilməsini təklif edən fikirlər var. Kompüterlərin tədris prosesində istifadəsi üçün yeni texniki təlim vasitəsi olan “imtahan verən”, “tərtibəçi” rolunu oynayan fikirlər hazırlanmışdır.

İkinci mərhələ (1960-70-ci illər) avtomatlaşdırılmış təlim sistemlərinin inkişafı idi. Kompüter texnologiyasının tədris pro-

⁸⁵ Факторович, А.А. Педагогические технологии : учебное пособие. М.:Издательство Юрайт,2016.113 с. <https://studopedia.info/1-64234.html>

sesində geniş şəkildə tətbiqi təlimin səmərəliliyinin artmasına səbəb olmadığı anlaşıldı. Sonuncu şərt, süni intellektdən istifadə edərək biliklərin istifadəsi və təqdim edilməsi üçün fikir və metodların axtarışdır. Bu mərhələdə informasiya texnologiyaları təliminin inkişafı başladı.

Üçüncü dövr (1970-ci illərin sonu - 1980-ci illərin əvvəlləri) mühəndislik biliklərinin və avtomatlaşdırılmış təlim sistemlərinin alətlərinin inkişafı ilə xarakterizə olunurdu. Tədris prosesində elektron kompüter texnologiyalarının istifadəsinin didaktikası sahəsində geniş yayılmış elmi tədqiqat və təcrübələr, fərdi elektron kompüterlər (kompüterlər) böyük inteqrasiya edilmiş sxemlər və onlardan nisbətən ucuz, lakin məlumatı emal və saxlama üçün güclü vasitə kimi istifadə etmək imkanları əsasında meydana çıxdı. Kompüter və informasiya texnologiyaları təhsili inkişaf etməyə davam etdi. O dövrdə “kompüter əsaslı təlim texnologiyaları” anlayışı “informasiya əsaslı təlim texnologiyaları” anlayışı ilə əvəz olunmağa başladı.

Dördüncü dövr (1980-ci illərin ortaları - 1990-cı illərin əvvəlləri) avtomatik təlim sistemlərinin inkişafı və tədris prosesinə daxil olma mərhələsi idi. Avtomatik təlim sistemlərində, ağıllı texnologiyalarda, öyrənmə strategiyalarında və biliklərin qiymətləndirilməsində izah modelləri üzərində tədqiqatlar aparılmışdır. O dövrdə global İnternet şəbəkəsi yarandı və onunla əlaqəli təhsilin informasiya texnologiyaları inkişaf etdirildi: distant təhsil, hipertekst (HTML-texnologiyalar).

Beşinci dövr (1990-cı illərin ortalarından bu günə qədər) fərdi kompüterlərin kütləsi və əlçatanlığı, telekommunikasiya geniş yayılması ilə xarakterizə olunur ki, bu da təhsilin idarə edilməsi prosesini avtomatlaşdırmağa, inkişaf etmiş təhsil informasiya texnologiyalarını tədris prosesinə tətbiq etməyə, təkmilləşdirməyə və modernləşdirməyə, bilik keyfiyyətini yüksəltməyə, təkmilləşdirməyə imkan verir. Öyrənmənin fərdiləşdirmə prinsipindən maksimum istifadə edərək öyrənmə üçün motivasiya yaradır. Bu mərhələdə informasiya texnologiyaları təlimi yalnız

öyrənmə məqsədlərindən və vəziyyətlərindən (hipertekst, multimedia, virtual reallıq və s.) asılı olaraq fərdi metodologiya kimi istifadə olunur. Elektron təhsilin ümumi nəzəriyyəsi formalaşmağa başlayır və təhsili informasiyalaşdırmaq üçün dövlət proqramları hazırlanır.

Tədris prosesində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin üç səviyyəsi var:

Birinci səviyyə kurs üçün kompüter dəstəyidir. Bu səviyyədə kompüter texnologiyalarının ənənəvi tədris prosesinə daxil olan, məqsəd və məzmun baxımından ona tabe olan elementlər nəzərə alınır. Kompüter istifadəsi ənənəvi təməllərinə təsir etmədən yalnız tədris materialının və tədris prosesinin təşkilinin bəzi elementlərinin təqdimat formasını dəyişdirir.

İkinci səviyyə, modelləşdirmə proqramlarının, multimedia sistemlərinin və telekommunikasiya sistemlərinin tətbiqi. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqində vurğu təlim və nəzarətdən "iş mühiti" əsasında qurulmuş, obyektlərin, proseslərin, sistemlərin aktiv araşdırılmasına imkan verən modelləşdirmə proqramlarının istifadəsinə keçir. Multimedia sistemləri və telekommunikasiya getdikcə populyarlaşır, bunun köməyi ilə tələbə müxtəlif məlumatlar əldə edir. Beləliklə, ənənəvi kurs proqramlarına, dərsliklərə ümumi bir əlavə ilə bu mərhələdə real dünya obyektlərinin, proseslərinin və sistemlərinin hərtərəfli öyrənilməsini təmin edən modelləşdirmə mühitlərinin və informasiya sistemlərinin aktiv istifadəsi gözlənilir.

Üçüncü səviyyə, elektron təhsil mühitinin (boşluqların) formalaşmasıdır. Bu səviyyə, informasiya cəmiyyətinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalı olan təhsil sisteminin yenidən qurulması ilə əlaqələndirilir. Kompüter texnologiyaları artıq təbiətdə köməkçi deyildir, çünki tədris prosesinin məzmunu onların istifadəsinə yönəlmişdir. Dünyanı kompüter dizaynı, modelləşdirilməsi və qurulması kontekstində dərk etmək üçün alətlərin məlumat bazaları daxil olmaqla yeni tipli və xüsusi tədris kompüter mühitlərinin hazırlanması planlaşdırılır.

İnformasiya təhsili texnologiyaları bilik ötürmək, qəbul etmək, təlimin keyfiyyətini qiymətləndirmək, yeni imkanlar yaratmaq üçün informasiya texnologiyalarının tətbiqidir.

İnformasiya texnologiyası tətbiq olunduğu aşağıdakı mühitlərlə xarakterizə olunur.

1. Texniki mühit, problemləri həll etmək üçün istifadə olunan bir növ avadanlıqdır.

2. Proqram mühiti - informasiya texnologiyaları təlimi həyata keçirmək üçün bir proqram vasitəsi.

3. Mövzu mühiti - elmin, texnologiyanın, biliyin müəyyən bir fənn sahəsinin məzmunu.

4. Metodik mühit - təlimatlar, istifadə qaydaları, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və s.

İnformasiya təhsili texnologiyaları, texniki və insan resurslarının qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmaqla, öyrənmə formalarının mənimsənilmənin tədris prosesinə tətbiq etmək və müəyyənləşdirmək üçün müasir təlim texnologiyalarının interaktiv proqram və metodiki dəstəyi təmin edən kompüter avadanlığı, telekommunikasiya vasitələrin məcmusudur.

Məqsədindən, didaktik funksiyalarından, məlumat vermək üsulundan və s. asılı olaraq informasiya texnologiyalarının müxtəlif təsnifatları mövcuddur.

İnformasiya emalının tipik vəzifələri bunlardır: funksional yönümlü, subyekt yönümlü və problem yönümlü texnologiyalar

Funksional yönümlü texnologiyalar, məlumat emalının tipik nisbətən avtonom vəzifələrindən birini həyata keçirmək üçün hazırlanmışdır. Bu cür texnologiyalar olduqca yüksək dərəcədə hərtərəfli ola bilər və gələcək istehlakçının minimal iştirakı ilə inkişaf və çoxalma üçün istifadə edilə bilər.

Fənn yönümlü texnologiyalar, müəyyən bir sahədə hər hansı bir problemi həll etmək üçün hazırlanmışdır. Bu tətbiqin xüsusi tələblərini maksimum dərəcədə təmin edir.

Problem yönümlü texnologiyalar, müəyyən dərəcədə funksiya yönümlü və subyekt yönümlü texnologiya arasında aralıq

bir mövqe tutur. Bir sıra xüsusi tətbiqlərin tələblərini ümumiləşdirərək ortaya çıxır və bəzi tipik tətbiq problemlərini vurğulayır. Məlumat axtarış sistemlərinin istifadəsinə əsaslanaraq; məlumat və bilik bazaları; ekspert sistemləri; tədqiqat avtomatlaşdırma sistemləri; kompüter dəstəklili dizayn sistemləri; peşəkar avtomatlaşdırma sistemləri; istehsalın avtomatlaşdırma sistemləri; təlim sistemləri; masaüstü nəşr; bir dildən digərinə tərcümə sistemləri; xəbər qrupları və s.

Didaktik funksiyalardan asılı olaraq informasiya və təhsil texnologiyalarının üç əsas sinfi mövcuddur:

-tələbələrin məlumat alması üçün hazırlanan reseptiv informasiya texnologiyaları

- interaktiv informasiya texnologiyası

- təlimin arayış məlumat dəstəyi texnologiyaları.

Təlim vasitələri ilə informasiya texnologiyaları aşağıdakı kimi təsnif edilir.

- xüsusi bir informasiya texnologiyası çərçivəsində istifadə edilə bilən yüksək ixtisaslaşmış;

- universal, bunun əsasında müxtəlif informasiya texnologiyalarını qurmaq mümkündür.

Məlumat təqdim etmə üsulu ilə aşağıdakı informasiya texnologiyaları təlimi ayırd edilə bilər:

- təlim məlumatlarının bir hissəsinin tələbələrə ardıcıl təqdim edilməsinə və onun assimilyasiyasına (kompüter dərsliləri, təlim və monitorinq proqramları, tədris videoları, təqdimat texnologiyası) yönəldilmiş deklarativ və ya qəbuledici;

- öyrənilən obyektlərin, proseslərin və hadisələrin modelləri əsasında qurulmuş proses (simulyasiya modelləri, fənniyönümlü mühit, bilik bazaları və laboratoriya emalatxanaları, simulyatorlar, oyun proqramları, onların əsasında hazırlanmış virtual realıq);

- tələbəyə materialın təqdimat ardıcılığını və məsafədə məlumat mübadiləsi imkanı verən hipertekst və şəbəkə (WWW

texnologiyası, HTML texnologiyası, multimedia dərslikləri, xəbər qrupları, distant təhsil, ekspert və süni intellekt sistemləri);

- tələbəyə müstəqil olaraq lazımı məlumatlar (verilənlər bazası, kömək sistemi) tapmağa imkan verən arayış məlumatları. Nəzəri materialın öyrənilməsini təşkil etmək üçün informasiya təhsili texnologiyaları aşağıdakı növlərindən istifadə etmək olar:

Video mühazirə. Müəllimin mühazirəsi video şəkildə qeyd olunur. Qeyri-xətti redaktədən istifadə edərək mühazirənin təqdimatını əks etdirən multimedia əlavələri etmək olar. Bu cür əlavələr yalnız mühazirənin məzmununu zənginləşdirmir, həm də təqdimatı tələbələr üçün daha canlı və cəlbedici edir. Nəzəri material təqdim etməyin bu metodunun şübhəsiz üstünlüyü, istənilən çətin vaxtda mühazirə dinləmək, ən çətin yerlərə dəfələrlə müraciət etmək bacarığıdır.

Multimedia mühazirəsi. Mühazirə materialı üzərində müstəqil işləmək üçün interaktiv kompüter təlimi proqramları hazırlana bilər. Bunlar nəzəri materialın, multimedia vasitələrinin istifadəsi sayəsində hər bir tələbənin özləri üçün materialı öyrənməyin optimal yolunu, kursda işləmək üçün rahat bir tempi və qavrayışının psixofizioloji xüsusiyyətlərinə ən çox uyğun gələn araşdırma yolu seçməsi üçün qurulduğu təlim metodlarıdır. Bu cür proqramlarda təhsil effekti yalnız məzmun və dostluq interfeysi sayəsində deyil, nəzəri tədris materialının tələbə tərəfindən mənimsənilmə dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verən test proqramlarından istifadə etməklə əldə edilir.

Ənənəvi tədris nəşrləri. Mühazirələrin elektron mətnləri, köməkçi tezislər, nəzəri materialın öyrənilməsi üçün tədris vəsaitləri və s.

Praktiki təlim - müəllimlərin rəhbərliyi altında baş verən ilkin mənbələri müzakirə edərək konkret problemləri həll etməklə nəzəri bilikləri möhkəmləndirməyə yönəlmiş tədris prosesinin təşkili formasıdır. İnformasiya texnologiyalarından istifadə praktik dərslərin təşkili xarakterində dəyişiklik və onların metodik təminatının gücləndirilməsini tələb edir.

Problemin həlli ilə bağlı praktik məşğələlər elektron tapşırıq kitabı və ya təlim kursunun bütün əsas mövzularında tipik və unikal tapşırıqları ehtiva edən verilənlər bazasından istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Bu zaman, elektron problem kitabı eyni vaxtda simulyator kimi xidmət edə bilər, çünki onun köməyi ilə tipik problemləri həll etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək, qazanılan nəzəri biliklər və onların həll edilə biləcəyi spesifik problemlər arasındakı əlaqəni reallaşdırmaq mümkündür.

Laboratoriya işi - tədqiqat işləri prosesində tələbələrin nəzəri və metodiki biliklərini və praktik bacarıqlarını birləşdirməyə imkan verir. Laboratoriya işi maddi obyektlər və ya kursun fənn sahəsi modelləri ilə işləməklə praktik bacarıq əldə etməyə yönəlmiş tədris prosesinin təşkili formasıdır.

Tələbələrin müstəqil işi - tədris prosesinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi həcmının artması ilə müşayiət olunur. Bu da öz növbəsində müəllimlər tərəfindən tədris prosesinə davamlı dəstəyin təşkilini tələb edir. Tələbələrin dərsləndikən müstəqil işi biliklərin ilkin mənimsənilməsinə yönəlmiş məlumat inkişaf etdirən tədris metodlarına aiddir. Buraya müəllimin rəhbərliyi altında aparılan müstəqil və tədqiqat işləri daxildir.

İnformasiya texnologiyaları tələbələrin müstəqil işlərinin təməlinə təkcə təhsil və ya tədqiqat xarakterli çap materiallarından istifadə deyil, həm də multimedia kurslarından, İnternet resurslarından - elektron məlumat bazalarından, kitabxanaların kataloqlarından, arxivlərdən və s. istifadə etməyə imkan verir.

Pedaqoji nəzarət tədris prosesinin təşkilinin əsas formalarından biridir, çünki tələbələrin tədris və idrak fəaliyyətinin nəticələrini, müəllim pedaqoji bacarıqlarını və yaradılan tədris sisteminin keyfiyyətini yoxlamağa imkan verir.

Təhsil sistemində informasiya texnologiyaları getdikcə daha çox tətbiq olunur. Təhsildə yeni bir fenomenə münasibət birmənalı olmasa da, insanlar hər zaman yeni olan hər şeydən ehtiyatlı olsalar da, əksər müəllimlər sistemdəki multimedia dərslərinin təsirli olduğuna inanırlar.

2.13.3. Təlim prosesində informasiya texnologiyalarının təşkilinin didaktik prinsipləri və xüsusiyyətləri

Didaktik prinsiplər hər hansı bir tədris prosesinin məzmunu, təşkili və həyata keçirilməsinin əsasını qoyan başlanğıc nöqtə kimi başa düşülür. Bunlar tədris prosesinin məlum qanunlarına söykənən, tədris və təlim proseslərinin təşkilini əks etdirən normativ əsaslardır.

Müasir təhsildə informasiya texnologiyalarının məzmunu didaktik prinsiplərə, xassələrə və onlardan istifadənin xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

Bunun üçün didaktik prinsiplər, zehni hərəkətlərin mərhələli şəkildə formalaşdırılmasına, proqramlaşdırılmış, modul və problemli öyrənmə nəzəriyyələrinə, ilk növbədə didaktik prosesin gedişində reallaşdırılan və didaktik sistemə (metodlar, vasitələr və təlim formaları sistemi) aid olan bu prinsiplərin əsas məzmununa uyğunlaşdırılmalıdır. İnformasiya tədris texnologiyalarının tətbiqinin didaktik prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir: didaktik prosesin və sistemin öyrənmə qanunlarına uyğunluğu; nəzəri biliklərin aparıcı rolu; təhsil, tərbiyə və inkişaf funksiyalarının vəhdəti; şagirdlərin öyrənməyə müsbət münasibətini stimullaşdırmaq və həvəsləndirmək; problemlilik; kollektiv tərbiyə işinin təlimə fərdi yanaşma ilə birləşməsi; mücərrəd düşüncənin aydınlıqla birləşməsi; təlimin fərdin fəaliyyətinə yönəldilməsi; təhsil məlumat bazasının təlim məzmununa və didaktik sistemə uyğunluğu. Göstərilən bu prinsiplər həm ənənəvi, həm də informasiya təhsili üçün texnoloji tələblər sistemini müəyyənləşdirir.

Onların hər birinin məzmununa qısaca nəzər salaq:

Didaktik prosesin və didaktik sistemin öyrənmə qanunlarına uyğunluğu prinsipi nəzərdən keçirilən qrupun bütün digər prinsiplərinə münasibətdə aparıcıdır. Didaktik prosesin qurulmasının ilkin əsasını müəyyənləşdirir, çünki bu, şagirdlərin tədris və bilik fəaliyyətlərinin obyektiv qanunlarına - xüsusi əla-

qələrə, tədris, təlim və təhsilin məzmunu arasındakı sabit asılılığa uyğun qurulmasının zəruriliyini göstərir.

Göstərilən prinsipə müəllim tərəfindən riayət edilməməsi onu özünün konstruktiv fəaliyyətində əsas göstəricidən məhrum edir, yəni informasiya təhsil texnologiyalarının (İTT) istifadəsi öyrənmə qanunlarına uyğun olaraq didaktik prosesin gedişini təmin edir və bu şəkildə zamanətli təlim məqsədlərinə nail olmağa imkan verir. Didaktik qanunların təzahürünün əsas mahiyyəti, təlimçi tərəfindən kompüter tədris proqramının elmi məzmununun tədricən hazırlanmasından ibarətdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, İTT-dən istifadə edərkən təlim məqsədləri bir sıra xüsusi didaktik problemləri həll etməklə mərhələlərlə əldə edilməlidir.

Nəzəri biliklərin aparıcı rolu prinsipi informasiya təhsil texnologiyalarından istifadə edərək didaktik prosesin təşkilinin məqsədəuyğunluğu nümayiş etdirir, bu halda kifayət qədər tədris materialının öyrənilməsi, məsələn bir mövzu elə bir şəkildə aparılmalıdır ki, ilk mərhələdə şagirdlər bütövlükdə mövzunun nəzəri məzmunu haqqında fikir əldə etsinlər, aralıq mərhələdə mövzunun müəyyən hissəsi və son mərhələlərdə mövzunun bütün məzmunu öyrənilməsini lazımi səviyyəyə gətirilməlidir.

Təhsil, tərbiyə və inkişaf təlim funksiyalarının vəhdəti prinsipi adında göstərilən bütün təlim funksiyaları arasında əslində mövcud müntəzəm münasibətləri əks etdirir. İnformasiya təhsil texnologiyalarının belə bir tətbiqinə ehtiyac duyulur, çünki, didaktik proses kimi tədris təkcə təhsil deyil, o, həm tərbiyə, həm də inkişaf etdirici funksiyaları yerinə yetirsin. Bu prinsipin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü birbaşa İTT-dən istifadə etməklə təlim metodlarının tətbiq olunmasında əsas götürülür. Tədris materialına çevrilən təhsil məzmununun daşıyıcısı olmaqla, tədris, inkişaf və tərbiyə funksiyalarının təkcə proseduru deyil, həm də hədəfli və əsaslı cəhətlərini həyata keçirilir.

Şagirdlərin öyrənməyə müsbət münasibətini stimullaşdırmaq və həvəsləndirmək prinsipi təhsil və idrak fəaliyyətinin uğuru ilə maraq oyanması arasındakı məntiqi əlaqəni əks et-

dirir. Təlimat məzmununu mənimsəmək üçün davamlı bir təşviq ehtiyacına işarə edir. Bu prinsipə uyğunluq İTT-nin səmərəli istifadəsi üçün vacib şərtlərdən biridir.

İTT-nin istifadəsi ilə keçirilən təlimdə diqqət öyrənmək üçün üç səbəb motivi qrupunun uçotuna yönəldilir: sosial, peşəkar, idrak. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqində didaktik tapşırıq (DT) təyin etmə mərhələsində, həm də birbaşa didaktik proses zamanı tərtib edərkən nəzərə alınması tövsiyə olunur.

Didaktik tapşırığın qurulması mərhələsində nəzərdən keçirilən prinsipin hədəf və əsaslı tərəfləri həyata keçirilir. Burada didaktik prosesin tərtibində və həyata keçirilməsində istifadə olunan tədrisin stimullaşdırılması və həvəsləndirilməsi üçün təməl qoyulmalıdır. Buna öyrənmə məqsədləri sistemini, tələbənin (şagirdin) mənimsəməsi lazım olan bacarıqlar sistemi ilə dəqiq müəyyənləşdirməklə nail olunur. Üstəlik, bacarıqların hər biri tələbə üçün həyati məna kəsb edən bir fəaliyyət şəklində təmsil olunur, müvəffəqiyyəti təhsil materialının öyrənilmiş məzmununu onun mənimsəməsindən asılıdır.

Didaktik tapşırığı yerləşdirərkən müəllim fənnin və ya onun semantik hissəsini öyrənməsi nəticəsində nəyi almalı olduğunu və nəyə görə ehtiyac duyduğunu dəqiq təəvvür etməlidir. Məqsədlərin qoyulması, kursun elmi məzmununun seçilməsi və qurulması, ixtisasın dövlət təhsil standartı ilə müəyyən edilmiş fəaliyyətin mənimsənilməsi üçün öyrənilən materialın rolu və yeri göstərilməklə təmin olunan prosedurlar suallara cavab verməyə imkan verir: İTT tələbə nəyi və necə öyrənəcək, – sosial, peşə və bilik motivasiya üçün stimulları əvvəlcədən müəyyənləşdirmək deməkdir. Bunun səbəbi, tələbənin aktiv fəaliyyətinin təzahürü kimi qəbul edilməlidir. Müəllimin vəzifəsi öyrənilən materialın əsas hissəsinin öyrənilməsi fəaliyyətinə başlamaq və bütün didaktik proses boyunca davamlı dəstək olmaqdır.

Problemlilik prinsipi yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin mənimsənilməsinə, həmçinin biliklərin və fəaliyyət metodlarının yaradıcı şəkildə assimilyasiyasına aid bir nümunəni əks etdirir.

Qanunun mahiyyəti, təcrübənin öyrənmə məzmunu və yaradıcı assimilyasiya növlərindən biri kimi mənimsənilməsi, mövzunun xüsusi hazırlanmış problemlər sisteminin və problem tapşırıqlarının həllinə daxil edilmədən tələbənin əlçatan səviyyədə yaradıcı olmasını tələb edən problemlə hallar yaratmağa imkan vermədən mümkün deyildir. Bu prinsip İTT təşkilində müəllimdən əvvəlcə problemlə vəziyyətlərin yaranmasına təşəbbüs göstərməsini və bununla da yaradıcı, axtarış fəaliyyətinin xüsusiyyətləri tədrisin aktivləşdirilməsini (intensivləşdirilməsini) tələb edir.

Kollektiv tərbiyə işinin fərdi təlimə yanaşma ilə birləşdirilməsi prinsipi müəllimdən müvafiq təlim formalarına uyğun kombinasiya etməsini tələb edir. İTT dizaynını elə bir tərzdə qurur ki, onu müəllimin rəhbərliyi altında planlaşdırılan dərslər zamanı istifadə etmək olar. Burada sonuncu aparıcı idarəedici fənn rolunu oynayacaq və müəllimin iştirakı olmadan tələbələrin müstəqil təhsili baxımından istifadə ediləcək.

Düşüncənin mücərrədliyini aydınlıqla birləşdirmək prinsipi yalnız vizual deyil, həm də eşitmə, toxunma və qoxu aydınlığına da aiddir, onlar üzvi əlaqələrdə nəzərə alınır. Bu təzahürdə prinsip, tədris materialının məzmununun müxtəlif duyğu qavranışları ilə anlaşılması, yadda saxlanması, bərpası və təbii imkanları arasındakı məntiqi əlaqəni əks etdirir. Beləliklə, təlimdə vizual görünmənin bütün mümkün formalarını birləşdirmək üçün bu prinsipdən irəli gələn tələb dərin psixoloji və fizioloji əsasla malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vizual təsvir illüstrasiya ilə bərabər ola bilməz. Görmə qabiliyyəti şagirdlərə psixoloji və pedaqoji təsir, onların idrak fəaliyyətinin idarə olunması və onunla əlaqəli digər prinsiplərin görünməsi yolu ilə həyata keçirilməsinin əsas yollarından biri hesab edilməlidir. Tədris prosesində şifahi, simvolik, vizual forma həmişə mücərrəd düşüncə ilə müşayiət olunur və daxili vizuallaşdırma ilə daim qarşılıqlı təsir göstərir, ikincisini yeni fikirlər və əlaqələrlə zənginləşdirir, bundan əvvəl əldə edilmiş təcrübədən istifadə edir.

Şəxsiyyət fəaliyyətinə təhsilin istiqamətləndirilməsi prinsipinə görə, İTT-nin əvvəlcə şəxsiyyətin inkişafına, öyrənmənin xüsusiyyətlərini (bacarıqları, maraqları, ehtiyacları) bir subyekt kimi müəyyənləşdirmək, subyektiv təcrübəsini şəxsiyyət və dəyər kimi tanımaq, bu təcrübə üçün maksimum dəstəyi ilə pedaqoji təsir qurmaq (iki növün təhsili zamanı daimi koordinasiya) olmalıdır. Təcrübə - ictimai və fərdi, təhsil işinin metodlarını təhlil etməklə bilik əldə etməyin fərdi yollarını açıqlayır. Elmi biliklərin sosial-tarixi təcrübəsinin nəticələrini müəyyənləşdirən təlimdə (anlayışlar, qaydalar, üsullar) müəyyənləşdirilmiş məzmunna mütləq mənimsənilməsi və tətbiqi zamanı yenicdən düşünülməlidir. Şəxsi inkişaf öyrənməsinə yönəlmiş İTT təkcə bilik, bacarıq vermir, həm də gələcək mütəxəssisin özünü-təşkili və özünüreallaşdırması mexanizminin davamlı formalaşması, idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Belə texnologiyalara sahib olan təhsil mühiti onun fəaliyyətinin normativ quruluşunu gələcək mütəxəssisə tapşırır, əksinə fərdi inkişafın trayektoriyasını müəyyənləşdirməyə imkan verən daha sərbəst şərait yaradır. Müəllim, öyrənilən şəxsin müəyyənləşdirilmiş maraqlarına və subyektiv təcrübəsinə əsaslanaraq, tədris (elmi biliklərin) məzmununu formalaşdırır ki, bu da öyrənən tərəfindən şəxsin əhəmiyyət kəsb edən, öz subyektiv təcrübəsindən keçir. Gələcək mütəxəssis bu cür məzmunu aktiv öyrənmə formaları, metodları və vasitələrindən istifadə edərək mənimsəyir.

Təhsil məlumat bazasının təlim məzmununa və didaktik sistemə uyğunluğu prinsipi müəllim və tələbələrin səmərəli işləmələri üçün tədris və elmi şəraitə olan tələbləri ifadə edir. Bu prinsipin əsas tələbi adından tərtib edilmişdir və mənası universitetin (şöbənin, fakültənin) infrastrukturu təlimin məzmunu və didaktik prosesin xarakteri ilə müəyyən edilmiş işin xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Bu prinsipin tələblərinin praktik icrası yalnız tədris və informasiya bazasının yaradılması müəllimlərin hazırladığı elmi və pedaqoji tələblər əsasında həyata keçiriləcəyi təqdirdə mümkündür.

Göstərilən prinsiplərlə yanaşı, təlim prosesində informasiya texnologiyalarının təşkilində mühüm rol oynayan aşağıdakı prinsiplərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

Bütövlük prinsipi. Bu prinsipə görə integrasiya olunmuş formada məqsədlər, metodlar, vasitələr, öyrənmə şəraiti, bununla da müəyyən didaktik sistemin həqiqi fəaliyyətini və inkişafını təmin edən bir sistem olmalıdır;

Reproduktivlik prinsipi. İnformasiya təlim texnologiyalarının pedaqoji mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tədris məqsədlərinə çatmasına zəmanət verir;

Pedaqoji strukturların qeyri-xətti prinsipi. Müvafiq pedaqoji sistemlərin özünütəşkili və özünütənzimləmə mexanizmlərinə birbaşa təsir edən amillərin prioritetliyini müəyyən edir;

Tədris prosesinin öyrənmənin şəxsiyyətinə uyğunlaşdırılması prinsipi. Təlim prosesinin subprosesslərə bölünmə xüsusiyyətinə malik olmağından ibarətdir. Bunların hər biri müəyyən öyrənmənin idrak ehtiyaclarına cavab verən spesifik, yalnız ona xas xüsusiyyətlərə malikdir;

İnformasiya potensialının ixtisar prinsipi. Təqdim olunan bilik ümumiləşdirilmiş assimilyasiya üçün ən yaxşı şərait yaradır. Burada texnologiya transfer təlim məlumat inkişafını tələb edir.

Bunlardan əlavə İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dərslərin keçirilməsi metodologiyasının hazırlanmasında istifadə olunan əsas didaktik prinsiplər bunlardır:

Giriş prinsipi: tələbələrin yaş xüsusiyyətlərini və fərdi inkişafını nəzərə alaraq fəaliyyətlərini təşkil etmək lazımdır.

Problemlilik prinsipi: tələbələrin tədqiqat tələb edən və intellektual inkişafına yönəlmiş dərs tapşırıqlarının məzmununa müraciət etmək lazımdır.

Vizual modelləşdirmə prinsipi: mövcud obyektləri modelləşdirərək tələbələrin daxili hərəkətlərinin nəticələrini formalaşdırmaq lazımdır.

Dəyişkənlik prinsipi: İnformasiya texnologiyalarından istifadəsi nəzərə alınmaqla, problemin həllində müxtəlif variantların olduğunu, ağıllı bir həlli yolunu tapmaqdır.

Göstərilən prinsiplər mütəxəssislərin hazırlanması şəraitində İnformasiya təlim texnologiyalarının təşkilinin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

İnformasiya təlim texnologiyaları cəmiyyətin intellektləşdirilməsi prosesinin mərkəzidir. **İnformasiya təlim texnologiyalarının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:**

1. İnformasiya sistemlərinin optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılması.
2. Məqsədə uyğunluq.
3. İnformasiya texnologiyalarının quruluşu
4. Dürüstlük
5. Zaman keçdikcə inkişaf (vaxtında gerçəkləşmə)
6. Xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqə.

İnformasiya sistemlərinin optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılması, məlumatların saxlanması və emalı üçün alt sistemlərin tətbiq olunduğu optimallaşdırılma və avtomatlaşdırma aparatlarının, sistem və instrumental (alət) proqramlarının birləşməsidir.

Məqsədə uyğunluq - informasiya texnologiyalarının həyata keçirilməsində əsas məqsəd məlumatların dövriliyi və işlənməsini təmin etməklə müasir kompüterlərin istifadəsi, məlumatların paylanmış emalı, verilənlər bazası, müxtəlif məlumat kompüter şəbəkələri əsasında istehsal səmərəliliyini artırmaqdır;

İnformasiya texnologiyalarının quruluşu - dəstəkləyici texnologiya və məlumat bazasına əsaslanan iki böyük qrupa birləşdirilmiş tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqələrini təmsil edən daxili bir quruluşdur;

Dürüstlük - informasiya texnologiyası, onun hər hansı bir hissəsi üçün xarakterik olmayan problemləri həll edə bilən vahid bir sistemdir.

Zaman keçdikcə inkişaf (vaxtında gerçəkləşmə) – informasiya texnologiyalarının inkişaf dinamikasını, onun modernləşmə və modifikasiyasını, quruluşunu dəyişdirməyi, yeni komponentlərin daxil olmasını, yeni problemləri həll etmək qabiliyyətini və s. təmin etmək.

Xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqə - informasiya texnologiyalarının idarəetmə obyektləri, qarşılıqlı fəaliyyət göstərən sistemlər, elm, proqram və aparat avtomatlaşdırma sənayesi ilə qarşılıqlı əlaqəsi.

Cəmiyyətin inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyan informasiya texnologiyalarının fərqləndirici xüsusiyyətləri arasında aşağıdakı ən vacib məqamları qeyd etmək məqsədəuyğun hesab edirik:

1. İnformasiya texnologiyaları bu gün onun inkişafında ən vacib strateji amil olan cəmiyyətin informasiya ehtiyatlarını aktivləşdirməyə və səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Təcrübə göstərir ki, informasiya ehtiyatlarının (elmi biliklər, kəşflər, ixtiralar, texnologiyalar, ən yaxşı təcrübələr) aktivləşdirilməsi, yayılması və səmərəli istifadəsi digər mənbələrdə: xammal, enerji, minerallar, materiallar və avadanlıqlar, insan resursları, sosial vaxtda əhəmiyyətli qənaət etməyə imkan verir.

2. İnformasiya texnologiyaları son illərdə cəmiyyətdə artan və yer tutan informasiya proseslərini optimallaşdırmağa və bir çox hallarda avtomatlaşdırmağa imkan verir. Məlumdur ki, sivilizasiyanın inkişafı işlə təmin olunan əhalinin əksəriyyətinin əməyinin obyektlərinin və nəticələrinin artıq maddi dəyərlər deyil, əsasən informasiya və elmi biliklər olduğu informasiya cəmiyyətinin formalaşması istiqamətində gedir. Hal-hazırda, inkişaf etmiş ölkələrdə öz fəaliyyətlərində işləyən əhalinin əksəriyyəti məlumatların hazırlanması, saxlanması, emalı və ötürülməsi prosesləri ilə daha az və ya çox bağlıdır, buna görə də bu proseslərə uyğun informasiya texnologiyalarını mənimsəməyə və praktik olaraq istifadə etməyə məcburdur.

3. İnformasiya prosesləri digər daha mürəkkəb istehsal və ya sosial proseslərin vacib elementləridir. Buna görə də çox vaxt informasiya texnologiyaları müvafiq istehsal və ya sosial texnologiyaların tərkib hissəsi kimi çıxış edir. İnformasiya texnologiyaları bu gün insanlar arasında, həmçinin kütləvi informasiya vasitələrinin hazırlanması və yayılması sistemlərində informasiya qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsində son dərəcə vacib rol oynayır. Sosial sahədə onsuz da ənənəvi ünsiyyət vasitələrindən əlavə, elektron telekommunikasiya sistemləri, elektron poçt və digər rabitə növləri getdikcə daha çox istifadə olunur.

Ümumi didaktik tədris prinsiplərinin tətbiqi və tədris prosesində İnformasiya təlim texnologiyalarının təşkili üçün göstərilən tələblərin, təhsil məqsədləri və təhsil fəaliyyəti praktikasının elmi anlayış kontekstində yerinə yetirilməsi mütəxəssis hazırlığı keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edəcəkdir.

2.13.4. İnformasiya tədris texnologiyalarının tətbiqi üçün pedaqoji şərtlər

Təlimin informasiya texnologiyası kompüter və digər informasiya vasitələrinin istifadəsinə əsaslanan tədris - elmi prosesin təşkilinin müəyyən məntiqidir. Bu, peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması üçün qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmağı, tələbələrə təhsilin məzmununun şüurlu inkişafına fəal cəlb edilməsini, gələcək peşə fəaliyyətinin əsas yollarının motivasiya, yaradıcı ustalıq təmin etməsini, gələcək mütəxəssislərin şəxsi formalaşmasına öz töhfəsini verir. Buna uyğun olaraq, onun tərtibatı didaktik proses üçün metodiki dəstək kompleksinin yaradılması qanunlarına tabe olmalıdır, bunların qurulmasında tələbələrə ilkin hazırlığındakı fərqlər ən çox nəzərə alınmalıdır, materialın təqdimatının aydınlığı, tamlığı və spesifikasiyi dəyişməlidir.

İnformasiya texnologiyalarından istifadənin pedaqoji şərtlərinə aşağıdakılar daxildir.

- Gələcək müəllimlərin özünütəhsil üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməyə operativ hazırlığı.

- Gələcək müəllimlərin özünütəhsil üçün məlumatlandırma vasitələrindən istifadə etməyə həvəsləndirici hazırlığı.

- Özünütəhsil üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməyə hazırlıq.

- Tələbələrin kompüter texnologiyası ilə işləmək istəyi.

-Kompüterləşdirmə və məlumatlandırma sahəsində gələcək müəllimlərin peşə səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradılması.

- Təhsilin informasiyalaşdırılması prosesini bu mövzuda elmi, tədris və metodik ədəbiyyatla təmin etmək.

Kompüter avadanlıqlarının təhsil məqsədləri üçün istifadəsini planlaşdırarkən, mənfi nəticələrin olma ehtimalı nəzərə alınmalıdır. Şəxsiyyətin, təfəkkürün, şüurun inkişafı və sonradan ümumbəşəri mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqəli tətbiqlərinin açıq həddlərini dərk etmədən kompüter və elektron təhsil ilə məşğul olmaq yolverilməzdir. İdarə olunmayan, metodoloji cəhətdən əsassız elektron öyrənmə “proqramlaşdırılmış” kompüter ötürülən biliklər və ona tətbiq olunan düşüncə metodları ilə yaranan təfəkkürün birləşməsinə səbəb ola bilər.

İnformasiya texnologiyalarının tətbiqini tərtib edərkən aşağıdakı qaydalara riayət etmək tövsiyə olunur.

- İnformasiya texnologiyaları ənənəvi təlimdən daha yaxşı nəticələrə səbəb olduqda tətbiq olunmalıdır.

- Kompüterin fəaliyyət vasitəsi kimi istifadəsi işi bu işin alqoritmləri ilə əvəz edilməməlidir.

- İnformasiya texnologiyaları təlim vasitələrinin seçimi tələbələrin informasiya mədəniyyətini nəzərə almalı və təhsil vəzifələri ilə işi çətinləşdirməməlidir.

- İnformasiya texnologiyalarının tərbiyə prosesində iştirakçıların düşüncə və davranış xarakterinə mümkün təsiri barədə proqnoz hazırlanmalıdır.

Müasir müəllimin vəzifəsi tələbələrə yalnız bilik ötürməsini deyil, həm də tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməsidir. Təhsilin humanistləşdirilməsi tələbənin müxtəlif fərdi təzahürlərinə dəyərli münasibət göstərir. Bilik ancaq məqsəd kimi deyil, şəxsiyyətin inkişafı üçün bir vasitə kimi çıxış edir. Bunun üçün ən zəngin imkanları müasir informasiya təlim texnologiyaları təmin edir.

İnformasiya təlim texnologiyası bizə imkan verir:

- hər bir tələbənin öz öyrənmə yolunu təmin edən açıq bir təhsil sistemi qurmaq.

- tələbələrin tədris prosesinin təşkilini əsaslı şəkildə dəyişdirmək, sistematik düşüncələrini formalaşdırmaq.

- tədris prosesində tələbələrin bilik fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək.

- təlim prosesini fərdiləşdirmək və əsas etibarilə yeni idrak vasitələrinə müraciət etmək üçün kompüterlərdən istifadə etmək.

- kompüter qrafikası və modelləşdirmə istifadəsinə əsaslanan mürəkkəb texniki və bioloji sistemlərdə mikro və makrokosmosdakı hadisələri və prosesləri öyrənmək.

Əslində çox yüksək və ya aşağı sürətlə baş verən müxtəlif fiziki, kimyəvi, bioloji prosesləri öyrənmək üçün əlverişli bir miqyasda təqdim etmək lazımdır.

Adi texniki tədris vasitələrindən fərqli olaraq, İKT tələbəni çox sayda hazır, ciddi seçilmiş, düzgün təşkil olunmuş biliklə təmin edilməsi ilə yanaşı, həm də tələbələr intellektual, yaradıcılıq qabiliyyətlərini, yeni biliklər əldə etmək, müxtəlif məlumat mənbələri ilə işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

İnformasiya texnologiyaları təkcə məlumat əldə etməyi asanlaşdırmır və təhsil fəaliyyətinin dəyişkənliyi, onun fərdiləşdirilməsi və fərqləndirilməsi üçün imkanlar açır, eyni zamanda bütün tədris subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsini yeni bir şəkildə təşkil etməyə, tələbənin təhsil fəaliyyətində aktiv və bərabər iştirakçı olacağı bir təhsil sistemini qurmağa imkan verir

Göstərilənləri nəzərə alaraq, İKT-dən istifadə edərkən tələbələrin (şagirdlərin) yaradıcılıq fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərcədə təsir edən pedaqoji şərtləri ayırd edə bilərik. Belə ki, tədris prosesində fənlərarası əlaqələr genişləndirmək və gücləndirmək, İKT-dən istifadə edərək dərstdə yaradıcı və fəal tələbələrə pedaqoji və texnoloji dəstək göstərməkdir.

Tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyəti dərslərdə İKT-dən istifadə edərkən formalaşır və aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- motivasiya (pedaqoji biliklərin praktik əhəmiyyəti müxtəlif fənlərin tədrisində istifadə və nümayiş etdirilir, tədris fəaliyyətinin təşkilinin interaktiv formaları istifadə olunur, qarşılıqlı tapşırıqlar sistemi qurulur);

- hazırlıq (tapşırıq qoyulur və tapşırığın həlli axtarılır, məlumatlar toplanır və təhlil edilir, fərziyyələr yaranır, İKT imkanları təhlil edilir; həllin adekvatlığı yoxlanılır);

- tədqiqat (onlar obyektlərin və proseslərin vizuallaşdırılması əsasında vizual olaraq modelləşdirilir; məlumatların universallığına əsaslanan həllərin çoxluğu yenilənir; nəticələr proqnozlaşdırılır, problemin həlli axtarılır; fərziyyələr yoxlanılır, nəticələr təqdim olunur);

- qiymətləndirici (fərziyyələrin həqiqiliyi qiymətləndirilir, alınan nəticələrə uyğun tərtib edilir, nəticələr yeni məlumatlara tətbiq olunur, ümumiləşdirmələr və refleksiv nəzarət təhlil edilir, nəticələr düzəldilir).

Cəmiyyətin global şəkildə məlumatlandırılması prosesi təhsil sisteminin qarşısında yeni problemlər qoyur. İnformasiya cəmiyyətində müstəqil, yaradıcı şəxsiyyət yetişdirməyin yollarından biri müasir informasiya vasitələrinin tədris prosesinə məqsədyönlü, düşünülmüş şəkildə daxil edilməsidir.

Hazırda, hər hansı bir təhsil müəssisəsinin tədris prosesində, Dövlət Təhsil Standartına uyğun olaraq, informasiya texnologiyaları ilə bu və ya digər şəkildə yeni təlim formaları tətbiq olunur. Bu yalnız əsaslı deyil, həm də fərdi və meta fənni üzrə təlim nəticələrini daha effektiv şəkildə əldə etmək üçün edilir.

Müasir informasiya texnologiyalarından tədris prosesində istifadə yolları fərqlidir:

- internetdə lazımi məlumatları axtarmaq;
- tematik layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi (məktəbdənkənar tədbirlər, valideyn-müəllim iclasları, metodik dərnəklər, təlim seminarları);
- həm müəllim, həm də tələbələrin özləri tərəfindən kompüter təqdimatlarının yaradılması;
- korreksiya və inkişaf dərsləri, məktəb səviyyəsində tədbirlər və s. keçirərkən proyeksiya cihazlarından istifadə.

İndi müəllimin PowerPoint proqramında kompüter təqdimatlarından, digər elektron mənbələrdən, İnternetin imkanlarından geniş istifadə imkanları var, bütün bunlar tədris prosesinin səmərəliliyinin təminatıdır. Müəllim təqdimatı özü hazırlaya bilər və ya tələbələrə təqdimatı yaratmağı tapşıra bilər. Belə bir təqdimatdan dərslərin müxtəlif formaları zamanı və ya tələbələrin dərslə hazırlıqda müstəqil işləmələri üçün multimedia dərslisi kimi istifadə edilə bilər.

Ənənəvi olaraq bölmənin öyrənilməsi təkrarlama, ümumiləşdirmə ilə başa çatır. Bütün bu elementlər tələbələri hər mövzunu bitirən mərhələdə multimedia layihəsi yaratmağa dəvət etməklə birləşdirilə bilər. Təqdimat hazırlayaraq tələbələrə əldə edilmiş bilik və bacarıqları sistemləşdirmək, tətbiq etmək, həmçinin intellektual potensial və bacarıqlarını həyata keçirmək üçün yaxşı bir fürsət verilir. Təqdimat dərsləri üçün hazır tədris materialı olduğundan tələbələrin müstəqil yaradıcı işə maraq göstərmələri, işlərinin nəticələrinin əhəmiyyətini və öz uğurlarını hiss etmələri vacibdir.

Kompüter təqdimatlarının üstünlüyü də dərslərin tempinin artmasıdır, praktik olaraq ənənəvi təbəşir və lövhəni əvəz edirlər.

Dərslərin bütün vacib mərhələləri müəllim tərəfindən əvvəlcədən slaydlarda qeyd olunur, buna görə lövhədə yazmaq üçün dərslə vaxt ayırmaq məcburiyyətində qalmır.

Təqdimatların digər müsbət tərəfi, uşaqların gözü qarşısında lazımi məlumatların daimi olması, habelə dərsin istənilən mərhələsində həmin məlumatlara qayıtmasıdır.

Beləliklə, tələbələr dərhal iki növ yaddaşa (vizual, eşitmə) sahibdirlər ki, bu da yeni materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. Dərsin bütün mərhələləri tələbələr tərəfindən emosional olaraq yaşanır. Bu, öyrənilən mövzuya, təhsilə, məktəbə müsbət münasibətin formalaşmasına kömək edir. Dərs zamanı tələbələr nəinki yeni material öyrənir, həm də uğur vəziyyətləri yaşayırlar. Uğur hissi tələbələrə sonradan biliklərə nəzarətdə yaxşı nəticələr göstərməyə kömək edir.

İnformasiya təlim texnologiyası uşaqların intellektual və yaradıcı inkişafı üçün güclü bir yeni vasitə olduğunu qəbul edərək müəllimin vəzifəsi dərstdə multimedia qurğularından istifadənin əsas məqsədi obrazlı qavrayışla öyrənilən materialın daha da dərin yadda qalmasına nail olmaqdır.

İnformasiya texnologiyaları ənənəvi pedaqoji texnologiyaların yerini tutmamalı, əksinə daha məhsuldar olmağa kömək etməli, təhsilin keyfiyyətini və nəzarətin effektivliyini artırmağa imkan verən müəllimə təsirli köməkçi olmalıdır.

Ancaq unutmamalıyıq ki, bizi yalnız uşağa öyrətmək üçün deyil, sağlamlığını qorumaq üçün də çağırırlar. Buna görə müasir uşaqların tərbiyəsi vəzifəsi hiperaktivliyi azaltmaq, narahatlığını aradan qaldırmaq, güclü iradəli keyfiyyətləri inkişaf etdirmək, konsentrasiya, diqqət, uşağın fiziki sağlamlığını qorumaq və gücləndirmək üçün şərait yaradan iş sistemi yaratmaq olmalıdır.

Beləliklə, informasiya təlim texnologiyaları təsirli bir texniki vasitədir ki, bunun sayəsində korreksiya inkişaf prosesini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmək, fərdi fəallığı və uşaqların idrak proseslərinin inkişafını stimullaşdırmaq, uşağın üfününü genişləndirmək və müasir cəmiyyətdə həyata uyğunlaşdırılmış yaradıcı bir insan yetişdirmək mümkündür.

2.14. Təhsil müəssisəsində metodik işin təşkili texnologiyaları

2.14.1. Metodik işin mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri

Təhsil müəssisəsindəki metodik iş - elmin nailiyyətlərinə, qabaqcıl pedaqoji təcrübəyə əsaslanan fəaliyyətlər toplusu, müəllimlərin səriştəsi və peşəkar bacarıqlarının hərtərəfli artırılmasına yönəldilmişdir. Metodik iş təhsil və tərbiyə ilə yanaşı, hər hansı bir təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin vacib hissəsidir.

Müasir məktəb təhsilin yenilənməsi, tədris prosesinin cizgilərini səmərəli şəkildə əlaqələndirə bilən fəaliyyət formalarının qurulması - məktəbin müəllim və şagirdlərinin əsas səlahiyyətlərinin vahid sisteminin formalaşması, müəyyən idarəetmə tədbirlərini, təhsilin məzmununu yeniləməyi, həm də pedaqoji kadrlarla metodik iş sisteminin yenidən qurulmasını tələb edir.

Müəllim hazırlığı pedaqoji təhsil müəssisəsi daxilində bitmir, bütün peşə fəaliyyət dövrü ərzində davam edir. Müəllimin peşə təhsilinin davamlılığı onun yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı, həyatının ayrılmaz bir elementi və fərdi pedaqoji təcrübənin davamlı inkişafı üçün şərtidir. Fərdi təcrübə toplanıb sosial, peşə təcrübəsi ilə birləşdirilərsə, yaradıcı peşə axtarırları müəllim heyətində dəstəklənib təbliğ olunarsa, müəllimin fəal peşə bacarığı və pedaqoji mədəniyyətinin inkişafı daha intensiv olar.

Metodik iş müəllimlərin elmi və metodiki hazırlığının təkmilləşməsinə, fərqlənməsinə baxmayaraq ehtiyaclarını böyük dərəcədə təmin edə bilər. Fərqli əsasda metodik işin təşkili bir sıra obyektiv və subyektiv ilkin şərtlərlə, ilk növbədə elmi, metodiki hazırlığın təkmilləşdirilməsində həyat, peşə münasibətlərini, dəyər yönümlərini, təcrübələrini və müəllimlərin peşəkarlıq səviyyələrini nəzərə almağın zəruriliyi ilə müəyyən edilir. Metodik xidmətlərin fəaliyyətində məktəbin müsbət təcrübəsini, ənənələrini qorumaq və inkişaf etdirmək də vacibdir.

Məktəbdə metodik iş müəllim heyətinin fasiləsiz təhsilinin vahid sisteminin, onların peşə ixtisaslarının artırılmasının tərkib hissəsidir.

Metodik iş müəllimlərin elmi, nəzəri və metodiki hazırlıqlarını, habelə peşə bacarıqlarını artırmaq üçün daimi və fərdi fəaliyyətlərdir.

Metodik iş innovasiya mühitinin formalaşması üçün zəruri təşkilati əsasdır.

Metodik iş müəllimlərin fərdiləşdirmə və fərqləndirmə prinsiplərinə tabe olmaqla elmi, metodiki hazırlığı təkmilləşdirmək ehtiyaclarını təmin edə bilər.

Bu baxımdan, məktəbdə metodik iş üçün aşağıdakı məzmununda şərait yaratmaq lazımdır;

- məktəbdə təhsilin "bilik" modelindən "aktiv" vəziyyətə keçməsinə nəzərdə tutan təhsil fəaliyyəti növünün dəyişməsinə;
- inkişaf rejimində müəllim heyətinin uğurlu işinə;
- pedaqoji bacarıqların inkişafına, pedaqoji sərəfənin prioritetliyinə, kollektiv üçün yaradıcı axtarışa maraq atmosferinin formalaşmasına.

Təhsil müəssisəsindəki **metodik işin məqsədi** müəllimlərin peşəkarlığını inkişaf etdirmək, nəzəri və praktiki hazırlıqlarını birbaşa təhsil ocağında təkmilləşdirmək və hər bir müəllimin yaradıcı inkişafı üçün şərait yaratmaqdır.

Məktəbdə metodik işin vəzifələri:

1. qabaqcıl pedaqoji təcrübənin sistemli şəkildə öyrənilməsi, sintezi və yayılması, pedaqoji elm və təcrübənin nailiyyətlərinin tədris prosesində tətbiqi;

2. müəllimlərin pedaqoji və metodiki hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi (xüsusən, yeni texnologiyaların, təlim və tərbiyənin metod, vasitələrinin praktik öyrənilməsinin təşkili);

3. müəllimlərə fərdiləşdirilmiş və fərqləndirilmiş əsaslarla metodik yardımın göstərilməsi (iş stajından, ixtisasdan, fənnindən, müəyyən edilmiş çətinliklərdən və s. asılı olaraq);

4. məktəbin müəllim heyətinin fəaliyyətində innovativ istiqamətin formalaşdırılması;

5. müəllimlərin nəzəri (mövzu) və psixoloji-pedaqoji hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi.

6. yeni pedaqoji texnologiyalar, təlim və tərbiyə formaları, metodları ilə zənginləşdirmək;

7. müəllimlərə diaqnostik və ayrı-ayrılıqda elmi-metodiki yardımın göstərilməsi;

8. peşə və pedaqoji mədəniyyətin ümumi səviyyəsini yüksəltmək.

Bütün pedaqoji işçilər istisnasız olaraq metodik işlərlə məşğul olurlar və bir qayda olaraq direktorun bu işlərin idarə olunması üzrə müavini (gimnaziya və liseylərdə direktorun tədris və metodik işlər üzrə müavini vəzifəsi tətbiq edilmişdir) rəhbərlik edir. Bu baxımdan, metodik iş təlim və tərbiyənin keyfiyyətinə, səmərəliliyinə, təhsil müəssisəsinin son nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər, buna görə də bunu vacib idarəetmə amili kimi qəbul etmək qanunidir.

2.14. 2. Metodik işin təşkilin əsas istiqamətləri

Təhsil müəssisəsində metodik işin əsas istiqamətləri:

a) təşkilati və metodiki

b) tədris-metodiki

c) elmi və metodiki

d) innovativ və metodoloji

Təşkilati-metodiki iş peşə səviyyəsinin yüksəldilməsi və inkişafı üçün optimal şərait yaratmaq, hər bir müəllimin imkanlarını, maraq və bacarıqlarını üzə çıxarmaq üçün təhsil müəssisəsi rəhbərlərinin, müəllim heyəti üzvləri ilə davamlı qarşılıqlı fəaliyyətini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Təşkilati və metodik işə aşağıdakılar daxildir: pedaqoji bacarıq və yaradıcılıq inkişafı, müəllimlərin təşəbbüsünün özünü həyata keçirməsi məqsədi ilə metodik iş sisteminin təşkili; da-

vamli təhsil prosesinin maddi-texniki təminatı; diaqnostik əsaslarla işçilərlə metodiki işin planlaşdırılması və təşkili; pedaqoji kollektiv üzvlərinin elmi və pedaqoji cəmiyyətlərin işinə, tədqiqat və təcrübi fəaliyyət prosesinə cəlb edilməsi; fərdi və kollektiv pedaqoji fəaliyyətə metodik dəstəyin təşkili; müəllimlərin əksətdirici fəaliyyətinin təşkili, pedaqoji problemlərin və çətinliklərin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi; təhsil müəssisələrinin yaradılması və onların işinin təşkili; müəllim heyətinin sertifikatlaşdırılmasına təşkilati və metodiki dəstək; təhsil üzərində işin təşkili, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin ümumiləşdirilməsi və təbliği; tədris otağının işinin təşkili; bütün metodik alt qurumların qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək; metodik işin məktəbdaxili monitorinqi; metodiki alt qurumların fəaliyyətini tənzimləyən yerli normativ sənədlərin işlənilib hazırlanması.

Tədris-metodik iş - müəllimlərin peşəkar inkişafı və bu əsasda tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə kömək edən müəllim heyətinin qnostik fəaliyyət növlərindən biridir. Tədris-metodik işin əsas komponentləri bunlardır: müəllimlərin aktual pedaqoji problemləri ilə bağlı müraciətlərinə operativ cavab; müəllimlərin fənn-metodik biliklərinin, bacarıqlarının genişlənməsi və zənginləşdirilməsi; qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi; fənlər üzrə ən mürəkkəb mövzuların kollektiv (qrup, fərdi) inkişafı, yazı qaydaları, xatirələr; seçmə kurslarının, xüsusi kursların, seçmələrin tədris planının hazırlanması və təkmilləşdirilməsi; tədris prosesinin monitorinqi; özünütəhsil üzrə işin metodiki təminatı; kollektiv pedaqoji fəaliyyətin metodik təminatı; müəllimlərin peşəkar uğurlarının monitorinqi və s.

Elmi və metodik iş müasir dövr pedaqoji elmin nailiyyətlərinə, birbaşa elmi, praktik təcrübəyə əsaslanaraq tədris prosesinin təşkili, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün tədqiqat yanaşmasının təmin edilməsini əhatə edir.

Elmi və metodiki işin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: pedaqoji elmin, təlim və tərbiyə nəzəriyyəsi, təcrübəsinin davamlı öyrənilməsi; tədris prosesinin diaqnozu üçün elmi metod-

ların mənimsənilməsi, müəllimlərin elmi tədqiqat metodları əsasında pedaqoji fəaliyyətlərini təhlil etmək bacarıqlarının formalaşdırılması; təhsil müəssisələrinin inkişafındakı müasir elmi yanaşmalara, prioritetlərə əsaslanan metodik işlərin təhlilinin, planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi; diaqnostika növləri, formalarının təkmilləşdirilməsi, müəllim heyətinin inkişaf səviyyəsinin artırılması; diaqnoz və nəzarətin nəticələri əsasında elmi-metodiki alt qurumların, müəllimlərin təcrübi fəaliyyətlərinin intensivləşdirilməsi; tədqiqat işlərinin aparılması; təhsil müəssisələri çərçivəsində eksperimentin metodiki təminatı; tədqiqat işlərinin nəticələrinin müzakirəsi; müasir pedaqogika və xüsusi metodların aparıcı ideyalarına əsaslanan qabaqcıl pedaqoji təcrübənin yaradılması; iş təcrübəsindən materialların pedaqoji mətbuatda dərc edilməsi; müəllimlərin elmi cəmiyyətinin, işinin təşkili; tədris planlarının və tədris komplekslərinin inkişafı; magistraturaya, doktoranturaya qəbul, dissertasiya müdafiəsi və s. universitetlər, digər elmi və təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq.

İnnovativ və metodik iş - müasir məktəbin fəaliyyətində ən uyğun sahələrdən biridir. İnnovasiya və metodik işin əsas istiqamətləri bunlardır: mütərəqqi idarəetmə və tədris texnologiyalarının tətbiqinə; innovativ pedaqoji layihələrin inkişafı və qorunması, müəllim heyətinin peşəkar inkişafının fərdi trayektoriyasının inkişafı, öz ənənələrinin yaradılması; keyfiyyətə yeni metodik strukturlarda işin təşkili (şöbə, laboratoriya); müəllif hüquqlarının qorunması; təhsil müəssisəsinin innovativ xəritələrinin, innovativ pedaqoji sahəsinin inkişafı; pedaqoji innovasiya bankının yaradılması; innovativ proseslərin idarə olunması üçün hərtərəfli hədəf proqramlarının işlənməsi və s.

Məktəbdə metodik işlər aşağıdakı istiqamətlərdə təşkil olunur.

I. Təşkilati və metodiki tədbirlər:

1. Metodik işlərin planlaşdırılması. Hər tədris ili üçün bütün metodik işlərin aparıldığı vahid məktəb səviyyəsində metodik mövzu qəbul edilir. Vahid metodoloji mövzunun nümunə-

ləri: "Müasir pedaqoji texnologiyalar təhsil standartlarının həyata keçirilməsi vasitəsi kimi", "Tələbələrin müstəqil işinin təşkili təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi şərti kimi", "Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları müasir məktəbdə tədris prosesinin əsası kimi".

2. Məktəbdə metodik işi tənzimləyən yerli normativ sənədlərin işlənməsi. Bu sənədlərə məktəbin metodik şurası, metodik iş otağı, müəllimlərin metodik birliyi, iş otağı, mövzuya aid tədris-metodiki kompleks, pedaqoji mentorluq, pedaqoji bacarıq yarışması və digərləri haqqında müddəalar daxildir.

3. Metodik şuranın işi. Məktəbin metodik şurası metodik işin təşkili, əlaqələndirilməsi və nəzarəti, məktəb müəllimlərinin peşə bacarıqlarının artırılması məsələlərinin həllində kollektiv işini təmin edən məşvərətçi və tövsiyə orqanıdır. Metodik şura ən azı iki ayda bir dəfə iclas keçirir; qərarları müdirin əmrləri ilə təsdiqlənir. Nümunə olaraq, burada məktəblərdən birinin metodik şurasının il ərzində nəzərdən keçirdiyi bəzi suallara diqqət yetirək: ümumi orta təhsil standartının tədris prosesinə tətbiqinin əsas istiqamətləri; dərsin texnoloji xəritəsinin (planının) vahid forması; seçmə kurslarının metodik təminatının vəziyyəti; tədris prosesinə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi; pedaqoji bacarıqların icmal müsabiqəsinin və sinif otaqlarının işlərinin yoxlanılması müsabiqəsinin nəticələri və s.

4. Müəllimlərin metodik dərnəklərinin işi. Metodik birlik tədris səviyyəsini artırmaq və bu fənlərin metodik təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bir fənn və ya əlaqəli fənlər üzrə müəllimlərin birliyidir. Məsələn, metodik birliyə - riyaziyyat, təbiət fənləri, sinif müəllimləri üçün yaradılan birliklər daxildir.

5. Məlumat işi. Metodik xidmət təhsil məsələlərinə dair qanunvericilik bazasında dəyişikliklər barədə müəllim heyətini vaxtında məlumatlandırır, yeni normativ, rəhbər və təlimat sənədlərinin məzmununu təqdim edir.

6. Məktəbdaxili metodik nəşrin buraxılması. Divar qəzeti və ya müəllimlər otağında bir lövhə, metodik bülletenlər, müəl-

limlərin elmi əsərlərini və şagirdlərin yaradıcılıq əsərlərinin dərc etdirilməsi.

7. Metodik ədəbiyyatın, elektron materialların toplanması və sistemləşdirilməsi, metodik ədəbiyyatın tematik sərgilərinin təşkili (məktəb kitabxanası ilə birlikdə).

8. Metodik işin məktəbdaxili nəzarəti. Dərslərə və tədris fəaliyyətlərinə baxış və təhlil müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin pedaqoji bacarıqlarının baxış müsabiqəsi (seçimlər, metodik işlər), sinif otaqlarının rəqabətini nəzərdən keçirmək, müəllimlərin fərdi yaradıcılıq sərgiləri.

II. Tədris-metodik iş - hər şeydən əvvəl, məktəbin tədris prosesinə müasir texnologiyaların, metodların, formaların və didaktik vasitələrin tətbiqi, habelə hər bir fənn üzrə tədris-metodik komplekslərin işlənməsindən ibarətdir.

III. Məktəbdə elmi və metodiki iş çox vaxt müəyyən bir eksperimental və ya innovativ layihə həyata keçirən müvəqqəti yaradıcılıq birliklərinin (problem laboratoriyaları, innovasiya qrupları) fəaliyyətindən ibarətdir. Çox vaxt müəllimlərin rəhbərliyi altında məktəbin yaradıcı qrupları universitet şöbələrinin əməkdaşlığı çərçivəsində tədqiqat işləri işləyirlər.

IV. Müəllimlərin metodik işi:

1. Açıq dərslər və tədris işləri (master-klasslar). Onları, bir qayda olaraq, sertifikat verən müəllimlər, gənc həmkarlar üçün ən yüksək və birinci dərəcəli müəllimlər, tədris prosesində müəyyən bir yeniliyin tətbiqi barədə məlumat verən müəllimlər həyata keçirirlər.

2. Müəllimlərin dərslərə qarşılıqlı iştirakı. Dərslərdə yalnız məktəbin nümayəndələri deyil, həm də valideynlər iştirak edir və dərs təhlil edilir.

3. Pedaqoji mentorluq. Pedaqoji təcrübəsi iki ildən çox olmayan hər bir gənc mütəxəssisə müəllim-mentor təyin olunur. Bir qayda olaraq, mentor müəllim ən yüksək və ya birinci ixtisas dərəcəsinə sahib olan eyni və ya əlaqəli bir fənn müəllimidir. Müəllim-mentor gənc mütəxəssisə tədris və metodiki sənədlərin

hazırlanmasında kömək edir, təlim məşğələləri və tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı məsləhətlər verir. Tərbiyəçi və onun köməkçisi bir-birinin dərslərində iştirak edir, təhlil edir.

4. “Gənc müəllimlər məktəbi”. Bu daimi bir seminardır, iclasları direktorun tədris (metodik) işlər üzrə müavininin və ya metodistin rəhbərliyi altında hər ay keçirilir. Məktəbdə çalışan bütün gənc peşəkar müəllimlər yığıncağa dəvət olunur.

"Gənc müəllimlər məktəbi"n üzvləri praktiki olaraq müxtəlif növ dərslər və tədris tədbirlərinin təhsilin müxtəlif texnologiyalarının metodologiyasını mənimsəyirlər, pedaqoji vəziyyətləri həll edirlər.

5. Problemlərin seminarı. Daha təcrübəli müəllimlər üçün keçirilir və "qabaqcıl pedaqoji təcrübə məktəbi", "ustad dərsləri", "təhsil ustası" və s. mövzuda keçirilə bilər.

6. Müəllimlərin peşəkar özünütəhsilinin təşkili. Hər tədris ilinin əvvəlində hər bir müəllim fərdi təhsil mövzusunda seçir. Məktəblərdən birinin müəllimləri tərəfindən hazırlanmış fərdi təbiyə mövzularının nümunələri: "Məktəblərdə tarixi müzakirələrin hazırlanması və aparılması metodikası", "Kimya fənni üzrə tədris tədqiqatlarının təşkili metodikaları", Fizikanın tədrisi prosesində "Şagird uğursuzluğunun qarşısının alınması və aradan qaldırılmasında sinif müəlliminin rolu" və s.

Özünütəhsil mövzusunda təqdimatın (məruzənin) mümkün formaları müəllimlər üçün təlimatlar, kompüter təqdimatı, mövzu üzrə tədris-metodiki kompleks, açıq dərslər və s. kimi ola bilər.

7. Digər təhsil müəssisələri ilə təcrübə mübadiləsi. Bunlar təkcə ölkənin və bölgənin məşhur məktəblərinə (məsələn, "Ölkəmizi tanıyaq") gəzintilər deyil, həm də təcrübə mübadiləsinin maraqlı bir forması pedaqoji körpüdür (İnternet vasitəsilə həyata keçirilə bilər).

8. Müəllimlərin elmi-metodiki konfransı. Bir qayda olaraq, müəllim kollektivinin vahid məktəb miqyaslı metodik mövzuda işlərinin yekunlaşdırılması forması kimi xidmət edir.

2.14.3. Metodik işin təşkilinin formaları

Seminar - tələbələrin aktiv iştirakı ilə baş tutan qrup təliminin bir formasıdır. Seminarın fərqli cəhətləri tələbələrin məcburi öz-özünə tərbiyə fəaliyyətləri və nəticələrinin kollektiv şəkilə müzakirə olunmasıdır.

Seminarın effektivliyi onun hazırlanması və keçirilməsində xüsusi təşkilati tədbirlər tələb edir:

- tələbələri (şagirdləri) dərslə hazırlamaq üçün xüsusi vaxtın ayrılması;

- tələbələrə müzakirə olunan məsələlə, xüsusi ədəbiyyat barədə məlumat vermək;

- müzakirə üçün məsələlərin diqqətlə seçilməsi.

Dərslə təqdim olunan suallar üçün tələblər:

- öyrənilən mövzunun daxili məntiqinə etibar;

- auditoriyanın ehtiyaclarını nəzərə almaq;

- problemli;

- məzmun müxtəlifliyi;

- kifayət qədər geniş xarakter.

Müzakirə sualları, ümumiyyətlə, əvvəlcədən təklif olunur ki, tələbələr özləri üçün kifayət qədər vaxt qazansınlar. Seminarın funksiyası biliyi dərinləşdirmək, genişləndirmək, sistemləşdirmək və ümumiləşdirməkdir.

Praktiki dərslər - mövcud biliklərin praktikada tətbiqinə əsaslanan tərbiyə işinin növüdür. Təcrübədə nəzəriyyədən istifadə etmək qabiliyyətinin inkişafı yeni nəzəri məlumatların daim əldə edilməsi və mövcud olanların dərinləşməsi ilə əlaqələndirilir. Dərslər zamanı müəllimin praktikası da müəllimlər arasında təcrübə mübadiləsi yolu ilə mənimsənilir.

Praktiki dərslər, bir qayda olaraq aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: təşkilati, hədəfin təyin edilməsi, biliklərin yenilənməsi, praktiki işə yönəlmiş fəaliyyət və yekunlaşdırma. Praktiki dərslər zamanı tələbələrin fəaliyyətinin təşkilinin ən geniş forması qrup

işidir. Praktiki məşğələlərin növləri: təlim, təşkilati-fəaliyyət oyunu, pedaqoji vəziyyətin təhlili və s.

Metodik seminar - metodik bacarıqları inkişaf etdirmək üçün tələbələrin praktiki iş sistemidir. Metodik seminarın fərqli bir xüsusiyyəti aydın, şüurlu, metodoloji yönümlü olmasıdır.

İştirakçıların əvvəlcədən hazırlanması, o cümlədən hədəflərin müzakirəsi və aydınlaşdırılması, praktiki iş planı, iştirakçılara tədris materialı təqdim edən böyük qrupların namizədliyi və brifinqi aparmaq məsləhət görülür.

Metodik seminarın təşkilati formaları: metodiki dialoq, işgüzar oyun, pedaqoji halqa, təlim və s.

Metodik seminarın quruluşu:

- iştirakçıların metodoloji problemlə tanışlığı, bu problemin aktuallığının əsaslandırılması;

- praktiki iş;
- yerinə yetirilən işin qorunması;
- təlimatların hazırlanması.

Elmi və praktiki konfranslar ən yaxşı praktiki təcrübənin müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi formasıdır. Metodiki işin bu forması məktəbin və ya ayrı-ayrı müəllimlərin aktual pedaqoji problemlər üzrə nəticələrini yekunlaşdıran növüdür. Təqdim olunan hesabatlar mütləq müzakirə olunur. Pedaqoji fikirlər festivalı, dərslərin qaleyoskopu - geniş müəllim heyətini həmkarlarının maraqlı pedaqoji tapıntıları ilə tanış etmək.

Dəyirmi masa - uşaqların təhsili və tərbiyəsinin aktual problemlərinin müzakirəsi, maraqlı insanlarla görüşmək, yeni tədqiqatlar və həmkarların təcrübəsi ilə tanış olmaq, rəyinizi həmkarların fikri ilə müqayisə etmək və s. dəyirmi masaların səmərəli keçirilməsi üçün iclasların mövzusu və müzakirə olunan məsələlər ilə iştirakçılara əvvəlcədən dərş vəsaiti, normativ sənədlər, bukletlər və s. göndərmək lazımdır.

Fərdi mentorluq, məsləhətləşmələr, müsahibələr. Bu forma məktəb rəhbərləri, təcrübəli müəllimlər tərəfindən gənc müəllimlər, təcrübəçilər, eləcə də pedaqoji problemlərin həllində

çətinlik çəkən müəllimlərlə işləməkdə geniş istifadə olunur. Bu cür işlərdə müəllimin şəxsi keyfiyyətlərini yaxşı bilmək, həmçinin mentorların, müəllimlərin gedişatı və nəticələrini təhlil etmək, təhlil əsasında müəyyən tövsiyələr hazırlamaq bacarığı böyük rol oynayır.

Metodik sərgilər, bülletenlər. Metodik iş görmə qabiliyyətini tələb edir, buna görə məktəbin vahid metodik mövzusu ilə əlaqədar olaraq metodik sərgilər təşkil olunur, qiymətli tədris metodları, tapıntılar və s. barədə məlumat verilmiş bülletenlər çap olunur. Beləliklə, müəllimin yaradıcı pedaqoji nəticələri tez bir zamanda həmkarlarının mülkiyyətinə çevrilə bilər.

Açıq dərslər və dərslənkənar fəaliyyətlər - metodik işin bütün növləri bir növ müəllimin əməli bacarıqlarını həmkarlarına göstərməklə bağlıdır. Açıq dərslərin məqsədi yüksək yekun nəticə verən müəllim tərəfindən işlənmiş metodologiyanın göstərilməsi və ya yeni metodologiyanın yalnız müəllimin tədqiqat tapşırığı və təklif olunan həllər (fərziyyə) yarandıqda həmkarlarına dərs təcrübəsini göstərməkdir. Açıq dərs həmişə yeni bir pedaqoji kəşfin nümayişidir. Fərqli bir yanaşma ilə açıq dərslərin devalvasiyası var.

Açıq dərs keçirmək aşağıdakı kimi tövsiyə olunur:

- Dərs başlamazdan əvvəl müəllim gələcək dərslərin layihəsini izah edir: mövzu, bölmə, kursdakı yer, təcrübə ideyasını, təlim, təhsil, inkişaf vəzifələrini ortaya qoyur, vəzifələrin həlli yolları və vasitələri barədə danışır, sinifin real imkanlarının təsvirini verir, yəni qonaqları yaradıcı laboratoriyası ilə tanış edir, onları dərs layihəsini təhlil etməklə şüurlu bir prosesə daxil edir. Bu vəziyyətdə həmkarlar artıq müşahidəçi kimi yox, prosesin iştirakçıları kimi iştirak edirlər.

- Dərslərin sonunda özünütəhlil: nəyə müvəffəq oldu, nəyin olmadı və niyə, metodik hərəkətlərdən necə istifadə olundu.

- Həyata keçirilmiş ilkin işlər sayəsində sərəfəsi xeyli artan həmkarlar öz fikirlərini bildirirlər, təcrübənin gələcək inkişafı üçün tövsiyələr verirlər.

Bu metodik təlimin aktiv forması, metodik işin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıran pedaqoji təcrübənin fəal şəkildə yayılmasıdır.

“Genişləndirilmiş konfrans” texnologiyası:

- açıq dərslər hazırlaşarkən müəllim metodik işin üzvləri ilə bütün dərslər texnologiyasını müzakirə edir. Açıq dərslərdən sonra nəticələrin effektivliyi ilə bağlı müzakirə davam edir.

- əsasən, gənc mütəxəssislər və ikinci kateqoriyalı müəllimlərlə işləyərkən istifadə olunur, çünki dərslər hazırlaşmaqda, onun keçirilməsində və sonrakı təhlilində kömək alırlar.

“Cütlərlə öyrənmə” texnologiyası

Cüt öyrənmə texnologiyası bir iştirakçının digərinə öyrətdiyi pedaqoji texnologiyaların növlərindən biridir. Cüt təlim texnologiyası cütlərdə işləmə texnologiyasının xüsusi bir halıdır.

Cütlüklə iş təhsil prosesinin təşkilinin ən rahat formasıdır, məqsədi işgüzar münasibətlərin formalaşdırılmasıdır. Cütlüklə işləmək, ünsiyyət quran və qarşılıqlı fəaliyyət göstərən, ümumi nəticə əldə etməyə yönəlmiş bir problemin həllini həyata keçirən iki tələbənin tapşırığının icrasındadır.

“İnteqrasiya edilmiş dərslər” texnologiyası:

İnteqrasiya edilmiş dərslərin məqsədi şagirdlərə yeni mövzular və vəzifələri həll edərkən müxtəlif fənlərdən bilikləri müstəqil tətbiq etmək bacarıqlarını öyrətməkdir. İnteqrativ-tematik yanaşma, öyrənilən mövzunun digər mövzu və kurs, öyrənilən mövzuda, fəndaxili, kursdaxili və məktəblərarası rabitə eyni vaxtda hərəkət edə bilər. İnteqrasiya edilmiş dərslər texnologiyasının aşağıdakı üstünlükləri var:

- motivasiyanı artırmaq, idrak marağını formalaşdırmaq;
- dünyanın vahid elmi mənzərəsinin formalaşmasına töhfə vermək (nəzəri, praktik, tətbiqi);
- daha çox təxəyyül, düşüncə, yaddaş inkişaf etdirmək;
- davam edən təhsil əməliyyatları tempinin artmasını təmin edir.

Təqdim olunan sistem üzrə iş təcrübəsi integrasiya olunmuş təhsilin nəticələri və əhəmiyyəti barədə nəticələr çıxarmağa imkan verir, bunlar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir.

İntegrasiya öyrənmə:

1. tələbələrin elmi düşüncə tərzinin inkişafına töhfə verir;
2. tələbələrin təbiətşünaslıq idrak metodundan geniş şəkildə istifadə etməsinə imkan yaradır;
3. akademik fənlərə integrasiya olunmuş yanaşma, ətraf mühitdəki obyektiv əlaqələri əks etdirən təbiətşünaslıq nöqteyi-nəzərindən vahid bir fikir formalaşdırır;
4. tələbə biliyinin keyfiyyətini artırır;
5. tələbələrin fənlərə marağını artırır və inkişaf etdirir;
6. tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir, proqram materialının daha dərinədən bilinməsinə və mənimsənilməsinə kömək edir
7. tələbələri tədqiqat işləri ilə tanış edir.

Dərs uşağın həyatının bir hissəsidir və bu həyatı yüksək sosial mədəniyyət səviyyəsində keçirmək lazımdır.

“İnformasiya Texnologiyaları” laboratoriyası:

- yaradıcı qrupların problemlər üzərində işi;
- tədris prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə;
- gənc tələbələrin vətəndaş mövqeyinin formalaşması.

Pedaqoji fikirlərin sərgisi texnologiyası:

- müəllimlərin metodik işini aktivləşdirir, çünki hər müəllim öz fikrinin ən yaxşısı kimi tanınmasını istəyir. Beləliklə, rəqabət ruhu təzahür edir. Əsasən gənc olan müəllimlər bir müzakirə aparmağı, fikirlərini müdafiə etməyi, özlərinə və həmkarlarına qarşı tənqiddə qulaq asmağı öyrənirlər.

Metodoloji portfelin inkişafı:

- müəllimə il ərzində metodik işini sistemləşdirməyə, ən uğurlu metodik üsulları seçməyə və metodik inkişaf şəklində ümumiləşdirməyə imkan verir.

2. 15. Təhsildə pedaqoji idarəetmənin texnologiyaları

2.15.1 Təhsildə pedaqoji idarəetmənin texnologiyalarının mahiyyəti, məqsədi, vəzifələri və nəzəri aspektləri

Bu gün idarəetmə nəzəriyyəsində və təcrübəsində pedaqoqların diqqəti qarşılıqlı təsirə, əməkdaşlığa, refleksiv idarəetməyə yönəlmişdir, hansı ki, özünü ardıcıl, qarşılıqlı əlaqə funksiyalarının - pedaqoji təhsil, məqsədqoyma, planlaşdırma, təşkilat yoxlama zənciri kimi təqdim edir.

Pedaqoji elm və təcrübədə vahid pedaqoji prosesi idarəetmə elmi baxımından dərk etmək, ona sərt, elmi əsaslı bir xarakter vermək istəyi getdikcə artır. Bir çox yerli və xarici tədqiqatçıların, rəhbərliyin təkcə texniki, istehsal prosesləri sahəsində deyil, həm də mürəkkəb sosial sistemlər, o cümlədən, təhsil sistemlərində də zəruri olduğu barədə dedikləri həqiqətdir.

Sosial mühitin yarım-mədəniyyəti bir məkanda müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələrinin marağının yaranması ilə idarəetmədə güman edilir. Belə mühitdə idarəetmə fəaliyyətinin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, bütün insanların sosiomədəni qoyuluşdan asılı olmayaraq bərabər təhsil, hörmət hüququ var, lakin buna görə bərabər vəzifələrə riayət etməlidirlər. Təbiidir ki, mədəniyyətlər arasında bir çox fərqlər var, lakin oxşar cəhətlər də çoxdur, hansı ki, xalq müdrikliyində, atalar sözlərində və deyimlərdə, nağıllarda öz əksini tapır.

Məktəb, sinif mürəkkəb dinamik sosial sistem kimi pedaqoji idarəetmənin obyektidir. O, pedaqoji prosesin iştirakçılarının məqsədyönlü və şüurlu qarşılıqlı təsirinin təşkilini təqdim edir. Nəticədə onun mədəni qoyuluşundan asılı olmayaraq hər bir insanın inkişafı üçün optimal şərait yaranır. Şəxsiyyətin inkişafının idarəetdilməsi ünsiyyət yolu ilə həyata keçirilir, onun qaydası isə pedaqoji rəhbərliyin üslubunun mövcud komponenti

kimi çıxış edir. Belə pedaqoji ünsiyyət müəllimdən etnik və psixoloji mədəniyyət tələb edir.

Pedaqoji idarəetmə texnologiyasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iştirakçıların məqsədyönlü və şüurlu qarşılıqlı təsiri-ni, bərabərhüquqluq əsasında müxtəlif etnik və sosial qrup nü-mayəndələrinin optimal nailiyyətlərini təmin etməsidir.

İdarəetmə dedikdə *xarici mühitin - cəmiyyətin, canlı və qeyri-canlı təbiətin, texnologiyanın elementlərini, fəaliyyət subyektinin maraqlarına uyğunlaşdırmağa və tabe etməyə yönəlmiş şüurlu, mərkəzli fəaliyyətlərin təşkili ilə bağlı qanunların, prinsiplərin və qaydaların məcmusu* başa düşülür .

İdarəetmə obyektləri bioloji, texniki, sosial sistemlər ola bilər. Sosial sistemlərin növlərindən biri milli, regional, şəhər və rayon miqyasında fəaliyyət göstərən təhsil sistemidir. Bu vəziyyətdə təhsil sisteminin idarəetmə subyektləri Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, rayon və ya şəhər təhsil şöbələridir.

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsi ümumi pedaqogikanın bir sahəsidir ki, onun mövzusu təhsil sistemində və təhsil müəssisələrində idarəetmənin təşkilidir.

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsi və rəhbərliyi *mənbələri* idarəetmə elminin müasir nailiyyətləri, qanunvericilik, məktəb işlərinin təşkili praktikasi, təhsil sahəsində idarəetmə təcrübəsi və tarixi irsdir.

Pedaqogikanın bir qolu olmaqla və onun nailiyyətlərinə arxalanaraq təhsil sistemlərinin idarə edilməsi bir sıra digər elmlərlə əlaqələndirilir: ümumi idarəetmə nəzəriyyəsi, iqtisadiyyat, sosiologiya, sosial psixologiya, sosial pedaqogika və s.

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsi **vəzifələri** təhsil müəssisələrinin normal fəaliyyətini, onların daha da genişlənməsini və inkişafını təmin edən təşkilati, metodiki, kadr, tədris, planlaşdırma, maliyyə, satınalma və digər fəaliyyətlərin birləşməsini əhatə edir. Digər bir tərif təklif oluna bilər: təhsil sisteminin və onun əsas hissələrinin sabit işləməsinə, effektiv inkişafına yö-

nəldilmiş qərarların inkişafı, icrası üçün dövrü olaraq təkrarlanan proseslərin qarşılıqlı əlaqəli bir dəstidir.

İdarəetmə (menecment) nəzəriyyəsi, rəhbərin (menecerin) fəaliyyətləri həqiqi hörmətə, işçilərinə inam və onlar üçün uğurlu vəziyyətin yaranmasına əsaslandıqda, ilk növbədə şəxsiyyət-yönümlü, cəlbədidir. İdarəetmənin bu aspekti pedaqoji idarəetmə nəzəriyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə tamamlayır.

İdarəetmə ideyalarının dərk edilməsi, onların məktəb problemləri sferasına keçməsi müstəqil bir istiqamətin - məktəbdaxili idarəetmənin inkişafına zəmin yaradır.

"Menecment" anlayışının məzmununa təhsil müəssisəsinin rəhbərliyinin təşkili və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesində idarəetmə elmi, təcrübəsi kimi baxıla bilər. İdarəetmənin elmi əsasları idarəetmə praktikasının nəzəri əsasını təşkil edən, elmi tövsiyələr verən biliklər sistemi kimi başa düşülür.

İdarəetmə, ümumiyyətlə, bir liderin əmək, zəka və digər insanların motivlərindən istifadə edərək məqsədlərə çatmaq bacarığı kimi başa düşülə biləcəyinə əsaslanaraq (başqa sözlə, bu elm insanları, sosial prosesləri idarəetmə sənətidir), aşağıdakı tərif verə bilərik:

Pedagoji idarəetmə təşkilati məqsədlərə çatmaq üçün maddi və maliyyə mənbələrinin optimallaşdırılması və səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş pedaqoji sistemlərin idarəedilməsinin prinsipləri, metodları, təşkilati formaları və texnoloji metodların məcmusudur.

Pedagoji idarəetmə aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulduğu zaman effektiv olduğu mümkündür: komandanın davamlı inkişafının idarəetmənin əsas məqsədi kimi tanınması; konkret problem vəziyyətindən asılı olaraq insanın bənzərsizliyi, unikalılığı və azadlığı, yaradıcılıq və mərkəzsizləşdirmə çevik birləşməsinin tanınması; idarəetmənin aşağıdan yuxarıya yönəldilməsi; kollektiv pedaqoji fəaliyyətdə razılıq əldə etmək.

Pedagoji idarəetmənin əsas vəzifələri aşağıdakılarla müəyyən edilir:

1.onlar həm icraçının fərdi hərəkətlərinin, həm də bütövlükdə fəaliyyətinin tezliyini və ardıcılığını əks etdirir;

2.müəyyən bir müddət, müəyyən iş növlərinin həyata keçirilməsi üçün metodologiya və qaydalar təqdim etmək;

3.səylərin, vaxtın optimallığı nəzərə alınmaqla fəaliyyətin nəticəsinin keyfiyyətinə, məqsədlərinə çatma yollarının effektivliyinə dair tələbləri müəyyənləşdirmək;

4. müəyyən bir fəaliyyət üçün müəyyən edilmiş iştirakçıların tərkibi və ixtisaslarına tələbləri müəyyən etmək;

5.optimallıq şərtləri baxımından lazımi məlumatların həcmi və onun əsas mənbələrini müəyyənləşdirmək;

6.iştirakçıların fəaliyyətlərinin tərəqqisini və nəticələrini izləmək üçün əsas qaydaları müəyyənləşdirir, təmin edir.

İdarəetmə texnologiyasının mühüm elementi, birgə fəaliyyətin qiymətləndirilməsi tərəfindən həyata keçirilən əks əlaqənin varlığıdır. İdarəetmənin effektivliyini artırmaq üçün qiymətləndirmə təkcə nəticəliliyə məruz qalmalı deyil, belə ki, bu ardıcılıq tələbələr (şagirdlər) tərəfindən işlənilib hazırlanmış, lakin alınmış nəticə və qərarların özünün xarakterinə gətirib çıxarır.

Pedaqoji idarəetmə texnologiyasının qiymətləndirmə obyekti bunlardır:

- işlənmiş qərarların keyfiyyəti;
- etnopsixoloji, şəxsiyyətlərarası sosial ünsiyyət və birgə fəaliyyətin xarakterinin uyğunluğu;
- hər bir iştirakçının fəaliyyəti.

Pedaqoqun istifadə etdiyi qiymətləndirmə sistemi tələbələrin fəaliyyətinin həyata keçirildiyi mühitin sosiomədəni situasiyasının xüsusiyyətləri ilə bağlı olmalıdır. Pedaqoqun rolu yarım-mədəni mühitdə həyat fəaliyyəti problemini həll etməyə icazə verən, tələbələrin həyat fəaliyyəti istiqamətində qərarın işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Əgər qərar subyektiv olaraq tələbələr tərəfindən dərk edilirsə, təhsil prosesinin idarəetməsi ümuminsani dəyərləri etiraf edən nadir şəxsiyyət kimi özünüixtisaslaşmanın tərtib hissəsi olur.

İdarəetmə texnologiyasının keyfiyyəti yarımmdəni mühitdə dialoji qarşılıqlı təsir əsasında hər bir insanın öz peşəkarlığını saxlamaq üçün şəraitin yaranmasından əmələ gəlir.

İdarəetmə nəzəriyyəsi kompleks bir elm olaraq müxtəlif sistemlərdə - sosial, bioloji, texniki idarəetmə formalarını, metodlarını və texnikasını ümumiləşdirir. **Təhsili idarəetmə** bir tərəfdən insanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, təhsil almaq və beləliklə, onların təhsil ehtiyaclarını ödəmək, digər tərəfdən müxtəlif təhsil çərçivəsində yönəldilmiş tədris prosesini peşəkar şəkildə təşkil etmək kimi qəbul edilə bilər.

Təhsil sistemi bir növ sosial sistem olduğu üçün indiyə qədər təhsilin idarə edilməsi sosial idarəetmə sahəsinə aiddir. Beləliklə, təhsil sistemlərinin idarə edilməsi sosial idarəetmə formasıdır, burada təhsil sistemi idarəetmə obyektini kimi çıxış edir. Hazırda təhsilin idarə olunması nəzəriyyəsi pedaqogika ilə əlaqəli, nisbətən müstəqil bir bilik sahəsi kimi inkişaf edir.

Təhsil sistemlərinin idarə olunması nəzəriyyəsində idarəetmə fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar (funksional, situasiya, proqramyönlü, şəxsiyyətyönlü, sistemli və s.) həyata keçirilir, lakin bütün bu yanaşmalarda idarəetmə qərarının inkişafı və qəbulu idarəetmə prosesinin əsas elementidir. Bundan əlavə, bu yanaşmalar aparıcı konsepsiyalar, prinsiplər və idarəetmə metodları kimi əsas komponentlərin ortaqlığı ilə birləşdirilir. Təhsil sistemlərinin idarə edilməsindən bəhs etdiyimiz üçün bu prosesə sistemli bir yanaşma nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq təbii. Təhsil subyektlərinin fəaliyyətini elmi idarəetmə nəzəriyyəsi və təcrübəsi nöqtəyi-nəzərindən təşkil etməyə imkan verən aşağıdakıları əhatə edir:

- vahid sistemdə idarəetmə fəaliyyətinin nəticələrinin hər tərəfli təhlilinin aparılması;

- sistemi üfüqi və şaquli şəkildə idarə edən təşkilatın bütövlüyü səviyyəsini təyin edən müntəzəm əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi;

- sistemin cəmiyyətdə işləməsi üçün xüsusi problemlərin və şərtlərin müəyyən edilməsi;
- pedaqoji sistemin idarə olunması üçün dinamik bir quruluşun və texnologiyanın inkişafı.

Sistem yanaşmasının dəyişdiricilərindən biri də idarəetməyə **sistem-fəaliyyət yanaşmasıdır**. Təhsil sisteminin bütövlüyü səviyyəsini, onun elementlərinin qarşılıqlı əlaqə dərəcəsini, müxtəlif səviyyəli alt sistemlərin fəaliyyətinin məqsədlərinə tabe olmağa imkan verir. Təcrübə göstərir ki, məktəbin idarə edilməsinin mövcud qanunları, ona şiddətli təsiri nəzərə almayan hər hansı xarici müdaxilə nəinki onun inkişafına kömək etmir, həm də məktəbin fəaliyyətini pozan və idarəetmədə müəyyən çətinliklər yaradan amildir.

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsindən bəhs etməzdən əvvəl aydınlaşdırırıq ki, "təhsil sistemi" anlayışı bir tərəfdən təhsil kimi bir fenomenin quruluşunun müxtəlif hissələrinin müəyyən bir bütövlüyü, nizamlılığı və qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir, digər tərəfdən təhsil sistemində formalaşan sosial münasibətlər toplusunu da əhatə edir.

Təhsil müəssisəsinin rəhbərliyini ümumi təhsil proqramlarını həyata keçirən təhsil sistemi kimi nəzərdən keçirmək olar. Bu iki şəkildə öz əksini tapır: xaricdən və daxildən. Məktəbin kənardan idarə edilməsi **təhsili idarəetmə orqanı** tərəfindən həyata keçirilir (rayon, şəhərin təhsil şöbəsi və s.). Belə bir idarəetmənin məqsədi, ümumi təhsil müəssisəsinin hədəflərinin formalaşmasına kömək etməklə, idarəetmə və müəllim heyətini təmin etmək, maddi-texniki və təhsildə kömək etməklə məktəbin bir təhsil sistemi olaraq meydana gəlməsi, inkişafı və təkmilləşməsi üçün şərait yaratmaqdır. Metodik dəstək, idarəetmə səviyyəsində metodik işin təşkili və s. bu vəziyyətdə təhsilin inkişafının təşkili təhsil sisteminə münasibətdə bir alt sistem kimi çıxış edir. Təhsil müəssisəsini idarəetmə məzmunu daxildən - **məktəbdaxili idarəetmə** - təhsil müəssisəsinin meneceri, idarə olunan alt sistemləri, menecerlər və tabeliyindəki şəxslər, müəllimlər, tələ-

bələr arasında qarşılıqlı əlaqəni təşkil etməklə tədris prosesinin birbaşa iştirakçıları ilə ümumtəhsil kollektivinin üzvləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsini təşkil edir.

Təhsildə idarəetmənin əsas pedaqoji tərəfi də var. Sistem-fəaliyyət yanaşması baxımından müəllimin şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəsi kimi tədris prosesi iki alt sistemin - menecerin (müəllimin) və idarə olunanın (tələbənin) vəhdətini təşkil edən pedaqoji bir sistemdir. Bu olduqca həssas prosesin spesifikliyi tələbənin eyni vaxtda həm müəllimin nəzarəti obyekt, həm də özünün tədris və idrak fəaliyyətinin subyekti kimi çıxış etməsidir, idarəetmə vəzifələrini hazırlıq dərəcəsini həll edir. Bu baxımdan pedaqoji idarəetmə müvafiq fəaliyyət proqramının məzmununun keyfiyyətə inkişafına yönəldilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən müəllimin tələbə, şagird (və ya tələbələr qrupu, şagird qrupu) üzərində məqsədyönlü təsiri var. **Pedaqoji idarəetmənin məqsədi** müxtəlif növ və səviyyəli pedaqoji sistemlərin optimal fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmaq, nəticədə mənəvi və təbii imkanları nəzərə alınmaqla şagirdin, fərdi inkişafına yönəldilməsidir. **Pedaqoji idarəetmənin məzmunu** müəyyən bir mərhələyə malik olub, aşağıdakı alqoritm şəklində təmsil olunur:

- 1) ilkin hədəf təyin etmək;
- 2) məlumatların toplanması, işlənməsi, təhlili və sistemləşdirilməsi, daxili nəzarət obyektinin vəziyyətinin diaqnostikası;
- 3) dəqiqləşdirmə, ilkin hədəfin dəqiqləşdirilməsi, vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi;
- 4) idarəetmə məqsədinə çatmağa yönəldilmiş idarəetmə qərarının hazırlanması;
- 5) ümumi qərarın planlaşdırma (proqramlaşdırma) şəklində dəqiqləşdirilməsi, xüsusi idarəetmə qərarlarının hazırlanması;
- 6) qərar qəbul edən şəxslərin fəaliyyətinin təşkili;
- 7) qərarların icrasına nəzarət, fəaliyyətin nəticələri barədə məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlili;

Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji rəhbərlik müəllim və şagirdlərin konkret hədəfi və qarşılıqlı əlaqəsi ilə səciyyələnən

maddi təhsil (pedaqoji) vəziyyətindən başqa bir şey olmayan **pedaqoji tapşırıqların** davamlı həllini nəzərdə tutur.

Pedaqoji idarəetmənin mövzusu şagirdlərin aktiv mühitinin təşkili, onların inkişafı üçün əsas şərt kimi mövzu və ya sosial-mədəni təcrübənin inkişafına yönəldilməsidir. Müxtəlif pedaqoji məlumatlar (nəzəri və empirik elmi biliklər, bunun əsasında şagirdlərin fikirlərinin formalaşdırılması), təhsil və təlim metodları, pedaqoji ünsiyyət **pedaqoji idarəetmənin vasitəsidir**. Pedaqoji idarəetmənin özünəməxsus vasitələri müəllimin özünün şəxsiyyətini özündə cəmləşdirir. **Pedaqoji idarəetmənin əsasını** tələbə-tələbə", "tələbə-müəllim" sistemlərində şagirdlərdə formalaşan fərdi öyrənmə təcrübəsinin səviyyəsi, məzmunu və xarakteri haqqında məlumatlar təşkil edir. **Pedaqoji idarəetmənin nəticəsi** pedaqoji sistemlərin fərdin fərdi xüsusiyyətləri və ehtiyacları nəzərə alınmaqla təhsil proqramlarının, dövlət təhsil standartlarının tələblərinə uyğun olaraq ən yaxşı şəkildə həyata keçirildiyi bir vəziyyətə gətirilməsidir.

Pedaqoji sistemlərin idarə edilməsi sosial idarəetmənin bir forması olduğunu nəzərə alaraq demək olar ki, pedaqoji idarəetmə üçün sosial idarəetmənin bütün xüsusiyyətləri öz əhəmiyyətini saxlayır. Eyni zamanda, sosial idarəetmənin ümumi qanunlarına tabe olan pedaqoji idarəetmə, müxtəlif təhsil sistemləri çərçivəsində pedaqoji prosesin və pedaqoji fəaliyyətin xüsusiyyətləri səbəbindən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Təhsil sisteminin idarə edilməsinin sosial-psixoloji aspektlərini nəzərdən keçirərkən ilk növbədə onun humanist yönümünü, o cümlədən tələbələrin və müəllimlərin şəxsiyyətinə hörmət, etimad nəzərə alınmalıdır. Təhsil müəssisəsindəki idarəetmə obyektı bütövlükdə bütün kollektivdir (tələbələr, müəllimlər və işçilər) və hər bir şəxs ayrı-ayrılıqda müəllim heyəti, digərləri kimi, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin şəxsi, ictimai maraqların uyğunlaşdırılması əsasında formalaşan bir növ sosial qrupdur.

Ölkəmizin həm sənaye müəssisələrinin rəhbərləri, həm də təhsil, mədəniyyət, tibb müəssisələrinin rəhbərləri üçün bazar münasibətlərinə kəskin keçid şəraitində, müstəqil, peşəkar bacarıqlarını, yeni düşüncə tərzini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağı tələb edən bir vəziyyət meydana gəldi və effektiv həyata keçirilməsi üçün bir üsul oldu. Təhsil müəssisələrinin işinin təşkilində “təsir” pedaqogikası “qarşılıqlı əlaqə”, “əməkdaşlıq”, “refleksiv idarəetmə” pedaqogikası ilə əvəz olundu. Pedaqoji elm sosial-iqtisadi dəyişikliklərə dərhal reaksiya verdi və pedaqoji idarəetmənin nəzəri əsaslarını inkişaf etdirdi.

İdarəetmə ideyalarının yeni pedaqoji paradigma nöqteyi-nəzərindən başa düşülməsi, ilk növbədə menecerin fəaliyyətinə şəxsiyyətlilik, həqiqi hörmətə, işçilərinə güvənə əsaslanan və onlar üçün “uğur vəziyyətləri”nin yaradılması, pedaqoji idarəetmənin nəzəriyyədə müstəqil istiqamət kimi inkişafına hər cür şərait yaradır. Y.A.Konarjevskinin fikrincə, “menecment, idarəetmənin və menecerin ictimai həyatda rolunu, habelə menecer peşəsinin sosial əhəmiyyətini vurğulayan yeni bir idarəetmə fəlsəfəsidir. Bu, idarəetmə prosesinin tam əsaslandırılmış, məqsəduyğun olması və məqsədlərə çatmaq üçün planlar tərtib etmək üçün tələbdir. Tabeliyində olanlar özünə inamla işləyirlər və işdən məmnunluq hissi alırlar”⁸⁶. Bu əsasda idarəetmə ideyaları onun tərəfindən məktəbdaxili idarəetmə nəzəriyyəsinə daxil edilmişdir.

Çox mürəkkəb “məhsul verən” bir ümumi təhsil müəssisəsinin - istər-istəməz bütün qanunları ilə əmək bazarına düşən məzunun da bazar, rəqabət münasibətləri sferasına düşdüyünü görməmək mümkün deyil. Əgər orta məktəb məzunları universitetlərə və texniki məktəblərə asanlıqla daxil olurlarsa, iş tapsalar, tez həyata uyğunlaşsalar, deməli, onlar əmək bazarında rəqabətdədirlər. Beləliklə, sırf bazar, “rəqabət”, kommersiya anlayı-

⁸⁶ Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление М.: Педагогический поиск, 2000. — 224 с.

şı, gördüyümüz kimi, tədricən pedaqoji lüğətə daxil olur və "təhsil müəssisəsinin rəqabət üstünlüyü" anlayışı çox real kateqoriyaya çevrilir. Həyat göstərir ki, məktəblərin təhsil müəssisələri arasındakı rəqabət əlaqələri daim mürəkkəbləşir, onlara olan tələblər daim artır, çünki bütün valideynlər övladlarının yalnız tam təhsili, həyat üçün yaxşı hazırlıq, əmək bazarında rəqabətə dözən yaxşı məktəblərdə oxumalarını istəyirlər.

Pedaqoji heyət arasındakı münasibətlər problemini idarə etmə aspektində araşdıraraq kollektivin strukturunda iki – işgüzar və sosial-psixoloji cəhətləri müəyyənləşdirmək olar. **İş quruluşu** insanların vəzifələrini yerinə yetirərkən işgüzar qarşılıqlı fəaliyyətindən ibarətdir. Təşkilati quruluşdakı bu şaquli qarşılıqlı təsirlər idarəedici, üfqi olaraq isə peşəkar və pedaqoji fəaliyyətdən ibarətdir. Kollektivin iş strukturundakı mərkəzi mövqelər menecerlərə aiddir. **Sosial-psixoloji quruluş** görünməz emosional əlaqələrdən ibarətdir: hörmət və hörmətsizlik, bəyənmə və bəyənilməmək, deyilən digər mənəvi həyat formaları, şəxsiyyətlərarası münasibətlər. Bu quruluş daha yüksək sosial-psixoloji statuslu, qeyri-rəsmi bir səlahiyyətə sahib olan liderləri fərqləndirir. Kollektivin sosial-psixoloji quruluşu istehsalın idarəetmə funksiyasına xidmət edən iş quruluşundan fərqli olaraq müəllimlərin maraq və ehtiyaclarına xidmət edən sosial idarəetmə funksiyasına tabedir. Təcrübə göstərir ki, kollektiv idarəçiliyində uğur qazanmağın şərti iş və sosial-psixoloji quruluşların üst-üstə düşməsidir.

Sosial peşəkar idarəetmə fəaliyyətində işçinin, xüsusən menecerin şəxsi azadlıq dairəsi genişlənilir. İdarəetmə etikasının artması problemi pedaqoji idarəetmə və təhsil sistemlərinin idarə olunması ilə birbaşa bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, daha yüksək menecer nümunəsi idarəetmədə etika səviyyəsinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

İdarəetmə fəaliyyəti tənzimləmə və idarəetmə sistemi kimi effektiv rəy tələb edir . Ən çox yayılmış rəy növləri sorğular, an-

ketlər, təkliflər toplusu, yığıncaqlar, rəhbərin tabeliyində olanlarla ünsiyyətdir.

Pedaqoji idarəetmənin funksiyaları nəzarət sistemi ilə idarə olunan obyekt arasındakı əlaqədir, nəzarət sisteminin idarə olunan proseslərin diqqətini və ya təşkilini təmin etmək üçün müəyyən bir hərəkəti tələb edir.

Pedaqoji idarəetmənin funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq və planlaşdırmaq;
- əhəmiyyət dərəcəsinə və zaman amilinə görə hədəfləri və sıralamasını təyin etmək;
- kadrların rəşional yerləşdirilməsi, vəzifələrin bölüşdürülməsi, alt sistemlər və bu münasibətlərin idarə edilməsi arasında münasibətlərin qurulması;
- təhsil məlumatlarının təşkili və ondan istifadənin səmərəliliyi;
- çatışmazlıqların ən qısa müddətdə qarşısını almaq və ya aradan qaldırmaq üçün daxili və xarici mühitdəki dəyişikliklərə hərtərəfli nəzarət, təhlil, vaxtında reaksiya vermək;
- müəssisə rəhbərlərinin ixtisasartırma, təcrübə və bacarıqlar sistemi.

Təhsil sistemlərinin idarə olunmasının müasir nəzəriyyəsi və praktikası getdikcə mərkəzləşdirilmiş fəaliyyət prosesi kimi idarəetmənin məzmununu təşkil edən ümumi idarəetmə funksiyalarına əsaslanır. Bunlar koordinasiya, planlaşdırma, təşkilatlanma, motivasiya, nəzarət funksiyalarıdır. Eyni zamanda, pedaqoji idarəetmənin (nəzəriyyə, tədris prosesini effektiv idarəetmə texnologiyası) yalnız özünəxas xüsusiyyətləri və nümunələri mövcuddur. Əvvəla, bu spesifiklik idarəetmə fəaliyyətinin subyektinin, məhsulunun, alətinin və əməyinin bənzərsizliyi ilə aşağıdakı kimi ifadə olunur:

- **əmək predmeti** - idarə olunan bir qurumun fəaliyyətidir;
- **əmək məhsulu** - məlumat;

- *əmək vasitəsi* - söz, dil, nitq;

- *əməyin nəticəsi* - obyektin təlim, tərbiyə və inkişaf dərəcəsidir (pedaqoji idarəetmənin ikinci mövzusu, yəni şagirdlər). Beləliklə, pedaqoji idarəetmə, onun səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılmasına yönəlmiş, tədris prosesinin idarə olunması üçün prinsiplərin, metodların, təşkilati formaların və texnoloji üsulların məcmusudur və bu məqsəd ilk sistem yaradan amildir. İkinci sistem yaradan amil - kommunikativ - müəllim və tələbələr arasındakı münasibətlər üslubu (birinci idarəetmə səviyyəsi), təhsil müəssisəsinin direktoru ilə müəllimləri (ikinci idarəetmə səviyyəsi) və s. Bu amil, bir qayda olaraq, müəllim pedaqoji prosesin idarəetmə subyekti kimi şəxsiyyətini xarakterizə edərkən nəzərə alınır. Üçüncü onurğa amil əsaslı və təşkilati olaraq təyin olunur (pedaqoji idarəetmənin məzmun tərəfi) və müəyyən prinsip, metodlar əsasında həyata keçirilir. Dördüncü onurğa amili analitik cəhətdən təsirli olur.

Bütün struktur və funksional komponentlər, həmçinin fəaliyyət sisteminin amilləri pedaqoji idarəetmənin spesifik funksiyaları (komponentləri) ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Pedaqoji idarəetmənin strukturuna aşağıdakı səviyyələr daxildir: 1) müəllim heyətinin idarə edilməsi; 2) müəllimin fəaliyyətinə rəhbərlik; 3) tələbə(şagird) kollektivinə rəhbərlik.

Pedaqoji idarəetmənin komponentləri

- təhsil (tədris prosesinin təşkili);
- motivasiya (təhsil prosesində iştirakçılara məqsəd qoyma);
- idrak (şagirdin təhvil verməsi üçün müəllimlərin biliklərinin təfsiri);
- fəaliyyət (elmi yanaşmaların tətbiqi);
- yaradıcı (pedaqoji fəaliyyət yaradıcılığa əsaslanır);
- informativ (informasiya pedaqoji fəaliyyətin subyekti kimi çıxış edir);
- integrativ (tədris prosesinin idarə edilməsi).

Pedaqoji idarəetmənin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- müəllim və tələbə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyəti (təsir obyekt);

- ümumi və xüsusi idarəetmə xüsusiyyətlərinin birləşməsi;
- təlim prosesinin idarə olunmasına yönəlmə.

Menecerin təhsil sahəsində yerinə yetirdiyi funksiyalar:

1. öyrənmək istəyən insanları axtarılması;
2. müvafiq bilik və bacarıqlara malik zəruri kadrların seçilməsi;
3. təlim yerlərinin axtarışı və təşkili;
4. tədris prosesinin təşkili;
5. hər iki təsir subyektinin (tələbələr) və müəllimlərin motivasiyası, nəzarəti;
6. səlahiyyətli bölgü və mövcud mənbələrdən səmərəli istifadə.

Ümumiyyətlə, müəssisə rəhbərləri tərəfindən pedaqoji idarəetmənin məqsəd və vəzifələrinə uğurla nail olmaq bir sıra kritik amillərlə müəyyən edilir.

Bu amilləri dörd qrupa bölmək olar:

- liderin şəxsi amili (hazırlıq və peşəkarlıq dərəcəsi, məqsədləri, dəyər yönümləri və ehtiyacları);
- subyekt-subyekt münasibətləri sistemindəki mənəvi-psixoloji iqlim (qarşılıqlı əlaqə tərzı və ünsiyyətə maraq dərəcəsi);
- tədris prosesinin rasionallaşdırılması və elmi təşkili amili kimi müvəqqəti xüsusiyyətlər;
- fəaliyyətin, ilk növbədə, davam etdiyi qarşılıqlı fəaliyyət göstərən qurumların səmərəli fəaliyyətinin amili kimi məkan xüsusiyyətləri.

2.15.2. Təhsil sistemlərinin idarə olunmasının ümumi prinsipləri və metodları

Hər hansı bir fəaliyyət, o cümlədən idarəetmə, bütün idarəetmə funksiyalarının icrasında təşkilatçı və lideri istiqamətləndirən bir sıra prinsiplərə riayət edilməsinə əsaslanır. Xüsusi ədə-

biyyatda fərdi funksiyaların axınını tənzimləyən prinsiplərin cəmini müəyyənləşdirmək cəhdləri mövcuddur: hədəf təyin etmə və planlaşdırma, təşkilatlanma, nəzarət və s. bütün bu funksiyalara, idarəetmə dövrünə aid olan prinsiplərin xarakteristikasına müraciət edəcəyik. İdarəetmə prinsipləri idarəetmə qanunlarının konkret təzahürü və əksidir. Əsas qanunauyğunluqlar arasında məktəbdaxili idarəetmə aşağıdakı qanunları əhatə edir. Təhsil işinin idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin subyekt və obyektı arasındakı struktur, funksional münasibətlərin səviyyəsindən asılıdır. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili məzmunu və metodları ilə tərbiyə işinin məzmunu və idarəetmə üsullarının şərti və s. təhlil, məqsəduyğunluq, insanpərvərlik, demokratik idarəetmə, məktəb rəhbərlərinin məktəbdaxili idarəetmənin aparıcı nümunələri arasında müxtəlif idarəetmə fəaliyyətlərinin hazırlığına əsaslanır.

Pedagoji idarəetmənin prinsipləri - idarəetmə subyektinin idarə olunan obyektlər ilə qarşılıqlı münasibətində əsas davranış qaydalarıdır.

İdarəetmə qanunlarından irəli gələn idarəetmə prinsipləri praktik fəaliyyətdə rəhbər, direktor və meneceri istiqamətləndirən əsas müddəalar kimi çıxış edir. Məktəbdaxili idarəetmənin nəzəriyyəsi və praktikasında idarəetmənin əsas prinsipləri fərqləndirilir. Bu prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsinin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi prinsipi. Məktəbdaxili idarəetmənin istiqaməti, ilk növbədə, liderlərin, müəllimlərin, şagirdlərin və valideynlərin təşəbbüsünün inkişafını əhatə edir. Bu, məktəb rəhbərlərinin və müəllim heyətinin seçilməsində rəqabətli seçkilərin, müqavilə sisteminin tətbiqi məktəb həyatındakı demokratik prinsiplərin təzahürlərindən biridir. Məktəb idarəçiliyində aşkarlıq məlumatların açıqlığı və əlçatanlığına əsaslanır. Hər bir müəllim bütün məktəbin problemləri barədə biləndə onlara laqeyd qalmır, müntəzəm olaraq məktəb rəhbərinə, məktəb kollektivinə və ictimaiyyətə hesabatlar verir.

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsinin demokratikləşdirilməli - müasir təhsil prosesində iştirakçıların (tələbələr və müəllimlər) fəaliyyətinin, təşəbbüsünün və yaradıcılığının inkişafı üçün şəraitin yaradılması, təhsilin idarə olunmasında ictimaiyyətin geniş iştirakı ilə özünü göstərir. Müasir təhsil sisteminin fərqləndirici cəhətlərindən biri də dövlətdən dövlət-ictimai təhsil idarəçiliyinə keçiddir. Təhsilin dövlət idarəçiliyinin əsas ideyası təhsil problemlərinin həllində dövlət və cəmiyyətin səylərini birləşdirmək, müəllimlərə, şagirdlərə, valideynlərə təhsil prosesinin məzmunu və təşkili formalarını, müxtəlif növ təhsil müəssisələrini seçməkdə daha çox hüquq və azadlıqlar verməkdir. Şəxsi hüquq, azadlıqların təmin edilməsi yalnız təhsil obyektı deyil, həm də onun fəal subyekti.

Müasir cəmiyyətdə humanist dəyərlərin təsdiqi şəxsin özünün dəyərinin, mənəvi dünyasının sərvətinin prioritetini qoyur. Tədris prosesinin texnokratik paradiqması onun idarə edilməsində humanist istiqamətə yol açır. Təhsil sistemlərinin idarə edilməsinin təkzib edilməz bir xüsusiyyəti var ki, burada yalnız məruz qalma ilə məhdudlaşmaq mümkün deyil, əməkdaşlıq, birgə idarəetmə və özünüidarə etmək lazımdır. Bu, hər idarəetmə qərarında müəllimin və şagirdin şəxsiyyətini görməkdən ibarət olan məktəb rəhbərliyinin humanistləşdirilməsi problemini artırır. Pedaqoji fəaliyyətdə monoloqdan dialoqa keçid təlim və tərbiyə prosesinin humanistləşdirilməsinin təzahürünün xüsusi formasıdır. Təhsildə idarəetmənin humanistləşdirilməsi fərdin müraciətidir və bu insani münasibətlərin formalaşdırmağa yönəlmiş və idarəetmənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqələndirilir.

İdarəetmədə ardıcılıq və bütövlük prinsipi. Pedaqoji prosesin sistemli mahiyyətini dərk etmək, onun səmərəli idarə olunması üçün real şərtlər yaradır. Məktəb idarəçiliyinə sistemli yanaşmanın metodologiyası, rəhbərin məktəb kimi bir sistem, onun əsas xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaratmasına təkan verir. “Sistem” anlayışı bütövlükdə, onun ilk əlaməti olan ayrı-ayrı hissələrini və ya komponentlərini ayırmaq imkanı haq-

qında fikirdir. Bununla birlikdə, məktəbin idarə edilməsində yalnız onun əsas hissələrini deyil, həm də bu hissələr arasında yaranan, inkişaf edən və ya dağılmış əlaqələri görmək vacibdir. Başqa sözlə, bu sistemin quruluşu nədir, sistem yaradan komponentlər nədir, bu əlaqələrin inkişaf perspektivi belədir. Nəticə etibarilə quruluşun olması sistemin ikinci xüsusiyyətidir. Sistemin üçüncü xüsusiyyəti onun integrasiya olunmamasıdır. Sistemin hər bir komponenti öz xüsusiyyətlərinə malikdir, lakin qarşılıqlı əlaqədə onlar ayrı-ayrı komponentlərin xüsusiyyətlərinə görə azalmayan sistemin yeni, integrativ bir xassəsini təşkil edir. Integrativ əmlakın sabitliyi sistemin bütövlüyü ilə müəyyən edilir. Məktəb idarəçiliyində sistemin dördüncü xüsusiyyətinin təzahürünü - onun xarici mühitlə yaxın və spesifik əlaqəsini xatırlamaq vacibdir. Məktəb və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsi iki forma ala bilər. Birinci halda, məktəb prosesləri yenidən quraraq xarici mühitə uyğunlaşır, ikinci halda isə məktəb hədəflərinə çatmaq üçün ətraf mühitə tabe olur. Fərdi komponentlər xüsusiyyətlərinə görə azalmır. Məktəbin idarə edilməsində ardıcılıq və bütövlük rəhbərliyin, müəllim heyətinin fəaliyyətində idarəetmə funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsini də əhatə edir. Bu prinsipin tətbiqi onlardan hər hansı biri əsas və həlledici funksiya kimi tanındıqda idarəetmədə birtərəfliliyi istisna edir. Bu prinsip idarəetmə fəaliyyətinin ardıcıl, məntiqli, qarşılıqlı faydalı olduğunu, bütün funksiyalarının eyni dərəcədə vacib olduğunu vurğulayır.

Mərkəzləşdirmənin rəşional birləşməsi prinsipi. Məktəb və pədaqogika tarixi bir daha sübut etdi ki, həddən artıq mərkəzləşdirmə qaçılmaz olaraq təhsili idarəetmədə idarəetmənin artmasına səbəb olur. İdarəetmə mərkəzləşməsi aşağı səviyyəli menecerlərin, müəllimlərin və tələbələrin təşəbbüsünü alır, sadəcə onların iştirakı və istəyi olmadan qəbul edilmiş qərarların icraçısı olurlar. Birtərəfli mərkəzləşdirmə şəraitində idarəetmə funksiyalarının təkrarlanması, vaxt itkisi, həm menecerlərin, həm də icraçıların çox yüklənməsi olur.

Bərabər şəkildə idarəetmənin inteqrasiya edilmiş mərkəzləşdirilməsi pedaqoji sistemin səmərəliliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Mərkəzsizləşmə nəminə mərkəzləşdirmədən imtina rəhbər və bütövlükdə administrasiyanın rolunun azalmasına, idarəetmənin analitik, nəzarət funksiyalarının itməsinə səbəb ola bilər. Məktəblərin təcrübəsi göstərir ki, demokratiya oyunu və mərkəzsizləşdirmə modeli kollektivin həyatında və işində ciddi pozulmalara, müəllim heyətində ixtilaf, anlaşılmazlıqların yaranmasına, inzibati, dövlət orqanları arasında əsassız qarşıdurmalara səbəb olur. Bu məktəbdaxili idarəetmədə mərkəzsizləşdirmə birləşməsidir ki, inzibati və dövlət qurumları rəhbərlərinin bütün məktəb kollektivinin maraqları istiqamətində fəaliyyətini təmin edir, peşəkar səviyyədə müzakirə, idarəetmə qərarlarının verilməsinə şərait yaradır, təkrarlanmanı aradan qaldırır, sistemin bütün struktur bölmələrinin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsini yaxşılaşdırır.

İdarəetmədə kollegiallıq prinsipi. Bu prinsipin həyata keçirilməsi pedaqoji prosesin idarə edilməsində subyektivliyi, avtoritarizmi aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Rəhbərlikdə həmkarların təcrübəsinə və biliklərinə güvənmək, qərarlar hazırlamaq və müzakirə etmək, fərqli nöqtələri müqayisə etmək, müzakirə aparmaq və ən yaxşı qərar vermək vacibdir. Eyni zamanda, kollegiallıq kollektivin hər bir üzvünün təyin olunmuş iş üçün şəxsi məsuliyyətini istisna etmir.

İdarəetmədə nizam-intizam, aydın bir bölgü və pedaqoji proses iştirakçılarının səlahiyyətlərinə uyğunluğu təmin edir. Müzakirə və qərar qəbul etmə mərhələsində kollegiallıq prioritetdirsə, ilk növbədə verilən qərarların icrası mərhələsində komanda birliyi zəruridir.

Təhsil sistemi rəhbərinin əmr vəhdəti avtoritarizm və idarəetmə anlamına gəlmir, şəxsiyyətin pedaqogikası və psixologiyası, sosial psixologiya və müəllimlərin, tələbələrin, valideynlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə söykənir. İdarəetmədə bir nəfərlik idarəetmə və kollegiallıq müxaliflərin birliyinin təzahü-

rüdü. Bir nəfərlik idarəetmə qərarların icrasında təcili olmağı nəzərdə tutur - kollegiallıq bəzi "lengliklərdə" fərqlənir. Taktiki hərəkətləri təyin edərkən - bir nəfərlik idarəetmə, strateji hərəkətləri inkişaf etdirərkən - kollegiallıq məqsəduyğundur.

Təhsil prosesinin idarə edilməsində komanda və kollegiallıq birliyi prinsipinin həyata keçirilməsi könüllü əsaslarla fəaliyyət göstərən müxtəlif komissiya və şuraların fəaliyyətində kollektiv axtarış, qərarlar üçün fərdi məsuliyyət tələb olunan konfrans işlərində təcəssüm olunur. Təhsil idarəçiliyinin dövlət-ictimai xarakteri mərkəzdə və yerlərdə komanda, kollegial birlik vəhdəti prinsipinin praktikada tətbiqi üçün real imkanlar yaradır.

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsində obyektivlik və məlumatın tamlığı prinsipi. Təhsil sistemlərinin idarə olunmasının səmərəliliyi əsasən etibarlı və zəruri məlumatların olması ilə müəyyən edilir. Məlumatın obyektivliyi, dolğunluğu məlumatın seçilməsində, təhlilində və işlənməsində qeyri-spesifikliyə, səthiliyə qarşı çıxır. Sosial-pedaqoji elmlərdə məlumatlar ya müəllimlər və şagirdlər arasında ünsiyyət vasitəsi, ya da sistemin vəziyyəti və ətraf mühit haqqında məlumatların birləşməsi kimi qəbul edilir.

İdarəetmədə məlumatdan istifadə zamanı yaranan çətinliklər çox vaxt məlumatın çox olması və ya əksinə, onun olmaması ilə əlaqələndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, məlumatların bolluğu və çatışmazlığı, habelə onun olmaması qərar qəbul etmə prosesini, onların həyata keçirilməsinin operativ tənzimlənməsini çətinləşdirir. Təhsil sistemlərində məlumat çatışmazlığı daha çox təhsil fəaliyyəti sahəsində hiss olunur. Təربiyə prosesində biz daha tez-tez tələbə işi, bilik keyfiyyəti haqqında məlumat alırıq, lakin şəxsiyyətyönümlü xüsusiyyətləri, təhsil və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə onun formalaşma xüsusiyyətləri, xarakter, qabiliyyət xüsusiyyətləri və s. barədə az məlumata sahib oluruq.

Məktəbdaxili məlumatla məşğul olan insan üçün onun toplanması, işlənməsi, saxlanması və istifadəsi üsullarını bilmək vacibdir. Məktəb rəhbəri və meneceri öz fəaliyyətlərində müşa-

hidə, sorğu anketləri, testlər, təlimat və metodik materiallarla işləməkdə fəal istifadə edir. Texniki vasitələrin və komputerləşmənin tətbiqi ilə materialların toplanması, emalı müddətləri əhəmiyyətli dərəcədə azadı. Məktəb rəhbərliyinin səyləri həm məktəb rəhbərləri, həm də müəllimlər tərəfindən istifadə oluna bilən məktəbdaxili məlumat idarəetmə texnologiyasının inkişafı və tətbiqinə yönəldilməlidir.

Hər hansı bir məlumat təhsil sisteminin idarə edilməsində vacibdir, lakin hər şeydən əvvəl idarə olunan alt sistemin optimal işləməsi üçün zəruri olan məlumat daha vacibdir. İdarəetmə məlumatları müxtəlif meyarlara görə yayıla bilər: zamanla - gündəlik, aylıq, rüblük, illik; idarəetmə funksiyaları üzrə - analitik, qiymətləndirici, konstruktiv, təşkilati; gəlir mənbələri üzrə - məktəbdaxili, idarəli, idarəsiz; nəzərdə tutulan məqsəd üçün - direktiv, fakt araşdırma, tövsiyə və s.

Məlumat banklarının, onlardan operativ istifadə texnologiyalarının formalaşdırılması idarəetmə işinin elmi təşkilini artırır.

Pedaqoji idarəetmənin metodları pedaqoji idarəetmənin məqsədlərinə çatma, onun əsas funksiyalarını həyata keçirməyin yolları kimi çıxış edir. Pedaqoji idarəetmənin metodlarına aşağıdakı dörd qrup üsullar daxildir:

Birinci qrup - iqtisadi metodlar və ya iqtisadi stimulların üsulları real həyatda müşahidə olunmur, onun iş görmə qabiliyyətinə görə - mühüm prinsipin həyata keçirilməsi yoludur. Cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə pedaqoji işçilər üçün iqtisadi stimullaşdırma metodları, iş miqdarı və keyfiyyətinə daha çox uyğunluq baxımından da yaxşılaşacaq, sözdə pedaqoji təcrübə pedaqoji işin mümkün effektivliyinin mütləq göstəricisi deyildir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar, kateqoriyalar, keyfiyyət və s. üçün ödəniş daxil olmağa imkan verir.

İkinci qrupa - təşkilati, idarəetmə və ya inzibati üsulların fəaliyyəti tənzimlənir, təlimatlar formasında həyata keçirilir, bu metodlara sifariş, tələblər və s. daxildir. Kadrların seçilməsi, yer-

ləşdirilməsi və təlim həyata keçirilir iş təsvirləri hazırlanır və tətbiq olunur.

Üçüncü qrup - psixo-təhsil üsulları istifadə edərək xarici təşviq şəklində həyata keçirilir. Planlaşdırma tələb edilir komandanın sosial inkişaf üçün əlverişli psixoloji iqlimi müəyyən edilir. Təhsil müəssisəsinin bütün işçilərinin təşəbbüsü, qrup, özünüdərk və kollektiv məsuliyyət hissi tərbiyə olunur, əmək fəaliyyətinin motivləri kollektiv, fərdi, mənəvi təşviqin müxtəlif formalarının istifadəsinə etibar edir, komanda üzvlərinin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Dördüncü qrup - sosial təsir üsullarıdır. Bu üsullar işçilərin idarəetmə işinə geniş cəlb edilməsi, təhsil prosesinin əsas problemlərinin geniş şəkildə kollektiv müzakirəsi və bunların necə aradan qaldırılması, komanda üzvlərinin metodiki təlim keçməsi, komandada sağlam yaradıcı rəqabətin inkişafı yolu ilə həyata keçirilir. Bu metodların böyük dərəcədə istifadəsi işə vicdanla münasibət bəsləməyə, həvalə olunan tapşırıq üçün vəzifə, məsuliyyət hissi formalaşdırmağa, müxtəlif mülklərə iqtisadi, hörmətli münasibət bəsləməyə, müəllim, tələbələrin ictimai fəallığını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Bu üsullar fərdin və onun maraqlarının prioritetini dəstəkləməyə, müəllimin, tələbənin şəxsi azadlığını təmin etməyə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir.

2.15.3. Təhsil müəssisəsinin rəhbərinin idarəetmə mədəniyyəti

Müasir dövrdə təşkilat, müəssisə üçün vacib olan mədəniyyət idarəetmə mədəniyyətidir. İdarəetmə mədəniyyəti siyasi və iqtisadi tərəqqini, davamlı sosial inkişafı, xalqın rifahını və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsini təmin edən strateji fəaliyyət sahəsidir.

İdarəetmə mədəniyyəti müəssisənin fəaliyyətinə rəhbərlik üzrə müasir şəraitdə onların inkişafını istiqamətləndirən və sosial-mədəni tərəqqini təmin edən şüurlu humanist fəlsəfəni,

fəaliyyətin optimal texnologiyasını nəzərdən keçirir. O, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması və idarə edilən obyektin inkişafında effektivliyin əldə edilməsi üçün lazım olan, düzgün siyasi, iqtisadi, hüquqi və ya sosial qərarların qəbul edilməsinə imkan verən dərin peşəkar bilik, bacarıq, vərdişlərin formalaşması üçün siyasi, mənəvi məsuliyyəti nəzərdə tutur.⁸⁷

İdarəetmə mədəniyyəti – şəxsiyyətin rifahın yüksəldilməsi, insanın kamilləşməsi üçün münasibətlərin tənzim edilməsi, onların xüsusi elmi biliklər, yeni texnologiyaların formalaşmasına, əmək qrupları və birliklərdə müsbət mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması üzrə rəhbər fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Rəhbərin idarəetmə mədəniyyətinin və fəaliyyətinin keyfiyyət göstəriciləri, müəssisədə tez və vaxtında nizamlama işlərinin aparılması, prosesin gedişinin düzgün istiqamətləndirilməsi, rəhbərin öz hərəkətlərini idarəetmə mədəniyyəti, bacarığı ilə müəyyən edilir. Müəssisə rəhbərinin idarəetmə mədəniyyəti onun optimallaşmış idarəetmə təfəkkürünün formalaşma xüsusiyyətlərinin inkişafına kömək göstərir.⁸⁸

Deməli, idarəetmə mədəniyyətinin və təfəkkürünün formalaşma xüsusiyyətlərinin inkişafı əsasında hər bir rəhbər işinin zəif və güclü tərəflərini müəyyən edir, bunun əsasında gələcək işini tənzimləyir.

İdarəetmə mədəniyyəti - kortəbii və şüurlu, obyektiv və subyektiv prinsiplərin tənzimlənməsinə, ictimai münasibətlərin uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş ictimai qurumların, şəxslərin şüurlu fəaliyyəti ilə əlaqəli ümumi mədəniyyətin bir növüdür. İdarəetmə mədəniyyəti cəmiyyətin inkişafının cari, perspektivli, qlobal vəzifələrinə daha az və ya tam cavab verən idarəetmə hərəkətlərinin optimal sistemi deməkdir.

⁸⁷ Nəzərov M.H., Şərifov T. Mədəniyyət və şəxsiyyətin mənəvi aləmi. Bakı, 2004, 106s.

⁸⁸ Nəzərov M.H., Postindustrial cəmiyyətdə təhsilin sosiomədəni problemləri. BAU. Sivilizasiya jurnalı. Bakı, 2015 . № 7 s.9-14

İdarəetmə mədəniyyəti inzibati və sosial-psixoloji idarəetmə funksiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bir menecerin işgüzar, peşəkar və şəxsi keyfiyyətlərinin sintezidir. İdarəetmə mədəniyyətinin komponentləri bunlardır: aksioloji, texnoloji və fərdi-yaradıcı.

Məktəb rəhbərinin idarəetmə mədəniyyətinin aksioloji komponenti məktəbin idarə edilməsində məna daşıyan idarəetmə və pedaqoji dəyərlərin birləşməsi ilə formalaşır. İdarəetmə fəaliyyəti müddətində məktəb rəhbəri idarəetmənin yeni nəzəriyyələrini və konsepsiyalarını öyrənir, bacarıqlara yiyələnir, praktik fəaliyyətdə tətbiq dərəcələrindən asılı olaraq, onlar tərəfindən daha az və ya daha çox əhəmiyyətlidir. Effektiv idarəetmə, bilik, ideya, konsepsiya baxımından və idarəetmə, pedaqoji dəyərlər kimi fəaliyyət göstərmək üçün hazırda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəb rəhbərinin idarəetmə mədəniyyətinin texnoloji tərkib hissəsinə pedaqoji prosesi idarəetmə üsulları daxildir. Məktəbdaxili idarəetmə texnologiyası pedaqoji prosesin tənzimlənməsi, təşkili, nəzarəti sahəsində menecerin bacarıqlarına əsaslanan konkret pedaqoji problemlərin həllini əhatə edir. Məktəb direktorunun idarəetmə mədəniyyətinin səviyyəsi bu tip tapşırıqların həlli üsullarının ustalıq səviyyəsindən asılıdır.

Məktəb rəhbərinin idarəetmə mədəniyyətinin fərdi - yaradıcı komponenti pedaqoji sistemlərin idarəedilməsini yaradıcı akt kimi ortaya qoyur. Bütün hazırlıq, alqoritmik nəzarət ilə məktəb rəhbərinin fəaliyyəti yaradıcıdır. Dəyərləri və idarəetmə texnologiyalarını mənimsəyən menecer onları dəyişdirir, şərh edir, bu həm menecerin fərdi xüsusiyyətləri, həm də idarəetmə obyektinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Aydın olur ki, pedaqoji sistemlərin idarə olunması şəxsi qabiliyyətlərin tətbiqi və reallaşdırılması sahəsidir. Bu zaman idarəetmə fəaliyyətində məktəb direktoru özünü şəxs, lider, təşkilatçı kimi dərk edir.

Təhsil müəssisəsinin rəhbərinin idarəetmə mədəniyyətinin strukturuna aşağıdakılar daxildir:

1. İnzibati funksiyaların həyata keçirilməsi mədəniyyəti. Buraya informasiyanın toplanması və işlənməsi, məlumat toplanmasının məqsədini müəyyənləşdirmək, informasiya məzmununun təhlilin məqsədlərinə uyğunluğu, sistemin yaradılması, məktəbdaxili məlumat sistemi (operativ, tematik, xülasə) yaratmaq, daxil olan məlumatların dolğunluğu, obyektivliyi, məlumat toplama və saxlama formalarının standartlaşdırılması, informasiyanın sistemləşdirilməsində, işlənməsində, operativ istifadəsində kompüter istifadəsi daxildir.

2. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi mədəniyyəti. Məqsədlərin və nəticələrin müqayisəsi; məktəbin inkişafındakı çatışmazlıqların müəyyən edilməsi; pedaqoji prosesi tənzimləmək üçün tədbirlərin işlənməsi. Problemin aydın, vaxtında ortaya çıxarılması və vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi; problemin təhlili; qərar vermək üçün meyar və məhdudiyyətləri müəyyənləşdirmək; komanda üzvlərini qərar verməyə cəlb etmək, qərar qəbul etmə səlahiyyətini həvalə etmək; idarəetmə qərarı verərək məlumat dəstəyi vermək; mümkün alternativləri tapmaq və qiymətləndirmək; kollektiv müzakirələrdə qərar qəbul etmək (müzakirə, beyin həmləsi, işgüzar oyun və s.); səlahiyyətlərinə, əsasən yeganə operativ idarəetmə qərarları qəbul etmək; qərarı həyata keçirmək üçün müəllim heyətini səfərbər etmək, onun müsbət motivasiyasına səbəb olmaq; nəzarət etmək və s.

3. İnnovativ fəaliyyətin inkişafı, onun idarə edilməsi mədəniyyəti. Tətbiqi tədris prosesinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıran perspektivli fikirlər yaratmaq; yeniliklərin inkişafı üzərində işləmək üçün müəllim heyətini həvəsləndirmək; informasiyanı yeniliklə dəstəkləmək (hər tələbə və müəllim üçün məqsədləri, mahiyyəti, əhəmiyyəti barədə məlumat vermək); zəruri mənbələri və xərcləri qiymətləndirmək bacarığı; müəllimlərin təşəbbüsünü təşviq etmək, tədqiqat, təcrübə və yaxşı nəticələr verə biləcək yaradıcı qruplar yaratmaq; yeniliklərin mənimsənilməsi prosesinə daxil olan müəllimlərə vaxtında və keyfiyyətli yardım göstərmək (məsləhətlər, seminarlar, təcrübə

nümayişləri, tövsiyələr); müəllimlərə psixoloji maneələri (qeyri-müəyyənlik, uğursuzluq və s.) aradan qaldırmağa kömək etmək.

4. Liderin peşə və pedaqoji mədəniyyəti. Ənənəvi olaraq, peşə və pedaqoji mədəniyyət ideyası normaların, pedaqoji fəaliyyət qaydalarının, pedaqoji texnologiya və bacarıqların bölüşdürülməsi ilə əlaqələndirilir. Məktəb rəhbəri üçün bu bacarıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- pedaqoji prosesi mütəmadi olaraq, sistemli şəkildə görmək (məqsəd qoymadan son nəticəyə qədər);

- vahid pedaqoji prosesi elmi baxımdan təhlil etmək, onu elmi əsaslarla təşkil etmək;

- pedaqoji prosesi qurmaq üçün ən perspektivli anlayışları və təhsil texnologiyalarını təhlil etmək, müqayisə etmək və seçmək;

- məktəb kurikulumlarını, proqramlarını, dərsliklərini, tədris vəsaitlərini təhlil etmək;

- fənnin tədrisində öz peşəkar bacarığı;

- müəllimlərə ixtisaslı metodiki yardım göstərmək;

- dərsi müasir pedaqoji texnologiyaların mövqelərindən elmi, psixoloji, pedaqoji və metodiki təhlil etmək;

- dərsi müşahidə və təhlil etmək üçün proqramlar hazırlamaq (tam, hərtərəfli, intellektual, qısa);

- müəllimin vahid peşə fəaliyyətini diaqnoz etmək;

- tərbiyə işləri sistemini təhlil etmək.

5. Məktəb rəhbərinin sosial-psixoloji mədəniyyəti (yaradıcı müəllim heyətinin yaradılması). Komandanın birliyini təmin etmək, məktəbin məqsədlərinə çatmaq üçün istiqamətləndirmək; xarici hədəfləri işçinin subyektiv ehtiyacına çevirmək yollarını tapmaq (kollektivin hər bir üzvü üçün subyektiv cəhətdən ümumi bir məqsədi əldə etmək bacarığı); kollektivin dəyər-normativ birliyini (kollektiv üzvlərinin gözləntilər, normalar, tələblər və s. barədə fikirlərinin oxşarlığı) formalaşdırmaq; yaradıcı müəllimlərin ətrafında birləşən və kollektivin vahid sosial-pedaqoji sistemə çevrilməsinə töhfə verən pedaqoji fikir irəli sürmək;

təcrübəli və yüksək peşəkar müəllimlərdən aktiv qrup (əsas) yaratmaq, işçiləri həmfikir insanlar qrupuna çevirmək; komandanın inkişafını tədricən özünüinkişaf rejiminə keçməklə stimullaşdırmaq; məktəbin ənənələrini qorumaq və inkişaf etdirmək,

6. Komandanın motivasiyası. Müəllimlərin müsbət əmək motivasiyasını stimullaşdırmaq, fəaliyyət prosesində müəllimlərin özünüdərkətmə ehtiyaclarını ödəmək üçün şərait yaratmaq; məhsuldar işin davamlı dominantını dəstəkləmək; müəllimlərin müstəqil axtarışın təzahürlərini dəstəkləmək, onlara dərslik, proqram və tədris metodlarını seçmək imkanı vermək; öz planlarının, müxtəlif pedaqoji yaradıcılıq formalarının qorunmasına səvq etmək; müəllimin peşə fəaliyyətini, fərdi keyfiyyətlərini lazımi dərəcədə qiymətləndirmə bacarığı; peşəkar ünsiyyət sistemi yaratmaq, təhsil işçilərini yaradıcı axtarış ilə məşğul olmağa həvəsləndirmək; rahat təhsil məkan və iş mühiti yaratmaq.

7. Komandada əlverişli psixoloji mühit yaratmaq mədəniyyəti . Kollektivin məhsuldar işini təşkil etmək, müəllimlərdə məmnunluq hissi oyatmaq; komandada şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzimləmək; nikbin, canlı, əhval-ruhiyyə yaratmaq; sağlam ictimai rəy formalaşdırmaq; kollektivin vəhdətini təmin edən kollektiv idarəetmə tərzini, geniş aşkarlığı formalaşdırmaq; müəllimlərin vəhdətini və fəaliyyətinin birliyini təmin etmək; təşkilə və nizamə, şüurlu intizama nail olmaq; komandanın qarşısında duran məqsədlərin reallığına inamını qorumaq; müəllim heyətinin fəaliyyətində uğur qazanmaq üçün xüsusi bir vəziyyət yaratmaq, komandaya mənsubiyyətin sevinc gətirməsini, qürur hissi oyatmasını təmin etmək; komanda üzvlərinin bir-birlərinə, liderə etimadını gücləndirmək.

8. Liderin ünsiyyət mədəniyyəti . İnandırma metodlarından səmərəli istifadə etmək (sübut); işgüzar müzakirələri təşviq etmək və rəhbərlik etmək; komandaya, şəxsə təsir göstərən metodlardan istifadə etmək; müəllimlər, tələbələr, valideynlər ilə ünsiyyət tərzini sistemətik təhlil etmək; vəziyyətdən asılı olaraq idarəetmə tərzini çevik şəkildə dəyişdirmək; empatiya bacarığı

(vəziyyəti başqalarının gözü ilə görmək, qulaq asmaq, həmsöhbətin vəziyyətinə nüfuz etmək); özünüz, fəaliyyətiniz haqqında başqalarının fikirlərini nəzərə alaraq əks olunma bacarığı; ünsiyyətdə təşəbbüs – ünsiyyətdə aktiv mövqeyə meyl, əlaqə qurma bacarığı, aktiv müdaxiləni tələb edən bir vəziyyətdə iş aparmaq istəyi; həmsöhbətə diqqətlə qulaq asmaq, səmimi olmaq; hər vəziyyətdə həmkarları ilə ünsiyyətdə nəzakət göstərmək; dözümlülük göstərmək; münasibətlərdə gərginlik olduqda, emosional sabitlik göstərmək; ünsiyyətdə daima özünü izləmək; şəxsiyyətlər arası münasibətləri tənzimləmək.

9. Liderin işgüzar və şəxsi keyfiyyətləri . İş keyfiyyətləri: fəaliyyət təşkil etmə bacarığı; şəxsi təşkilatçılıq, özünüzü, vaxtınızı, işinizi təşkil etmək bacarığı; iş qabiliyyəti və ağır iş; məsuliyyət hissi; fəaliyyət məqsədinə çatmaqda əzm; hər şeyi sona çatdırmaq və bunu başqalarından tələb etmək bacarığı; əmək və sosial fəaliyyətlərdə nizam-intizam; işçilərin fəaliyyətindəki müsbət cəhətləri və çatışmazlıqları görmək imkanı; özünü-tənqid; başqalarına qarşı tələbkərlilik; praktiklik - idarəetmə problemlərinin həllində öz bilik və təcrübələrini tez, çevik şəkildə tətbiq etmək bacarığı; ədalətli təsir ölçüsü qurmaq bacarığı.

10. Məktəb rəhbərinin işinin təşkili mədəniyyəti. İdarəetmə fəaliyyətinin növlərini əsas xüsusiyyətlərə görə təsnifləşdirmək, hər növə sərf olunan vaxtın müəyyənləşdirilməsi ilə; işləri dəqiq planlaşdırmaq, zamanla tənzimləmək; gələcəkdə və hər gün üçün prioritetləri müəyyənləşdirmək; iş günü ərzində ən vacib, əsas vəzifələri yerinə yetirmək; işçilərin qabiliyyət və imkanlarına uyğun olaraq müəyyən iş növlərini təbəcəliyə həvalə etmək; müxtəlif fəaliyyət növlərini həyata keçirərkən tabeliyində olanların işini tənzimləmək; şəxsi vaxtın xərclərini nəzərə almaq; əməyin təşkili forma və metodlarını təkmilləşdirmək.

11. Liderin fərdi keyfiyyətləri: Müəllimlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində obyektivlik, insanlarla münasibətlərdə xoş niyyət; işçilərin fəaliyyətindəki nöqsanları görmək, tənqid etmək bacarığı; həmkarları ilə münasibətlərdə isti münasibət

göstərmək bacarığı; işçilərin fərdi xüsusiyyətlərini görmək, onlardan ən yaxşı istifadəni tapmaq imkanı; həmkarların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini anlamaq, onlara əsaslanan davranış xəttini qurma bacarığı; psixoloji və pedaqoji taktika; tənqidi düşüncə; insanları hərəkətlərinə, sözlərinə görə müşahidə etmək, öyrənmək, həmçinin şifahi olmayan məlumatlardan istifadə etmək bacarığı; çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq bacarığı.

Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin düzgün planlaşdırılması üçün bütün resursların təhlili, idarəetmə fəaliyyəti üçün maddi və informasiya resurslarından düzgün istifadə, işçilərin intellektual, mənəvi və digər xüsusiyyətlərin, məktəb kollektivləri arasındakı münasibətlərin öyrənilməsi rəhbərin idarəetmə mədəniyyətinin, onun fəaliyyətinin nəticələrinin keyfiyyət göstəricisidir.

Təlim məqsədlərini müəyyən edilməsi üçün məktəb rəhbərinin və pedaqoji heyətin fəaliyyətinin idarə olunması təhsil müəssisəsinin rəhbərindən idarəetmə mədəniyyətinin və optimallaşmış idarəetmə təfəkkürünün formalaşmasını tələb edir⁸⁹.

İdarəetmə mədəniyyətinin və optimallaşmış idarəetmə təfəkkürünün əsas xüsusiyyətlərini (keyfiyyətinin xarakteristikası-nı) aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar;

- qoyulmuş məsələnin həllinin müxtəlif variantlarını görmək, onları müqayisə edərək başa düşmək və bunun əsasında ən yaxşısını seçmək bacarığı;

- son nəticəyə istiqamətlənməklə təfəkkürün kriteriyalarının nəzərə alınması;

- təfəkkürün sistemliliyi (bütöv, kompleks, integrativ istiqamətli, məqsədli-proqram xarakterliliyi);

- təfəkkürün pedaqoji yönümlülüüyü, əks mərkəzləşməyə meyilliyi, onun humanist prinsipliliyi;

- qərar qəbuletmənin konkretliyi, situasiyanın obyektiv, mükəmməl təhlil olunmasına istiqamətlənməsi;

⁸⁹ Məmmədov F. İdarəetmə mədəniyyəti. Dərs vəsaiti. Bakı – 2013

- təfəkkürün obyektivliyi, realist prinsiplərə əsaslanması, tam praktikliyi və açıqlılığı;

- təfəkkürün sosialyönlümlüyü, həssaslığı, konstruktiv istiqamətliliyi, qeyri-standartlığı və tənqidi xarakter daşması;

- təfəkkürün sərbəstliyi, dinamikliyi, çevikliyi, mobilliyi, manevr etmə qabiliyyəti;

- obyektiv qanunauyğunluqların axtarılması və reallaşdırılmasının təmin olunması;

- yeniliyi qəbul edilməsi, innovasiyalardan istifadə edərək idarəetmənin inkişaf etdirilməsi imkanları;

- təfəkkürün perspektivliyi, proqnoz vermə, müsbət nəticələri və baş verə biləcək neqativ halları öncədən görmə bacarığı;

O, özündə konflikt situasiyalarda təmkinli olmaq bacarığı formalaşdırmağı, emosional vəziyyətin tənzimlənməsinə yumor hissi ilə yanaşmağı, həmsöhbətinin diqqətini sərbəst, istədiyi istiqamətə yönəltməyi bacarmalı, pedaqoji kollektivdə öz işindən zövq almaq, fəaliyyətindən razı qalmaq, tarazlaşdırılmış tələbləri, gözlənilən nailiyyətləridir ki, onların təmin olunması işçilərdə fəaliyyətlə bağlı yeni xoş arzular yaradır.

Bu fəaliyyətə təsir göstərən iki faktora xüsusi fikir vermək lazımdır:

- professional fəaliyyətin obyektiv şərtlərinin yerinə yetirilməsində subyektiv, iddialı, yersiz tələblərin aradan qaldırılması;

- şəxsin özünü təsdiqi üçün şəraitin yaradılması.

Pedaqoji kollektivin şəxsi tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün məktəb rəhbəri idarəetmə fəaliyyətində aşağıdakı məqamlara da xüsusi diqqət yetirməlidir:

- pedaqoji kollektivin üzvlərinə gücü çatdırmaq, yaradıcılıq imkanlarından istifadə olunaraq yerinə yetirilə bilən iş tapşırılmalı;

- əldə olunmuş nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi və əməyin stimullaşdırılması təmin olunmalı;

- müəyyənləşdirilmiş məqsədlərin yerinə yetirilməsinə, fəaliyyətin müxtəlif sahələrində qərarların işlənilməsinə pedaqoji kollektivin üzvlərinin ardıcıl cəlb edilməsi;

-əməkdaşlara əlavə hüquqların və səlahiyyətlərin verilməsinin təmin olunması;

-pedaqoji kollektivin səriştəlilik səviyyəsinin müxtəlif yollarla (metodik cəhətdən dəstəkləmə, seminarlar, müzakirələr, yaradıcılıqla bağlı pedaqoji şuranın iclasları vasitəsilə və s.) yüksəlməsinə nail olunmalı;

-müəllimin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı və rəğbətəndirilməsinin təmin edilməsi.

İdarəetmə mədəniyyətinin və optimallaşmış idarəetmə təfəkkürünün qeyd olunan xüsusiyyətləri, təlim məqsədlərinin yerinə yetirilmə səviyyəsi və idarəetmənin keyfiyyətli təşkili rəhbərdən həmişə öz işində diqqətli olmağı, analitik yanaşma bacarığı tələb edir.⁹⁰ Bütün bunlar idarəetməyə dair qəbul olunmuş qərarlarda buraxılan səhvlərin minimuma endirilməsinə imkan verir, keyfiyyətli, səmərəli təlim-tərbiyə prosesinin formalaşması üçün geniş imkanlar açır.

Beləliklə **idarəetmə mədəniyyəti** - idarəetmədə integrativ anlayış olub, müəssisələrdə inzibati və sosial-psixoloji funksiyaların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün rəhbərin işgüzar, professional və şəxsi keyfiyyətlərinin məcmusudur. Ancaq öz üzərində müntəzəm işləyən, yeni ideyalar verməyi bacaran, insanlara təsir etməyin yollarını axtaran rəhbər müəssisəsini müvəffəqiyyətlə idarə edə bilər. Yaxşı rəhbər nəinki rəhbərlik etdiyi müəssisəsini vəziyyətini, eyni zamanda özünü idarəetmə fəaliyyətini təhlil etməklə güclü və zəif tərəfləri müəyyənləşdirməyi, peşəkarlıq və şəxsi keyfiyyətlərini, özünüidarəetmə səviyyəsini də qiymətləndirməyi bacarmalıdır. İdarəetmə mədəniyyəti və bacarığı səriştəli, özünəhörmət edən hər bir rəhbərin başlıca xüsusiyyəti olmalıdır.

⁹⁰ Nəzərov M.H., Şərifov T. Mədəniyyət və şəxsiyyətin mənəvi aləmi. Bakı, 2004, 106s.

Məsləhət görülən ədəbiyyatlar

1. Dəmirov A.H., Məmmədov S.M., İsmayılov Ş.N. Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərs. BAKI – 2007,109s.
2. Əliyeva F.A.,Məmmədova Ü.R. Müasir təlim texnologiyaları. 2014 197s.
3. İbrahimov F.N, Hüseynzadə R.L.Pedaqogika. 2 cildə. I cild. – Bakı: Mütərcim, 2012, 706s.
4. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika. B., 2013.
- 5.Mehrabov A.O., Abbasov Ə.M., Zeynalov Z.Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, Mütərcim, 2006, 372 s
6. Nəzərov M.H.,Babayeva A.R. Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları, (Dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim, 2016, - 200 s.
- 7.Nəzərov M.H Təhsilin sosiomədəni əsasları. Monoqrafiya. Bakı: 2017, 256 s
- 8.Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 s.
9. Paşayev Ə., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı, 2007, 464 s.
10. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. Bakı,2007.156s.

Rus dilində

- 11.Селевко Г.К. Современные образовательные технологии:Учеб.Пособ. М. Народное образование,1998.256 с.
- 12.Загребкова Л. В. Теория и технология обучения: учебное пособие для вузов – М. Высшая школа, 2010.156 с.
13. Капустин Н. П.Педагогические технологии адаптивной школы:учебное пособие для вузов. М.Академия, 2010.214 с.
- 14.Левитес Д. Г. Педагогические технологии. Москва: НИЦИНФРА-М, 2017.403с. <http://znanium.com>.
- 15.Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для вузов. – М. : Академия, 2007. 364 с.

Müslüm Hətəm oğlu Nəzərov
Nizami Zülfəli oğlu Quliyev
Xatirə Muxtar qızı Nəzərova

PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALAR

Dərs vəsaiti

*Çapa imzalanmış 15.09.2020-ci il
Kağız formatı 60x84^{1/16}, çap vərəqi 28
Sifariş 150, sayı 200*

*ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+99412) 493-74-10
Email: poliqrafiya@mail.ru*